

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

Aligha vitatható, hogy a magyarországi felvilágosodás korában Csokonai Vitéz Mihály életműve az az etalon, amely összevetési alapul, zsinórmértékül szolgál eszmei és művészi teljesítmények megközelítéséhez, mérlegeléséhez, minősítéséhez. Ez pedig kellő indokot szolgáltat arra, hogy a felvilágosodás kutatásának aktuális kérdéseit épp Csokonai szülővárosában tekintsék át a kutatók, s épp Debrecenben kerüljön sor országos méretű, interdiszciplináris konferenciára, amelyik a korszak vizsgálatának újabb eredményeit összegzi, a különféle nézeteket egymással szembesíti, a továbblépés útjait megkísérli felderíteni, betájolni.

Nem kötődött a rendezvény jubileumhoz, legfeljebb annyiban, hogy 1995-ben vetette fel a kérdést: jelentett-e az 1795-ös év valamilyen alapvető cezúrát a magyar – vagy az európai – irodalom történetében? Folytonosság vagy változás – netán épp fordulat – jellemzi-e erősebben az 1790-es éveket? Milyen eszmei, esztétikai erővonalak határozták meg a Martinovics-összeesküvés évtizedének összképét? Mennyire kell a magyar irodalom történeti periodizációjának mindezt figyelembe vennie? Mit mutat Csokonai példája: lehetett-e számára különös jelentősége az 1795-ös évnek?

Ilyenféle kérdésekre keresett választ a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában, 1995 márciusában rendezett konferencia, amelynek anyagát – tematikus egységekbe rendezve – adja közre kötetünk. A hazaiak mellett a közép-európai jelenségek is szerepelnek a témák között, jelezve, hogy a magyar felvilágosodás elválaszthatatlan az európaiktól, szerves része annak, s a komparatiztika szempontját még a korábbiaknál is erősebben érdemes érvényesíteni a jövőben. A magyar és európai helyzet együttes elemzése, a részletek feltárása talán már e kötetben is elősegíti a felvilágosodásról kialakult kép árnyalását, gazdagítását.

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

8.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Folytonosság vagy fordulat?

(A felvilágosodás kutatásának
időszerű kérdései)

SZERKESZTETTE

Debreczeni Attila

Debrecen, 1996

A kötet a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatásával jelent meg.

© Debreczeni Attila, 1996

LEKTOR

Hopp Lajos

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 137 0

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő

Műszaki szerkesztő: Takács László

A szedés és tördelés a KLTE Irodalmi Intézetében készült

A nyomdai és kötészeti feldolgozást a Kinizsi Nyomda Kft. végezte

A nyomdai rendelés törzsszáma: 750

Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató

Terjedelem: 26,5 A/5 ív

Készült Debrecenben, 1996-ban

TARTALOM

Tartalom	5
Előszó (Bitskey István)	9
ESZMÉK ÉS VÁLTOZÁSAIK	11
<i>Csetri Lajos</i> : Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban	13
<i>Vajda György Mihály</i> : A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban	34
<i>Debreczeni Attila</i> : Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában	55
KÖNYV, SAJTÓ, POLITIKAI ÉS IRODALMI ÉLET	67
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : Nyomdaipar, újságok és könyvek a felvilágosodás kibontakozásában	69
<i>Pavercsik Ilona</i> : A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben	81
<i>Penke Olga</i> : „A Könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)	88
<i>Fekete Csaba</i> : A református egyház a türelmi rendelet után	102

<i>Csorba Sándor</i> : Az 1806-os törésvonal mentén (Kulcsár István és a Hazai Tudósítások)	120
<i>Csetri Elek</i> : A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései	135
<i>Egyed Emese</i> : A Barcsay-ügy	145

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR KULTÚRA 159

<i>Vörös Imre</i> : Neoklasszicizmus és forradalom – Marie-Joseph Chénier munkásságának tükrében	161
<i>Madarász Imre</i> : A felvilágosodás korának olasz klasszikusai a francia forradalomról és Napóleonnól	172
<i>Sárközy Péter</i> : Az olasz XVIII. századi művelődés szerepe a magyar felvilágosodás kifermálódásában	180
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Voltaire Poème sur Le Désastre de Lisbonne című versének ismeretlen magyar fordítása a XVIII–XIX. század fordulójáról	202
<i>Kiss Sándor</i> : Stílusvizsgálatok a XVIII. század végének prózájában	222
<i>Földvári Sándor</i> : A felvilágosodás fordulatának recepciója a kárpátaljai kultúrában (Lutskay Mihály és nemzedéke)	230

MAGYAR IRODALOM 241

<i>Kókay György</i> : A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban	243
<i>Margócsy István</i> : A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében	251
<i>Kecskés András</i> : Hagyományörző és hagyományteremtő törekvések a versújítás korában	260
<i>Szilágyi Márton</i> : Az Uránia eszmetörténeti helye a források tükrében	278

<i>Fábri Anna</i> : Hősnők és írónők a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában	295
<i>Zentai Mária</i> : Tanult fülek és rongyon gyűlt munkák (Csokonai dévajságairól és megítéltetésükről)	309
<i>Szajbély Mihály</i> : Költészet és próza viszonya Csokonai Vitéz poétikájában és szépírói kísérleteiben	318
<i>Nagy Imre</i> : A feleslegessé vált áldozat (Ungvárnémeti Tóth László „Nárcisz”-a és a pásztorjáték)	329
<i>Borbély Szilárd</i> : Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait	344

UTÓÉLET ÉS ÉRTEKELÉS 353

<i>Dávidházi Péter</i> : Párbeszéd korszakok határán (Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében)	355
<i>Nagy Miklós</i> : XIX. századi szépprózánk a felvilágosodásról, Martinovicsék mozgalmáról	365
<i>D. Molnár István</i> : 1772, 1795, 1820 körül (Határkövek a magyar és a lengyel irodalom útján)	372
<i>Fried István</i> : A felvilágosodás, a forradalom és öröksége az európai irodalmakban	380
<i>Mezei Márta</i> : Egy korszak vége az irodalomtörténetírásban	389

ÖSSZEGZÉS HELYETT 399

<i>Btró Ferenc</i> : 1795: fordulat, korszakhatár vagy más?	401

Névmutató	411

ELŐSZÓ

Az utóbbi évtizedekben Magyarországon is jelentős mértékben megélenkült a XVIII. századnak, a felvilágosodás korának kutatása, s ezt elsősorban a különböző hazai és nemzetközi konferenciák, tudományos eszmeeszerék segítették elő. Az 1970-es évek elejétől a korszak magyar irodalom- és művelődéstörténetének kutatási tervei, eredményei és megoldást igénylő feladatai kerültek a vitaforum és a szakmai tanácskozások napirendjére. 1971-ben Egerben országos konferencia vitatta meg az interdiszciplináris vizsgálat irányait, s az eredmények jórészt az *Irodalom és felvilágosodás* (Bp. 1974.) címen kiadott gyűjteményes kötetben láttak napvilágot. A Csokonai-évforduló 1973-ban újabb impulzusokat adott a kutatásoknak, nem véletlen, hogy a Debrecenben rendezett tudományos tanácskozás után indultak meg a Csokonai-életmű kritikai kiadásának munkálatai.

A hazai kutatási eredmények már a kezdetektől fogva felkeltették a külföldi szakemberek érdeklődését, ezért került sor a mátrafüredi nemzetközi tanácskozások megszervezésére. Ezeknek eredménye a nagy elismerést kiváltó, közismert kötetsorozat, amely a kelet-közép-európai jelenségeket európai kontextusba állítva vizsgálja. Az egyik kötet éppen a felvilágosodás időbeli és térbeli határait tette élénk vita tárgyává (*Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe orientale*, Bp. 1987.). A XVIII–XIX. század fordulójának évtizedeit a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság, az AILC nagy-szabású vállalkozásának, az európai nyelvű irodalmak összehasonlító történetének III. kötete is részletesen tárgyalta, a verses műfajok történetét állítva a középpontba (*Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820*, Bp. 1982.). Mindkét kötetből kitűnik,

hogy még ma is megoszlik a kutatók véleménye a bonyolult és eszmei-esztétikai áramlatokban igen gazdag korszak karakteréről, periodizációjáról és egyes kulcsfogalmainak értelmezéséről. Mindezt az újabb magyar kutatási eredmények is igazolják (ld. pl. *Klasszika és romantika között*, szerk. Kulin Ferenc és Margócsy István, Bp. 1990.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994.). Szükségesnek és időszerűnek mutatkozott, hogy az újabban felhalmozódó eredmények fényében a korszak kutatói országos konferencián vitathassák meg nézeteiket, szembesíthessék egymással az ellentmondó vélekedéseket, s kijelölhessék a továbblépés útjait és irányait.

Nem véletlen, hogy épp a Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke vállalkozott arra, hogy – a korábbi hagyományokhoz kapcsolódva – a korszak legismertebb szakembereinek és a helyi filológusoknak az összefogásával újabb tudományos konferenciát szervezzen a XVIII. század végének értékeléséről. A tanszéknek közismerten legrégebbi hagyományai közé tartozik a Csokonai-kutatás, itt készül a költő összes műveinek kritikai kiadása is, kellő indok volt tehát arra, hogy Csokonai szülővárosa adjon otthont annak az interdiszciplináris tanácskozásnak, amely a felvilágosodás kutatásának időszerű kérdéseit kívánta áttekinteni, kutatási perspektívákat is körvonalazva. Ezúttal nem kötődött a rendezvény jubileumhoz, legfeljebb annyiban, hogy 1995-ben vetette fel a kérdést: jelentett-e az 1795-ös év valamilyen alapvető cezúrát a magyar – vagy az európai – irodalom történetében? Folytonosság vagy változás – netán épp fordulat – jellemzi-e erősebben az 1790-es éveket? Milyen eszmei, esztétikai erővonalak határozták meg a Martinovics-összeesküvés évtizedének összképét? Mennyire kell a magyar irodalom történeti periodizációjának mindezt figyelembe vennie? Mit mutat Csokonai példája: lehetett-e számára különös jelentősége az 1795-ös évnék?

A válaszok keresésének jegyében zajlott le a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában, 1995. március 23–25. között a konferencia, amelynek anyagát – változtatás nélkül, tematikus egységekbe rendezve – adja közre kötetünk. Vitára serkentő gondolatokat, hipotéziseket és kiérlelt érveléseket egyaránt találni a könyvben, amely – úgy hisszük – épp ezáltal alkot egységet, s így

mutatja be hitelesen a kutatás jelen állapotát. A hazaiak mellett az európai jelenségek is szerepelnek a témák között, jelezve, hogy a magyar felvilágosodás elválaszthatatlan az európaítól, szerves része annak, s a komparatiztika szempontját még a korábbiaknál is erősebben érdemes érvényesíteni a jövőben. A magyar és európai helyzet együttes elemzése, a részletek feltárása talán már e kötetben is elősegíti a felvilágosodásról kialakult kép árnyalását, gazdagítását.

Bitskey István

ESZMÉK ÉS VÁLTOZÁSAIK

FOLYTONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYAR IRODALOMBAN

Az európai felvilágosodás és a romantika közötti átmenet kérdései régen foglalkoztatják a történetírással, a művelődéstörténettel és az egyes művészeti ágak történetével foglalkozó kutatókat. A szűnni nem akaró vitáknak és az egymásnak sokszor homlok-egyenest ellentmondó koncepcióknak okai azon kívül, hogy az egyes megközelítések milyen politikai célok által mozgatottak, vagy milyen más és éppen „divatos” tudományágaknak a befolyását érvényesítik, nem utolsósorban az ilyen, egyéb tudatformák befolyásoltságától sem mentes terminológiai vitáknak is eredményei. Hiszen maga a felvilágosodás vagy a romantika fogalma is állandó vitakérdés, ha pedig a viszonyba állított fogalmakról is többféle koncepció létezhet, miért ne mutathatna nagy változottságot a kettő közötti átmenet tudományos igényű fogalmi leképezése.

Ennek néhány változatáról hadd szóljak a következőkben, ha nem is szigorú, de megközelítően időrendi felsorolásban. A múlt században a legtöbb nemzeti irodalomtudományban s a többi művészeti ág tudományában, valamint az esztétikában is az a felvilágosodás-kép uralkodott, mely a felvilágosodást azonosította a racionalizmussal, s így minden olyan típusú ízléstörténeti változást, mely a racionalizmus dominanciáját gyöngítette, felvilágosodás-ellenesnek minősített. Ilyennek számított többek között a neolonginoszi alapú fenségesség-divat, az Addison Spectatora körül dívó entuziazmus-divat, a század közepétől kezdve a versailles-i, majd a párizsi típusú civilizált embereszménnyel szembeszegülő, régi és korabeli, más földrészekben létező civilizá-

ciók magasrendűségét hirdető kulturális relativizmus, a primitív kultúrfokok emberségét és művészetét kultiváló, s nálunk a legismertebb változatában népiességnek nevezett primitivizmus stb., végül az ún. historizmus, az összes tudományt és bennük a művészettudományok valamennyijét érintő következményeivel.

Az I. világháború éveiben megszületett wölfflini koncepció¹ a reneszánsz és barokk korstílus ellentétes fogalompárokkal jellemzett leírásáról nagy lökést adott a művészetek történeti tudományainak az egzaktabb, formalista irányzatok kibontakoztatására, s elsősorban a dichotom fogalompárokkal dolgozó stílustipológia föllendítésére. Az 1922-ben publikált igen fontos és kiváló irodalomtudományi munka, Fritz Strich *Deutsche Klassik und Romantik. Vollendung und Unendlichkeit* című műve egyrészt korábbi, az irodalomtudományban is jelentkező formalista törekvéseket teljesített ki, másrészt nagy hatást fejtett ki a korabeli tudományos romantika-felfogásokra, kanonizálta a német irodalomtudomány szűkebb romantika-értelmezését, szemben a francia és angolszász irodalomtudományokban uralkodó szélesebb romantika-felfogással, mely Herder Sturm und Drangját és a weimari költőfejedelmek művészetét is romantikusként szemlélte és interpretálta. Ugyanakkor viszont a többek között a francia irodalomtudományban is domináló, a felvilágosodást a racionalizmussal, művészetét a racionális klasszicizmussal azonosító irányzat kialakította a preromantikára, sőt a preromantika korára vonatkozó elméletét is, mely nálunk is népszerű volt a húszas években s a harmincasok elején, lényegében a francia irányzat virágzásával egyidőben. Ezzel az ellentétekben gondolkozó stílustipológiai jellegű irányzattal szemben két jelentős ellenhatás bontakozott ki a német tudományosságban. Az egyik eszmetörténeti jellegű volt s főleg Korff nevéhez fűződik, aki a *Geist der Goethezeit* című² négykötetes monográfiájában a német idealizmus négy nemzedékének történetét írja meg, a Sturm und Drang, a klasszika, a korai romantika és a nagyromantika (németül a

¹ WÖLFFLIN, Heinrich, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, München, 1915.

² KORFF, Hermann August, *Geist der Goethezeit*, Leipzig, I. 1923., II. 1927., III. 1940., IV. 1953.

Frühromantik és a Hochromantik) nemzedékéét. Rendkívül gazdag és sokoldalú megközelítéséből csak egy vonatkozást emeljük ki: szerinte a felvilágosodással szembeforduló Sturm und Drangban megtörténik az objektív, nemzeti szellem fölfedezése, a klasszika és a korai romantika – többek között a kanti ismeretelmélet és esztétika hatására is – a szubjektív szellem dominanciájának korszaka lesz, míg a nagyromantika visszatér a Sturm und Drang objektív szellem-elméletéhez, vagyis nemzeti romantika lesz. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a felvilágosodás korszaka számára is a szubjektív szellem korszaka, akkor, attól függetlenül, hogy milyen nemzedéki vagy irányzati elnevezések alatt, a német – s hozzátehetjük, az európai – szellem mozgásában fél évszázad alatt a szubjektív és objektív szellem kétszeri egymást váltását állapítja meg.

Ez a nyugati irodalomtudományokban és a formalista stílustipológiában egyaránt uralkodó romantika- és korfelfogáshoz képest bonyolultabb, történetibb típusú megközelítés kiegészül a 30-as évek elején Ernst Cassirernek *Die Philosophie der Aufklärung* című munkájával,³ amelyik viszont a felvilágosodás fogalmának bonyolultabb értelmezését adva kihúzza a talajt a racionalizmussal azonosított felvilágosodás-fogalom talpa alól. Azzal, hogy megkülönbözteti egymástól a descartes-i és a felvilágosodás kori racionalizmust és megállapítja, hogy a felvilágosodás kori racionalizmus a XVII. századi racionalizmus és az empirizmus – ha úgy tetszik – dialektikus egysége, elindítja azt a tudományos irányzatot, mely a felvilágosodás fogalmát odáig tágítja, hogy abba természetesen belefér mindaz, amit korábban a preromantika jegyében értelmeztek, ezen túlmenően azonban olyan utakat is megnyit, melyek a felvilágosodásba bekebelezik árnyoldalát, Kehrseite-jét is, pl. Swedenborgot, a marinizmust stb. Ez a két változás, az eszmetörténet és a filozófiatörténet által adott új impulziók tették lehetővé, hogy a kibővített felvilágosodás-fogalom világában a korábban preromantikusnak tartott jelenségek (olyanokkal kiegészülve, mint a mimézis alapú arisztotelianus esztétika helyett a kifejezésesztétika, az ismeretelméleti empiriz-

³ CASSIRER, Ernst, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen, 1932.

mus és szenzualizmus dominálta felvilágosodás-szakaszt felváltó rousseau-i etikai és társadalomelméleti idealizmus és német változata, a Sturm und Drang, a racionális klasszicizmus szabályokat kanonizáló, vagy a rokokó hatás- és befogadáesztétikai jellegű ízléstrendjével szembeforduló alkotás- és zenesztétikai irányzat, a felvilágosodás kor első szakasza életérzésének és ízlésének szenzibilitását, érzékenységét részben színező, részben felváltó és kiszorító emocionalizmus, az érzelmesség divatja stb.) a felvilágosodás fordulójaként legyenek értelmezhetők s maga a Korff által leírt szubjektív szellem–objektív szellem váltássorozat első párja egészében bekebelezhető legyen a felvilágosodás korába, így jelen konferenciánk tárgya is tudománytörténeti jogosultságot nyerhessen. Bár e tudománytörténeti feltételeket hol a romantika, hol a felvilágosodás kutatása felől újra és újra megkérdőjelezzük, ld. Welck romantika-tanulmányának⁴ a nyugati irodalomtudományok szélesebb romantika-felfogására emlékeztető elméleti alapvetését, mely a romantika központi kategóriájává téve az organikus világfelfogást, óhatatlanul visszavezeti a romantikába a Sturm und Drangot is, s amikor kritikátörténeti könyvében⁵ az emiatt felvetődő kérdésekre olyan választ ad, mely szerint a szűkebb értelemben vett romantika az organikus világfelfogásnak a műalkotás értelmezésére való kiterjesztésével és a dialektikus művészetfelfogással kezdődik, akkor ismérvei egyikével, az organikus műértelmezés kezdetével még mindig nem különíti el egymástól pl. a német irodalomban a romantikát a klasszikától, hisz a műalkotás organikus szemléletét a 80-as évek végén Itáliában tartózkodó Goethe és Karl Philip Moritz együttműködésének köszönhetjük, a dialektikus műfelfogás pedig elég határozatlan kritériumnak tűnik. A másik oldalról viszont, főleg a francia eszmetörténeti kutatások részéről (Mauzi⁶, Ehrard⁷ és

⁴ WELCK, René, *The Concept of „Romanticism”*, in *Concepts of Criticism*. New Haven–London, 1964., 128–198. Először 1949-ben jelent meg, folyóiratban.

⁵ WELCK, René, *A History of Modern Criticism*, New Haven, 1955. Német fordításában ismerem: *Geschichte der Literaturkritik 1750–1830.*, Darmstadt, 1959.

⁶ MAUZI, Robert, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*, Paris, 1965.

mások) kialakult egy olyan szélesebb értelemben vett érzékenység(szenzibilitás)-koncepció, amely a francia felvilágosodásnak már az első szakaszában is jelentkező szenvedély-tant – eltekintve vitalisztikus elemeitől – szintén magába olvasztotta s e szélesebb értelmű érzékenység-fogalmat a felvilágosodás kor fő kritériumává tette, ezáltal a hagyományosan az emócionálizmus és a szentimentalizmus jegyében felfogott jelenségeket is mintegy bekebelezte a felvilágosodásba. Másrészt viszont a stílustörténet álarcában jelentkezik a felvilágosodás-fogalom agresszív dinamikája, amikor a Sturm und Drang-típusú, objektív szellem jelenségeken kívül a szubjektív szellem újabb korszakának legalábbis az egyik nemzedékére, a német klasszikára és a vele rokon európai jelenségekre is kiterjeszti hatáskörét, az olasz művészet- és irodalomtörténetből kiinduló, de gyorsan más nemzeti irodalomtudományokban is elterjedő neoklasszicizmus-fogalom segítségével.

A tudománytörténeti előfeltételek megteremtődése természetesen nem jelentette azt, hogy e felismerések gyorsan közkinccsé váltak. Ha a preromantika fogalma, melyet nálunk különösen Szerb Antal népszerűsített, 1945 után Lukács György tanulmányainak befolyása alatt – aki Herdert és a Sturm und Drangot a felvilágosodás részének minősítette, hogy az általa is átkosnak tartott romantika világától elkülönítse –, a marxista irodalomtudomány és esztétika érvei által is megerősítetten ment ki a divatból, viszont a szellemtörténeti stílustipológia befolyását a legjelentősebb magyar irodalomtudósok tartották fenn, pl. Horváth János, aki úgy vélte, el tudja egymástól különíteni Berzsenyi költői életművének klasszicista és romantikus elemeit, vagy Barta János, aki az 1943-as It-ben közölt *Baróti Szabó Dávid és a romanticizmus* című kitűnő tanulmányában⁸ a stílustipológia eszközeivel vélte bizonyíthatónak Baróti Szabó romantikusságát. A stílustipológiai szemlélet dominanciáját jól egészítette ki a korai marxista irodalomtudomány esztétikai alapvetése, mely az

⁷ EHRARD, Jean, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, I–II., Paris, 1963.

⁸ It, 1943., 153–169.

egész művészet-történetben a realizmus és antirealizmus örök harcát látta. A 60-as évek elejének realizmus-vitái egy időre a stílustörténeti szemlélet felülkerekedését hozták, mint nagy dokumentuma, a „spenót” (*A magyar irodalom története, III. kötet, Bp. 1965.*) is bizonyítja, de ezt egyrészt az irodalompolitikai ellenhatás, az esztétikai realizmusfogalom újjászületési kísérleteinek hivatalos támogatása, másrészt viszont a lassanként beszivárgó nemzetközi irodalomtudományi trendek formalizmusa is korlátozta. Ezek képviselői úgy vélték, hogy egy-egy stíluselemről, stilisztikai sajátosságról akár műbeli kontextusától eltekintve is megállapíthatják, klasszicista-e vagy romantikus.

Nagyjából ilyen tudománytörténeti előfeltételek között bontakozott irodalomtudományunkban a felvilágosodás kor irodalmának szemlélete. Az éppen domináns felvilágosodás-fogalom természetesen befolyásolta a magyar irodalmi felvilágosodás korának időbeli határaitól vallott nézeteket is, s itt aztán különösen nem tekinthettek el irodalomtudósaink a történettudomány periodizációs eredményeitől. Köztudomású, hogy a Toldy által szentesített korszakkezdő 1772-es dátumról is sokat vitáztak⁹, hogy végül épp az a nagy tekintélyű történészünk, aki az előfelvilágosodás jelenségeit a legteljesebben mérte fel XVIII. századi művelődésünk történetéről írott monográfiájában¹⁰, Kosáry Domokos adjon igazolást az irodalomtörténészek számára az 1772-es korszakhatár fenntartásához.¹¹ Viszont épp a történészek befolyása látszik erősen bonyolítani-nehezíteni a konszenzus kialakulását a felvilágosodás kor időbeli zárulása kérdésében. Közismert, hogy a két világháború közötti nagy magyar történeti szintézis, az ún. Hóman–Szekfű megfelelő kötetének szerzője, Szekfű Gyula a századvég előtt zárja a magyar felvilágosodás korát, s az új század kezdő évtizedeit a rendi nacionalizmus korának tekinti, mint a legutóbbi jelentős történész állásfoglalás, az egykori Szekfű-ta-

⁹ Ld. MEZEI Márta, *Periodizáció és korszaknézet (1772 értékelésének története)*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp. 1974., 143–175.

¹⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980.

¹¹ KOSÁRY Domokos, *Magyarország és a felvilágosodás*, Világosság, 1987/8–9. 537.

nítvány Kosáry Domokos koncepciója is. S érdekes módon az első marxista irodalomtörténeti kormonográfiánk, Waldapfel Józsefé – bár a kor domináns marxista történetiszemléletének érveivel – szintén ezt a szakaszt tárgyalja művében.¹² A 60-as évek stílusvitái nyomán kialakult konszenzus, azt vallván, hogy a francia forradalom párhuzamos magyar mozgalmának, a Martinovics-összeesküvésnek elfojtása után tovább élhetett az európai felvilágosodás eszmevilága és ízlése a magyar irodalomban, ha politikai radikalizmusa háttérbe szorult is, kitágította a felvilágosodás korának időbeli határait kb. 1820-ig. A „spenót” ezen időhatárok között két szakaszra osztja vizsgált korunkat, az első 1795-ig, a második utána következik.

A stílustörténeti megközelítés legjelentősebb képviselője a korszak tudósai közül Szauder József volt, aki a 60-as évek végére a már említett neoklasszicizmus fogalmát bevezette irodalomtörténetünk korszemléletébe.¹³ Hogy ez a máig vitatott és sokak által kétségbe vont jogosultságú terminus technicus mit jelent, azt idő hiányában sem fejtegethetem; csak annyit róla, hogy a konferenciánk tárgyát képező, korszakon belül jelentkező antitézishez, a „racionális klasszicizmussal” szembeszegülő preromantikus jelenségekhez képest, melyeket a 60-as évek elején még Szauder is a szentimentalizmus jegyében igyekezett leírni,¹⁴ újabb, korszakon belüli fordulatnak, az antitézis újabb antitézisének, vagy inkább a hagyományos klasszicizmus és tagadója, a preromantikus hullámok által képviselt ízlés szintézisének tűnt: nem véletlen, hogy a bontakozó romantikához fűződő, nehezen elhatárolható jellegét ő is általában a *romantikába hajló neoklasszicizmus* jelzős szerkezetével jellemezte. Ezt a tézis-antitézis-szintézis értelmében felfogott felvilágosodás kort Szauder korai halála után nagy nyomatékkal képviselte Vajda György Mihály és komparatista iskolája. A stílustörténet képlékeny fogalmaival szemben

¹² WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1957.

¹³ SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*, in *Az Estve és Az Álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp. 1970., 92–122.

¹⁴ SZAUDER József, *A magyar szentimentalizmus problémái*, uo., 57–91.

megbízhatóbb alapot igyekezett teremteni korszemléletünknek az eszmetörténet és a korabeli filozófiai etika történetének nemzetközi szakirodalmát kitűnően ismerő Bíró Ferenc, aki az 1970-es évek második felére kialakította a magyar felvilágosodás koráról szóló hármasszoros koncepcióját. Ez először talán az 1976-os szombathelyi Berzsenyi-vándorgyűlésen elhangzott, Berzsenyi felvilágosodásáról szóló előadásában fogalmazódott meg röviden,¹⁵ majd a Sőtér István tervezte, külföldi fogyasztásra szánt magyar irodalomtörténet felvilágosodás kori szakaszának elvi megalapozásául szánt s az 1979-es ItK-ban megjelent tanulmányában¹⁶ nyert részletesebb kifejtést. Eszerint a magyar felvilágosodás kora kezdete és vége elmosódó (egyrészt a barokk, másrészt a romantika felé), míg két belső alkorszakhatára, az 1780-as évek fordulója és a századforduló környéke igen éles fordulókat jelent. Az első szakasz, Bessenyei évtizede a hosszú klerikusdominancia után egy világi, mégpedig nemesi származású kulturális elitcsoport kezébe teszi le az irodalom irányítását és elvilágiasodást jelent, az európai felvilágosodás ismeretelméletének és etikájának (de nem antifeudális társadalomfilozófiájának) befogadását, a második, a jozefinus kor a honorációról értelmiség dominanciáját és az etnikai nemzettudat kibontakozását, a harmadik, ugyancsak nemesi alkotók vezette alkorszak hasonlóan kevésbé radikális társadalomelméleti szempontból, de szintén világi, az esztétikum jegyében. E koncepció nagy érdeme volt, hogy a kései Kádár-kor ebből a szempontból kedvezőtlen körülményei között fel merte vetni a korai nacionalizmus problematikáját és árnyaltan bár, de alkorszakváltó jelentőséget tulajdonított jelentkezősének.

Ezért, amikor értesültem konferenciánk témájáról, először az jutott az eszembe: a felvilágosodás *melyik* fordulatáról van szó. Később megtudtam, hogy az 1795-ösről vagyis hogy a konferencia szervezői, az utóbbi évtizedek szaktudományos trendjei ellenére is, lényegében kitartottak a „spenót” semmiképpen nem megve-

¹⁵ BÍRÓ Ferenc, *Berzsenyi és a felvilágosodás*, ItK 1971., 34.

¹⁶ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*, ItK 1979., 316–328.

tendő alkorszakolása mellett. Annál inkább megjegyzésre méltó ez, mert az ez év elején megjelent, rég várt, új és minden eddiginél teljesebb igényű irodalomtörténeti kormonográfia, Bíró Ferencé¹⁷ újabb kérdéseket vet föl a korszak kutatóiban. Címénél fogva ugyanis a felvilágosodás korának magyar irodalmáról szól, anyagában viszont nem megy túl a szekfüi, a waldapfeli, vagy a Kosáry Domokos tárgyalta felvilágosodás-anyagon, lényegében az 1970-es évek végén általa kialakított hármasszámú korszakkép első két szakaszát tárgyalja, a harmadikról a bevezetésben csak mint a nyelvújítás koráról szól. Ráadásul saját korábbi koncepciójáról nem is tesz említést, 1979-es tanulmányára nem is hivatkozik, így aztán kíváncsivá teszi az embert, tulajdonképpen mi is a viszonya másfél évtizeddel ezelőtti álláspontjához. Mindenesetre monográfiája tanulsága szerint számára a magyar felvilágosodás korának egy fordulója van, a jozefinus évtizedben kibontakozó nemzeti fordulat, ha úgy tetszik, a szubjektív szellem felvilágosult alkorszaka után az objektív szellem felvilágosult alkorszaka, olyan reprezentánsaiban szembeállítva és jellemezve, mint Besenyey és Batsányi, akik Kosáry számára ugyanannak a tendenciának, a felvilágosult rendiségnek a vezéreképviselei az 1770-es években, ill. az 1780-asok végén. S mivel e nemzeti fordulat jelentősége erősen kiemelt a kor legnagyobb költőjéről, Csokonairól írott debreceni monográfiájában, Debreczeni Attila munkájában¹⁸ is, úgy hihetem, attól függetlenül, hogy egyes kiváló kutatóink szerint meddig tart felvilágosodásunk kora, az ezen belüli fordulat vonatkozásában az utóbbi évek korunkra vonatkozó legjelesebb irodalomtörténeti műveiben megvan a konszenzus abban a vonatkozásban, hogy a felvilágosult boldogságfilozófia és a nemzeti tudat bontakozása közötti folyamatok jelentenek valamilyen fordulatot a korszakon belül. Mivel jómagam, jobban ragaszkodva a sauderi indíttatásokhoz, közelebb érzem magamhoz Bíró hármasszámú korszakát, mint a monográfiájából kisejtlő kettős és 1795 körül záródó képletet, és az utóbbi évtizedekben

¹⁷ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994.

¹⁸ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője. (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*, Debrecen, 1993.

publikált írásaimban, gyakran az ő 1979-es tanulmányára egyetértően hivatkozva is, ezt mindig hangsúlyoztam, mint azt is, hogy az 1820 körül tartó magyar felvilágosodás-koncepcióval értek egyet, úgy érzem, épp a korszakunk legújabb jeles irodalomtörténeti művei iránti nagybecsülésem kifejezéséül is inkább felvilágosodás korunk első fordulójának kérdéseire érdemes koncentrálnom. Annál is inkább, mert e nemzeti fordulat, ha nem is Kazinczy közvetlen környezetében, tovább tart a nyelvújítási harcok világában is, eleinte a Kazinczyval egyre inkább szembe forduló Debrecen és Dunántúl irodalmi körceiben, később pedig, Döbrentei és az Erdélyi Múzeum föllépte után már a mester közvetlen táborában is, a lasztóci levelek szakító gesztusáig vezetően.

Lássuk most röviden, az említett kormonográfiában, ill. Csokonai-monográfiában feltűnő, a korszak jellegét meghatározó alapfogalmak a kor hagyományos interpretációjához képest milyen újdonságokat hoznak. Mint már mondtam, Bíró Ferencnél részben a szociológiai, részben a filozófiatörténeti s ezen belül is az ismeretelméleti és etikátörténeti részdiszciplínák érvényesülése a legdöntőbb, több nemzeti irodalom szakirodalmi műveinek, de leginkább a franciáknak az ismerete alapján. S ha Csokonai életművében a nemzeti problematika jelentőségének megítélésében van is különbség köztük, ennek a tudománytörténeti irányultságnak Debreczeni Attila monográfiájában is nagy jelentősége van. S ebben – más francia szakirodalmi műveken kívül – a legdöntőbb szerepe Mauzi *bonheur*-könyvének van; a boldogságkeresésnek, a leginkább szélsőségesen talán a helvetiusi etika eudaimonizmusában megfogalmazott elvnek központi szerepe lesz mind az 1770-es évek testőríró-nemzedéke értelmezésében – mint már Bíró korai Bessenyei-monográfiájában is –, mind az ifjú Csokonai *földi menny*-keresésében. Mindennek az életfilozófiai alapú ön- és természetvizsgálatban döntő szerepet kapó s kétségtelenül erősen kibővített értelmű érzékenység kategóriája keretében való értelmezése teszi lehetővé e monográfiák számára a hagyományos szentimentalizmus-fogalom kiiktatását. Ezt ugyan már (nagyjából ugyanennek a francia szakirodalomnak az ismeretében és hatása alatt) az a Szauder József is megkezdte, aki – mint már említettem – az 1960-as évek elején még összefoglaló

nagy tanulmányt írt a magyar szentimentalizmusról, az évtized végére azonban a felvilágosodás domináns klasszicizmus-változatait színező egyik stílusárnyalattá minősítette vissza a korábban – ha nem is korstílusnak, de – legalábbis stílusirányzatnak tartott szentimentalizmust. Nála azonban még a stílustörténeti szempont dominál, míg mai monográfiáinkban ez teljesen visszaszorul. Döntő újdonság a nehezen kiirtható konszenzussal szemben, hogy a magyar szentimentalizmus hagyományosan tárgyalt alakjai, Anyos, Dayka, Kármán, az 1795 utáni Csokonai mind az *érzékenység* poétái lesznek, s ily módon még azoknál is, akiknél a szenvedélyelv rendkívül fölerősödik, mint Kármán *Fannija* esetében, e kibővített értelmű érzékenység-fogalommal minden értelmezhetővé válik. Bíró monográfiájában van ugyan egy olyan nagyobb fejezet is, mely a korszak érzelmes regényeinek tárgyalását ígéri, s tárgyalja is Kazinczy *Bácsmegey*-jét és Kármán *Fanniját*, de a hagyományosan legnagyobb szentimentális regényünknek tartott *Fanniról* is végül – igen finom műértelmezés alapján – csak az derül ki, hogy nem a hősnő külső konfliktusai, hanem belső diszpozíciója, túlzó érzékenysége lesz önpusztító szenvedélyének kialakítója.¹⁹

Viszont ha már itt tartunk, anélkül, hogy előadásomban még csak kísérletet is tehetnék a felvetett kérdés megoldására, a konferenciánk által kitűzött téma értelmében, a vitaindító előadás igényeinek megfelelően, hadd jelezzem, hogy megvitatandó kérdéseink közé tarthat egyrészt e kiszélesített értelmű érzékenység-fogalom maga, másrészt viszont az, ha végül is elfogadhatónak értékelődik a fogalomhasználat e módja, akkor ki lehet-e terjeszteni az érvényességét a századforduló után publikált vagy született olyan jelenségekre, melyeket szintén hagyományosan a szentimentalizmus jegyében értelmeztek, mint például a Himfy-ciklusok és Kisfaludy Sándor történelmi tárgyú regeköltészete; azaz a továbblévő, bár új minőségeket nyerő klasszicizmus tényén kívül nem lehet-e a Bíró Ferenc által sikerrel bevezetett eszmétörténeti módszerek segítségével más érveket is találni a felvilá-

¹⁹ Érdekes módon ehhez hasonlóan értelmezte Fanni sorsát a múlt század végén már Beöthy Zsolt is, *A tragikumról* írott könyve (Bp. 1885.) 119–122. lapjain.

gosodás továbbélésének igazolására, különös tekintettel arra, hogy 1976-ban, Berzsenyi-tanulmányában még maga Bíró vélte bizonyíthatónak ezt a továbbélést, épp az alkorszak legjelentősebb költőjének esetében. Ha viszont ez nem igazolható, akkor épp azt kell megállapítani, mi az az új minőség a századforduló utáni irodalomban, mely az elsősorban az érzékenység-kategória kibővített értelmű alkalmazásával nyert fogalmi eszköz segítségével jellemzett felvilágosodás hatáskörén túlvezet. Választ adni nem tudok és nem akarok rá, de megkérdem: nem arról az idealizmusról lehet-e szó, mely épp a német idealizmus változatai felől szivárgott be hozzánk? Ez persze nem jelenti azt, hogy ebből korszak- vagy alkorszak-megnevező terminus technicust lehetne csinálni; de végül is ez se lenne távolabb az önelvű irodalmiságtól, mint a *felvilágosodás* vagy a *nyelvújítás* terminus technicus.

Míg eddig az új monográfiák által tárgyalt anyag világában egyrészt főleg az 1770-es évek magyar irodalmára teljes joggal, míg az 1780-as és 1790-es évek irodalmának elsősorban egyéni sorsokat, életutakat megjelenítő lélektani érdekű munkáira esetleg vitathatóbb jogosultsággal, de kétségtelen eredményeik által igazoltan használt érzékenység-értelmezésekről volt szó, most térjünk át arra a problematikára, melyet Bíró könyve, de már említett 1979-es tanulmánya is alkorszakváltó jelentőségűnek tekint: a nyelvkérdés jelentőségének megnövekedésére, a nemzettudat fölerősödésének szimptomáira, magyarán a kezdeti nacionalizmus jelenségeire. Bíró a nyelvértelmezések egymást nem kiszorító s egymás mellett élni is tudó négy típusát írja körül teljes joggal, s ezen belül a Bessenyei és Batsányi nemzedéke közötti döntő különbséget abban látja, hogy Bessenyei számára a nyelv még elsősorban *eszköz* volt a tudományok, a modern európaiság meghódítására és a közboldogság előmozdítására (azaz lényegében kommunikatív nyelvfelfogásáról beszélhetünk), addig az 1780-as évek végének a nemzedéke, az elsősorban írói szerepében felemelkedett honorácior-nemzedék számára a nyelv már a nemzeti lét legfontosabb *jele*, melynek fontossága a nemzeti jelek hierarchiájának sorrendjében épp azért nő meg számára, mert a nyelv és legfontosabb, a nemzeti dicsőség számára legkiemelkedőbb jelentőségű terrénuma, az irodalom világa az ő privilégiuma, az ő fontosságát emeli, míg a nemesség számára

fontosabbak saját ténylegesen létező privilégiumának jelei, a szent korona és a magyar öltözet, a nemzeti nyelv fontosságára viszont még időlegesen is inkább Lipót gesztusa döbbsenti rá, egyébként azonban a német hivatalos nyelv elleni harcban is inkább a *natio hungarica* hagyományos hivatalos nyelvének, a *latin*nak a visszaállítására törekszik. Hogy ez ennyire sommásan megfogalmazottan vitatható elemeket is tartalmaz, hogy Rájnis és Révai számára a korona visszajövele épp oly extatikus örömjelentett, mint a kor nemesi bandériumainak tagsága számára, akiket díszőrség állítására szerveztek a nemesi megyék, hogy említett papköltőink számára a magyar nemzeti öltözet is lelkesítő szépségű volt, mint Csokonai számára is az 1790-ben írt s 96-ban újradolgozott *Eggy Magyar Gavallér*ban, arra már utaltam Bíró könyve nagydoktori változatáról írott egykori opponensi véleményemben is. S kiegészítésül megjegyezhetném, hogy a koronaőrző nemesi bandériumok egyikében, a Zemplén megyében büszkén szolgálatot teljesítő, és egyik levelében a koronáról rendkívül pontos leírást nyújtó Kazinczy, a nemesi származású Kazinczy számára milyen fontos a magyar hivatali nyelvért folytatott küzdelem, hogy mit ír a Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar újság szerkesztőinek, Görög Demeteréknek küldött levelében arról, hogy miként haljon éhen az a magyarországi lakos²⁰, aki nem hajlandó megtanulni magyarul. Alapvető tendenciájában mégis igazak és elfogadhatóak Bíró megállapításai, csak kissé túl elvontnak tűnnek. Ezt az elvontságot kielégítően igazolja – mint már említettem – a kérdés fontossága felismerésének korszaka, amikor nagyon is szükség volt a probléma első megközelítésében, az 1970-es évek végén a kellő elvontságra, nehogy kedvezőtlen visszahatást váltson ki a nemzeti kérdés fontosságának fölvetése a kései Kádár-kor körülményei között. De ami akkor még ily elvont formájában is kiemelkedő érdem volt, nem biztos, hogy ma már nem érdemel meg konkrétabb vizsgálatot is. S itt aligha lehet lemondani a történészek kérdés-megközelítésének néhány kategóriájáról. Most nem annyira az államnacionalizmus és kulturális nacionalizmus németes dichotómiájú

²⁰ KazLev. II. 45. (1790. március 8-i levél).

fogalompárjára gondolok, hanem inkább arra, amit Szekfű is, Kosáry is használ, a rendi nacionalizmus fogalmára. Ez ugyanis jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik: a rendi náció ugyanis a nemesség *natio hungaricája*, míg a *rendi nacionalizmus* Szekfűnél is, későbbi és többnyire marxista használóinál is épp a rendi keretek között jelentkező etnikai nacionalizmust óhajtaná megnevezni. Így aztán teljes mértékben jogosult és Bíró társadalomelméleti tudatosságát jelöli, hogy ennek a kategóriának a használatáról lemond. Viszont ezzel nemcsak egy lehetséges fogalmi bizonytalanságot kerül el sikeresen, hanem arról is lemond, hogy az általa elemzett *nacionalizmus-jelenségek* valóságos társadalmi és politikai töltéséről nyilatkozzék. S ez természetesen nemcsak az ő megközelítésének hiányossága, hanem az elmúlt negyven év történetírásáé és irodalomtörténetírásáé is.

Hadd éljek néhány példával. Bíró könyvének problematikáját ez nem érinti, mivel Ányos nála a Bessenyei-nemzedék érzékeny költője, s így a nemzettudat felé fordulás példái között még nem sorolhatik fel. Viszont ő is a megszokott módon, durva, nemesi elfogultságú pamfletként emlegeti a *Kalapos királyt*, mint ahogy az utóbbi évtizedek két jeles felvilágosodás kori szöveggyűjteménye, az egyetemi szöveggyűjtemény²¹ és a Kulinék szerkesztette, a Tankönyvkiadónál publikált²² is csak azt a részletet közli a versből, amely ugyan az egyébként is töredékben maradt vers hozzávetőleg kétharmada, de amely tényleg csak a magyar nemesség csalódott dühét fejezi ki, a magát meg nem koronáztató, az alkotmányra föl nem esküdő, hatalmas haderőt az ország területén elsősorban a nemesi aspirációk fékentartására állomásoztató zsarnokot szidja a jozefinus korszak kedves műfajának, a politikai pamfletnek verses változatában, ugyanakkor viszont kihagyja a költemény egyharmadát, mely Ányos dühének legalább oly fontos összetevőjéről szól, mégpedig a türelmi rendeletéről, mely a protestánsokat, a görög hitű, nem-egyesült ortodoxo-

²¹ *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*, szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos, Bp. 1982., 225–228.

²² *Magyar felvilágosodás*, Irodalmi olvasókönyv, szerk. V. KOVÁCS Sándor és KULIN Ferenc, Bp. 1984., 192–196.

kat, a „füstös” zsidókat kedvezményezi, miközben a római katolikus szerzetesrendek tagjait földönfutókká teszi; vagyis a valószínű versben még csak nem is általában a *natio hungarica* csalódott dühéről van szó, hanem egész speciálisan a szatmári béke után kivívott hegemon helyzetét veszélyeztetve érző katolikus nemesség dühéről; e vers nem a *natio hungarica* verse, mert abba beletartozik a református nemesség is, de nem is a magyar etnikum nacionalizmusának kifejezése, mert abba szintén beletartozik a reformátusság. S születési éve valószínűleg 1782, az az év, amikor a debreceni kollégium egyik diákja elhagyja a kollégiumot, s jelentkezik huszárnak a József császár személyes tulajdonát képező császár-huszárezredbe. Ezt a diákot Fazekas Mihálynak hívják.

Bíró képlete nem szól a magyar korai nacionalizmus táji és vallási változatairól, amelyek tényét pedig Farkas Gyula Kazinczy korabeli levelezéséből igazolta romantika-könyvében.²³ Eszerint az északkeleti, többnyire református magyarság ellenzéki, többnyire kurucos hagyományú, s európai kulturális kapcsolatok tart fenn, míg a dunántúli, többnyire katolikus magyarság Bécshez kapcsolódik hatalmilag is, mint kultúrközponthoz is. S igaza van, hogy nem szól róla, mert bár sok igazság van Farkasnak a nadleri törzsi irodalomszemlélet hatására kialakított táji nacionalizmus-tipológiájában, furcsa módon az igazsága épp a józsefi évtized, tehát a bontakozó magyar nacionalizmus vonatkozásában mond csődöt. A debreceni írók lesznek József lelkes hívei, Földi János egy töredékben maradt leoninus versben, rímes alkaiosziban dicsőíti, halálakor Szentjóni Szabó ír róla megrendült, érdemeit szépen méltató verset. S hasonlóképpen nem lát-szik, hogy Bíró és Debreczeni Attila bármilyen fontosságot tulajdonítana a magyar nemzettudat korai, bontakozó szakaszában József török háborúinak, pedig ezekről a katolikus írók is írtak szép és lelkes verseket (Baróti Szabó Dávid *A magyar huszárokhoz* című, Batsányi a győztes martinyesti csata tiszteletére írt verse stb.), a debreceniek viszont a személyes érdekű részvétel

²³ FARKAS Gyula, *A magyar romantika. (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből)*, Bp. 1930.

verseit írták (Szentjóni Szabó induló ritmusú *Indully dala*, melyet volt tanítványa, Dobozy Lajos bevonulására írt ugyanahhoz a huszárezredhez, ahol Fazekas is szolgált), s ennek a háborúnak a terméke Fazekasnak az első megjelent verse, a józsefi évtized utolsó évében, 1789-ben Bécsben, a Hadi és Más Nevezetes Történetekben megjelent *Feltette hatalmas...* kezdetű verses riportja a foksáni csatáról, melyben ő is megsebesült, s mely után nevezték ki hadnagynak. E verses beszámoló elején olvasható az a rész, mely annyi gondot okozott az utóbbi évtizedek irodalomtörténetírásának, ahol a monarchiát a birodalom címerállatával, a kétfejű sassal „személyesíti” meg, s a háborúzó monarchiáról ezt írja:

Mert két feje vagyon, s hogyha egyik elvész,
A másik mérgében még több károkat tesz.
Egy feje teszi a tisztos németeket,
Tudom, mind a világ esméri ezeket;
A másik, a búsult árva magyarokat:
Kár, hogy előre nem tehetém azokat.

Vagyis a császár-huszárezredben szolgáló elég speciális helyzetében kétségtelenül nem általánosítható jellegű állásfoglalásában, de egy debreceni református magyar költő fogalmazza meg először költőileg a magyar nemzettudatnak azt a politikai változtatást, melynek az aspirációi kimerülnek abban, hogy a dualisztikus birodalomfelfogás csak majdnem egy évszázaddal később megvalósuló világán belül a fontosabbik összetevővé tehesse a magyarságot. S a viszonylag idealizálóbb típusú katolikus versekkel szemben (Batsányi epigrammája ezért tetszhetett annyira Kazinczynek személyes összekülönbözésük után is, mert emlékeztette a híres szimonidészi epigrammára) a reformátusoknál a harcokban résztvevő „realizmusáról” is beszélhetünk, a törökök lemészárlásától kezdve a zsákmányszerzés ígéretéig, s nemcsak a harcban személyesen részt vevő Fazekasnál, hanem Szentjóni Szabó *Indully dalában* is. S nemcsak a katolikusok dicsóítják a győztes csaták hadvezéreit, a legnagyobb örömmel természetesen a császár-huszárezred magyar ezredesét, Mészáros óbester, hanem a reformátusok is, Szentjóni Koburg hercegre, Csokonai

pedig Laudonra, a belgrádi csata vezérére s magára Belgrádra ír verset.

Az évtized elején még ijesztő császári hadsereg tehát, mihelyt valóságos funkciója kiderül, s az egykor ugyancsak gyanút keltő mohilowi egyezmény értelmében a monarchiának az orosz–török háborúba való bekapcsolódása alkalmat ad mind a hagyományos magyar harci erények felvillantására, mind a törökök elleni revánsvételre, mindjárt táplálékot nyújt a magyar nemzettudat fellobbanásának is; mindenesetre feltűnő, hogy a református nacionalizmus megerősödéséhez a kor költői termékei szerint több köze volt József török háborújának s az abban való többnyire sikeres részvételnek, mint a katolikusokéban. Ez utóbbiakéra legyen példa Batsányinak a Magyar Museumban két egymás után megjelent verse, mely miatt a füzetet elkobozták s mely őt a bíróság elé, majd a börtönbe vezette, annak ellenére, hogy a Martinovics-mozgalomban való részvételét nem sikerült rábizonyítani. Úgy tűnik, ezek nacionalizmusát valóban az Ányos versét is kiváltó közjogi sérelem, ill. szerencsés elmúlta váltotta ki. Az egyik a *Franciaországi változásokra* írott híres epigramma,²⁴ a másik az *Abaúj vármegye örömnünnepére* írt nagy alkalmi verse,²⁵ melyet az adminisztrációs rendszer bevezetésekor felmentett abaúji főispán, báró Orczy László újrabeiktatására írt. Ez utóbbi vers a József halála fölötti örömöda, olyan sorok sokaságával jellemzi József korszakát, melyek az *Egy mondat a zsarnokságra* című Illyés-vers szenvedélyességére emlékeztetnek, viszont teljes egyértelműen az ünneplő nemesség társadalomszemléletét fejezik ki: a sérelmek között felsorolja a földmérést, az adófizetés veszélyét, s azt, hogy a nemességet a saját jobbágyai sorsára való leszorítás veszélye fenyegette, tehát a versben tényleg elsősorban a *natio hungarica* nacionalizmusa fejeződik ki s nem annyira az etnikai nacionalizmus, ill. amennyiben az is megfogalmazódik, csak annak a vershez csatolt prózai lábjegyzetnek a formájában,

²⁴ Magyar Museum II. kötet, I. negyed., 1792., 56.

²⁵ Uo. 57–62. Baróti Szabó Dávid ugyanez alkalomra írott versével együtt, melyet a következő oldalakon közölt a folyóirat; a két vers együttes címen, *Két magyar hazafi' érzékenységei T. N. Aba-Új Vármegye' öröm-ünnepén* címmel jelent meg.

amely a hazánkba telepített svábság túlértékelése elleni kirohantást tartalmaz.²⁶ S mivel ez a későbbi, az 1790 áprilisára keltezhető szöveg, visszamenőleg is megvilágítja a *Franciaországi változásokra* mondanivalójának tulajdonképpeni jelentését, azt ti., hogy az Ányos-vers s az előbb említett Batsányi-vers terminológiája szerint a király jobbágysai a nemesek, az ő jobbágysaik viszont a parasztok; Batsányi tehát a francia forradalom alkotmányos monarchikus szakaszának hírein támadt örömeiben a zsarnok királyokat fenyegeti saját jobbágysaik, vagyis a nemesek nevében. A megrendítő nagyságú zsarnokellenes vers tehát (mely méltóan osztozik Herder zsarnokgyűlöletében s ne felejtjük, hogy Herder érzelme is felvilágosult abszolút uralkodót – ahogy a francia történészek az utóbbi időben hívják, felvilágosult despotát – érintett, Nagy Frigyes) méltó Batsányi szelleméhez, de nem népbarát vers; s az életpálya vargabetűi közé az is hozzátartozik, hogy két évtizeddel később Batsányi egy ilyen despotának, a despotisme éclairée egyik legnagyobb képviselőjének, Napóleonnak a vendégszeretetét fogja élvezni. Ezzel szemben viszont a kor református költészetének legnagyobbja, Csokonai ugyanannak a monarchiának polgáraként, melynek korábban, a *keleti kérdés* kiéleződésekor *magyarként* is lelkesen drukkolt a török befolyás visszaszorításáért folytatott harcában, s a *Marosvásárhelyi gondolatoknak* a csángókra is utaló, etnikai nacionalista ízű zárlatát sem lehet nélkül igazán megérteni, 1795 után, Debreczeni Attila által is szépen elemzett hűséggel a józsefi törekvések iránt (ld. az 1741-i diaetáról szóló versét) a nyugatról fenyegető veszély ellen is lelkesen lázít.

Természetesen 1795 után lassanként és nagyjából visszaáll a Farkas Gyula leírta táji nacionalizmus-dichotómia, de azért ne feledjük, hogy az 1790-es évek közepén még Debrecen és Bécs

²⁶ Uo. 60. A vers ahhoz a szövegrészehez kapcsolta, mely így hangzik: ...'S a' melly ugart Attya vérével öntözött, / Azonn a' Jövevény kévéket kötözött; / 'S hogy bosszúságának mértéke se lenne, / Jól-tévojét kellett szemlélnie benne!' Maga a jegyzet pedig így szól: „A' többek között a' végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama' seprejét, a' Svábságot, hogy Népünket a' földmivelésre tanítsa, és (a' mint a' *Szomszédok* mondani szokták) erköltseinek durvaságából kivetkeztesse!! – Lehet-e egy szabad-érzésű Hazafinak, sőt önnön magának a' természetnek, bosszantására nagyobbat gondolni? –”

együtműködésében jelenik meg az a *Debreceni Grammatika*, mely annyi bosszúságot okozott Kazinczynak. Ennyit a Bíró könyvében tárgyalt második felvilágosodás kori szakasz nacionalizmusának azokról a sajátosságairól, melyekről se ő, se Debreczeni Attila nem beszél, úgy hiszem, kiegészítésül érdemes volt elmondani, a tömörítés szüksége miatt a leegyszerűsítés veszélyét is vállalva. Remélem, a várható vitának sikerült némi táplálékot nyújtanom gondolataimmal.

Vajda György Mihály

A FELVILÁGOSODÁS SZÁZADÁNAK
FORDULÓJA:
DÖNTŐ VÁLTOZÁSOK KORA
AZ EURÓPAI IRODALOMBAN

Magára vessen az ember, ha olyan témát választ, amelyről legkönnyebb csak általánosságokat mondani. Az általánosságok summája az, hogy a felvilágosodás századának fordulóján megjelennek az első romantikusok, a felvilágosodás megtagadói és egyben továbbvivői, úgyhogy Európa egésze felől nézve az 1789 és 1810–20 között eltelt két-három évtized valóban döntő változások kora. Az elején a forradalom vet mintegy jelképesen véget a „réginek”, amelynek feltételei között pedig a forradalom eszméi megszülettek, a végén pedig a Szent Szövetséggel, amely egyszer s mindenkorra véget akar vetni mindenféle forradalomnak, „új rend” áll elő. A két „rend” vagy „rendszer” közötti periódus szemléletesen bizonyítja Ernst Cassirernek, a felvilágosodás filozófiját összefoglaló neokantiánus filozófusnak azt a megállapítását, hogy a felvilágosodás nem „önmagába zárt”, hanem előre és hátrafelé egyaránt nyitott szellemi áramlat.¹ Átöröklő a XVII. század kartézianus racionalizmusát, a spinozai kritikát, amelyet a romantika nem vesz át tőle; viszont továbbadja a maga méhében kifejlesztett érzékenységet, az érzelmi töltést, a romantikus művészet és irodalom egyik alkotó eleméül. A rövid periódusban, amely figyelmünk tárgya, a felvilágosodás még él, a romantika már megjelenik: a kettő egyszerre van jelen.

¹ Ernst CASSIRER, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen, Mohr, 1932. Előszó.

Ez az egyidejűség érvényre jut az irodalomban is. Nemcsak abban az értelemben jut érvényre, hogy a különböző fejlődési fokon álló európai irodalmak egyikében még a felvilágosodás dominál, a másikában már feltűnik a romantika, hanem abban az értelemben is, hogy a felvilágosodás jellegzetes irodalmi struktúrái ugyanegy irodalmon belül is egyszerre jelentkezhetnek a romantika új struktúráival, műveivel, műfajaival. Így van ez Európa legfejlettebb irodalmaiban, az angolban és a franciában, így az e korban vezető helyre jutott német irodalomban, így a skandináv irodalmakban, ahol a felvilágosodás és a romantika között nem is szokás éles választóvonalat húzni, és megvannak az egyidejűségnek legalábbis a nyomai a mi irodalmunkban is. Az 1789 és 1820 közötti periódust nem túlzás a magyar irodalom történetében sem az *átmenet* korának tekinteni a felvilágosodás és a romantika között. Hiszen ez a periódus irodalmunkban Batsányinak a franciaországi változásokra írt epigrammájával kezdődik, Csokonainak a felvilágosodás eszméinek jegyében fogant előbb tárgyilagos, majd egyre személyesebb és végül az egykorú európai lírával egyenrangúan alanyi lírájával folytatódik, Katona schilleri típusú nemzeti drámája a felvilágosodás és a romantika határán helyezkedik el (akárcsak Schiller drámaköltészete), Kisfaludy Károly pedig még 1820 előtt megírja valamennyi színpadi munkáját, amelyek már, akárhogy vesszük, a romantika kezdeteibe tartoznak. „Átmeneti” minden kor, ezt tudjuk, de annak, amelyről beszélünk, oly szembeeső a társadalomtörténeti indokoltsága is, hogy teljes joggal tekinthetjük *korfordulónak*.

A feudális berendezésű régi rend (ancien régime) átmenete ez a polgári társadalomba, amelyben – minden azóta bekövetkezett változást és megrázkódtatást is tekintetbe véve – még ma is él Európa és fog még egy darabig élni. A társadalomtörténeti tények értetik meg és láttatják be velünk, hogy a „modern” irodalom, vagy másképpen a „legújabb kor irodalma” a XVIII–XIX. század fordulóján kezdődik, és hogy sok-sok változása, új tendenciája, áramlata, stílusváltása ellenére, amelyen azóta keresztülment, európai közös szempontból még mindig ugyanabban a sodorban mozog.² Úgyhogy amikor 1995-ben a magyar jakobinusok halálának kétszázadik évfordulójára emlékezünk, megidézzük saját

korunk kezdeteit is, azaz éppen azt a kristályosodási pontot választjuk ki, amelyben kronológiailag összefonódva jelenik meg a múlt és a jövő – s legfeljebb ha egy-két évvel kell a datálásban korábbra vagy későbbre nyúlnunk.

A változások ellentétekben mozognak. Vizsgált periódusunkban is így tükröződik a forradalom és a konzervativizmus, az egyetemes európaiság és a nemzeti öntudat, az ész és a hit, az értelem és az érzelem, a racionális objektivizmus és az érzékeny lírizmus ellentéte – nyilván nem soroltuk fel valamennyit, és nem is tudunk valamennyivel foglalkozni. Ezekben belül kell megkísérelnünk egy-egy jellemző változásra rámutatni néhány állam- és társadalomelméleti mű, a szorosan vett irodalmon belül pedig néhány prózai, drámai és főként költői, eminensen lírai mű segítségével.

A forradalom és a konzervativizmus, az ész és a hit ellentétének illusztrálására az „örök béke” eszméjével foglalkozó két bölcselő munka kívánczik, Kanté és Novalisé. Mindkettőt a kortörténet időszerűsítette: a forradalom és a napóleoni háborúk. Mai szóval akár futurologiai írásnak nevezhetnénk mind a kettőt. Kanté a korábbi: dátuma 1795. Ez az év lényegében a francia forradalom befejezésének éve volt. A francia jakobinusok egy évvel előbbi bukása után ez évben lépett kétkamarás törvényhozó testület a forradalmi Konvent helyébe, benne a vagyonos polgárság foglalt helyet, és a végrehajtó hatalmat egy öttagú direktórium kezébe adta. Ezzel Európa nyugati fővárosában létrejött az első, forradalom utáni, polgári vezetés alatt álló republikánus állam, azaz

² Cezúrárt, de véleményem szerint az egész vonulaton belül mégis alárendelt jelentőségű cezúrárt az 1870-es évek jelenthetnek, amelyektől századunk nagy történetfilozófusa, Arnold J. Toynbee a „posztmodern” kort keltezi. Történelmileg a reneszánsztól számítja a modern kort (újkort), amelynek „nemzetállami” politikáját a fenti időszakaszban „globális” (az egész glóbusra kiterjedő) politika vált fel az európai kultúrterületen. Lásd A. J. T nagy művét, *A Study of History* 1947. évi változat. London–New York–Toronto, Oxford univ. Press. – Vö. P. HABLÜTZEL, *Bürgerliches Klassenbewusstsein und historisch Perspektive. Zur Dialektik zum Geschichtsbild und politisch Erfahrung bei Arnold Joseph Toynbee*, Lyss, 1980.

köztársaság, s egy pillanatra úgy tűnhetett, hogy stabilizálódni fog a béke.

A keleti végeken, Königsbergben, a hetvenegy éves Kant az örök békéről értekezett (*Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*). „Filozófiai tervezetét” egy fiktív békeszerződés formájába öntötte, amelynek lényege az, hogy ha a népek békében akarnak egymással élni, mindenképp kölcsönösen tisztelniük kell egymás jogait, és ezeket kölcsönös szerződésekkel szükséges biztosítani. A szerződések célja nem lehet újabb háborúk előkészítése, nem irányulhatnak egymás államhatárainak megváltoztatására, egymás társadalmi berendezkedésének erőszakos megdöntésére (mint, fűzzük hozzá, amilyen a német államok 1792. évi, csúfos vereséggel végződő támadása volt a forradalmi Franciaország ellen). A szerződések biztosítása és megerősítése érdekében, javasolja Kant, sürgősen le kell szerelni a hadseregeket.

Ezután három, a béke fenntartásához szükséges „határozati szakasz” következik.

Az első szerint az államokban „republikánus” alkotmányt kell bevezetni, amin Kant népképviselői intézményeket ért a kívánatosnak tartott felvilágosodott monarchián belül, hogy az állampolgároknak módjuk legyen beleszólni abba, kívánnak-e háborút vagy sem. A második szerint meg kell szüntetni az egymás mellett élő népek kézenfekvő ellenségeskedését: ez szerződések és szövetségek útján érhető el. Az ész elveti a háborút mint jogorvoslatot, a békeállapotot emberi kötelességnek tekinti, tehát a népeknek békeszövetséget, „népszövetséget” kell kötniük. Ha – s itt Kant szavait idézzük – „egy hatalmas és felvilágosodott nép köztársasággá” tudja fejleszteni magát, akkor ez „más államok szövetségi egyesülésének középpontja lehet”, és így idővel mindenféle háborúnak véget lehet vetni. A „népek szövetsége azonban nem alapulhat egyetlen törvényadó hatalom túlsúlyán, hanem az ésszerűség és a népjog egyensúlyára kell épülnie. A harmadik határozati szakasz a „világpolgárjog” bevezetését írja elő, ami azt jelenti: az ember akárhol él, bármelyik államban, béke legyen őslakók és jövevények, általában minden állampolgár között.

Ha az ész és az ésszerűség uralkodik, ha az államvezetők megfogadják a filozófusok tanácsát – noha azok is csak az ő

alattvalóik –, ha az államot „morális politikusok” irányítják „politikai moralisták” helyett, akik csak a saját hasznukra néznek, ha a politikusok cselkedetei eltűrik a nyilvánosságot és nem a titkos diplomácia mozgatja a népek egymás közti viszonyát, akkor az örök béke nem lesz „üres eszme, hanem *feladat*, amely lassan-lassan megoldva egyre közelebb kerül céljához.” Ez az írás befejező mondata.

Kant a maga módján – akarva-akaratlanul – a felvilágosodott ész által diktált „tankölteményt” írt, amelynek tartalmát tisztelője, Karl Jaspers is – két világháború tapasztalatai alapján – csak „a jövőre vonatkozó megalapozatlan optimizmusnak” minősíthette. Kant jövőbe vetett hite – írta Jaspers –, „a föderatív világrend és a jog eszméjére korlátozódna, mint egyetlen olyan eszmére, mely a lehetőség feltételére utal, a világban béke megtalálására és a háború elkerülésére, mert az az Egészet elpusztítaná, és amely egyedül biztosítana teret az emberi lét elpusztítását magába *nem* foglaló egyetlen humánus megvalósításának.”³

A népek jogainak garantálására épülő örök béke megvalósulását Kant a természetre, erre a „nagy művészre” bízta, de megengedte azt is, hogy a „természetet” „sorssal” vagy „gondviseléssel” helyettesítsük. Lehet, hogy így fejezte ki szkepticizmusát, amelyet a történelem azóta bőségesen igazolt.⁴

Novalis „béketerve” 1799-ben, négy évvel később kelt. Lírai szépséggel tündöklő töredék-esszé a kereszténység Európájáról (*Die Christenheit oder Európa*). Novalis végigtekint az európai szellem történetén a hit és annak legfőbb letéteményese, az egyház által irányított középkortól kezdve a reformációig, amely államhoz kötődve elvesztette „vallási kozmopolita érdekét”, majd tovább a tudomány racionalizmusáig, azaz a felvilágosodásig. Novalis az első mellett foglal állást, az Isten felé épülő középkor társadalmi berendezkedéséhez akar visszatérni egy modern korba újult alkotmányos monarchia keretében.

³ Karl JASPERS, *Kant. Leben, Werk, Wirkung*, második kiad., München-Zürich, Piper, 1983., 193–194.

⁴ Immanuel KANT, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf aus dem Jahre 1795*. Reprint im Verlag der Nation, második kiad., Berlin, 1987. Idézetek helye: 36. és 104.

„A kereszténységnek ismét élnie és hatnia kell – írta –, és ismét látható egyházat kell alkotnia, országhatárookra való tekintet nélkül kebelébe kell fogadnia valamennyi, a földöntúli után áhító lelket, hogy készséges közvetítő legyen a régi és az új világ között.” Kant az ész által vezetett felvilágosodott monarchiától várta a béke biztosítását, Novalis az egyház és a hit által irányított alkotmányos uralomtól. „Senki sem fog protestálni a keresztényi és világi készítés ellen – érvelt –, mert az egyház lényege az igazi szabadság lesz, és minden szükséges reformot ennek irányítása alatt vezetnek majd be békés és alkotmányos folyamat módjára.” A konklúzió pedig: „Előbb vagy utóbb? – nem kell kérdeni. Türelem! Eljő, el kell jőnie az örök béke szent korának, amikor ismét Jeruzsálem lesz a világ fővárosa; addig pedig legyetek vidámak és bátrak az idők veszedelmei között...”⁵

A kör bezárult. Kant észre alapuló örök békéje helyett Novalis a hitre épülő örök békét hirdette meg. Van-e szemléletesebb illusztrációja a különbségnek a felvilágosodás filozófusa és a romantikus költő között, aki a szimbolikus Jeruzsálemet, mint Blake az „új Jeruzsálemet”, a jövő világ centrumának akarta?

Míg a königsbergi bölcs rendszerbe foglalta az örök béke feltételeit, a romantikus költő pedig a jövőbe vetített múlt világaról ábrándozott, Párizsban aránylag gyorsan kialakult az újfajta élet, amelynek hangadói immár nem a régi arisztokraták voltak, hanem a pénz új arisztokráciája.

A dúsgazdag, genfi származású pénzember, Jacques Necker leánya, Madame de Staël érkezettnek látta az időt, hogy megnyissa párizsi szalonját. E rendkívüli hatású egyéniség jellegzetesen kapcsolta össze a felvilágosodást és a romantikát: az elsőt gondolkodásában, értekezéseiben és a legmagasabb értelemben vett „ismeretterjesztő” műveiben képviselte, a másodikat szép-prózájában, regényeiben. Előbb Párizsban, majd Napóleon uralomra jutása után „száműzetésében”, a svájci Coppet-ban ő hozta létre az új, polgári Nyugat-Európa egyik szellemi központját. Híve és barátja, Benjamin Constant, akinek politikai ambíciói

⁵ *Die Christenheit oder Europa. Novalis Schriften*, kiad. J. MINOR, II. kötet, Jena, Diederichs, 1907. Idézetek helye: 45.

nem voltak kisebbek az irodalmiaknál, az ő oldalán dolgozta ki és tette közzé 1796-ban a direktórium érdekében írt röpiratát az új Franciaország „erejéről”, csatlakozásra szólítva fel a francia érdekkörbe tartozó államalakulatokat (*De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier.*⁶)

Erre felelt a Szardíniai Királyság szavojai uralkodóházának szolgálatában álló Joseph de Maistre *Elmélkedések Franciaországról* (*Considérations sur la France*) című írásával 1797-ben, megalkotva a forradalomellenes restauráció egyik alapművét, amelyben elsőnek mondta ki a forradalom „öntörvényűségét”, azt, hogy nem látszólagos főszereplői irányították, hanem az sodorta őket magával az isteni gondviselés szándéka szerint. Így – folytatódik de Maistre paradox gondolatmenete – a forradalom mentette meg Franciaországot a bukásra ítélt királyság megdöntésével.

De ami most segít Franciaországban, az nem lehet más, mint a vallás erejére támaszkodó monarchia.⁷

De Maistre rendkívül nagy hatású művével az inga a felvilágosodás filozófusainak szabadgondolkodása után a másik irányba lengett ki: a mű a modern konzervativizmus második társadalmi-politikai „kézikönyve” lett. Az első ugyanis már 1790-ben, a forradalom második évében megjelent. Igaz, Angliában, Edmund Burke műhelyében készült, és mindmáig a konstruktívan konzervatív gondolkodás mintapéldája maradt. Burke ugyanis a szerves fejlődés, a hagyományok tisztelete, de egyben továbbfejlesztésük elveit hirdette *Töprengések a francia forradalomról* (*Reflections on the Revolution in France*) című munkájában, amelynek első német fordítását az akkor még porosz szolgálatban álló Friedrich Gentz készítette és jelentette meg 1793-ban, Bécsben. (Később

⁶ A pamflet mint füzet Svájcban, valószínűleg saját kiadásban és a párizsi Moniteur-ben jelent meg. Vö. Paul BASTIDE, *Benjamin Constant et sa doctrine*, Paris, Colin, 1966. Továbbá Georges POULET, *Benjamin Constant par lui même*, Paris, Seuil, 1968.

⁷ Joseph de MAISTRE, *Considérations sur la France*, Paris, Vrin, 1936. – Igen használható Alexis CROSNIER bevezető tanulmánya a J. de Maistre (*Choisir. Les meilleurs textes*) válogatáshoz, Paris, Bouvier, 1933. VII–LVIII. Benne a *Considérations*, 127–166.

Gentz osztrák szolgálatba állt és Metternich egyik legszorosabb munkatársa lett.) Burke könyvének korai bécsi megjelenése mutatja azt a fordulatot, amely Lipót halálával és Ferenc trónra lépésével a Habsburg monarchiában bekövetkezett, és a felvilágosodás visszaszorításához, majd a jakobinus mozgalom radikális kiirtásához vezetett. És ebben nem volt semmiféle „elmaradás” a Nyugattól: Robespierre feje alig egy évvel hullott le Martinovicse előtt. Burke tanítását pedig a népjogokkal, társadalmi szerződés-sel, forradalmi változtatásokkal szembeállított tradícióról, amely évszázadok bölcsességének leszűrődése, az organikus fejlődésről, az alkotmányról és a társadalmi rendről, amely egyezmény a holtak, az élők és a megszületendők között, sehol sem vették olyan komolyan, mint az Osztrák Császárságban és a királyi Magyarországon. Ez a gondolkodásmód – legalábbis látszatra – megfelelt nemcsak a császári háznak, hanem az alkotmányát védő magyar nemességnek is, noha nem valódi értelme, tudniillik a konzervatív reformgondolkodás szerint.⁸

Madame de Staël szellemét képviselte a köréből induló Chateaubriand, aki 1798-tól kezdve dolgozott *A kereszténység szelleme avagy a keresztény vallás szépségei (Le Génie du Christianisme ou les Beautés de la religion chrétienne)* című hatalmas filozófiai-vallástörténeti munkáján, amely mintegy középen áll Kant és Novalis között, mint maga Madame de Staël a felvilágosodás és a romantika határán. Rendkívül gazdag adat- és anyagismerete a felvilágosodás hagyományait idézi, érzelmi tartalma pedig óriási hatást fejtett ki a romantikára. Dogmatika, szentírás-magyarázat, a kereszténység jelentősége a költészetben, szépművészetek, filozófia, történetírás és ékesszólás mind részletes elemzés tárgya. Bizonyos, hogy Chateaubriand irodalmi elemzéseivel, történeti és esztétikai fejtegetéseivel indítást adott a Schlegel-testvéreknek is, akik *A kereszténység szellemének megjelenése* (1802) után nem sokkal tartották Berlinben és Bécsben drámatörténeti és világirodalmi előadásait, s ugyanúgy inspirálhatta Chateaubriand műve a hamarosan színre lépő első svájci, majd

⁸ Edmund BURKE, *Reflections on the French Revolution*, London 1905.; magyarul: *Töprengések a francia forradalomról*, ford. KONTLER László, Bp. 1990.

francia komparatistákat. Chateaubriand nem fordult, mint Novalis, szembe a felvilágosodással, hanem a kereszténység hatalmas kulturális hatásának bemutatásával azt akarta igazolni, hogy a hit összeegyeztethető az ésszel. „Ami minket illet – olvassuk nála –, meg vagyok győződve arról, hogy a kereszténység diadalmasan fog kikerülni abból a szörnyű megpróbáltatásból, amely megtisztította; erről meggyőz bennünket az, hogy a kereszténység teljességgel támogatja az ész vizsgálódását, és hogy minél inkább szondázzuk, annál több mélységet találunk benne.”⁹

A legnagyobb hatást *A kereszténység szelleme* mégis a két beiktatott elbeszéléssel érte el: ezek a René és az Atala, a civilizációból a természethez menekülő ember és a romlatlan vademberek két története. René világfájdalma („mal de René”) a század betegségévé („mal du siècle”) vált; az indián férfi és a fél-indián Atala végtelen, tiszta, szomorú szerelme a „bons sauvages” felvilágosodás kori hagyományait vitte tovább a romantikába az érzékenység divatának hullámain. Az érzelmi szépséget fokozta a két narráció gyönyörű prózanyelve, szinte ritmikus próza, amely a líraiság új minőségét adta nekik.

A lírai hevület és benne az ész és az érzelem együttes jelenléte szorosan a felvilágosodás századának fordulóján részben a megszüntetve megőrzés hegeli tételét illusztrálja, részben a költészet – a lírizmus – új felfogását, amelyet Kármán József oly találóan fejteget ki *A nemzet csinosodásában*:

„Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebékőzött rythmus, nem a megszámlált hang teszik a poetát. A merész képek, az eleven költés, az ábrázolatok külömbfélésege és szépsége, az entuziasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szókban és a gondolatokban, a melyet csak önkényt ajándékozhat a természet. Lehet írni verset poesis nélkül, és poeta lehetsz verselés nélkül.”¹⁰

Kármán József, aki tudvalevően 1795-ben dobhatta el az életet, már valami olyasmit fogalmazott meg, amit Wordsworth és Coleridge a *Lyrical Ballads* előszavában 1798-ban fognak világosan

⁹ *Le Génie du Christianisme par Chateaubriand*, Paris, Hachette, 1876., 641.

¹⁰ *Kármán József művei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp. 1880., I. kötet, 100.

kimondani, és amit Friedrich Schlegel a 116. *Athenaeum-töredék*-ben kimond: formai kötöttség helyett a költészet lírai szabadságának elvét, az érzelmek kifejezésének szabadságát, az ember érvényesülési lehetőségét államban (ahogy az előbbieken láttuk), költészetben, amely megtelik lírizmussal, érzelemmel és, ahogy Wordsworth és Friedrich Schlegel egyaránt sugallja, a kifejezés változatos és változó módjait keresi sohasem érve el a vágyott tökéletességet, de mindig törekedve felé.

Idézett mondatai után Kármán csillag alatt egy bizonyos de Sacyra hivatkozik, aki idősebb kortársa lehetett,¹¹ és hivatkozásával hitelt szerez saját tapasztalatának, saját írói gyakorlatának. Amit a költői szenvedélyről mond, azt Diderot-nál vagy Herdernél is olvashatta, de Ossian énekeinek vagy Gessner idilljeinek költői prózájára is érthette, amely mindkettő érzékeny lírával volt tele. Le Sage, Voltaire, Gottsched, Bessenyei objektív racionalista stílusa után a felvilágosodás preromantikus és neoklasszicista stílusa egyaránt megtelik nemcsak érzelmességgel, hanem költői lírával is. Rousseau a *Nouvelle Héloïse*-ben Petrarca verseit idézi, Werther *Ossiant* fordít, Fanni Gessnert olvas, a *Wilhelm Meister tanulóévei* pedig, amely történetesen szintén 1795-ben jelent meg, Goethe saját lírájából tartalmaz gyönyörű darabokat: a *Hárfás dalát*, *Mignon énekét*. Ezek nem csupán „lírai betétek”, hanem motiválják Wilhelm fejlődését is a két titokzatos személyhez fűződő kapcsolatában.

Az eddigiekből már látható, hogy a forradalom utáni szociális változások, azok teoretikus és programadó indokolásai éppúgy tükrözik a korszakváltást, amely a XVIII–XIX. század fordulóján ment végbe, mint az irodalom változása, a felvilágosodás átmenete a romantikába, ami természetesen nemcsak az irodalomban, hanem a társművészetekben és az egész kultúrában is nyomon követhető. Volt már utalás arra, hogy az érzékenységet a felvilágosodás továbbadja a romantikának, de ott, a felvilágosodás

¹¹ A több, e néven szereplő személy közül valószínűleg Claude–Louis–Michel de Sacy-ról van szó, aki 1778-ban és 1780-ban publikálta Magyarország történetét (*Histoire Générale de Hongrie*): Kármán már csak ezért ismerhette poétikai munkáit is. Vö. KÓPECZI Béla, *Histoire de la culture hongroise*, Bp. 1994., 137. – Itt található az adatok Sacyról és történelmi munkáiról.

történetének egy kiváló ismerője szerint,¹² a könnyezésre kész *érzékenység* szerepét és funkcióját felváltja az *érzelem*, amely emelkedett lelkiállapotból fakad, és vallási vagy tegyük hozzá humánus, hazafias stb. alapra épül. A felvilágosodás századának végén megerősödő líraiság behatol a prózába, és megszületik a „költői próza”, behatol a regénybe, a drámába, és ezzel egy időben létrejön az igazi, modern értelemben vett lírai költészet, az emberi érzelem kozmikus kifejezése.

A *Wilhelm Meister tanulói* egyébként nemcsak a prózába szőtt líraiság magas példája, hanem mérföldkő a regénystruktúra történetében mint fejlődésregény, mint a regényhős emberré fejlődésének, kialakulásának a története. A felvilágosodás racionalista vonala a regényben csaknem mindig utazást ábrázolt: struktúráját mozgásra, helyváltoztatásra, elmozdulásra építette. Gulliver, Robinson, Tom Jones, Candide, Tariménes talán elegendő lesz példának. A *külső* mozgásra épülő regénystruktúrát Goethe a *belső* mozgásra, lelki, jellemi, emberi fejlődésre helyezte át; a fejlődésregény cselekménye nem különböző helyeken játszódó események sora, hanem inkább belső történés, pszichikai változás-sor. Struktúrájuk ebből a szempontból szintén lírai jellegű. Az „érzékeny” regényektől viszont az különbözteti meg őket, hogy azok statikusak, nem a hősök változnak bennük, hanem a körülmények mozdulnak el némileg és a végkifejlethez ez vezet el. A fejlődésregény XIX. századi változataira csupán utalni tudok, mint Keller regényére, a *Zöld Henrikre*, vagy a pszichológia irányában elmélyített és „hivatalosan” nem is fejlődésregénynek tekintett nagy francia változatokra, mint Stendhal regénye, a *Vörös és fekete*, még inkább a kissé önéletrajzi *Henry Brulard élete*, vagy Flaubert-é, *Az érzelmek iskolája*, egy kissé Dickens *Twist Olivérje* is és így tovább. A fejlődésregény szerkezetére rímel Puskin *Anyeginje* is.

A színpadi irodalomba benyomuló líraiság nem azonos a „könnyfakasztó” XVIII. századi darabok érzékenységevel, amelyeknek korai példái Nivelle de la Chaussée színpadán jelennek

¹² Roland Mortier, „Des larmes de la sensibilité aux larmes du sentiment: Baccard d'Arnaud, Diderot, Ballan che”, in *Das weinende Saeculum*, Colloquium, kiad. Werner GRUENTER, Heidelberg, C. Winter, 1983., 31–57.

meg, vagy az első „polgári tragédiákkal”, amelyeknek iskolateremtő példája az angol George Lillótól származik, és olyan védelmezői akadnak, mint Lessing a *Hamburgi dramaturgiában* vagy Joseph von Sonnenfels Bécsben. (Sőt akad egy magyar példájuk is.)¹³ Mindkét műfajváltozat beletorkollik egy laposan kispolgári színműírásba, amelynek színpadilag leghatásosabb mestere éppen a felvilágosodás és a romantika határán a magyar színpadokon is oly népszerű Kotzebue. Az ő technikájából tanul még Scribe és az őt követő francia színműíró generáció egészen Dumas Fils-ig és tovább. De a líraiság behatolásának a drámába nem a könnyeztető érzékenység az ismérve, hanem az emelkedett lelkiállapotból eredő *érzelem* és annak lírai kifejezőmódja, a cselekménybe és szituációba ágyazott helyzetfestő, érzelmkifejező, bölcselő költemény. Példánk legyen Schiller *Wallensteinja*, mivel a felvilágosodás, illetve annak klasszicizáló stílusa és a romantika határán helyezkedik el. A *Wallenstein-trilógia* harmadik részében a nagy hadvezér leánya, Thekla siratja szerelmese elvesztését egy vallokozásban a földi szépség mulandóságáról, a szépség utáni mulhatatlan vágyódásról, a szavak pedig, amelyeket kimond, Schiller lelkének legbelsejéből törnek elő:

Te álltál ott a világ küszöbén,
Hogy klastrom-félsszel jöttem megriadva,
Ezer naptól ömlött reám a fény
S jó angyalomra letem benned én...
S jön a Sors, fagyos-érdesen,
Mefogja és lesújtja kedvesem
Paripái alá, hogy összetörjön...
– Jaj, ez a szépség sorsa itt a földön!
(Áprily Lajos fordítása)

Schillerrel Weimarba jutottunk, amely ugyan egy feudális német kishercegség székhelye volt, de tárgyalt periódusunkban az

¹³ Gombos Imre 1815-ben Pesten előadott és magyar környezetben játszó *Elek és Polixéna* című polgári szomorújátékáról van szó. Bővebben lásd VAJDA György Mihály, „Tragédia vagy kispolgári életkép”, in uő., *Állandóság a változásban*, Bp. 1968., 98. és a következő oldalak.

európai irodalom központjának, legalábbis egyik központjának kell tekinteni, amelyben modern, polgári szellemű költészet született. Lukács Györgyre kevésbé szokás manapság hivatkozni, de ez a felismerése maradandó,¹⁴ amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a magát görögös-klasszikusnak akaró weimari költészetet mint romantikus költészetet fogadta be a XIX. századi Európa Franciaországtól Oroszorszáig, Gérard de Nervaltól Zsukovszkijig. Ezért kell hosszabban elidőznünk Weimarban.

Hogy a felvilágosodás utolsó fázisában feltörő líraiságnak „tisztá” lírává való átstrukturálódását (és annak romantikus továbbélését) illusztrálhassuk, egy kis esztétikai visszapillantásra van szükség, legalább Lessingig. Az ő Laokoónjának nevezetes tétele az, hogy a képzőművészet tárgyai a térben léteznek, míg a költészet tárgyai az időben. Ezzel Lessing a költészet elsődlegességét szándékozott bizonyítani, és cáfolni azt a Horatius óta ismételtgetett tételt, hogy a költészetnek a képzőművészetet kell követnie: ut pictura poesis. Az időben létező költészet nagyobb szabadságot, önálló feladatot és módszert kapott, alkalmasan az érzelmek legkülönbözőbb változatainak kifejezésére. Az akkor még ifjú és tüzesen gáncsoskodó Herder mindjárt a hetvenes évek elején felvetette: hát a zene?¹⁵ A zene még inkább és egyedül csak az időben létezik, nincs még csak annyira sem kötve az anyaghoz, mint az írott betű vagy a könyv, a modern irodalom anyagi járuléka. Így az ő elméletében a képzőművészet a térben, a zene az időben létezik, az irodalom létmódja pedig az erő, a hatás, ha modern fogalomhoz hasonlítanám, a szavak útján végbemenő kommunikáció. Az erőt sugárzó irodalom elmélete serkenti a strassburgi Sturm und Drang mozgalom tevékenységét, amelynek már Goethe a hőse, és Goethe *Werthere* a tetőpontja. Érzelmes, lírai regény: ismerjük elődeit, amelyeket felülmúl és utódait, amelyek nem érik utól. Egyidejűleg vagy még egy-két évvel korábban „indítja meg” Goethe az európai költészetben a modern

¹⁴ LUKÁCS György, *Goethe és kora*, Bp. 1946. című kötetének különböző tanulmányaiban, így az Előszóban is. Valamennyi tanulmány erre a cáfolhatatlan tételre épül.

¹⁵ A *Kritische Wälder (Kritikai ligetek)* 1769-ben közzétett részletében. *Herders Sämtliche Werke*, Suphan kiad., III. kötet, Berlin, Weidmann, 1878., 137.

személyes lírát, könnyed, játékos, szabad szárnyalással, korlátot nem ismerő áradással a szerelem és az érzelmek teljességében, az ember és a természet egységében. A hajlékony nyelv, a versek csengése, a rímek lágysága muzsikál, s a kor esztétikusainak – így Hugh Blairnak vagy Sulzernak – a költészet zeneiségéről kifejtett nézetei az ifjú Goethében tökéletes megvalósítóra lelnek, mint ahogy nem olyan sokkal később megvalósulnak Csokonai dalaiban. A modern dal, a lírai műnem uralkodó műfaja, ha még van ilyen, Goethe lantján csendül fel az 1770-es évek elején Strassburgban és Friederike iránti érzelmeit szólatlaltja meg – elsőnek az európai irodalomban.

Goethe európai jelentőségű lírájának első nagy állomása Strassburg, a második a Rómából visszatérő érett költő weimari ciklusa, a *Római elégiák*. A ciklus 1795-ben jelent meg Schiller folyóiratában, a Hórákban (Die Horen), amely a kor divatos költészete és zenéje nyomán kapta az évszakok hésziodoszi istennőinek nevét. Goethe sehol sem klasszicizált oly tudatosan Propertius, Tibullus, Catullus – a szerelem és az erotika római elégikusainak – tudatos követőjeként, mint a *Római elégiákban*, és mégis talán sehol sem volt olyan modern, mint éppen azokban.

Ámde mielőtt tovább mennénk, vessük ismét Párizsra szemünket.

Robespierre bukása előtt néhány nappal hajtotta fejét a guillotine alá André Chénier, a századvég kiemelkedő lírikusa. Utolsó verseinek egyike, *A fogoly lány (La jeune captive)* ugyanabban az évben látott nyomdafestéket, mint Goethe elégiái. A kilenc versszakból álló költeményben hetet maga a lány mond el, a szép fogoly, aki nem veszi el a reményt, hogy a sors kegyes lesz hozzá, életben maradhat. A hét versszak ennek a reménynek hét aspektusát szemlélteti, de mind a hétnek egy a tárgya, a lány szépsége a nyomasztó börtöni környezetben és az élet vágya. A szépség és ifjúság ragyogása a fogolytársakra is rávetül:

Ha reggel fölkelek, minden szem rámragyog,
s levert arcokra még, ha itt velük vagyok,
az örömet visszavarázslom.

Az utolsó két versszakban a költő veszi át a szót, és még egyszer megidézi a leány szépségét a halálra várók komor börtönében, ahol együtt van vele.

Így született a dal, fogságom társa ez,
s még eljön az idő, hogy nem egy ifjú lesz
kíváncsi a szép lány nevére:
szépségtől ragyogott beszéde és feje,
s ki közelben élt, mind együtt félt vele,
hogy a másnapot is megérje.

(Vas István fordítása)

Ennyiből már látható, hogy a költemény műfaja helyzet- és jellemkép, hogy a felvilágosodás leíró költészetének hagyományára épül, struktúrája képzőművészeti. Ut pictura poesis. Ha nem lenne francia és nem venné körül a tárgy szépségét a halál aurája, a genre-kép előfutárának mondhatnók, amelyben a mi magyar költészetünk sem szegény, s amely a biedermeier életérzésének volt egyik adekvát kifejezője. Chénier kedvelte ezt a műfajt, gondoljunk egy versére, amelyben Orpheus dalol a hajó orrában megbűvölt királyok előtt, vagy egy másikra, ahol Héraklész áll buzogányát a földre eresztve, és az égre szegezve szemét istenülésére vár. Szavakkal festett kép az egyik, szavakkal faragott szobor a másik. Modern folytatása a parnasszisták között pl. José Maria de Herédia szonettköltészete, de Babits fiatalkori költészetében is megtaláljuk a nyomát (*Aliscum éjhajú leánya*).

Goethe *Római elégiáiban* minden csupa fény, csupa harsogó életöröm a férfi és nő kielégült szerelmi kapcsolatában. Nyoma sincs benne nosztalgiának, még Róma szépségei és az ott megélt örömök után sem, az élmény nem emlékezéssel elegy, hanem frissen jelenlevő. Az elégia itt mint a klasszikus ókor költőinél, versformát jelent. Babits tolmácsolása szerint:

Ó, mily lelkesüléssel tölt el e klasszikus ország!
Mily jól értem a múlt és a jelen szavait!
Itt a tanácsot megfogadom, s naphosszat a régi
írók könyveiben keresek új örömet.

Éjjel azonban más tudománnyal foglal el Ámor:
fél-tanulás mellett kétszeres így a gyönyör...

És íme a híres sorok az idézett ötödik elégiából:

S nem mindég ölelünk, olykor csevegünk is okosan,
s míg ő szunnyad, ezer gondolatot szövök én.
Sok versem született így édes oldala mellett,
és a hexameter útemeit remegő
ujjam az ő hátán olvasta ki...

Shiller úgy érezte, hogy mentegetnie kell költőtársát merész erotikája miatt, ugyanakkor soraiban ismerte fel azt a tipológiát, amely a nosztalgia és reflexió nélkül alkotni tudó „naiv”, természetes költő és az ezektől nem mentes „szentimentális” között fennáll. De felismert valami mást is, ami a képzőművészettel belső rokonságot tartó költészet ellenében az új líra zenei struktúrájára utalt. Klopstock modern értelemben vett „panaszos” elégiáihoz, amelyeket „zeneinek” mondott, fűzte gondolatát, de ennek újszerűsége bizonytalanná tette őt magát is, ezért csak egy lábjegyzetben közölte. „*Zeneit* mondok – írta Schiller – hogy emlékeztessenek itt a költészetnek kettős, a zenével és a képzőművészettel való rokonságára. A költészetet ugyanis a szerint, hogy bizonyos *tárgyat* utánoz-e, mint a képzőművészetek, vagy pedig mint a zene pusztán bizonyos *lelkiállapotot* idéz elő anélkül, hogy ehhez tárgyra volna szüksége, képzőművészetinek (plasztikusnak) vagy zeneinek lehet nevezni.” És most következik az új felismerés, idézem tovább Schillert: „Az utóbbi kifejezés (tehát a költészet zenei jellege V. Gy. M.) nem csupán arra vonatkozik, ami a költészetben valósággal és matériájára szerint zene, hanem általában mindazokra a hatásaira, amelyeknek létrehozására képes anélkül, hogy bizonyos tárgy uralkodnék a képzelőerőn.” (Szemere Samu fordítása.)¹⁶

Goethe klasszicizáló *Római elégiáiban* harsogott az életöröm zenéje: túlharsogta Róma szépségeit, túl a szerelmi tárgyat. A

¹⁶ Ld. Schiller *válogatott esztétikai írásai*, Magyar Helikon, Bp. 1960., 325.

romantikus Friedrich Schlegel három évvel később (1798) továbbfejlesztve Schiller gondolatát tagadta minden „kívülről jövő” tárgy szükségességét a lírai költészet számára és „belső fülről”, „belső szemről” beszélt: „A költészet a belső fülnek szánt zene, a belső szemnek szánt festészet; ámde fojtott zene, elmosódó festészet.”¹⁷ Novalis pedig mintegy megismétli Schlegel szavait: „Nem kellene, hogy a költészet belső festészet és zene stb. legyen? Persze a kedély természete által módosítva.” Majd kissé jobban részletezi a költészet bensőségességének természetét: „A költészet mintegy csak mechanikus eszköz arra, hogy belső hangulatokat és festményeket vagy szcmléleteket hozzunk létre, talán még szellemi táncokat is stb.”¹⁸ Másutt pedig arról beszél, hogy „a költői zene és festészet” pusztán csak a költő lelkéből fakad, érzelmeiből és indulataiból.¹⁹ Ezzel egy időben Wordsworth a *Lírai balladák* (*Lyrical Ballads*) kötetének előszavában írja: „Minden jó költészet hatalmas érzelmek spontán túláradása.”²⁰ Amikor (1807-ben) Wordsworth felolvassa barátjának, Coleridge-nek *Előjáték* (*Prelude*) című, még befejezetlen költeményének részleteit, az a költeményt „valóban orphikus éneknek, emelkedett gondolatok énekének, a gondolatok zenéjére írt éneknek” nevezi, saját egyik legnagyobb versét pedig, *A vén tengerész* (*Rime of the Ancyent Marinere*) a folklór és a romantikus fantázia e legmagasabb rendű költői egységét eminensen zenei struktúrára építette fel.²¹

A felvilágosodás századának fordulóján életre kelt új költészet, elsősorban a lírai költészet elvei szerint nem a nyelv jelei, nem a csengő rímek a költészet zenei eszközei, hanem az a belső „nem

¹⁷ Athenaeum, I., 1798., 45., in *Charakteristiken und Kritiken*, I. kötet, München–Paderborn–Wien, Schöningh, 1967., 193., *Friedrich Schlegel Ausgabe*, II. kötet.

¹⁸ NOVALIS, *Gesammelte Werke*, IV. kötet, kiad. Carl SELIG, Zürich, Bühl, 1946., 267. A kiadás számozása szerinti 2907. Töredék (Fragment).

¹⁹ Uo. 272. old., a 3008. Töredék.

²⁰ William WORDSWORTH, *Poetical Works*, II. k., kiad. E. de SELINCOURT, Oxford, Clarendon Press, 1944., 388.

²¹ Ld. SZENCZI Miklós, *Coleridge irodalomesztétikája*, in uő., *Valóságghűség és képzelet*, Bp. 1975., 138. és 200.

tudom mi”, amely végigrezeg az indulaton, a látomáson, a költészet belső lényegén. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy a magyar költészetben már a felvilágosodás századának fordulóján megjelenik ez az új zeneiség Csokonai legszebb elégiáiban (pl. *A reményhez*) Novalisszal, Shelley-vel egy időben; alig valamivel később Berzsenyi ódái szövegei mögött hallani „belső füllel” a zenét: – Kodály nemcsak meghallotta, hanem zenévé alakította, mint Kölcsey *Husztját* is. A modernség francia szimbolistái átvették a romantikusoktól a belső zeneiség, a zenei struktúra elvét, és ismerjük Verlaine *Költészettanának* (*Art poétique*) felkiáltó első sorát Kosztolányi magyarításában: „Zenét minékünk, csak zenét...” De nem szeretnék elveszni a példákban.

Ismét utalnom kell arra, hogy a dal, a XIX. század uralkodó lírai műfaja, a „képzőművészeti tárgyát” teljességgel nélkülöző érzelmi közegben mozgó dal szintén a felvilágosodás századfordulójának találmánya és ismét csak Goethe ifjúkori lírája az első modern dalköltészet az európai irodalomban az 1770-es évek elején. Ugyanabban az időben kezdte gyűjteni a népdalokat Herder, és Strassburgba érve a *Költészet és valóság*, Goethe memoárjainak tanúsága szerint gyűjtésre buzdította az ifjú írók körének tagjait is. Herder alapozta meg azt az újítást, amelyet Goethe költői gyakorlatában létrehozott. A dal lényegét határozta meg 1773-tól készen álló, de csak 1778–1779-ben megjelent népdalgyűjteménye, a *Volkslieder* egyik előszavában. „A dal lényege – írta – az ének és nem a festés: tökéletessége a szenvedély vagy az érzelem dallamos folyamatában rejlik, amit a régi találó kifejezéssel dallamnak (Weise) lehetne nevezni...”²² Herder tehát a dal zenei struktúrájára utalt.

Ismert dolog, hogy nemcsak mai értelemben vett népdalokat közölt gyűjteményében, hanem Ossianból, Shakespeare-ből vett részleteket, valamint költeményeket régebbi és kortársi német szerzőktől, így Goethétől is a *Vadrózsát* (*Heidenröslein*). Népdalfogalma tehát eltért a későbbitől, a XIX. században kialakulttól. Egy kitűnő kommentátora szerint „népszerű” vagy „népies” (volk-

²² A *Volkslieder* második kötetének bevezetésében. *Herders Sämtliche Werke*, SUPHAN kiad. XXV. kötet, 1879., 332.

stümlich) költeményeket nevezett népdalnak.²³ Mivel Rousseau és Hamann tanítványaként a nép „természetes”, természetből fakadó költészetét az emberiség közös anyanyelvének tartotta, gyűjteményébe huszonnégy nemzet költészetéből válogatott, a „nagy” nemzetek, valamint Európa legészakibb területein és a Baltikumban lakó népek költészetétől kezdve a dél-amerikai Peruig. Érdekes, hogy az általa később oly nagyra értékelt szláv népek költészetéből a gyűjteménybe csak egy vend, egy cseh és négy morlák (román-szláv keveréknyelvű) népdal fordítása került.

Hogy Herder népdalgyűjteményének „nemzetközisége” mennyire megfelelt Goethének is, azt Arnim és Brentano 1806-ban közzétett nevezetes német népdalgyűjteményéről, *A fiú csodakürtjéről* (*Des Knaben Wunderhorn*) írt recenziója bizonyítja. Ebben reményét fejezi ki, hogy a csupáncsak német gyűjteményt egy másik kötet fogja majd követni, amelyben nem német népköltészetet fognak közzétenni a szerzők már meglévő fordításokban vagy saját fordításukban.²⁴ A volkslied tehát még Goethe számára is „a népek dalait” jelentette, összekötő kapocsnak számított a népek között. Mondhatjuk, hogy ez a felvilágosodás népdal-fogalma volt. Herder olykor keverte a népdal (Volkslied) és a nemzeti dal (Nationallied) szavakat, a romantika pedig ezekből alakította ki a népdal, ill. a népköltészet azon fogalmát, amely azt a nemzetiség legmélyebb kifejezésének tekintette. Herdernél még népeket összekapcsoló, közös „anyanyelvüket” bizonyító szöveg volt a népdal, általában a népköltészet, amelynek értékét nemcsak Thomas Percy gyűjteményéből (*Reliques of Ancient English Poetry*, 1756) tanulta, hanem attól a sokféle néptől, sokféle embertől, akivel Kelet-Poroszországban és a balti tartományokban már gyermekként találkozott. Tőlük hozta az első „ajándékot”, amelyet Európa keleti fele a nyugati félnek adott. Elete missziójának

²³ Vö. Erich TRUNZ, *Goethes Hamburger Ausgabe*, I. kötet, München, Beck, 1974., 494. „Herder népdalfogalma nem a mai. Ő népszerű dalokat ért rajta, ilyen a Vadrózsa (Heidenröslein) is.”

²⁴ Vö. Oscar FAMBACH, *Der Romantische Rückfall in der Zeit*, in *Ein Jahrhundert deutscher Literaturkritik (1750–1850)*, V. kötet, Berlin, Akademie Verlag, 1963., 9.

ez a része volt.²⁵ Mint ismeretlen ifjú tudós, nyugatra hajózáván keleti szülőföldjéről, arról elmélkedett, milyen nagy lesz és milyen fontos lesz a Nyugatnak egykor majd Ukrajna, Magyarország, a lengyelek, az oroszok kulturális hozama.²⁶ Népdalgyűjtése politikai-eszmei indításból fakadt, hiszen a „nép” fogalmát már Rousseau mélyen belevészte az európai művelt rétegek tudatába, később pedig a Francia Forradalom a „népet” a törvényhozó rangjára emelte.

Mindez hozzájárult, hogy a nép és a nép költészete egyre nagyobb szerepet kapjon Európa irodalmi köztudatában, elsőknek a német romantikában és annak angol szellemi rokonainál, s egyúttal hozzásegítse a német romantikusokat a „nép” mitizálásához, a népdal keletkezését pedig valamely misztikus kollektívumhoz kösse. A népdalok úgy fakadnak „halkan”, a közösség „erejéből”, mint minden más jó dolog a természetben: így nyilatkozik Jacob Grimm. Szentségtörés lenne tovább kutatni az után, miképpen jöttek létre, hiszen keletkezésüket titok fedi.²⁷ Wilhelm Grimm pedig úgy véli, hogy a népdal szerzőjének keresése fölösleges, mert a népdal „önmagát költi”.²⁸

Nem követjük tovább a dal és a népdal útját az európai irodalomban: elég annyit megállapítanunk, hogy ez a két, azóta is virágzó és a zenéhez struktúráját, de befogadását tekintve is legközelebb álló műfaj is a most vizsgált periódusban keletkezett vagy született újjá. Első tökéletes megvalósulását a *dal* tehát Goethe-nek köszönhette, mindmáig tartó európai hatását pedig a *népdal* Herdernek.²⁹ Csak arra kell újra felhívni a figyelmet, hogy a népdalnak a XIX. században kialakult költészeti és zenei ihlető

²⁵ Vö. Wilhelm DOBBEK, *Johann Gottfried Herders Jugendzeit in Mohrungen und Königsberg*, Würzburg, 1961., 197. és másutt.

²⁶ *Journal meiner Reise im Jahr 1796, Herders Werke*, SUPHAN, IV. kötet. 402.

²⁷ Jacob Grimm, *Über den altdeutschen Meistergesang*. Az 1811. évi göttingeni kiadás előszavában.

²⁸ Idézi Werner DANCKERT, *Das europäische Volkslied*, második kiad., Bonn, Bouvier, 1970., 7.

²⁹ Vö. Maurice COLEVILLE, *La renaissance du lyrisme dans la poésie allemande au XVIIIe siècle*, Paris, 1936.

szerepe és hatása a felvilágosodás századának fordulóján végbe-
ment folyamatra, a nép politikai, költészeti és zenei felfedezésére
megy vissza. És ennek következménye az is, hogy a népdal és a
népi dallamok, amelyeket Liszt, Smetana, Brahms, Dvořak má-
sokkal együtt népi eredetűnek tartott, a romantikus európai zene
tartópilléreivé lettek. A „zenei” struktúrájú költészet megterem-
tése és felismerése a felvilágosodott klasszikában és a romanti-
kában addig ismeretlen lírát termett: ez a líra „kínálta” magát a
zenének és a dalköltészet olyan mesterműveit segítette világra,
mint amilyenek Schubert, Schumann, Hugo Wolff, Mahler, Mu-
szorgszkij, Bartók, Kodály és mások dalai, az európai dal művészi
csúcsteljesítményei.

Itt meg kell állnunk. Abban a reményben kell megállnunk,
hogy némileg sikerült bizonyítanunk: a felvilágosodás századá-
nak fordulója csakugyan döntő változások kora volt az európai
irodalom, a költészet és a hozzá kapcsolódó művészetek, a szelle-
mi kultúra történetében. Döntő változások és máig ható indítások
kora.

AZ ÉRZÉKENYSÉG ESZMETÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI A XVIII. SZÁZAD VÉGÉNEK MAGYAR IRODALMÁBAN

Az érzékenység (sensitivity, sensibilité) sokarcú fogalom.¹ Talán túlságosan is sokarcú. Tágan vett fogalmi tartalma széles körben ismert és használatos mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban, ezen belül azonban – éppen e fogalmi tágasság miatt – igen eltérő értelmezések jelenhetnek meg. Gyakran szinte szinonimája a szentimentalizmus fogalmának, máskor határozottan a szenzualizmus filozófiai irányzatához kötődik, s olyan újabb értelmezéssel is találkoztam, amely az érzékenységet és az annak stiláris világán belül felfedezni vélt eltérő sajátosságú csoportokat a politikai-ideológiai viták kódnyelveként kezelte és próbálta megfejtetni.

Az érzékenység irodalmának két vonása már az első megközelítés alkalmával szembeűnő lehet: az érzelmek, szenvedélyek, igen gyakran egy mindent átható érzelmesség jelenléte, valamint az a felfogás, hogy az ember kiszolgáltattott ezeknek a természete-

¹ A dolgozat gondolatmenetének kialakításában felhasznált legfontosabb művek: Friedrich SCHILLER, *A naiv és szentimentális költészetéről*, in *Schiller válogatott esztétikai írásai*, kiad. VAJDA György Mihály, Bp. 1960., 279–373.; Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris, 1960.; Janet TODD, *Sensitivity*, London–New York, 1986.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*, ItK 1979., 316–328.; uő., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994.; FRIED István, *Az érzékeny Kazinczy Ferenc*, in ItK 1984., 150–162.; uő. *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*, in *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988., 71–79.; SÁRKÖZY Péter, *Petrarcától Ossziánig*, Bp. 1988.; PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp. 1988.; GERGYE László, *Kazinczy Ferenc Gráciái*, in ItK 1990., 470–498.

téből fakadó erőknél. A szenzualista ismeretelmélet (pl. Locke) eredményeinek az emberkép egészére történt általánosítása, mint elsődlegesen *filozofikus probléma*, és az érzelmesség elár-
dása (pl. a románirodalomban), mint elsődlegesen *művelődéstör-
téneti-tzlésbeli jelenség* azonban nem mindig találkoznak össze. A
magyar irodalomban a „maga-szeretet” mozgatta ember képével
vívódó Bessenyei írásai nyilvánvalóan nem sorolhatók az érzel-
mes irodalom körébe, a korabeli érzelmes (sokszor ponyva) törté-
netek szerzőit pedig, hogy csak a sorból kiemelkedő *Kártigám*
íróját, Mészáros Ignácot említsem, nem érintette meg az ember
új felfogása és az ebből adódó kétség. Az érzékenység különböző
szinten elhelyezkedő tartományairól beszélhetünk a két jelenség
kapcsán, amelyek eredetüket és jellegzetességeiket tekintve is
alapvetően különböznek egymástól, bár egyaránt az érzékenység
fogalomkörébe tartoznak. E tartományok azonban érintkezhet-
nek és érintkeznek is egymással a világkép és az irodalom fejlő-
désének egy pontján. Ekkor sem kerülnek fedésbe, de kimetsze-
nek egymásból egy közös részt. Ezt a közös részt, amely tartalmi-
lag és stílusosan az érzelmesség körébe tartozik, ugyanakkor
erősen át van hatva a természetének alárendelt ember problema-
tikájával, nevezhetjük – némi szójátékkal – „érzékeny irodalom”-
nak az „érzékenység irodalmá”-n belül. Ez az az irodalmiség,
amelyet a Sturm und Drang jelképezhet, s nemcsak a német
kultúrában. Újabban ugyanis gyakran használják például a fran-
cia Sturm und Drang fogalmát, s véleményem szerint az 1780-as
évek végén és az 1790-es években a magyar irodalomban is igen
erőteljesen jelentkezik egy új írónemzedék, amely sok tekintetben
erre emlékeztet. Eme írónemzedék érzékeny irodalmát vélem
meghatározó fontosságúnak az elvilágiasodás folyamatán belül,
a felvilágosult szemléletmód fordulatában. A továbbiakban az
érzékenységnek mindössze ezt az egy változatát próbálom jelle-
mezni, elsődlegesen esztétörténeti szempontból.

A XVIII. század irodalmában központi szerepet játszott az ész és
a szív fogalompárja. Mára már nyilvánvaló, hogy nem lehet a
századot ennek mentén két részre osztani, s a változások lényegét
az ész és a szív dominanciájának egymást váltásában felmutatni.
A két fogalom valamilyen módon mindig együtt tűnt fel, egymás-

sal való harcuk, egyikük győzelme vagy összebékülésük játszott fontos szerepet a korban. A magyar irodalomban a felvilágosodás első nemzedéke, Bessenyeiék és Bárócziék számára e fogalmak nem voltak összeegyeztethetők egymással. Egyik oldalon a „józan okosság” áll, mint a hagyományos világkép erkölcsi normájának még elevenen élő közvetítője, a másik oldalon pedig a „szív érzékenysége”-ből adódó „maga-szeretet”, amely vonzó boldogságlehetőséget kínál és a világból kiiktathatatlanak látszik, de nem illeszkedik az erkölcsi normák hagyományos rendjéhez, így nem fogható fel valódi boldogságként. Az ész tehát egy metafizikus világrend ésszerűségével harmonizálja az embert, mint közös lényegük, s egyúttal az e világrendben működő, isteni eredetű erkölcsi rendnek való megfelelés követelményét is szabja számára. A szív azonban egy másik rend, a természet törvényének van alávetve, amely hiába isteni eredetű és része a világrend egészének, követése mégsem vezethet igaz boldogsághoz, sokkal inkább az erkölcsi normákkal, a vallási értékekkel való konfrontációt eredményezi.

A szív és ész lehető szembekerülése mélyen foglalkoztatta az „érzékeny irodalom” képviselőit is, Magyarországon elsősorban az 1780-as évek végén fellépő fiatal írókat (pl. Csokonai, Kármán, Dayka, Szentjóni és természetesen Kazinczy). Ők azonban már egészen más pozícióból és így egészen más összefüggésben vetnek ezzel számot. Számukra ugyanúgy életidegennek és követhetetlennek tűnik a hagyományos erkölcsi norma, mint ahogy elfogadhatatlan a „világi hívságok” ama látomása is, amely elődeiket egyszerre vonzotta és taszította. Az ő gondolkodásukban a természet hatalma alá vetett ember „maga-szeretete” nem azonos a szív „igaz” érzékenységgel: mindkettő a természet erejének belátásán, parancsainak követésén alapul, de a „maga-szeretet” a természet puszta érvényesülése, amely ráadásul szemben áll egy hagyományosabb erkölcsi renddel, míg az „igaz” érzékenység felismeri a természet legbensőbb lényegét, s követi azt, törekvése így az isteni rend mélyebb törvényszabásával egyező és ennek következtében erkölcsös is. Persze, hogy ez az igaz érzékenység mit tekint a természet igazi szavának és mit utasít el, az leginkább tőle függ: mégis, a természet szavának felfogása és követése – ahogy erről később még szó lesz – egészen más emberkép

feltételez, mint amit a természet hatalma által determinált „maga-szeretet” mögött megpillanthatunk.

Az ész és szív konfliktusa megoldódhat tehát: a természet szavát igazán csak a szív foghatja fel, mert ez az, ami az embert harmonizálja a természeti renddel, mint vele azonos lényegű, az ész pedig egy rövid időre beleolvad a szív erejébe, megengedve esetleg formális egységüket. Szív és ész összhangban vannak egymással, az evilági boldogság erkölcsösnek gondolható el, sőt, csak ez gondolható el valóban erkölcsösnek, az isten gondviselő világréndje a természet rendjében foglaltatik benne. A mozdulat azonban, amely az igaz érzékenységet a szív belső érzékéhez rendelte, egyúttal ki is emelte azt a külső, valós világból, s szembeállította azzal. Így az erkölcs és boldogság is ebbe a virtuális valóságba került, noha az eredendő indíttatás a boldogsághoz vezető olyan életelv megtalálása volt, amely megélhető itt a földön, megélhető és egyben erkölcsös. Az igaz érzékenység tehát vérszesen magába zárkózik, saját virtuális világát éli meg igazi valóságként, a mindennapi tapasztalat ugyanakkor éppen ennek a virtuális világban legitimált életelvnek a valósággal való éles szembenállását bizonyítja. Mint ahogy a földi boldogság eszméje a mennyei boldogság analógiájára alakul, a természeti rend az isteni gondviselést mintázza, úgy a leírt jelenség is a vallás eredendő formáit alakítja át, világiasítja el. Nem nyújt azonban ezekhez hasonló feloldást a külső világban való megvalósíthatatlanságra, mert eredendő jellemzője az, hogy evilági teljesülést kíván. Az érzékenység így alapvetően kettős arculatú: egy öntörvényei szerint kialakított világba zárkózik, ugyanakkor ennek belső törvényeit olyan modus vivendinek tekinti, amelyet a valóságban is követni kell.

Az érzékenység eme virtuális világa *zárt, egynemű és öntörvényű*, az *egység és közvetlenség* által formált világ. Törvényét a természet szavát felismerő és követő szív szabja, így az érzékeny hős a természet legbensőbb parancsa szerint él, de csakis egy szűk és zárt körben lehet otthonos. Életérzése szélsőségek között csapongó: vagy a mindent átlelkesítő öröm, vagy a halált remélő végtelen szomorúság a sajátja. Eme önmagukban egynemű lélekállapotok feltételezik és váltogatják is egymást, hiszen végső soron a külvilághoz való egyazon viszonyulásból fakadnak. Az

érzékeny hős számára fontos életviszonyok közvetlenek, a természettel való egység élményének megteremtését biztosítják számára. Legadekvátabb létformája a magány, mert ebben mindennapi élettényként élhető meg a természet végtelenségével való feltétlen azonosulás, az azzal való közvetlen egység érzése. A külső világban ezt az azonosulást a szerelem és a barátság kínálhatja, mert az érzékeny hős csakis egy vele (és a természettel) azonos lényegű létezőhöz tud kötődni, s csakis feltétlen odaadást nyújtva és követelve. A másság így feloldódik, a természet rendjét közvetítő szív azonos értékrendjének felismerése a másikban valójában a külső világgal való kapcsolat egyetlen igazi, mert a legkisebb önfeladást sem követelő lehetősége.

Az érzékeny hős világa a maga egészében nem feltétlenül jelenik meg minden egyes műben, felfedhető viszont a szemléletben, egységbe fogva a gyakran igen különböző írásokat. Az, hogy mikor melyik vonás, sajátosság lép az előtérbe, sok tényezőtől függ, amelyek között nem lényegtelenek a műfaji jellemzők sem. Az érzékenységre szemlélete olyan irodalmi hagyományokhoz kapcsolódott, amelyek a legkézenfekvőbbben kínálták számára a sajátos, csak rá jellemző világalkotás lehetőségét. Az egyszerű és egynemű érzelmek műfaja, a dal, a maga sokféle változatában elsősorban a szerelmi tematikát bontotta ki. Egyes formáiban, mint például az anakreóni dalokban vagy a bukolikus költészetben régóta készen állott az a sajátos konvenciórendszer, amely egy önálló világot alkotott meg. Az érzékenységre itt szóban forgó változata e készen kapott hagyományokat formálta saját képére. Az arkádikus idillekben nyilván még teljesebben jelenhetett meg a természettel való közvetlen egység világa, hiszen ezek nemcsak egynemű életérzéseket szóltattak meg, de be is rendeztek egy képzeletbeli világot, amelyet még nem rontott meg a civilizáció. Árkádiától Morva, Osszián hazája sincs azonban távol. Az idill díszletei változtak, de az idill idill volta nem szűnt meg: az ossziáni énekek s a nyomukban kibontakozó rege- és énekköltés időbe és térbe helyezett fikciót teremtettek, amelynek az idő és tér mégis pusztán esetleges vonásai. A lényeg: az eredendő egység elvesztéséből felsajgó szomorúság, amely váltakozik a dalban megteremtett egységből fakadó örömmel.

Az érzékenység öntörvényű belső világa a maga teljességében a napló- és levélregényekben bomlik ki. Noha világos, hogy a megírásban benne foglaltatik egyben a távolítás gesztusa is, az elsődleges motivációnak mégis a saját életprobléma lehető teljes megfogalmazásának belső kényszerét érzem, aminek következtében szerző és hősének különállása lényegében megszűnik. A magány, szerelem és barátság alapvető, a természettel való egység élményét kínáló viszonyai mellett azonban itt feltűnik a „könyv” is, mint a külvilághoz való kapcsolódásnak az előbbiekhöz hasonló, ugyanakkor azoktól jelentősen el is térő módja. Werther Ossziánból olvas fel, Fanniék Kazinczy Gessner-fordításából, Kisfaludy Sándor levélregényében, a *Két szerető szívnek történetében* az *Új-Heloise*-től olvadoznak a hősök, és még lehetne sorolni a példákat. A könyvek szintén abba a virtuális világba helyezik az egyént, amely a természet törvényszabását követi, így a könyvek is a másságban fellelt eredendő egység élményét kínálják. Az érzékeny könyvceket olvasók így olyan virtuális közösséget alkotnak, amelyben otthonosnak érzik magukat, de viszonyuk e közösséghez mégis közvetített, hiszen a könyv közbeiktatásával létesül a kapcsolat. Ez utóbbi mozzanat tehát eltér a többi alapviszony közvetlenségétől, viszont épp így teremtődik meg a lehetőség a modus vivendi életmintává emelésének. A könyvek által is közvetített modus vivendik azonosságának felismerése nemcsak megerősítést ad, de mintává is rögzíti a szív szavát követő érzékeny mentalitást, amelynek – a kiválasztottság-tudat önerejénél fogva is – sajátossága, hogy önkörében érvényes mintáját mindenki számára kötelező normának tekinti. (Innen van egyébként az érzékenység szemléletének vonzódása a hasonló gondolkodás-szerkezetet mutató jozefinizmushoz, s a civilizációs fejlődés bizonyos eredményeinek elfogadása, amely a kultúra fejlődésének igenlésében mutatkozik meg.) A norma érvényesítésének azonban a külvilág ellenáll, s még saját körében sem hagyja megélni azt. A felsorolt fő műfaji változatok természetesen sokban különböznek egymástól, hangnemük, stíláriis sajátosságaik igen eltérőek, ezek számbavétele és elemzése azonban, bár az érzékeny irodalom vizsgálatának tulajdonképpen fő kérdése, messze túlhaladja e rövid, alapvetően fogalomértelmező áttekintés kereteit. Most csak azt emelhettem ki, ami e változatokban

közös: az írói szemléletben tetten érhető sajátos világalkotást, amely a művekben aztán eltérő teljességgel ölt testet.

Az érzékenység világa valójában tehát egy ideális világ, amelyet a természet legigazabb szavát felismerő és követő ember épít magának, mássága önérzetes tudatában szembeszállva környezetével. Ez a zárt és egynemű, öntörvényeit követő ideális világ azonban nem egyszerűen elfordulás a valóságtól, nem értelmezhető pusztá kompenzációként. A lényegyet tekintve mindegy, hogy ténylegesen milyen az a társadalmi környezet, amely a való világot jelenti, s amely nem nyújt lehetőséget az evilági boldogságra, a földön való otthonos berendezkedésre. A külső világ közös jellemzője ugyanis, hogy megszünteti az ember eredendő egységét a természettel, amelyhez pedig igazabb valóját tekintve tartozik és tartoznia kell. A modern társadalom eldologiasodott viszonyai, mint a laicizálódás kárhóztatandó, de visszavonhatatlan eredménye hívják elő e határponton a természettel közvetlen egységben létező ember képét, egy ideális világ keretei között. E kép kétségtelenül világias vonzások erőterében alakult, de az elvilágiasodás negatív következményei ellenében is. Amikor azonban ez az idealitás, mintegy életmintaként szembehelyezkedve a bármilyen viszonyokat jelenthető külső világgal, a maga teljességében realitásra tör vagy reális létet remél, akkor még valójában nem vesz tudomást saját eszmény voltáról. Az eszmény mint eszmény beilleszthetetlen a valós viszonyok közé, és az ember eredendő egysége nem teremthető újra valóságosan a társadalomban. A természet szavát megértő és követő szív érzékenységére épített életprogram így instabil, lényegéből következik felbomlása.

Ennek egyik útja az eszmény reflektálttá válása. Ha ugyanis az eszményt mint eszményt élik meg, akkor az addig valósként felfogott virtuális világ azzá válik az egyén számára is, ami valójában: virtualitássá. Ez nem jelent értékcsökkenést az eszmény szempontjából, sőt, ez biztosítja további fenntarthatóságát. Az eszményítés mozzanatának tudatossá válása feltételezi a szubjektum létét, amely önállóként határozza meg magát. Az ész és a szív konfliktusának lényege az „igaz érzékenységen” belül éppen az volt, hogy nem látszottak az ész sajátos vonásai ebben az emberképben, a szív pedig a természet szavának közvetítője-

ként jelent meg. A szubjektum felnövekedésével párhuzamosan az a változás is lejátszódott, hogy az ész és szív harmóniájának a követelése nem valamelyik oldal dominanciájával valósult meg, hanem tényleges egységben. Az ember így épp azzal a sajátosságával válik ki az összes létező közül, hogy nem alávettetje a természet rendjének, mégcsak nem is a természet szavának pusztá követője, de *akarja* követni azt, amiben benne rejlik egyúttal, hogy szembe is szegülhet vele. Az akarás és szembeszegülés forrása egyaránt a szív és ész egységét megtestesítő „belső érzék”, amely önálló, a külső világgal egyenrangú létezővé növekedett így. Ezzel együtt járt azonban az ész sajátos önkorlátozása is: lemondott a világ metafizikai lényegének megismerhetőségéről, a világgal való egység érzetéről, a világban való létezés tudatáról. A világrendből kiszakadt individuuum tehát a szabadság birtokába jutott, de be kellett látnia létének korlátozott és esendő voltát, egyedülvalóságát a világban, megfosztottan minden metafizikai támasztól.

Az érzékenység itt szóban forgó változatának a lényegét tehát egy sajátos, eszményítő tendenciát magában rejtő világgalkotásban látom, amely az ember és természet elveszett egységét kívánja újrateremteni. Eme eredendő egység virtuális, de valósnak megélt felleléséből következő heurisztikus érzés az első stációja ennek az újrateremtésnek, a második a végtelen szomorúságé, a beteljesülhetetlenséget látván. A harmadik szakaszt pedig – amely azonban már kivezet az érzékenység e változatának köréből – a kibontakozás jelenti a végtelen öröm és végtelen szomorúság végleteiből. E kibontakozás a természettel való eredendő egység újrateremtésének eszményét mint idealitást láttatja már, s nem mint valós, létet követelő vagy létet nem nyert lehetőséget. E szakaszok logikailag egymásra következnek, ténylegesen azonban igen gyakran összefonódnak egymással, esetleg csak egyik vagy másik jelenik meg a művekben és az írói életművekben. Elkülönítésüket mégis fontosnak érzem, mert e folyamatban vélem felfedezni az érzékenység itt szóban forgó változatának a lényegét: a modern individualitás megszületését.

Ész és szív XVIII. századi küzdelme során, az ész primátusának érvényesülése után az érzékenység eme változatában először a szív hatalma válik mindent áthatóvá. A szív teremti újra az

ember természettel való egységét, felismerve annak szavát. E mozdulat kiszabadítja ugyan az embert a természet rabságából, de még csak annak követőjeként értelmezi, ami a determináltság szempontjából lényegében fokozati különbség, viszont az emberkép egészét tekintve elhatározó jelentőségű: az univerzalisztikus szemlélet általános emberképe mellé, jobbra azon belül, annak analógiájára megteremtődik egy másik emberkép, amelyre már más törvények vonatkoznak. A természet törvényszabását követő érzékeny ember eltér az általánostól, mert a természet legbensőbb szavát csak a kiválasztottak, csak az érzékenyek értik meg, akik érintetlenek a világi hívságok csábításától ugyanúgy, mint ahogy megszabadultak a metafizikus világtrend-elképzelés – többé-kevésbé vallási képzetekkel társuló – gondviselés-elvétől is. A determinizmus oldódása és az univerzalisztikus szemléleten az emberkép vonatkozásában keletkezett repedés már jelezte a változás tendenciáját: az ember autonómiájának megnövekedését. A döntő változás mégis akkor következett be, mikor ész és szív közelítése nem egyoldalú dominanciával, hanem egységük megteremtésével valósult meg. Az érzékeny ember így már nemcsak a természet követője, aki elsősorban a természet rendjéhez tartozik, hanem attól is elkülönülve szabadon dönt arról, hogy mit követ, beleértve a szembeszegülés lehetőségét is. Ezzel önálló individuumként határozza meg magát a bármilyen módon felfogott világtrenddel szemben, de egyúttal lemond a világban való létezés biztonságáról. Ez utóbbi – logikai – szakasz lényegében már az érzékeny mentalitásból való kivezető utat kínálja, s ennyiben nem is helyes szorosán azon változat fogalmkörébe vonni, amelyről itt szó van. Annál is inkább e szűkítés mellett célszerű dönteni, mert az eszményítés reflektálttá válása, az individuum megteremtődése valójában csak az egyik lehetséges kivezető út. Nyílik az érzékenységből út vissza, a hagyományos világtrend-elképzelések körébe is, hiszen a gondviselés-képzet, igaz, laicizált formában, a természet igazságtévő erejének képzetét magára öltve, mindvégig jelen volt az érzékenység által teremtett ideális világban, sokszor még a szakrális kép- és fogalomhasználat sem tűnt el. Ezzel összefüggő, de nem teljesen egyező utat kínál a nemzet fogalmának felnövekedése, mint a metafizika evilági új-teremtésének és az egyén közösséghez kötődésének lehetősége,

igen gyakran a történetiség elvével összetalálkozva. Sőt, még a következő, a magyar irodalomban elsődlegesen Katona József, Ungvárnémeti Tóth László, Kölcsey Ferenc nevével fémjelezhető nemzedék is viaskodik az érzékenység problematikájával. Az ő esetük azonban gyökeresen más, mint elődeiké: számukra már a puszta individualitás, mint egyetlen valódi bizonyosság a kiinduló pozíció, s kérdésessé válik a világ célszerűségének és értelmességének az előző nemzedék által görcsösen fenntartott képzelet is.

Az érzékenység itt szóban forgó változata tehát az érzelmes irodalmi-művelődéstörténeti hagyomány és a szenualizmust az emberkép egészére alkalmazó filozofikus meditáció metszéspontjában helyezkedik el. A legnagyobb írók találtak megfelelő anyagot az érzelmes hagyományban saját életproblémáik megfogalmazásához. E találkozás felemeli a gyakran irodalom alatti rétegekben létező hagyományt, s újraalkotva azt egy rövid időre a magas irodalom élvonalába helyezi. Ez az irodalmiság azonban, mind az egyes írók pályáját, mind az irodalmi folyamatot tekintve, csak átmeneti volt: az érzékenység világszemléletének és mentalitásának lényegi instabilitása szükségszerűen és rövid idő alatt kivezetett köréből. A kivezető utak különbözőek lehetnek, az egyik legfontosabbnak, mert az érzékenység lényegéből leginkább következőnek a modern individualitás megszületését és az ehhez nem kizárólagosan, de lényeges szálakkal kapcsolódó neoklasszicista irodalom kibontakozását tekinthetjük. Innen nézve az érzékenység fentiekben jellemezni próbált, a XVIII. század derekán és végén jelentkező (talán leginkább a német „Sturm und Drang” értelmében elképzelt) változata – metaforikusan – a modern kor individuumának „serdülőkoraként” is értelmezhető.

Az irodalom e kivételes pillanatának elmúltával (a XIX. század elejétől fogva) az immár megújított érzelmes hagyomány ismét alászáll, s összetalálkozik az őt még sokáig éltető közönségével. Az irodalom belső életében végbement változások eredményeképpen létrejött és egyre gyarapodó, elsősorban női olvasóközönség az érzékenység popularizált és így természetesen lényegi tartalmaitól megfosztott, a mindenkori igényekhez igen jól alkalmazkodó változataira biztosítja a fizetőképes keresletet, irodalom és mindennapi élet határmezsgyéjén. Az „érzékeny írók” útja ezzel szemben leginkább a „szenvedély utáni” állapot letisztult irodal-

mához vezetett, amely a természettel harmóniában lévő ember eszményét az egyetlen lehetséges módon, eszmény voltában, magába zártan őrizte, úgy, ahogy azt Schiller kifejtette *A naiv és szentimentális költészetéről* szóló tanulmányában. A magyar irodalomban az 1780-as évek végén, az 1790-es évek elején fellépett fiatal írók az érzékenység eme, „Sturm und Drang”-ra emlékeztető változatát képviselték. Pályájuk törését 1795-ben, már amelyekük egyáltalán megélte az évtized második felének beköszönését, nemcsak a történelmi események okozták, hanem legalább ugyanolyan mértékben szemléletük eredendő instabilitása, az érzékenység mint szándékolt, de megélhetetlen *modus vivendi* követése. Az 1795-ös események csak felerősítették, meggyorsították a szemléletben már eleve kódolt átalakulást, ami általában már korábban meg is indult. A felvilágosult szemléletmódban végbement fordulat tehát nem pusztán a történelmi események hatására zajlott le, sőt. Az európai irodalom egészében megfigyelhető folyamatról van szó, amely a felvilágosodás szemléletének belső lényegéből fakad, s az irodalom egy kitüntetett pillanatához, az érzékenységhez köthető.

KÖNYV, SAJTÓ, POLITIKAI
ÉS IRODALMI ÉLET

NYOMDAIPAR, ÚJSÁGOK ÉS KÖNYVEK A FELVILÁGOSODÁS KIBONTAKOZÁSÁBAN

„Hogyan váltak a tizennyolcadik század közepe táján az írók az ország vezető politikusaivá, és mi következik ebből?” – A kérdést Alexis de Tocqueville fogalmazta meg közel száz évvel ezelőtt *A régi rend és forradalom* című könyvében azzal a céllal, hogy meg is válaszolja azt: „Állandóan a kormányzatra tartozó ügyekkel foglalatoskodtak; valójában ez volt a legfőbb gondjuk. Napról napra a társadalmak eredetéről és primitív formáiról, az állampolgárok és a hatalom elsődleges jogairól, az emberek közti természetes és mesterséges kapcsolatokról, a szokások alaptalanságáról vagy legitimitásáról és maguknak a törvényeknek az elveiről vitatkoztak... Ezek az írók életkörülményeik miatt is az elvont és általános elméleteket részesítették előnyben kormányzati kérdésekben, s vakon ragaszkodtak hozzájuk. Csaknem végtelen távolságban éltek a hétköznapi gyakorlattól...” – írja,¹ s hozzáteszi, eszméik a régi rend akaratlan „segítsége” nélkül szélesebb körben nem hathattak volna. Csakhogy a XVIII. századi francia arisztokrácia képtelennek bizonyult a politikai ügyek kézben tartására, a cenzúra nem vált be, így a közvélemény formálása irodalmi lehetőséggé vált.² Tocqueville szerint „maga a politika nyelve is hasonlítani kezdett az írók nyelvéhez, megtelt általános kifejezésekkel, elvont fogalmakkal, fellengzős megállapításokkal, irodalmi fordulatokkal. E stílus a politikai

¹ Alexis de TOCQUEVILLE, *A régi rend és a forradalom*, Bp. 1994., ford. HAHNER Péter, 169–171.

² Uo. 173.

szenvedélyek jóvoltából hatott minden társadalmi osztályra, s a legalsóbb rétegek is meglepő könnyedséggel sajátították el. Már jóval a forradalom előtt, XIV. Lajos király rendeleteiben gyakran emlegették a természet törvényét és az ember jogait. Olyan kérelmeket is találtam, amelyekben... a Jóistent... Legfőbb Lénynek nevezik...”³

Idézetem célja nem Tocqueville véleményének helyeslése vagy vitatása, hanem annak megállapítása, milyen nagy szerepe volt a francia forradalom kirobbanásában és alakulásában a közvélemény írói befolyásolásának. Ennek alapvető feltételét Tocqueville abban látta, hogy „Franciaországban élt a legtöbb írástudó ember”.⁴ A történettudomány rég ismeri az erre vonatkozó adatokat: Kosáry Domokosnak a XVIII. századi magyar művelődésről írt könyvéből tudjuk, hogy a nagy forradalom időszakában Franciaországban nagyobb volt az írástudók aránya (80–90%), mint Angliában (70–80%).⁵ Érdeemes lenne még megvizsgálni Tocqueville azon gyanúját (vagy sugallatát) is, hogy a megvalósíthatatlan elképzelések mennyi fölösleges vért és szenvedést okoztak, itt azonban inkább arra keresem a választ, hogyan lehetett az irodalom ennyire hatásos ott, ahol erősen központosított, jól szervezett közigazgatás és szigorú cenzúra működött?

A francia forradalom kétszázadik évfordulójára a New York Public Library könyvkiállítást rendezett, és *Revolution in Print, The Press in France 1775–1800* címmel tizennégy neves kutató munkájából igényes kiadványt is megjelentetett.⁶ A kötet szerkesztői arra törekedtek, hogy ne csupán azt mutassák be, mint őrzi a nyomtatás a történelmi események emlékeit, hanem – és elsősorban – azt, hogyan befolyásolta a fejlemények alakulását. A nyomtatás sokszorozta meg az emberi jogokról szóló gondola-

³ Uo. 178.

⁴ Uo. 169.

⁵ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980.

⁶ *Revolution in Print, The Press in France, 1775–1800*, szerk. Robert DARTON és Daniel ROCHE, Los Angeles–London, 1989. – Magyarul Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Bp. 1971.) című művében található igen sok adat a sajtó fejlődésére vonatkozóan. A szerző marxista alapokon álló fejtegetése azonban elég távol áll e dolgozat gondolatmenetétől.

tokat és tette széles körben ismertté az új politikai kultúrát. A szerzők külön fölhívják a figyelmet, hogy e téren nem csupán a könyvnyomtatást kell figyelembe venni, hanem a röpiratokat, pamfleteket, újságokat, metszeteket, papírra nyomott dalszövegeket, térképeket, sőt pénzeket is. A francia állam már 1660–1680 körül rájött a sokszorosított gondolatban rejlő veszélyforrásra, és gondosan megszervezte a cenzúrát. Ez egyúttal a feudális céhszervezetek alapján meghatározható kiadói érdekek védelmét is szolgálta. A XVIII. század elején a könyvek 10–30%-át kifogásolták a cenzorok, de jórészt csak nyelvi okokból. Másfelől a kiadó lehetőséget is kapott a kifogásolt részek kijavítására. (Az *Új Heloise* cenzora 23 kifogást emelt, amiből 21 nyelvi jellegű volt.)

Az egyik szerző hivatkozik Tocqueville-re, aki említett művében azt írja, hogy a szabad sajtó kevésbé veszélyes lett volna,⁷ a cenzúra ugyanis fölhívta a figyelmet az új gondolatokra. A tiltott könyvek széles körű elterjedését viszont nem tudta megakadályozni. A legszigorúbb időkben évi 4–5 könyvet megsemmisítettek, de a külföldről becsmérszett, vagy franciaországi „kalózkidrásban” megjelent művek ezreit lehetett (kicsit drágábban) megszerezni. E piac nagyságát senki nem ismeri, de a tiltott könyvek terjesztői jegyzékek kiadását is megengedhették maguknak. A törvényen kívüli könyvüzlet szép hasznot hozott. A királyi hatalom hiába igyekezett vigyázni tájékoztatási monopóliumára: 1789 előtt csak egy napilap jelent meg Franciaországban, de igen sok periodikát hoztak (csempésztek?) be külföldről, főleg Svájcból. Közben a francia nyomdák száma is gyorsan szaporodott: a XVIII. század végére minden jelentősebb városban működtek műhelyek. Tankönyv kellett az iskolákba. Ki kellett elégíteni a felnőtt olvasók gyorsan növekvő igényét olcsóbb hazai (helyi) termékekkel. A nyomtatás a közigazgatási munkának is részévé vált. A nyolcszáz ezer lakosú Franche-Comte-ban pedig az 1789 elején lebonyolított önkormányzati választásokra már mintegy kétszáz füzet propagandaanyag jelent meg 200–220 ezer példányban. A forradalom első időszakában ugrásszerűen megnőtt a nyomdai termékek száma, aztán visszaesett.⁸

⁷ Daniel ROCHE, *Censorship and the Publishing Industry*, i. m. 24.

Mivel a sajtó történetének – az irodalomtudománytól sajnálatosan elkülönülő – kutatásai számtalan kérdést földolgoztak, ismerhetjük a Franciaországban terjesztett cenzúrázatlan kiadványok előállítóit is.⁹ A belga és holland nyomdász-könyvkiadók mellett különösen gazdag forrásanyaga van a svájci Neuchatel szerepének. Európa nem kevesebb mint 200 legismertebb könyvkereskedőjének a nevében itt adtak ki 1769 augusztusának első napjaiban egy körlevelet, amelyben közlik, hogy a semleges és szabad ország adottságait kihasználva szervezetet („Société Typographique de Neuchatel”) alapítanak a francia könyvek terjesztésére Európában.¹⁰ E társaság érdekessége, hogy a nevében viselt nyomdászok érdekeinél sokkal inkább a könyvkereskedelmet szolgálta. Kapcsolatrendszere Moszkváig és Dél-Itáliáig (s hozzátehetjük: Magyarorszáig) terjedt. Az üzleti haszon kedvéért árult, kereskedők, kiadók, nyomdatulajdonosok és a viszonylag jól fizetett (persze heti 70–75 órát dolgoztatott) nyomdai munkások¹¹ sokaságának megélhetést biztosító könyvek (és folyóiratok) a gondolat és az ismeretek olyan széles és a társadalmak középrétegeit magával ragadó szellemi áramlást indítottak el, ami a XVIII. század előtt – a humanisták egész Európát behálózó körének ismeretében is – elképzelhetetlen volt.

Anglia része is, meg nem is ennek az információs rendszernek. Része, mivel angol szerzők művei iránt Európában igen nagy és sokoldalú volt az érdeklődés, másfelől pedig a Brit-szigeteken rengeteg könyvet adtak ki fordításban. (Voltaire alighanem több olvasóra talált itt, mint Franciaországban!) Ugyanakkor az angol piacon idegen nyelvű és külföldön nyomtatott könyvet igen nehéz volt eladni.¹² Azaz nem tartoztak abba a kereskedelmi körbe, ahol

⁸ Vö. Carla Hesse, P. Casselle, Ph. Minard, M. Vernus adataival, i. m., 69–138.

⁹ Robert DARNTON, *Philosophy under the Cloak*, i. m. 27–49 oldal.

¹⁰ Jacques RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, in *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. – Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*, Hamburg, 1981., 53–80.

¹¹ Vö. Philip MINARD, *Agitation in the Working Force*, i. m. 107–123.

¹² Vö. Alvin KERNAN, *Printing Technology, Letters and Samuel Johnson*, Princeton, 1987. és John FEATHER, *The Provincial Book Trade in Eighteenth Century England*, Cambridge, 1985.

a XVIII. század közepéig a francia nyelvű könyv különösen nagy nemzetközi keresletnek örvendett. Goethe – a latin szerzők mellett – elsősorban francia könyvekre gondolva írja a *Költészet és valóság* „hetedik könyvében”: „Németországot sokáig elárasztották az idegen népek, más nemzetek hatoltak beléje, tudományos meg diplomáciai téren is idegen nyelvekre volt utalva, s így a magáét semmiképpen sem fejleszthette. Az új fogalmakkal együtt számtalan idegen szó furakodott be részint szükségesen, részint szükségtelenül; ... A német, aki majd kétszáz esztendeig leledzett elvadult, zilált állapotában, a franciához járt iskolába, hogy pallérozottá váljék, s a rómaihoz, hogy méltóságteljes kifejezőmódot tanuljon. Mindezt azonban anyanyelvünkben is meg kellett honosítani...”¹³ Ifjúságát azért látta „kaotikusnak”, mert akkoriban „két, irodalmunk honában egyformán jelentős korszak összeütközésében élve annyi újat kellett befogadnom, mielőtt még a régit elintézhettem volna, s annyi régi követelte még jussát, amiről már úgy véltem, sutba dobhatom.”¹⁴ A német irodalom *nemzeti jellegének* kialakulásáról szólva megállapítja: az „egyre terebélyesedő német írókörben a költői érdemeken kívül kifejlődött még valami, aminek nem tudnék pontos nevet adni. Talán függetlenségvágynak nevezhetnők ezt az érzést”.¹⁵

Az angol társadalom egész fejlődése közismerten más, mint a franciáé. Az állam kevésbé központosított, a cenzúra uralma hivatalosan már 1694-ben véget ért, s legföljebb bizonyos vallási és erkölcsi kérdések váltottak ki érzékeny ellenvéleményeket. (A libertinus eszméknek kicsi volt a hatása, a XVIII. századi francia erotikus irodalom csekély figyelmet keltett.) A politikai-filozófiai gondolatok írásba foglalását alig korlátozták. A tiltott eszmék iránti érdeklődésnél sokkal nagyobb mértékben mozgatta a nyomtatott „árúk” iránti kereslet fejlődését az *üzlet*. Annak, hogy a XVIII. század közepén már minden nagyobb városnak külön újságja volt, a kérdés elmélyült kutatója, John Feather abban

¹³ Johann Wolfgang GOETHE, *Költészet és valóság*, ford. SZÖLLŐSY Klára, Bp. 1982., 231.

¹⁴ Uo. 252.

¹⁵ Uo. 479.

látja az okát, hogy a helyi hirdetőik így érvényesíthették legjobban érdekeiket. (Már 1730-ban minden nagyobb városban volt újságkiadás. A Northampton Mercury című helyi lap ezer példányban jelent meg.¹⁶) Újságkiadásból meg is lehetett gazdagodni, Feather erre több példát is idéz. A Gentleman's Magazine-nak fontos szerepe volt abban, hogy az 1831 utáni években kiépült az országos kereskedelmi hálózat. 1700 körül 41 városban 97 kereskedő működéséről tud, 1740-ben ezek a számok 174-re, illetve 381-re nőnek, s 1790-ben már 316 város 988 vállalkozója él a nyomtatásból. Megjegyzi: „A könyves szakma sikere az iskolázott közönségre épült, fejlődésének fontos tényezője volt, hogy az iskolaügy maga is a gyorsan terjeszkedő iparágak közé tartozott.”¹⁷ A nyomtatás Guttenbergtől örökölt technikája – mint erre az angol történetből idézett 1831-es fordulópont is utal – csak a XIX. század elején változott meg alapvetően: ekkor kezdődött a gyorsajtók elterjedése. Addig is jelentős tőke kellett a műhely létesítéséhez, a nyomtató berendezések és betűkészletek beszerzéséhez. Folyamatosan pénzbe került a nyomdászok fizetése (sajtónként 3–5 munkást alkalmaztak), főleg pedig igen drága volt a papír. (A papírgyártás fejlődése már a XVIII. században jelentősen csökkentette a költségeket, illetve árakat.¹⁸) A XVIII. század nyomdászai az ötszáz példányos sokszorosítást tekintették alsó határnak,¹⁹ az 1500–2000 példány fizetődött ki a leginkább. (E fölött új szedést kellett készíteni.²⁰)

A nyomdász egyúttal kiadó és kereskedő is volt. A gyors angol gazdasági fejlődés során megnőtt az ismeretek értéke. A XVIII. században nagy kereslete volt a Bibliának, a vallásos irodalomnak, valamint a tankönyvnek, de egyre inkább a regényeknek és a szótáraknak, lexikonoknak, enciklopédiáknak. Mégis, a nyom-

¹⁶ FEATHER, i. m. 17–19.

¹⁷ FEATHER, i. m. 33.

¹⁸ Magyarországon már a XVI. században létesült papírgyár, iparágga az 1700-as évek második felében vált. A papír nagy részét a Felvidéken állították elő.

¹⁹ Összehasonlítául: a *Zalán futása* mindössze csak 200–250 példányban kelt el, vö. *Vörösmarty Mihály összes művei* 5., Bp. 1963., 342–376 l.

²⁰ Philip GASKELL, *A New Introduction to Bibliography*, Oxford, (reprinted) 1979., *Patterns of Production.*, 160–170.

dászok jövedelmének egyre kisebb hányadát adta a könyv: a társadalomnak számtalan „aprónyomtatványra” volt szüksége a színházjegytől, meghívótól a pamfletekig, vitairatokig, röplapokig, plakátokig.²¹ A könyvkiadók tőkájével alapított újságok, folyóiratok fontos feladata volt a cég önreklámja, a lehetőség, hogy maga hirdesse-ismertesse könyveit, majd kritizáltassa másokét. Mivel a hírek terjedésével az új eszmék megjelenése szükségszerűen együtt járt, Angliában korán kialakultak az ismeretterjesztést, a tudományos érdeklődést és a szépirodalmi újdonságot bemutató sajátos folyóiratok is.²²

A XVIII. századi Angliában a nyomtatás meghatározó társadalmi jelenséggé vált. A szóbeliség nagy lehetőségét, a gondolat és emlékezés folyamatos módosítását fölváltotta az írásba rögzítés, s ezzel megnőtt az írók egyéni szerepe. Többek között szükségessé vált a hasznot hozó szerzői jog rendezése, amire már 1709-ben törvényt hoztak. A nyomtatás technikája nem csupán a sokszorosítás lehetőségét biztosította, de magával hozta az írás rendjének átformálását is. Többféle értelemben, vagyis az egységes helyesírás igényétől a szerkesztés alapelveinek kialakításáig. A rögzített ismeret egy-egy emberi elme számára befogadhatatlanná vált. A tudományokban már csak segédkönyvekkel lehetett eligazodni. Doktor Johnson megalkotta híres szótárát, Franciaországban megszületett a nagy *Enciklopédia*. A nyomtatás korának társadalmában megsokszorozódott a szórakoztató, az ismeretterjesztő (köztük: utazási) és a szépirodalmi művek szerepe. Nem véletlen, amit Szili József hangsúlyoz,²³ hogy az utóbbi fogalom (persze az előbbieik függvényében) ekkor alakult ki.

Tocqueville idézett szellemes megjegyzése a cenzúráról Magyarországon is érvényes. A gazdag főúri családoknak jól szervezett könyvvügnői hálózata volt, illetve révükön jól szervezett könyvvügnői szolgálatok kerestek sok pénzt külföldi könyvek gyors

²¹ Ismert példa a nyomdász Richardsoné, aki minta-leveleket készített és árusított, majd ezekből szerkesztette az első „világsikerű” regényt, a *Pamelát*.

²² Vö. KERNAN és FEATHER, i. m.

²³ SZILI József, *Az irodalmi fogalmak rendszere*, Bp. 1993., 41–43 és 127–141.

beszerzésével. A cenzúránál és a határellenőrzéseknél sokkal fontosabb tényezője művelődéstörténetünknek a magyar közép-
rétegek szegénysége. Ez akadályozta meg a XIX. század közepéig
a könyvkereskedelem kifejlődését és tette a tanultabbak nagy
részének megfizethetetlenül vagy igen drágává a külföldi köny-
vet. (A főleg német anyanyelvű polgárság igényét a bécsi keres-
kedők ki tudták elégíteni.) A szűk kereslet korlátozta a hazai
nyomtatás üzletté alakulását és ezzel összefüggésben az újság- és
folyóirat-irodalom kifejlődését. Ez utóbbit a hirdetőik sem támo-
gatták, kevés volt az ebben érdekelt kereskedő.

II. József és kormányzata fölfigyelt a közvélemény és az isme-
retek jelentőségére. Az előbbit a referáló újságok szolgálták, az
utóbbit a két Ratio Educationis. Az udvar szükségesnek tartotta
„igazságáról”, közérdekű „jóságáról” a közvélemény tájékoztatá-
sát, de a nyelv fontosságát tévesen ítélte meg. A felvilágosodás
gondolatai csak a nemzeti érdekekhez szorosan kapcsolódva ke-
rülhettek át a köztudatba. A gondolatok sokszorosításának esz-
közei azonban igen kis számban álltak rendelkezésre. A nyomdák
fejlődését csak a tankönyvek iránti növekvő igény gyorsította föl.
Mindez elsősorban a sajtótörténeti kutatások feladatkörébe tar-
tozik,²⁴ az irodalomtörténet azonban e vonatkozásban nehezen
terhet ki a hazai társadalom szegénységének figyelembevételé-
re. Szekfű Gyulától Kosáry Domokosig és tovább a magyar
elmaradottságért a fő felelősséget a nemesi gondolkodásra, az
előjogok görcsös védelmezésére szokás hárítani. A nyomtatás és
könyvkereskedelem európai kérdéseinek vázlatos áttekintése ar-
ra vall, hogy a Mária Terézia uralkodásának az időszakában
megindult gazdasági fejlődés hat évtizede nem volt elegendő
azoknak az anyagi erőforrásoknak (és kereskedelmi érdekeknek)
a kialakulásához, amelyek a könyvet és nyomtatást sikeres üzleti
vállalkozássá tehetnék volna.²⁵

²⁴ *A magyar sajtó története* című kiadvány I. kötete (1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp. 1979.) adataiban megbízható, politizáló szándékú következtetései azonban erősen vitathatók.

²⁵ Az olyan kis országokban, mint Magyarország vagy Hollandia, a könyvkiadás máig nem képes tisztán üzleti vállalkozásként működni: elsősorban a szépiro-
dalom a támogatás valamilyen formájára szorul. Üzleti alapon szervezett

Magyarországon a könyv a XIX. század közepéig vásárhozó vándorkereskedők közreműködésével, illetve megrendelésekkel jutott el az olvasóhoz. Néhány gazdag főúri család mellett a jobb módú és utazgató középbirtokosok – például a fiatal Kazinczy – Kassa, Pest, Pozsony és főleg Bécs könyvüzleteinek kínálatából választhatták ki azt, ami érdeklődésüket fölkelte. A nemesség – még a középbirtokosok többsége is! – csak alkalmi vásárló lehetett, mivel az igényesebb kínálatra képes könyvkereskedelem „eltartásához” nem rendelkezett kellő vásárlóerővel. (Magyarul: nem volt pénze, hogy könyvet vegyen.²⁶) A nyomdászvállalkozóknak a közvetlen érdekeltségét az olvasók számának szaporításában csak a XIX. század elején ismerte föl Trattner János Tamás, aki először Kultsár István Hazai (Hazai és Külföldi) Tudósítások című lapját támogatta, majd maga vállalta a Tudományos Gyűjtemény kiadását. Az utóbbi előfizetői jegyzékeiből fölmérhető az érdeklődők köre. Ekkor kiépíthetőnek bizonyult a szükséges terjesztői hálózat, s megvalósíthatónak a nem titkolt üzleti cél: hogy a megjelenő könyvekre fölhívják a figyelmet. Mert elmarasztalhatjuk ugyan „a nemességet”, hogy nem olvasott, de elszigetelt falusi körülményei között ugyan hogyan tájékozódhattott? A Szatmárcsekében élő Kölcseynek még az ezernyolcszáz-harmincas években is komoly szervező munkájába került pesti barátaival megvetetni az őt érdeklő könyveket, megbeszélni a küldés módját, illetve a közvetítő (többnyire Bártfay László) kezéhez visszajuttatni a vételárat.

A magyar postaszolgálatot III. Károly 1722-ben állami kézbe vette ugyan, s 1750-től megkezdődött a postakocsijáratok (diligence) rendszeres működése, de a magyarországi postahivatalok száma még a XIX. század elején is mindössze 365 (Erdélyben 56) volt. Kölcsey életében a Szatmárcsekéhez legközelebbi postahivatal Beregszászon állt rendelkezésre, s a küldemények átvételét (indokoltan!) tovább nehezítette, hogy a bérmentesítés költségét²⁷

kiadók és fejlett könyvkereskedelem nélkül azonban a könyv csak esetlegesen juthat el az olvasóhoz.

²⁶ Kölcsey írja 1815. április 8-án Kazinczynak: „Esküszöm! hogy itt senkinek sincs pénze könyvet venni és legalábbis félszázad alatt senkinek sem lesz.” (*Kölcsey Ferenc összes művei*, Bp. 1961., III., 172.)

fele részben a címzettnek kellett fizetnie. A nagybirtokosok nem is használták a monopóliumként működő állami postát, hanem saját küldönc szolgálatot létesítettek.²⁸

„A nemesség” már a XVII. század második felében több – alapvetően más anyagi lehetőségekkel rendelkező – réteget foglalt magába. Eltekintve a gazdag főuraktól és a Kölcsey által „népnek” nevezett szegény nemesektől, a középbirtokosok „tömbje” is rendkívül megosztott volt. Idézzük emlékezetünkben Bossányi nagypapa – nagy szeretettel és elfogultsággal – megrajzolt alakját a *Pályám emlékezetéből*, s rá kell döbennünk, hogy a hazai felvilágosodás kezdetén e jómódú úrnak se lehetett pénze nagyobb számú új könyvre. A mezőgazdaság értékesítési gondjai – a konjunktúra fontos, de rövid időszakait kivéve – szigorú határokat szabtak a művelődési igények kielégítésének. II. József befolyásának növekedésével megszaporodott – a megyékben is! – a fizetéssel járó, illetve jelentős előnyöket biztosító hivatalok száma. Ennek kettős hatása volt az ország művelődésére: egyrészt emelte az ismeret, a tudás, a műveltség jelentőségét, másrészt forrásokat biztosított – többek között – könyvek, folyóiratok, újságok vásárlásához. Érdekes megnézni, hogy a Tudományos Gyűjtemény előfizetői között az első években alig található olyan név, amelynek viselője ne töltene be valami hivatalt is. E hivatalok jövedelmezősége nehezen tisztázható, szinte esetenként változó és meghökkentően széles skálán mozog. Szociológiai fölmérése azért nehéz, mert a nagyszámú egyházi személy éppen úgy nem hozható közös nevezőre, ahogy az udvari, a megyei és uradalmi tisztviselők (ők adják a többséget) sem.

Gondokat okoznak az előfizetői névsorok földrajzi okokból is. Ha meglepődünk azon, hogy a Tudományos Gyűjtemény előfizetői között viszonylag kevesen vannak a fejlettebb dunántúli megyékből, nem feledkezhetünk el arról, hogy itt a bécsi magyar újságoknak is jelentős „piaca” volt. 1818-ban feltűnően sokan fizettek elő az elmaradottnak számító Szatmár vármegyéből a Tudományos

²⁷ Drágaságára Kazinczy sokat panaszkodott.

²⁸ A Károlyi grófok birtokigazgatási központjait járó „táskást” a harmincas években Kölcsey gyakran igénybe vette. (Nem került pénzbe, nem cenzúrázhatták.)

Gyűjteményre. Talán azért, mert Vécsey főispán és Isaák alispán erre adott példát? Mindenesetre e példa alighanem megkönnyítette Kölcsey (és Kende Zsigmond) politikai föllépésének sikerét és azt is szemlélteti, milyen nagy szerepe volt a helyi művelődési központok kialakulásában a személyességnek. A magyar felvilágosodás jellegzetessége, hogy az új eszmék jórészt *személyes érintkezés* útján kerültek át a köztudatba, azaz másként terjedtek, mint a nyugati országokban.

Mindez igazolja Berzsenyit, aki a hazai viszonyok megváltoztatásában a lélek szerepét hangsúlyozta,²⁹ mi azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a gazdasági okokból fakadó elszigeteltség következményeit. Tudjuk, még Vörösmarty első művei sem közelítették meg azt az ötszáz példányos határt, ami fölött a könyvkiadás Angliában, Franciaországban, Németországban üzletileg kifizetődőnek bizonyult.³⁰

Az európai felvilágosodás szélesebb középrétegeket magában foglaló nyilvánosság kialakulásával együtt jött létre. A magyar felvilágosodás sajátossága, hogy a fejletlen hazai nyomdaipar, könyvkereskedelem miatt jórészt külföldi könyvek, folyóiratok, újságok szellemi áramlatából táplálkozva született. A XVIII. század második feléből kifejlődő – európai szellemű, de a hazai művelődés hagyományait több-kevesebb következetességgel őrző – igen jelentős szépirodalom hatása szűk körben érvényesült.³¹ Elsők között Kazinczy Ferenc ismerte föl a szélesebb nyilvánosság alapvető fontosságát, többek között azért, mert az *érték és minőség* kérdései csak ennek segítségével tisztázhatók, tehetők közvélemény-formáló tényezővé. Ennek szolgálatába állította nagy hatású levelezését, ami azonban nem pótolhatta az országos eszmeáramlatokat befogadó és azokban véleményt alkotó nagyobb közösség hiányát. Vázlatos áttekintésem a francia, német és angol könyv-, újság- és folyóiratkiadás fejlődéséről a magyar-

²⁹ A *Kazinczy Ferenchez* című versben olvashatjuk: „Mi az hát, ami a magyart emelheti? / Valóban nem más, mint az ész s erkölcs: / Csak úgy állhat meg a mi kis testünk, / Ha az lélekkel s erővel teljes.”

³⁰ Vö. a 18. jegyzettel.

³¹ Elgondolkoztatónak tartom azokat az érveket, amelyek e magyar szépirodalom kialakulásának kezdetét a hagyományosnál korábbra teszik.

országi adottságok más jellegére kívánta felhívni a figyelmet. Nálunk a felvilágosodás eszméi csak a XIX. század elején kerülnek át a szélesebb köztudatba és hozzák létre azt a sajátos társadalmi összetételű magyar értelmiséget, amely nélkül a polgárosodáshoz szükséges változtatási folyamatok nem indulhatnak el.³²

³² Ebből a szempontból tartom fontosnak az országos nyilvánosság kialakításához jelentős mértékben hozzájáruló Hazai (Hazai és Külföldi) Tudósítások, majd a Tudományos Gyűjtemény megjelenését.

A „MEGVILÁGOSODOTT” ÍRÓK MUNKÁI A PESTI KÖNYVKERESKEDELEMBEN

Miller Jakab Ferdinánd 1790-ben a magyarországi polgárok egyik pozitív példajaként említette a német könyvkereskedőket: „...Ismerek szabad kir. városainkban sok jóra való német kereskedőt, könyvkereskedőt és művészt, akik a magyar nemzeti büszkeséget csak növelik azzal, hogy nálunk laknak.” (Miller hozzátette: anyagi gyarapodásukat is „minden nemes magyar” kívánja.¹) Bessenyei György viszont a magyar kultúrát, a magyar nyelvet védelmezve az egyoldalúságot nehezményezte a külföld és Magyarország közötti könyvkereskedelemben: „a könyvek szerzésében Magyarország minden módon veszt”, mert nálunk ritkán nyomtatnak külföldön is kelendő könyveket. „...mi a könyvekért magyarországi, vagy legfeljebb bécsi könyvárosoknak fizetünk, és talám azért nem tűnik szemünk eléjébe a tetemes kár. De meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az ide való könyvárosok a lipsiai, frankfurti, göttingai, kolmári, lioní, párisi könyvárosoknak fizetnek”, azon a csekély nyereségen túl, amit maguknak megtartanak.²

Most ne foglalkozunk e tetemes kárral, csak annak előnyeivel, hogy Pozsonyban és Pest-Budán német könyvkereskedők telepedtek le. A felvilágosodás korszakában Pesten kezdetben ez egy üzletet jelentett (Weingand–Köpf), a József-korszakban már többet: Trattner lerakatát, Weingand önálló könyvesboltját, Strohmayer üzletét, majd az évtized végén Pauer, Stahel–Kilian és Lindauer könyvesboltját. 1790-ben egyidejűleg öt pesti könyvke-

¹ *Gedanken über die Nationaltracht der Frauenzimmer in Ungarn...*, 1790., 6.

² *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Bécs 1790., 41.

reskedés működött. (Budán is volt több fióküzlet, s ott még Diepold, később Meissner könyvesboltját is említünk kell.) Már Waldapfel József felhívta rá a figyelmet, hogy Pesten ebben az időben a legkomolyabb irodalmi és tudományos munkákhoz, a német irodalom legújabb műveihez hozzá lehetett jutni.³ Weingand és Köpf 1774-es katalógusukban arról nyilatkoztak, hogy a felvilágosodott ízlés kedvelői elismeréssel fogadták üzletük nagy választékát.⁴ (Ez a nagy választék több mint 4800 könyvcímet jelentett.) A könyvkereskedők Magyarországon egy tudós lap hiányát érezték, amelyben közzétehetnék az újdonságaikat: ezért adták ki 1775–1776-ban új könyveikről a *Monatliche Anzeige*-t, 1779-ben pedig két részben egy újabb szortimentkatalógust.⁵ 1782-ben már büszkeséggel írták, hogy egész Alsó-Magyarországban előmozdították a könyvkereskedelem fejlődését; üzleti partnereik vannak Hollandiában, Angliában, Itáliában, Franciaországban s az egész Német Birodalomban.⁶ Az 1770–1784 között kiadott Weingand–Köpf-katalógusokból is kitűnik, hogy ez a másfél évtized az egyházi irodalom fokozatos háttérbe szorulásának az időszaka. A teológia megmaradt ugyan a legnagyobb szaknak, de már nem domináns, a választékon belüli aránya 35, majd 25%-ra csökkent le. 1779-ben a korábban egységes könyvjegyzék kettéosztása is megtörtént: teológia-jegyzék készült a papságnak és egy másik az összes többi vásárlónak. A könyvjegyzékekből jól látható az a mennyiségi robbanás, amely a könyvkiadásban II. József cenzúra-rendeletének hatására következett be. Ekkor már csak az új könyveikről készült jegyzék: az 1784-ben kiadott két új supplementum⁷ már majdnem annyi címet közölt, mint az öt évvel korábbi teljes szortimentjegyzék.

³ WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp. 1935., 15., 37.

⁴ *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis...*, 1774., [3.].

⁵ *Monatliche Anzeige von Büchern...*, 1–2., Jg. 1775–1776. – *Catalogus librorum juridico-medico-historico-politico-philosophico-matematico etc.* [1779.], [3–4.]

⁶ Budapest Főváros Levéltára, (BFL.), Pesti tanácsi iratok. Intimata a. m. 6184.

⁷ *Supplementum IV. ad catalogum librorum juridico-medico-historico-politico-philosophico-physico-matematico etc.*, 1784. – *Supplementum V....*, 1784.

A pesti könyvkereskedők működésének hatásosságát az 1770-es és az 1780-as évekből fennmaradt, eddig kellően nem ismertezett iratokon⁸ keresztül bizonyos mértékig le tudjuk mérni, s ezek alapján feltehetjük azt a kérdést is, hogy a vásárlóközönség ebben az időszakban mennyire érdeklődött a felvilágosodás irodalma iránt? A korszakban alapított vagy gyarapított könyvtárak állománya mind ennek az irodalomnak a beszerzését mutatja;⁹ a könyvkereskedelem vizsgálatával ezt a problémát folyamatában tudjuk követni. Az 1773–1780 közötti évekből fennmaradt a Weingand–Köpf-cég jegyzéke a hibás, kicserélendő példányokról, amely több mint 130 vásárló nevét őrizte meg. A cím szerint említett könyveknek mintegy fele egyházi témájú volt. De előfordultak Wieland (*Goldener Spiegel, Agathon, Schriften*), Gellert, Basedow (*Philoletie*), Sonnenfels művei is (*Der Mann ohne Vorurteil, Unterricht über die Verwandlungen der böhmischen Domänen, Grundsätze der Polizei...*), a francia írók közül Voltaire (*Histoire du Parlement de Paris*, összes színműve és a *XIV. Lajos százada* németül), Montesquieu szintén német fordításban, Bayle, Raynal, Rousseau franciául. Bayle tiltott *Dictionaire*-jének 1773-ban Orczy Lőrinc volt a vásárlója: Orczy, aki Bessenyeihez írott versében olyan keményen elítélte a szerzőt.¹⁰ Raynal két Indiáról szóló, akkor még nem tiltott műve 1775-ben és 1778-ban Somsics kanonok személyében találta meg vásárlóját.¹¹ Rousseau *Oeuvres*-t vásárolt 1778-ban gróf Sauer Kajetán váci kanonok, később kancelláriai referens, a jozefinista egyházreformok egyik végrehajtója. A szentimentális, morális irodalom, például Dusch

⁸ BFL. Pesti tanácsi iratok. Intimata a. m. 272. mellékletei azok az üzleti könyvek, amelyekről a továbbiakban szó lesz.

⁹ BARANYAI Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. Bp. 1920., 59. – SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*, Bp. 1939., 17., 56., 62–63., 96.

¹⁰ „...Bayl-t, Voltair-t, Spinozá-t vessük a gályára...” RÉVAI Miklós, *Két nagyságos elme költeményes születményei*, Pozsony 1789., 242. vö. KÖPECZI Béla, *A francia felvilágosodás*, Bp. 1986., 361.

¹¹ Raynalról legutóbb: PENKE Olga, *Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században*, in *Helikon* 1984., 108–109.

(*Moralische Briefe*), Sterne (*Yoriks empfindsame Reise*), Beaumont népszerűsége a kevés adatból is kitűnik.

Az 1780-as évek első felének vásárlóiról sokat tudhatunk meg abból az adóslistából, amelyet Köpf halála, a Weingand-Köpf-cég kettéválása idején állítottak össze. 704, kétharmad részt vidéki vásárló nevét őrizte meg, akik 1786 őszeig nem rendezték tartozásukat. Az adósok feléről részletes, dátum és könyvcím szerinti kimutatás maradt meg, amely valamennyire a korabeli vásárlóközönség sajátosságait is tükrözi. A vásárlók jelentős részénél a szakirányú érdeklődést kell kiemelnünk: orvosoknál, mérnököknél, katonatiszteknel, nevelőknél, egyetemi és gimnáziumi tanároknál, egyetemi hallgatóknál, tisztviselőknél és a papságnál. Csak kevés kiemelkedő műveltségű személy lépett túl ezen a foglalkozás szabta érdeklődési körön. Példaként hozhatjuk fel erre Fischer Henrik Frigyes Bács megyei mérnököt, aki 1781-ben sok más szakmunka mellett Helvetiust vásárolt (*Geist des Menschen*) és Mercier-nek a 2440. évről szóló utópikus regényét. A vásárlók másik nagy csoportjának, az arisztokratáknak és birtokos nemeseknek az érdeklődése igen széles körű volt, különösen azoké, akik fontosabb hivatalt is betöltöttek. A felvilágosodás műveinek a vásárlóit is elsősorban ezen a rétegen belül találjuk meg. Úgy tűnik, divattá lett nemcsak a felvilágosodás francia irodalma, hanem legalább annyira vagy még inkább az osztrák, német jozefinista irodalom (bár a könyvanyag egy részét, pl. a politikai röpiratokat néha csak összefoglalóan, brosúráknak tűntették fel). A cenzúrarendelet kiadásának harmadik évétől, 1784-től kezdve vásárolták nagyobb arányban ezeket a könyveket.

Néhány példa: Voltaire-sorozatot vett gróf Aspremont, gróf Szapáry Péter kétféle francia nyelvűt: a 30 és 15 köteteset. Báró Mednyánszky Ferenc helytartótanácsi titkár sokat vásárolt német tudományos és szépirodalmat (például Wieland *Deutscher Merkurját*), de nagy rajongója volt a francia irodalomnak is. Magyarországon kevesen vásárolták meg a nagy francia enciklopédiát; ő köztük volt.¹² Rousseau, Montesquieu, Helvetius, Vol-

¹² Köpeczi említette a Weingand és Köpf-cégnek a berni kiadóhoz frott, enciklopédiát megrendelő levelét, i. m. 86.

taire műveit, Madame de Sévigné leveleit, Millot több történeti művét francia eredetiben vette meg. Prónay Pál Nógrád megyei, protestáns vallású birtokos nagyon kedvelte Wielandot, Klopstockot, s ezenkívül elsősorban a jozefinista egyházpolitikai irodalom érdekelte (például Richter *Bildergalerie katholischen Mißbräuche*, és *Bildergalerie klösterlichen Mißbräuche* című szatírái, Pezzl *Faustin oder das philosophische Jahrhundert* című filozófiai regénye, Trenk *Pavian*, *Voltaire und Ich* és Hoffmann Lipót Alajos *Vermischte Schriften* című műve). De a pesti gimnázium igazgatója, báró Schaffrath Lipót is hasonló érdeklődésű (szabadkőműves) volt: Voltaire, d'Argens, Lessing műveket vett, *Fantasten-Almanachot*, a már említett *Bildergalerie*-t, Trenk írásait, Szapáry *Der untätige Reichtum Ungarns...* című jozefinista munkáját. Teleky József 1786-ban, pécsi tankerületi főigazgatóvá kinevezésének idején felvilágosodott szellemű pedagógiai munkákat vásárolt (pl. Trapp: *Versuch einer Pedagogik*, Campe: *Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens*). S a további felsorolás helyett még egy fontos szempont: 1786-ban már volt olyan vidéki könyvkötő (Mittendorfer András, Eszék), aki a pesti vásárról nem imakönyvekkel tért haza, hanem sok szindarabot, szabadkőműves munkát, Voltaire-műveket vett át terjesztésre.

A francia forradalom eseményeiről a pesti könyvkereskedők közül először Weingand hirdetett 1789 szeptemberében egy *Vollständiges Tagebuch*-ot az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*-ben, októberben ugyanezt a művet Stahel és Kilián.¹³ Weingand francia, angol, olasz könyveket tartalmazó könyvjegyzéke éppen 1789-ben jelent meg. A számos felsorolt könyv között szerepel benne Nagy Frigyes–Voltaire levelezése, Rousseau: *Le citoyen ou Discours sur l'économie politique*, *Emile* és *Oeuvres posthumes*, Montesquieu, Mirabeau, Raynal, Diderot *Oeuvres des morales (Traité de l'amitié...)*, Marat (*Decouvertes sur la Lumière*), Voltaire összes, Helvetius összes, Marmontel összes, az Enciklopédia (lausanni 1781-es kiadása).¹⁴ A budai német újság-

¹³ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*, 1789. Nr. 75. Beylage és Nr. 80. Beylage.

¹⁴ *Catalogue des livres françois, anglois, ...*, 1789., 9., 12., 14., 20., 22., 28., 46–48.

ból viszont úgy tűnik, hogy ezt követően Stahel és Kilian hirdette a legtöbb francia vonatkozású irodalmat. Például 1790-ben Rousseau vallomásait német fordításban, két német munkát a francia forradalomról (Schultz: *Geschichte der großen französischen Revolution in Frankreich* és a *Französische Staatsanzeigen, gesammelt und hrsg zur Geschichte der großen Revolution*), 1791-ben *Oeuvres completes d'Helvetius*, Condorcet: *Voltaires Leben*, Burke: *Bemerkungen über die französische Revolution*.¹⁵

Visszatérve az 1780-as évek második felének könyvvásárlására, az eddigi képet színezi a közönség fokozottabb politikai érdeklődése. Nagy Frigyes halála után egy évvel Schröck *Friedrich im Elysium* című műve volt nagy könyvsiker,¹⁶ ezt követően is Ausztria ellenfeleivel, Poroszországgal, Belgiummal kapcsolatos művek iránt volt nagy érdeklődés, 1788-ban pedig minden iránt, ami a török háborúval bármilyen módon összefüggött. A kétes szerepet játszó Strohmayer Ignác pesti könyvkereskedő igen jó kapcsolatokat ápolt a vármegyei birtokos nemességgel; ezt az 1788–1790 közötti évekből fennmaradt rendelési könyvéből is kiolvashatjuk. Néhány név és könyvcím ebből a forrásból: Ragályi József, a borsodi alispán fia Mirabeau (vagyis Holbach) *Système de la nature*, Locke *La Christianisme raisonnable*, Priestley *Geschichte des Christentums*, Voltaire *Dictionnaire portative*, *Oeuvres de Montesquieu* stb. rendelte meg. Párniczky Mihály gömöri főjegyző Colbert politikai testamentumát, Mirabeau *L'ami des hommes* című művét németül. Az angol alkotmányról Lolme művét rendelte meg Szathmári Király Miklós gömöri alispán. Ugyanazt gróf Teleky László, továbbá Millot-t, Sacy *Histoire de la Hongrie*-t. A Voltaire-fordító fia, ifj. Szilágyi Sámuel Nagy Frigyes műveit és Mercier-t: *L'ann 2440*. Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte* című művét rendelte meg Jakosics József ferences rendfőnök, Lányi Sámuel helytartótanácsi tisztviselő (aki Gibbont is vásárolt), továbbá Wozár máramarosszigeti patikus. Gróf Brunszvik

¹⁵ Ld. a 17. jegyzetet, 1790. Nr. 84., 50., 54.; 1791. Nr. 33., 25., 73. Beilage.

¹⁶ A 8. jegyzetben említett iratanyagban található, a Köpf-özvegy könyvesboltjának pénztárnaplója alapján.

Antal Schiller-műveket rendelt (*Thalia, Geschichte aller Rebellionen*), Laczkovics Wunsch Horusát.

A politikai szempontból nagy jelentőségű 1790-es esztendőhöz, illetve az 1790-es évek első feléhez érkezve hangsúlyozni kell: a pesti könyvkereskedők ekkor tapasztalhatták meg igazán a közönség érdeklődését minden iránt, ami magyar, s ez láthatóan a hazai kiadványok nagyobb arányú terjesztésére és kiadására ösztönözte őket. (Korábban Weingand–Köpf adott ki hazai szerzőtől művet, később Strohmayer, Lindauer, 1795 táján Kilian, illetve később a Kilian-testvérek.) Elég Weingand 1792-es könyvjegyzékét fellapozni, hogy lássuk: a krúdában árusított könyvek-nél kb. 200 magyar nyelvű, ezen kívül további száz magyarországi kiadvány adatait találjuk, a korabeli irodalom javát (például Kazinczy, Bessenyei, Verseggy, Péczeli), sok, korábban már idegen nyelven népszerűvé vált könyv magyar fordítását. Lindauer 1790-es jegyzékében és hirdetéseiben is nagy mennyiségű magyar könyvre figyelhetünk fel. Kazinczy műveinek pedig Strohmayer volt a fő terjesztője.¹⁷

A cenzúra megszigorodását Lipót, majd Ferenc uralkodása alatt az 1780-as évek második felében, 1790 táján virágzó pesti könyvkereskedelem hamar megérezte. 1792-től egyre gyakoribbak lettek hatósági személyek váratlan látogatásai, vizsgálatai a könyvesboltokban, melynek során elkobozták a talált tiltott könyveket.¹⁸ Weingand már 1793-ban úgy nyilatkozott, hogy néhány éve nagyon lecsökkent a könyvforgalom.¹⁹ Mindez Strohmayer üzletének 1793-as, Lindauer és Pauer 1795-ös csődjéhez, s a pesti könyvkereskedők számának csökkenéséhez vezetett.²⁰

¹⁷ *Catalogus veterum ac novorum... librorum... qui venales exstant apud Ioan-nem Michaelem Weingand...*, Pest, 1792. (71–90. l.: magyar könyvek, 90–101. l.: latin könyvek.) – *Catalogus... novorum ac rariorum librorum, qui in officina libraria Ioannis Lindauer... inveniuntur*, 1790. (Libri Hungarici: 10–13.)

¹⁸ Sok könyvelkobozást említett BENDA Kálmán, *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, I., Bp. 1957., 114., 190., 552., 757. stb.

¹⁹ BFL. Pesti tanácsi iratok, Intimata a. m. 7090.

²⁰ Ld. GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, in *Magyar Könyvszemle* 1926., 302–303., 1927., 111., 175–176., továbbá WALDAPFEL, i. m. 117–118.

Penke Olga

„A KÖNYVEKNEK VELEJE”
– A FELVILÁGOSODÁS EGY RÖVID
MŰFAJÁNAK MAGYARORSZÁGI
TÖRTÉNETE (1780–1830)

Kétszáz év távolából nehéz felmérni, milyen szerepet játszhattak a rövid műfajok a felvilágosodás eszméinek terjesztésében, az olvasóközönség kialakításában és formálásában. Előadásommal ennek a kérdésnek a megvilágításához is szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni, de célokom elsősorban az, hogy egy olyan jelenségre irányítsam a figyelmet, amely mindenképpen meghatározónak tekinthető ebben az időszakban, és amelyet a nagy műveket, nagy egyéniségeket méltán értékelő és elismerő utókor eddig kevésbé érdemesített figyelemre.

Műfaji rövidségről két értelemben beszélhetünk ebben a korban. A „kis” műfajok a kor esztétikájában fontos szerepet kapnak, így az aforizma, a mese, a tanító költemény, a novella stb., ugyanakkor a nagyobb műfajokhoz tartozó művek is legtöbbször mozaikokból állnak össze, ezt látjuk a levélregény, a dialógus, az epizódokra hulló fiktív önéletrajz, a rövid fejezetekre tagolt filozófiai művek, vagy akár a világtörténetek esetében is, ezek a rövid részek önálló életre is kelhetnek, gyakran a mű egészétől teljesen elszakadva.¹

¹ A rövid terjedelmű és a tömörítés elvét követő műfajok esztétikájához és sajátosságaihoz az egyes példák esetében és az általános elvek szintjén is kitűnően használhatók a „Brièvement et écriture” címmel rendezett konferencia előadásai: Ld. *La Licorne*, n° 21. (Poitiers) 1991., 305. Ld. még: a *De la brièvement en littérature*, Série les cahiers Forell, (uo.), n° 1., sept. 1993., itt főleg Pierre TESTUD, *Récit court et brièvement au XVIIIe siècle* c. cikkét használtam, 5–18.

Előadásomban azonban nem csupán a rövid terjedelmű írásokról kívánok szólni, hanem a tömörítés művészetéről, mesterségéről is, illetve arról a műfajról, amely a lényeges információ kiemelésére specializálódott, és amelyet a korszakban a legelterjedtebb kifejezéssel kivonatnak neveznek. A műfaj nem új keletű, de a XVIII. században előfordulása oly gyakori, hogy mindenképpen „kortűnetnek” tekinthető.

Nem találunk a vizsgált időszakban olyan író-t vagy filozófust, akinél ne fordulna elő az említett rövid műfajok valamilyen megjelenési formája, a műfaji rövidség esztétikája ugyanis szorosan összefügg a felvilágosodás filozófiájával, amelyben az ismeretek összegyűjtése azok rendszerezésének és megfelelő továbbadásának vágyával fonódik össze, ahogyan ezt Diderot az „Enciklopédia” cikkelyben meg is fogalmazza.²

A „kivonatolás” műfaja az egész európai irodalomban megtalálható, mint sajátosan a felvilágosodás korszakára korlátozódó műfaj. Megjelenésének okait keresve azt mondhatjuk, hogy olyan időszakban töltött be alapvetően fontos funkciót, amikor az ismeretek enciklopédikuságának követelménye a nemzeti nyelvek használatával párosulva (amely a mindenki által értett latin tudományos nyelvet ebben az időszakban lassan teljesen felváltotta) olyan helyzetet hozott létre, amelyben egy egész értelmiségi réteg feladatának érezte, hogy e két tényező által eredményezett, nehezen összefogható információhalmazt megközelíthetővé, érthetővé, megismerhetővé tegye. Tulajdonképpen ez a szituáció hozta létre az enciklopédiákat, szótárak egész sorát (így Diderot *Enciklopédiáját* vagy Voltaire „zsebszótárát”, de a különböző tudományokra szakosodott szótárakat is: mezőgazdasági, poétikai, földrajzi stb. szótárak), a XVIII. századi folyóiratok nagy részét, valamint azokat a műveket, amelyeket kompilálója franciául az „Esprit”, „Génie”, „Abrégé”, „Mélanges”, magyarul a „Könyveknek veleje” vagy „lelke”, „sommája”, a „kivonás”, „kivonat” vagy „kiszedegetés” címmel illet. Egy olyan korszakban, amelyben az írók nem kívánják rendszerbe foglalni gondolkodásukat, éppen a tu-

² Jean-Marie GOULEMOT, *Formes brèves et Philosophie des Lumières*, in *La Licorne*, n° 21., 1991., 255–261.

dományok fejlődésének új eredményeit látva és hiányosságait felismerve, az olvasó számára is biztosítani szeretnék a gondolkodás szabadságát vagy nyitottságát. Ennek feltételét abban látják, hogy az olvasó is birtokában legyen a tudományok alapvető elemeinek, és maga állíthasson össze, a számára rendelkezésre álló minél nagyobb ismeretanyag-töredékből, valamiféle gondolati egységet.

Semmiképpen nem lehet véletlennek tekinteni azt a tényt, hogy a korszak könyvtárai az enciklopédiák, szótárak mellett nagy arányban tartalmazzák az ilyen jellegű könyveket, hogy az első magyar nyelvű folyóiratok ezt a műfajt preferálják, és hogy Magyarországon is úgy gondolják íróink, hogy ennek a műfajnak a művelése alapvető fontosságú, sőt hazafias cselekedet.

Érdemes megjegyezni, hogy az európai kivonatos művek és sorozatok közül a szépirodalmi művekből készült munkák magyar fordítására egyáltalán nem találunk példát, pedig ez a műfaj is nagy divatnak örvend például Franciaországban, ahol a *Bibliothèque Universelle des Romans* sorozatában többek között Marguerite de Navarre amúgy sem terjedelmes novelláinak tömörítésére is vállalkoznak.³

A kivonatos műveknek két műfaja létezett Magyarországon az elemzett időszakban, és az eszmetörténeti hatás szempontjából mindkettő egyformán nagy jelentőségű: a folyóiratokban, könyvekben megjelent, kivonatos munkák, vagy azoknak fordítása, valamint a kéziratos „kiszedegetés” vagy annotáció, amely legtöbbször a cenzúra által szigorúan tiltott könyvekből tett ismertté részleteket a jegyzeteket továbbadó olvasók körében.

A műfaj meghatározásához Diderot *Enciklopédiájából* indulhatunk ki. Az *Enciklopédia* a „Kivonatot” (Extrait) a szépirodalmi műfajok közé sorolja és két változatát különbözteti meg. A filozófiai vagy történeti műből készült kivonat a mű lényegét hivatott összefoglalni, míg az újságokban megjelenő könyvismertetés, kivonat készítője fontos és érdekes részek kiemelésével juttatja

³ Didier MASSEAU, *Le rôle des extraits dans la Bibliothèque Universelle des Romans*, in *La Licorne*, n° 21., 1991., 187–195.

olvasóit alapvető ismeretekhez. A műfajnak ezt a második és láthatóan fontosabbnak tekintett változatát az *Enciklopédia* sajátos utalási rendszere segítségével az „Újság” (Journal, Gazette, Périodique stb.) és a „Kritika” (Critique) cikkelekkel kapcsolja össze. A cikk szerzője kiemeli, hogy a műfaj elsősorban az újságok számára fontos, és célja a frissen megjelent könyvekről hűséges, pontos, a lényegét ismertető beszámolót adni, amely kritikát is tartalmazhat. Ha az *Enciklopédia* olvasója követi a cikkben megjelölt utalási rendszert, az „Újság” címszónál a következő definíciót találja: „Időszakos kiadvány, amely az újonnan megjelent könyvek kivonatát (extrait) tartalmazza, számot adva azokról a felfedezésekről, amelyek a tudományok és művészetek területén történnek nap mint nap.” Rövid történeti visszatekintéssel az antik korhoz köti az újság feltalálását és a kivonat műfaját (Photius nevét említve), majd franciaországi történetében az első híres példa (a *Journal des Savants*) kapcsán már az olvasó haszna szempontjából értékeli a műfajt, végül az európai újságok sorát említi meg, amelyek a könyvek ismertetésének feladatára vállalkoztak. Ha a fentieket kiegészítjük az „Újságíró” (Journaliste) cikkely lényegével, amelyet egyébként Diderot írt, egyértelműen láthatjuk azt, hogy milyen jelentős szerepet szánnak a műfajnak az enciklopédisták: az újságíró a szerző és a szöveg között közvetítő szerepet játszik, feladata „az irodalom, a tudomány és a művészetek terén megjelent műveket kivonatok és kritikák formájában ismertetni”. Felelőssége tehát óriási, a tökéletes újságírónak csak „az igazságot”, és „az emberi szellem fejlődését” szabad szolgálnia, így egyszerűen kell szerénynek, tisztességesnek, pártatlannak, lelkiismeretesnek és biztos kritikai érzékkel, lényeglátással és jó stílussal rendelkező írónak lennie, máskülönbben tevékenysége kártékony lehet (itt az olvasónak a „Prostitúció” és a „Gazette” címszavak kiegészítéseit kell megismernie).⁴

⁴ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, 1751–1765., I., 35.; V., 975.; VI., 334.; VIII., 896–897. A legfontosabb irodalom: Paul BÉNHAMOU, *Le journalisme dans l'Encyclopédie*, in *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, n° 5., oct. 1988., 45–54; *Études sur la presse au 18e siècle*, Lyon, 1973., 1975., 1978.; *Le journalisme de l'Ancien Régime*, Lyon, 1982.; *Histoire générale de la presse française*, I., Párizs, 1969., 167–200.

A műfaj káros voltát többször is felvetik, összefüggésbe hozzák az esetleges torzításokkal, azzal, hogy lustaságra szoktathatja az olvasót, hogy az eredeti művek olvasásától elvon, mégis a hasznát jelentősebbnek érzik. Marmontel az *Enciklopédia* kiegészítő kötetében a kivonat szükségességét azzal indokolja, hogy „az emberi élet rövidségével tragikus aránytalanságban van a fontos tudást tartalmazó művek mennyisége”⁵, a kor utópikus regényei a jövő könyvtárát ilyen kivonatokból állítanák össze.⁶ (Érdekes, hogy még II. Frigyes is készít kivonatos művet Pierre Bayle szótárából, amelynek több kiadása is megjelenik.⁷) A XVIII. században szinte a világirodalom minden jelentős írójának és filozófusának művéből készül kivonat, a felvilágosodás több fontos alkotása köszönheti sikere egy részét az ilyen kiadványoknak.⁸

A legfontosabb művek megismertetésének szándéka, ha egy kicsit más formában is, még a forradalom alatti Franciaországban is megfogalmazódik. A Kis János által forgatott és fordítás céljára felhasznált *Décade philosophique* című folyóirat tervezetét közöl egy egyetemes bibliográfia létrehozása céljából. Az „Egyetemes bibliográfiai tárház” című tervezet, amelynek a „valódi kalauz a tudományok és művészetek tanulmányozására” alcímet javasolják, valójában a világirodalom alapvető műveiből adna kivonatot, amelyben az ismeretanyagot az enciklopédisták által is követett bacon-i rendszerezést felhasználva tennék áttekinthetővé.⁹

A műfaj francia példáit nem az esetlegesség alapján választottam, hanem a Magyarországon ismert és felhasznált művek sajátosságait emeltem ki. Szükségesnek tartom még a külföldi példa bemutatásánál megjegyezni, hogy a fent jellemzett művek

⁵ Az *Enciklopédia* kiegészítő kötetének „Extrait” címszava. Idézi Paul BEN-HAMOU, *Le journalisme...*, 50.

⁶ Ld. Louis-Sébastien MERCIER, *L'An 2440*, éd. par R. TROUSSON, Paris, 1971., 247–276. „A királyi könyvtár” fejezet.

⁷ *Extrait du Dictionnaire historique et critique de Bayle*, par Frédérick II et le marquis d'Argens, I–II., Berlin 1765., 1767.

⁸ Hans-Jürgen LÜSEBRINK, *L'Histoire des Deux Indes et ses „extraits”*, in *Un mode de dispersion textuelle du XVIIIe siècle, Littérature*, févr., 1988., 28–41.

⁹ *Lettre aux auteurs de la Décade, Décade philosophique, littéraire et politique*, n° 35., 3e année de la république (1795), 3e trimestre, 20 Germinal, 75–77.

(legyen szó könyvben vagy folyóiratban megjelenő kivonatról) egyszerre próbálnak egységet adni és az egységen belül a változatosságot megvalósítani. Utóbbit az állandónak mondható fejezetfelosztások vagy újságrovatok segítségével kívánják elérni, ami az analitikus jelleget és az írások személytelen voltát is hangsúlyozza.¹⁰

Magyar vonatkozásban a kivonatok elterjedtségére sok példát említhetnénk. A legizgalmasabb példa kétségkívül Péczeli könyvtáré, ahol csak a francia nyelvű könyvek között 28 olyan kivonatos művet találunk, melynek címében is előfordul az „esprit”, „pensées”, „génie”, „abrége” vagy a „mélanges” szó. Ez a sajátos preferencia, amely az idegen nyelvű könyvek gyűjtésében megfigyelhető, érdekesen párosul az enciklopédiák valamint a folyóiratok nagy számának megvásárlásával.¹¹

A kivonatok elterjedtségére a legmeggyőzőbb példa is Péczeli folyóiratáé. A *Mindenes Gyűjtemény*ben a jezsuiták referáló periodikájából készült kivonatból, az *Esprit des Journalistes de Trévoux* című műből a magyar újság szerkesztője átvesszi a tematikai felosztást, és ami semmiképpen sem elhanyagolható, ebből az egy műből lefordítottak-adaptáltak a magyar „újságírók” több mint kilencven cikket, mintegy négyszáz oldalon!¹²

A kivonatos műfajának magyarországi elmélete és gyakorlata számtalan párhuzamos vonást mutat a műfaj európai történetével. Péczeli a műfajról írva, a francia eredeti nyomán, elsősorban szükségességét és hasznosságát bizonygatja. A XVIII. századot a tudás általánossá válásával jellemzi: „Az egész Világ a’

¹⁰ Michel GILOT–Jean SGARD, *Le journalisme masqué. Personnages et formes personnelles*, (communication collective de Grenoble), in *Le Journalisme d'Ancien Régime*, 285–313.; Jean EHRARD–Jacques ROGER, *Deux périodiques français du 18e siècle: „Le Journal des Savants” et „les Mémoires de Trévoux”*, Essai d'une étude quantitative, in *Livre et société dans la France du 18e siècle*, Párizs, 1965., I.

¹¹ *Catalogus Librorum venalium Josephi Péczeli*, Pozsony, 1793. 31.

¹² Erről a kérdésről részletesen: PENKE Olga, *A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, in *Magyar Könyvszemle* 1988., 248–273.

pallérozásnak egy oskolájává változtatott¹³ – írja, amelyhez az újonnan megjelent könyveket ismertető folyóiratok nagy mértékben hozzájárultak. Nélkülük – vélekedik – az olvasók összezavarodhatnának, így az ismeretek sokrétűsége, a könyvek nagy száma a tudatlanságnál is rosszabb helyzetet eredményezhetne.¹⁴ Érdeemes megjegyezni, hogy a református lelkész a francia jezsuiták öngigazoló gondolatát szinte változtatás nélkül veszi át ezen a helyen, mint ahogy az is figyelemre méltó, hogyan jelennek meg a felvilágosodás eszméi a jezsuita újságban kivonatot készítő írók tolla nyomán. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy a magyar fordítók ritkán adják vissza mechanikusan a francia cikk mondandóját, főleg olyan esetekben, ahol azok ideológiai vagy vallási kérdéseket érintenek.¹⁵

A műfaj magyarországi történetében az eltérések közül először talán a kései megjelenést kell megemlítenünk, valamint azt, hogy a nyomtatásra kerülő kivonatok az esetek jelentős részében idegen nyelvű írások fordításai. A műfaj története a magyar nyelvű olvasás megszerettetése és a tudományok magyar nyelvű művelése programjába kapcsolódik, így célja is sajátosan átalakul. Péczeli már a *Mindenes Gyűjtemény* bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a művek „velejenek”, „essenciájának” magyar nyelvű közlésével célja hazánk Európához való felzárkóztatása, hátrányunk, lemaradásunk behozása. Nyugati elődeihez hasonlóan fontosnak tartja az időmegtakarítást is, de még inkább a könyvek drágaságát. A közönség kialakításának szándéka, a magyar nyelvű olvasás meghonosítása, végső soron a haza boldogulásának szolgálata a legfontosabb cél. Ezt a szándékot még a műfaj másik jelentős, hazánkban talán utolsó művelője, Kis János is központi fontosságúnak ítéli. Mivel a magyar újságírók tulajdonképpen

¹³ Mindenes Gyűjtemény, 1791., V., 357–360. „A XVIII. század böltsességéről”, *Esprit des Journalistes de Trévoux*, Párizs, 1771., I. 231. „Le XVIIIe siècle considéré du côté des sciences”.

¹⁴ Mindenes Gyűjtemény, 1791., V., 85. „A Históriaának rövid ki-húzásairól”/ *Esprit...*, II. 68–71. „Sur les abrégés d’histoire”.

¹⁵ Erről a kérdésről bővebben: PENKE Olga, *L’importance des „extraits” dans la diffusion des Lumières françaises en Hongrie*, in *Dix-huitième siècle*, n° 26., 1994., 379–389.

fordítók, az eredeti szöveg a kettős újraírás során erősen átalakul, szinte új életre kel, a közönség eltérő igényeinek kielégítését keresve. Érdekes párhuzamot mutat a kivonatolással ilyen szempontból az a fordításelméleti nézet, amelyet a XVIII. század végi Magyarországon sokan vallottak, így Péczeli is, mely szerint a fordításnak kifejezetten hibájául lehet felróni azt, ha „kópia”, ahelyett, hogy „perlekedő társ” lenne, ha szó szerinti és nem hagyja ki a felesleges dolgokat. Ezt az egyébként D’Alembert-hez kapcsolódó elméletet a Mindenés Gyűjtemény első évfolyamában ismertette.¹⁶

Nem lehet a műfaj történetét csak külső és elsősorban francia hatáshoz kötni. A Göttingenben tanuló magyar diákok közül, akik Schlözer újságolvasó szemináriumán tanulták az újságírás mesterségét, Rát Mátyás Magyar Hírmondójában német referáló folyóiratokat használ fel, Kókay György a kivonat műfajának meghonosítóját is benne látja.¹⁷ Rát lerövidíti, kommentálja, a magyar viszonyokhoz alkalmazza a külföldi munkákról szóló ismertetéseket, maga is ír ilyeneket. Lelkesen üdvözli Molnár János *Magyar Könyv-Ház* című vállalkozását, amely kifejezetten könyvek kivonatolására és ismertetésére specializálódott.¹⁸ Molnár könyvét még a Tudományos Gyűjteményben is úttörő munkaként értékelik, megjelenése után majd húsz évvel, Dessewffy és Döbrentei csak azért bírálják „magyar szájú Fóciusunk” „sommás kivonásait”, mivel véleményük szerint ritkán választott ismertetésre magyar munkát.¹⁹

Nemcsak a külföldön tanuló ifjak számára otthonos tevékenység a kivonatolás, az iskolai diáktársaságok működésében is

¹⁶ Mindenés Gyűjtemény, 1789., I., 122.

¹⁷ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp. 1970., 91., 117., 130.

¹⁸ „...írásával azon F. T. T. Hazánk-fia azt tette fel tárgyul, hogy a nevezetesebb köz hasznú könyveket, mellyek Magyar s más nyelveken világra jöttek, a Magyarokkal meg esmértesse.” Idézi: KÓKAY Gy., i. m. 156. (Magyar Hírmondó, 1781. okt. 10., 621.)

¹⁹ „Minden magyar íróhoz intézett meghívó levél”, in Tudományos Gyűjtemény, 1822., I., 130–135. Megjelent: Tudományos Gyűjtemény (1817–1841), II., Bp. 1985., 206–207.

jelentős szerepet kapott. Csokonai debreceni kollégiumi iskola-társa, Domby Márton ennek a ténykedésnek több fázisát rögzíti: „Kiszabtak először mindenkinek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg (...), megtanulván mindenki a reá kimért nyelvet, tudós újságot (Litteraturzeitung) járattak. Ebben látván az új könyveket rostálgattatni, s azoknak foglallatát előadatni: a jobbakat közönségesbe meghozatták, s az olvasásra annak adták magok közül, ki annak nyelvét értette (...). Amikor osztán valamelyik a maga könyvét elolvasta, s kisummázta, összegyűltek, s ezt a rövid summát egymás előtt elolvasták.”²⁰ Kis János emlékirataiban még a soproni diáktársaság kivonatolásra kiválasztott munkáiból is példákat ad.²¹

A XVIII. század utolsó évtizedeiben és a XIX. század elején induló magyar folyóiratok, és szinte valamennyi megvalósulatlan folyóiratterv szerzője fontosnak tartja a megjelent külföldi és hazai munkák ismertetését állandó rovatként, vagy a lap egész terjedelmében.²² Említsük meg külön Sándor István *Sokféle* című kiadványát, amelyben a szerkesztő *A Magyar Tudós újság* című cikkében a kivonatok magyarországi elterjesztését sürgeti („A Jénai Litteratur Zeytung módjára nyelvünkön írandó tudós Híreket...”). A kivonatokkal el szeretné érni, hogy a hazai közönség a valóban értékes munkákat megismerhesse; az újságíró kötelességként a kompetencia és a pártatlanság igényének követését jelöli meg.²³ Érdekesnek tartom megemlíteni azt a sajátos hasonlóságot, amely az első magyar nyelvű folyóiratok és a heterogén összetételű, vegyes műfajú írások között megfigyelhető. Ezek a

²⁰ DOMBY Márton, *Csokonai élete*, Bp. 1955., 18–19.

²¹ Molnár, Kövesdi, Csécsi, Kalmár, Bél, Batteux, Eberhard, Eschenburg, Ade-lung nevét sorolja fel. *Kis János superintendens emlékezései életéből*, Maga által feljegyezve, Bp. 1890., 68.

²² Kazinczy is tervezi egy időben egy recenzáló folyóirat kiadását az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* mintájára, ld. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, in *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, Bp. 1979., I. 300.

²³ A cikk címében utalást fedezhetünk fel a *Journal des Savants* Európa-szerte megjelenő utódjaira. A műről és írójáról részletesebben: KÓKAY György, *Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához*, in *Magyar Könyv-szemle* 1961., 314–315.

művek a különböző írótól és könyvekből származó (gyakran pontosan idézett és fordított) ismeretanyagot írójuk egyéniségétől függően többé-kevésbé természetes módon fogadják magukba. (Ugyanakkor a kivonatokat fordító folyóiratok nem mindig adják meg a forrást.) Legizgalmasabb példa ilyen vonatkozásban Beszenyei *Holmija*, amelyben a legfontosabb kortárs európai munkákból „kiszedegetett” szövegrészek fonódnak Beszenyei nagyon egyéni gondolatmenetébe.

A kivonat műfaja egy írónk munkásságában különösen, fontos szerepet játszik: Kis János iskolai tevékenységét, folyóirattervét, fordításait (amelyeknek forrásául előszeretettel választ kivonatokat) és vegyes műfajú munkáit egyaránt jellemzi; végül *Emlékezéseiben* is megerősíti a műfajhoz való vonzódását.

A műfaj metodikáját összefoglaló könyvet is Kis János fordítja magyarra *Meiners Kristófnak ... oktatása* címmel. A művel Kazinczy csodálatát vívja ki: „örökkévalóságot érdemlett munka lessz”.²⁴ Ezt a meglepő felsőfokú dicséretet feltehetően annak köszönheti Kis, akit egyébként Kazinczy költőként is túlértékelt, hogy a műben műfajonként alapvető és pontos bibliográfiát közölt a világirodalomból, amelynek jelentősége a korban kiemelkedő lehetett és amelyet magyar adatokkal is kiegészített. Külön fejezetek foglalkoznak a „kijegyezgetésnek” módjával és hasznával. Legérdekesebb talán Kisnek az a gondolata, hogy ennek a módszernek köszönhetően „kezünkben van mintegy a' lelke sok és számos könyveknek (...), 's nem kell azoknak Uraitól függenünk”, a lejegyzett tényeket, gondolatokat így új összefüggésben tudjuk felhasználni.

Itt szeretném megemlíteni, hogy a műfaj magyarországi és európai előzményeiben mindenképpen szerepet játszanak egyrészt az egyházi használatra készült, katekizmus jellegű mun-

²⁴ *Meiners Kristófnak nagybritániai királyi tanácsosnak és göttingai professzornak oktatása, miképpen kellésék az Ifjoknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban kijegyezgetésben és írásban gyakorolni.* Magyarra fordította és az Ifjoknak legszükségesebb könyvek ismertetésével megbővítette KIS János, Győrben, 1798.; Kazinczy levele Kis Jánosnak 1801.: „kedvesebben olvasható prósat nem ismerek, mint Kniggéd és Meinerszed... Az örökkévalóságot érdemlett munka lessz...” (KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, Bp. 1891., II., 444–445.).

kák, másrészt, hogy az iskolai tanulmányok során írt, saját használatú kivonatok is igen elterjedtek voltak ebben a korszakban, de már a korábbi századokban is. A kivonatolási technika hasonlósága ellenére azonban ezen írárok célja, közönsége, eszmetörténeti jelentősége alapvetően különbözik az elemzett „műfaj” sajátosságaitól, az ilyen jellegű művekkel ezért elemzésemben nem foglalkozom.²⁵ Kis János munkái, fordításai, visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy keresi helyét, szerepét az írók társadalmában. 1797-es *Flóra* című tervezett újságjának rovatlatterve az újságírás mesterségével elmélyülten foglalkozó íróra vall. A periodikát az európai felvilágosodás filozófusaihoz és íróihoz hasonlóan vegyes műfajú, rövid terjedelmű írásokból összeálló munkának tekinti, amely az egység és a változatosság harmóniáját tudja megvalósítani esztétikai törekvéseiben: „Általában azon igyekezünk – írja –, hogy a plánumoknak egységével a dolgoknak kellemetes különbkülönféleségét öszvekapcsoljuk, s az anglus kerteknek rendes rendtelenségét kövessük.”²⁶

Az írói és a tudósi pálya, az értelmiségi lét meghatározásának, az újságírói hivatás apológiájának, a közönségre hatás mechanizmusának, a kritikának, a vitáknak szentelt írásokkal tölti meg *Soproni Estvék. Literaturai egyveleg* című 1839-ben kiadott munkája két kötetének nagy részét. Megtaláljuk itt a francia újságírás összefoglaló történetét, amely azt a folyamatot mutatja be, melynek végén az újságírás politikai hatalommá vált.²⁷ Elemzett témánk vonatkozásában az az angol forrásból vett írás mégis a legérdekesebb, ahol az író-olvasó kapcsolatról a következőképpen vall: „Még a mások' munkái' kivonóit, a' fordítókat, 's a' különféle

²⁵ Tanulságos ilyen szempontból átolvasni SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház* (Győr, 1803.) című bibliográfiáját, amelyben teológiai jellegű kivonatos művek egész sorát találjuk, címükben legtöbbször a „summa” szó fordul elő. Köztük sok a franciából készült fordítás, egy példát emelek ki, a nagy sikernek örvendő, több kiadást megért Ostervald-mű fordítását: *A Szent Históriainak rövid summája*, fordította Maróthy György, Debretzen, 1753., 1764., 1783., 107., 124., 160. (Ezt a gondolatot a konferencia résztvevőinek rendkívül tanulságos hozzászólásait továbbgondolva fűztem előadásom szövegéhez.)

²⁶ Idézi: TOLNAI Gábor, *Kis János Journal-terve a XVIII. század végén*, in *Könyvtári Szemle* 1934., 4. sz. 28.

²⁷ *Jules Janin, A francia journalokról*, in *Soproni Estvék*, 1839., I. 9–12.

könyvekből gyűjtögetőket sem kell megvetéssel tekintenünk. Az olvasók' különféle nemei különféle írókat kívánnak; mindenik olyant óhajt, mely a' maga tehetségeivel illendő arányban legyen. Némely olvasók rövid kivonatokban és summázatokban gyönyörködnek, minthogy emlékező tehetségek nem képes a' hosszú dolgozatokat figyelemmel kísérni; 's restelvén az okoskodásokat latolgatni, megelégesznek, ha azoknak következményeit megtudhatják."²⁸ Emlékirataiban, ahol csaknem szó szerint viszsztatér a fordítás szövege, saját magát az itt jellemzett írók közé sorolja, akik nem pályázhatnak arra, hogy egy egész nemzet előtt szerezenek maradandó dicsőséget; szándékai között megjelenik ugyanakkor az olvasóközönség kialakításának és befolyásolásának igénye: ezen írók „magas cél nélkül csak vagy némely olvasókat ideig óráig akarnak gyönyörködtetni, s legalább az unalomtól megmenteni vagy esmeretes igazságokat a műveletlenebb közönség között tenyészteni, s azok által a tudatlanságot oszlatni s igaz felvilágosodást eszközölni és elősegíteni. Ilyenek a napi történetek hírlapokban, s időszaki iratokban feljegyzői, rövid értekezések, s mulékony versek s egyéb mulattató darabok közrebocsátói, idegen nyelven írt dolgozatok fordítói, s hosszas munkák kivonói, rövid summába foglalói. Ezek a magok nemében szintén oly hasznosak és szükségesek (...) mint a legmélyebb bölcsek (...) s az olvasók nagyobb számához szólnak”.²⁹

A hangjában érezhető rezignáltság bizonyára nem egyszerűen szerénységének köszönhető, szerepet játszhatott benne az is, hogy a „kiszedegetés” műfaját időközben egyre több bírálat érte, a felületes tudás veszélyének hordozóját látták benne sokan, hogy ekkor már a recenzió magyar művelői sokkal inkább vállalkoztak saját, technikailag is tökéletes írások elkészítésére, valamint az, hogy az alkotó elme munkája is felértékelődött időközben.

Meg kell itt említeni, hogy a XVIII. században egész Európában, így Magyarországon is, létezik egy teljesen más típusú újságírás, amelyre nem jellemző a szerzői alázat, vagy éppen a

²⁸ „Némely töredék Johnson Samuel *Rambler* című időszaki irataiból. Az időszaki munkák, 's újságok íróit, a' fordítókat 's egyéb alsó rendű írókat sem kell megvetni”, in *Soproni Estvők*, I, 115.

²⁹ *Kis János Emlékezései*, kiad. OROSZ László, Bp. 1985.,453–454.

névtelenség, amelynek szinte csak a célja, azaz a közönség kialakítása, a közvélemény formálása azonos az író-újságíró egyéniségét, személyét háttérbe szorító, eddig jellemzett újság-típussal. Az angol minta nyomán, Steele és Addison *Spectator*a utódjaként egész Európában létezik az újságíró személyes véleményét kiemelő, az olvasót beszélgetőtársnak tekintő periodika-típus, amelyben nem külső rendszer, visszatérő rovatcímek, hanem pusztán az író egyénisége biztosítja a mozaikokból, töredékekből, részletekből összeálló egységet. Az angol példa francia követői is jelentős írók: Marivaux a *Le Spectateur français* szerzője, Prévost abbé periodikus kiadványa a *Le Pour et le Contre*. Ennek az újságtípusnak magyar megjelenítőjét Bessenyei Györgyben látom, részben a címében az angol-francia példát követő *A Magyar Néző* című műben, de legalább annyira a Sonnenfels bécsi folyóiratára rímelő, német nyelven kiadott *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóirat-próbálkozásban. Bessenyei ezekben az írásaiban dialógust próbál meg kialakítani a tanítvány helyett egyenrangú partnernek, cinkosnak tekintett olvasóval, az „olvasó-baráttal”, ahogyan a kételyei, dilemmái tanújának tekintett személyt szólítja.³⁰

A periodika lapjain létesített dialógus igényével párhuzamosan jelentkezik az íróársakkal folytatott nyilvános vita, kritika vágya is. Érdekes, hogy az első magyar periodikák történetének felidézése mellett Kis János *Emlékezéseiben* éppen a Bessenyei által áhított „Penna tsata” fontosságát eleveníti fel fél évszázad elmúltával, mint részben megvalósult kívánságot, *A Holmból* idézve Bessenyei György íróársaihoz intézett „kihívását” a „nem-

³⁰ Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel au XVIIIe siècle*, Párizs, 1994., főleg a VI. fejezet: „La République des Lettres en péril”, 113–147. A téma magyar vonatkozásáról PENKE Olga, *Le désir de former l'opinion publique en Hongrie au XVIIIe siècle*, in *Valenciennes*, 1995. n° 18., 67–82. Az elemzett újságtípusról jól használható GILOT-SCARD említett cikke. Bessenyeinek ezt a művét inkább a röpirathoz közel álló műfajba sorolja a szakirodalom, így KÓKAY György tanulmányai is ezt a jelleget hangsúlyozzák: *Az előítélet nélküli ember*, in *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1983., 10.; BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások (1773–1781)*, Bp. 1991., Bevezető: 39., a mű: 195–400.

zet” nyilvánossága előtti, a köz okulására folytatott írói-tudósi vitára.³¹

Végezetül röviden említést kell tennünk a kéziratos kivonatokról, amelyek vagy az eredeti mű nyelvén készültek, vagy fordítások formájában őriznek töredékeket idegen nyelvű munkákból. Az Országos Széchényi Könyvtár kézirtára sok ilyen munkát tartalmaz, melyek egy része ma még feltáratlan. Megfigyelhetjük a kivonatolás sajátos módszereit a magyar filozófus-íróknál: rendszereznek, ítélnek, bizonyos gondolatokat kiemelnek, ezáltal az eredeti művet újraírják, újraértelmezik, akárcsak a kivonatok újságírói. Óz Pál kéziratainak vizsgálata ilyen vonatkozásban nagyon érdekes eredményeket hozott: egyrészt az idegen kéztől származó másolatok a kéziratok terjesztését igazolják, másrészt bizonyos annotációk arra mutatnak példát, hogyan kap új jelentést, sajátos ideológiai töltést a töredékekből formálódó új szöveg, vagy éppen egy filozófiai regény hogyan alakul át „aforizmaláncolatá”. Egyes művek gondolatainak fejből való idézése, amire a magyar jakobinusok a börtönben többször is példát adtak, arra a sajátos funkcióra is bizonyítékot szolgáltat, hogy a kivonat műfaja a memorizálást is segítette a XVIII. században.³²

³¹ BESSENYEI György, *A Holmi*, Bp. 1983., XXXIX. Rész, „Penna tsata”, 352. KIS János idézi: *Emlékezései*, i. m., 337–338.

³² A téma részletes kifejtése: PENKE Olga, *Óz Pál francia vonatkozású kéziratai*, in *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*, Bp. 1989., 267–283.

Fekete Csaba

A REFORMÁTUS EGYHÁZ A TÜRELMI RENDELET UTÁN

„Jókora polcok telnek meg a divatosá lett halotti beszédek kiadványaiból, míg gyűjteményes prédikációkötet csak négy darab jelenik meg az egész században: a Nádudvari, Kamarási György, Marosvásárhelyi Gombás István és Benkő Ferenc gyűjteményei, s ezek közül is csak a két első eredeti munka.”¹

Sarkítsa e nyolc évtizede fogalmazott summa a felvilágosodás századának református tapasztalatait. Fordulathoz kapcsolható református egyházi folyamat, amelynek irodalomtörténeti vonatkozásával is számolhatunk, inkább az úgynevezett *Türelmi Rendelet* kiadásához, s nem a felvilágosodás egyes fázisainak közvetlen hatásához társult.

A cenzúra százada, másodrendű állampolgárság, vértelen ellenreformáció kora volt közjogilag és művelődésileg a református-

¹ RAVASZ LÁSZLÓ, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Pápa, 1915., (Református egyházi könyvtár. 11.), 224. – A XVIII. század teológiai irodalmának mai áttekintése hiányzik. Bibliográfiai szinten számos korábban ismeretlen kiadványt és kiadást tartunk számon, de a református prédikációs irodalomban ma sem említhetünk több eredeti és összefoglaló jellegű művet (amilyen például Komáromi Csipkés György *Igaz hit...* című kötete volt az előző században, RMK I. 1042), így újabb ismereteink alapján sem lehet lényegében módosítanunk Ravasz állítását. A protestáns egyházi irodalom más területein is hasonló a helyzet, pl. az egyetlen korabeli *practica theologia* területére tartozó nagyobb elméleti kézikönyv Osterwald művének fordítása. Esze Tamás évtizedekkel korábban tervezett XVIII. századot felölelő egyháztörténete (a *Studia et Acta Ecclesiastica* 4. köteteként) nem készült el. Ravasz óta a magyar református prédikáció történetéről és teológiai értékeléséről hasonló összefoglaló mű magyarul nem jelent meg. Szinte egyetlen kezdeményezés azóta Barcza József előadása, *A Türelmi Rendelet a hország magyar református prédikációinak tükrében*, in *Theologiai Szemle* 1980., 285–289.

ság számára ez az időszak. A hátrányos helyzet nem katalizálta a látványos irodalmi alkotásokat, sem új irányzatok befogadását, noha a református kollégiumok fénykorának hagyományos datálása sem független a felvilágosodás terjedésétől. A protestánsok érdeklődése a mostoha helyzetben sem hanyatlott, Bél Mátyástól Maróthin és Hatvanin át Sinaiig tekinthetünk. Közben az európai szellemi élet új útjait egyetemek sora egyengette, ahol immár nem lehetett igazi versenytárs a hazai protestáns oktatás. A századvég fordulatai tehát egészen más típusú lelkészréteget találtak, mint a századelő szabadságmozgalma. Kibontakozott az a folyamat, melynek eredményeként az egyházi-kegyességi szakirodalom kiszakadt a szépirodalom keretéből, bár nem vált el az értelmiség esztétikai és más törekvéseitől. Nyelvi törekvések és időszaki sajtónk munkásai között Péczeli, Földi, és társaik mögött a protestáns lelkésznemzedék számos tagja sorakozott. A felvilágosodás fordulatához tehát közvetlenül nem kapcsolódott a református egyház egészen belül érzékelhető változás. Ennek oka azonban nem egyedül s nem kizárólag a szekularizáció vagy a francia forradalom hatása és ellenhatása volt.

A szellemi folyamatok mellett és ellen sorakozó értelmiségi réteg lehetőségeiben és irányultságában eltérő vagy akár ellentétes értékek vegyültek. Az egyházak belső életét meghatározó személyiségek többnyire nem szélsőséges módon vallottak színt. A számunkra most érdekes századvég belső viszályok és pártoskodások jegyében zajlott, amelyet külső hatások szítottak. Bármielyen szellemi áramlat csak ezek szűrőjén át juthatott a szélesebb rétegekhez, a református gyülekezetekhez is.

E helyzetben az énekeskönyv és háttere, mint szertartási és egyúttal irodalmi vetületű produktum legyen a tengelye mostani áttekintésünknek. A Ravasz által említett halottas beszédek szövege is tartalmazott versbetéteket. Az eléjük s melléjük függesztett köszöntő versek már eleve olvasásra, legfeljebb felolvasásra íródtak. Az alkalmi ének ellenben az énekkar, a többi szertartási ének pedig az egész gyászoló gyülekezet aktív részvételére számított.

Három dátum 1791-ből, és néhány következmény

1. Ünnepi szertartás az első. 1791. május elsején, amely napon a király szentesítette a vallásügyi törvényt, valamennyi magyar protestáns templomban hálaadó istentiszteletre gyűltek egybe Magyarországon. Jóllehet már évtizedes az *Edictum Tolerantiae*,² a protestánsok közjogi helyzetének viszonylagos rendezése csak most történt meg. A legkirívóbb előzmény a 1731. évi *Carolina Resolutio*. A catholicici megbélyegzés, és törvényesített jogvesztés jár nyomában. Földesúri jog a felekezeti hovatartozás megszabása. Articularis helyeket jelöl meg, ahol havonta engedélyezett a protestáns istentisztelet. A négy református egyházkerületben történeti kényszer *superintendens* választása e rendelet nyomán, Károlyi Gáspár hajdani kerületében ekkor választottak először, ez a református püspöki tisztség politikai kierőltetése. 1791 után azonban a 26. cikkely a Corpus Juris része, lehetséges tehát a nyilvános istentisztelet, szabad vallásgyakorlat az 1608. és 1647. évi törvények szerint, engedélyezett a protestáns felekezeti önkormányzat, bár religio praedominans a római katolicizmus jogi állása. Nem tilos protestáns lelkészeknek sem a pasztorálás, jóltévőknek és gyülekezeteknek az alapítványok létesítése, iskolaállítás, és a protestáns felekezetbe áttérés is lehetséges.³

² 1781. október 13. II. József aláírta, s a Helytartótanács október 29-én parancsolat formájában közrebocsátotta az *Edictum Tolerantiae* elnevezésű rendelkezést. Több kiadásban is megjelent szövege, két nyelven, többek között Debrecenben is. A következő három évben újrászervveződött számos református gyülekezet, és ismét rendszeresen volt istentisztelet 267 anyaegyházban és 748 filiában.

³ „...Hogy a tudatlanság századjainak, és a babonáknak előnyeit, melyek némely városokban előnyben valának, vagy szokásból eltűntek: az evangélikus városokból, száműzni megengedte; hogy a törvényes alkotmányba betenni megengedte, hogy az evangélikusok, a szentekre, és a boldogságos szűz Máriára megesküdni nem tartoznak...” 220. *A katolikus rendek nagytöbbségének [sic!] felirata, szemben azzal, melyet a klérus, 80 mágnás és nemesek 1790. november 30-án a vallásszabadság megsemmisítése végett kalocsai érsek Kolonics László grófnál tartott gyűlésben szerkesztve 2-ik Lipót királyhoz felterjesztettek*, in Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1881., 212–227., (Csuthy Zsigmond). Ugyancsak ő fordította az evangélikus-reformá-

Azért csak viszonylagos mégis a vallásügy rendezése, mert a restauráció jegyében új rendelkezések következtek. A *rebellio-religio* vádja feléledt, hivatkozva az 1792–1793-as franciaországi történésekre, s a Helytartótanács elfogultságát tovább nem fékezte a felvilágosult római katolikusok jószándéka, újra sorompóba léptek a protestánsellenes törekvések. 1792. szeptember 25-én jelent meg az egyik ilyen restaurációs célzatú Helytartótanácsi rendelet a vegyes házasságok ügyében. A türelem és jogegyenlőség nem érvényesült. A század végéig összegyűlt vallásügyi sérelmeket 1799-ben a felsőség elé terjesztett hatvan íves irat, *gravamina*, összegezte.⁴

2. Haláleset a második dátum. Szathmári Paksi István *superintendens* 1791. március 2-án meghal. Kisvártatva megütközött a *küriarchia és hierarchia*. Hunyadi Szabó Ferenc ellenállott az egyik párt által püspökké megválasztott Sinainak, csaknem egy évtizedig elhúzódott a csatározás, csak a század utolsó évében jutott el az ügy végkifejletéig. Benedek Mihály és Domokos Lajos szerzett elleniratot Sinai munkájára. Az ilyen ügyek általában nem egyszeriben keletkeznek, hanem hosszabb folyamat vagy lappangás után kiobbannak. A század első felébe nyúlik vissza e küzdelem közvetlen előzménye: ez az 1734. évi Bodrogkeresztúri Konvent volt. Itt világi urak gyűléseztek, három esztendővel a *Carolina Resolutio* után, konzisztórium megalkotása tárgyában. A konzisztoriális és főgondnoki rendszer ugyan előnyökkel járt, de a kerületi különbségek miatt a tiszántúliak ellenálltak.

tus felterjesztést. *A mindkét vallású evangélikusoknak felterjesztése vallásügyben, a túlbuzgó klérus és érdektársai ellen, az uralkodó felséghez, hegyelmes leirata érdekében, Pozsonyban, nov. 7-kén, 1790-ben kézbesítve*, Uo. 473–496. Ld. még a következő jegyzetet is.

⁴ „Régen lett volna már Diploma Királynál / Ha Kálvin nem volna az ország házánál. – (In *Calvinos*) Jelképül szolgálhat.” Közli Róbert Zsófia, in *Irodalom és felvilágosodás*, 803. Ld. a 16. jegyzetet is, továbbá: FABINYI Tibor, *Religio és rebellio. Szempontok a gályarabság okainak teljesebb megértéséhez*, in *Theologiai Szemle* 1975., 149–153. *Rebellion oder Religion. Die Vortrage des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums*, Debrecen, 12. 2. 1976., red. Peter F. BARTON und László MAKKAJ, Bp. 1977.; MÁLYUSZ Elemér, *A Türelmi Rendelet, II. József és a magyar protestantizmus*, Bp. 1939. *Uő., Iratok a Türelmi Rendelet történetéhez*, Bp. 1940.

Főként azért, mert itt a *köznép és a jómódú polgárok, nem pedig földesurak álltak a református gyülekezetek mögött. Ezért aztán a hátrányos helyzet sem érződött olyan mértékben, mint az ország többi területén, s a tömbreformátussággal óvatosabban bánt az uralkodó is.* A konventen a lengyel nemesek által létrehozott 1680. évi *dissidens kánonokat* mintának tüntették föl, noha erre csak helytelenül hivatkozhattak, ezzel csak utólag igazolták volna a kísérletet.⁵

3. Zsinattartás a harmadik esemény. Budán tizenöt ülésen vitatták meg az újonnan alkotott protestáns egyházszervezeti törvényeket 1791. szeptember 14-e és október 13-a között. Egyidejűleg a másik protestáns felekezet, az evangélikus is ülésezett, közös főkonzistorium és egyetemes főgondnoki rendszer megalakítása reményében. Domokos Lajosnak igen jelentős szerepe volt a zsinatpresbiterinek mondott, de *valójában küriarchikus* alkotmány elfogadtatásában. Világi irányítással működött a törvényalkotó zsinat, idősb Ráday Gedeon, majd Teleki József elnökölt.⁶ Tormássy János és Vécsei Zsigmond próbálta volna érvényesíteni a hierarchikus jogokat, sikertelenül. A Sinai-ügy nagy árnyékot vetett a tárgyalások menetére. Azután azonban elmaradt a szentesítés, restaurációs és egyéb politikai okokból. A kerületi paritás-elv, a synodális-presbiteriális egyházkormányzás kiépülése ettől fogva evidencia. Lipót halála után a zsinattartás lehetetlen volt. A budai kánonokat csak 1822-ben szentesítették. De még ekkor sem, hanem majd csak 1881-től valósulhatott meg az egységes református egyházszervezet. Ez a majdszak évszázados eltolódás megokolja, miért kell a vallásügy rendezését, az *Edictum Tolerantiae* következményét, csupán viszonylagosnak tekintenünk.⁷

⁵ RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp. 1959.

⁶ Öt szakasz, 155 cikkely. Ld. *Az 1791-ben Pesten tartott ágostai vallású zsinat végzése*, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1860., 325–332., 358–367., 395–398., 462–464., 533–537., 595–599., 624–628., *A budai zsinat jegyzőkönyve*, in *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1874., 21–35., 77–86., 243–251., 331–336., 379–392., 481–487., 503–513., közli RÉVÉSZ Imre. További részközlemények a Sárospataki Füzetek 1860. évfolyamában. Ld. még a 4. jegyzetet is.

E három dátum által jellemzett folyamatban felsorakoznak azok a kötöttségek, amelyek együtt alkotják a szellemi áramlatok szűrőjét. E háttérben, és nem ettől függetlenül érték a szellemi hatások a Tiszántúlon még mindig tömbökben, másutt már szórványokban élő reformátusságot, a franciaországi változások és következményeik is csupán így megszűrve juthattak a protestáns literátorokhoz, a református népességhez.

A folyamat sodrásában

Az enyhülés nyomán azonnal mozgásba lendül a református egyház újjáépítése. 1792. április 28-án a budai zsinat kánonai nyomán új kollégiumi szabályokat iktatott törvénybe a tiszántúli egyházkerület, illetve a consistorium (a század első felében már sikeresen működő egyháztanács). Domokos Lajos, Hunyadi Szabó Ferenc, Benedek Mihály, Szikszai György és a budai zsinaton járt Héczei Dániel s társaik írták alá. 1796-ban pótlólagos rendelkezéseket és módosításokat is hozzáadtak. E törvények többek között Csokonai ügye miatt lényegesek, mert a Domokosok szerepe a városi és egyházi vezetőségben változatlanul érvényesült. Az ellentmondásokra utaljunk azzal, hogy bár a magyar nyelvet jogaiba iktatták az oktatásban, a magyarul elmondott búcsúbeszéd külön (lehetséges, hogy mondvacsinált) vádpont volt Csokonai vétségei között.

Az áttekintést vázoljuk még néhány adat említésével a reformátusság irodalommal érintkező köreiből. Ez évben, 1792-ben halt meg Péczeli, ki lelkésztársai körében a kor újabb típusú racionalizmusát is képviselte. Nem volt nagy tábora, a többség inkább a confessionalizmust ötvözte az eszes⁸ orthodoxyával. Már

⁷ Studia et Acta Ecclesiastica 5., Bp. 1983., 193–196., Bucsay Mihály, további irodalommal. Vö. BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, Wien–Köln–Graz, 1979.

⁸ Török István teológiai tanár kifejezése, amelyet írásaiban és rendszeres teológiai jegyzeteiben alkalmazott. Ld. például: „A 18. század korántsem csak a

1796-ban fölvetődött a közös protestáns egyetem terve, amely azonban sem a reformkorban, sem később nem valósult meg. Kecskeméti Zsigmond korabeli kátémagyarázatai soká forogtak közkezen, nem forradalmi tanoktól vártak megoldást. Hunyadi Szabó Ferenc kátémagyarázatait pedig még a következő század közepén is másolták. A közkedvelt könyvek sorában is a legsikeresebbek között van Szikszai: *Keresztyéni tanítások és imádságok* (sokszor megjelent 1786-tól, átdolgozott alakban máig használatos). Igen jellemző, a század felfogására tipikus Szikszai másik munkája a *Természeti és keresztyén vallás* (1799).

Az irodalom tanultak körében népszerű változatát szemléltesse néhány idézet, amely a kor számára olyannyira fontos anyanyelvi kérdést aposztrofálja. (A református szertartás és a Biblia közönséges olvasásának kezdettől fogva jellemző anyanyelvi igénye, sőt kizárólagossága itt új értelmű nemzeti dimenziót nyert).

A korábbi debreceni diák, akkor már „orvosi tudományt tanul Bétsben”, ti. Sándorffi József *Új Esztendei Ajándékában* többször ismétli kezdősorait:

Hogy Derék Nemzet a Magyar, és soknál elébb-való
Mindég Való volt e mondás, mindég is marad Való.⁹

A téma, még a verscím is hívja Csokonai versét, nemkülönben költőiségét a rímprodukálás ellenében (Mátyási Józsefről nem is szólva). Jellemezze ez is a felfogás általános és széles körű elterjedtségét e témakörben:

Azonban meg vallom, hogy van elég szép Nyelv: de Kivált
az ékes Magyar Nyelv minden más Nyelvek közzül ki-vált.
s Ha elsőséget a Nyelvek között a szépség rendel:
Tudom minden Nyelv a Magyar Nyelv után esik Renddel

racionalizmus százada, mint ahogy a 17. század az ortodoxiáé. Már a racionalizmusba hajló »eszés ortodoxiával«, még inkább a felvilágosodásnak hódoló racionalizmussal szembeállott a pietizmus.” (*Dogmatika*, Amsterdam 1985., 2. kiad.: 1987., Free University Press, 40.)

⁹ Új Bétsi Magyar Múza első esztendeje, 1793., I., 7. Az egész számra terjed a költemény, 3–16.

Mivel ebbenn olyan hibát micsoda gondos szem lél,
A melyet az egygy Nyelv, a másbann tsúfosonn szemlél.¹⁰

Néhány lappal odább (Szalkai Antal?) kipróbálja, „a Sapphó által lábra szedetett versek miképpen mennének úgy, hogy a Magyar ízlést el ne vesztenék, és a Magyar füleknek tetszésekre a végek meg eggyeznének.”

E magyarosság miatt verse a hagyományos dallamcsalád bármelyik tagjára, azaz a *Saphicum Carmen* 16. század óta számos gyülekezeti énekkel használatos nótájára könnyen énekelhető.

A Magyar nem csak koronákat úgy nyér
hogy dühös Mársnak mezejére megy, s vér:
Úgy is: hogy tollát viszi gyors kezével,
s játzjik eszével.

Hogy derék Nemzet: meg avúlt beszéd ez
Mindenütt Pálmát tele kézre széd ez
Penna, kard, fegyver lehet ékessége
Ő neki. VÉGE.

Alább, a 16. lapon a 148. zsoltár parafrázisa, Kanizsai Pálfi János 1611 előtt keletkezett éneke példázza az 1806-os énekeskönyv eljárását (*Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban*, RMKT. XVII. sz., 8., 1976., 55. sz.). Diószegi Sámuel átdolgozása után is megmaradt hagyományos dallama, ma is ezzel használatos a református énekeskönyvben (278. sz., ld. RMDT. II. 171.). Ez szintén a *saphicum carmen* megmagyarosodott dallamcsaládjának egyik tagja, Tinódiénak bővült zárósorú változata. 1560-ban Huszár Gál a Tinódi-féle dallam változatát közölte (RMNy. 160. fol. B2b.), ez 1975-ig ismeretlen volt, másik saphicus mértékű dallammal ismertük az éneket (*Felséges Isten mennynek földnek ura, és embereknek*, RMDT. I. 213.).

¹⁰ Új Bétsi Magyar Múza, 1793., III., 31.

Jam sa - tis ter - ris ni - vis at - que di - rae
 Az i - gaz hit - ben vé - gíg meg - ma - rad - junk,
 Gran - di - nis mi - sit pa - ter et ru - ben - te
 No - ha ez föl - dőn szük - ség nyo - mor - ga - nunk,
 Dex - te - ra sa - cras ja - cu - la - tus ar - cis Ter - ru - it ur - bem.
 Sok gya - lá - za - tot é - ret - te szen - ved - nünk: Vég - re meg is hal - nunk.

1. Tritonius *Carmen Sapphicuma* (1507) és egyik magyar változata, a *Cantus Catholici* (1651) (ld. RMDT. I. 138.)

Si - ess ke - resz - tyén lel - ki jót hal - la - ni,
 Ó tör - vény - ből ha - da - koz - ni ta - nul - ni;
 Az i - gaz hit mel - lett mint kell bajt viv - ni,
 Krisz - tus - ban bíz - ni.

2. Tinódi Lantos Sebestyén: *Dávid Királ mint az nagy Góliáttal meg vívott* (1549) (RMDT. I. 40.)

Melodiáriumok, avagy Rákóczi-nóta és Marseillaise

A Rákóczi-nótát csupán diákok által lejegyzett szólamkönyvekből, hangjegyes gyűjteményekből ismerjük (ezeket szokás az egykori *melodiárium* névvel illetni). Akár a francia forradalommal közvetlen kapcsolatba került értelmiségi réteg, a kuruc énekek is igen vékony réteget alkotnak e kötetekben.

Közösségi, és nem csak egyéni aktivitást kíván az éneklés. Irodalmilag hátrányos is lehet az énekelt poézis, a szétsugárzó hatás, a szociológia és esztétika azonban teljesen más olyan környezetben, ahol élőszó és éneklés nem halott. Így szükséges tekintenünk az iskolai és egyházi szertartásban egyaránt használatos hangjegyes-dallamos diákfüzeteket, amelyek nem a *poesis pura* megvalósulásai. Jóllehet az 1760-as évektől tudunk ilyen szólamkönyvekről, és partitúrákról, a korábbiak világa nem ismeretes, a század záró évtizedéből van legjobb áttekintésünk. Tartalmukban, technikájukban, szellemiségükben ekkor még semmiféle világos fordulat nem mutatkozik.

Cezúra mutatkozik azonban 1800 táján. A terminus technicus megváltozik, ének helyett *dall* járja. A Lied utánzata. Vele együtt változik a felfogás, a dallamok jellege, a strófaszerkezet, a hangvétel. A verselés jellege, eszményei természetszerűleg már előbb is változtak. Hangsúlyozottan metrikusak az újabb dallamok, sokasodnak a jambikus lejtésű sorok, a németes hatás uralma kétségtelen.¹¹

¹¹ „Az új század kezdetével mondhatni egy csapásra eltűnik ez a dallamréteg, összefoglalva magyaros rokokó-énekirodalomnak nevezhetnők, a diákok daloskönyveiből. Helyébe az új németes jambusdallam, az érzelmes »dall« Lied lép: csupán öreg nótás kedvű különöcök, Pálóczi Horváth Ádám vagy régészkedő tudósok, Jankovich Miklós őrzik még híven a régi énekek emlékét.” (BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból 1170–1800.*, Bp. 1935. 12.) – Figyelmet érdemel még, hogy igen ritkák a korábbi diákköltészetben az izometrikus sorok (23.), ez is összefügg a magyaros ritmussal és sorképlettel (19.), s azzal, hogy címjelölés nem szokásos (18), hanem a könnyen virgulálható, főleg nyolcasokból álló négysoros strófák kedveznek az ad notam praxisnak (23).

A melodiáriumok világában még ez nem így van. A genfi zoltárok bonyolult szerkezete egészen más, mint a századforduló után népszerűsödő rövidsoros felépítésű és sokkal idegenszerűbb strófák. Ugyanekkor elterjedt az *almanachlira* utánzása, amely a klasszicizmus iskolás költészetével szemben, meg a szertartási éneklésre készült énekek szintjével szembesülve, kevésbé maradó. Ha előkészítette is a későbbi költészeti vívmányokat, használt is sok új megoldást, elvesztette a régebbi közösségi funkciót, és az anyanyelv meg a vallomásos régebbi irodalom magvasságát.

Műzene, népszerű énekek, népies és valóban népi eredetű zenei réteg kapcsolódik itt a hagyományos protestáns énekanyaggal, amelyben a zoltáros hang, a mives szerkezet és a magyaros verselés uralma jellemző.

Énekeskönyv és hagyományos liturgia

A század végén, a kilencvenes években semmi fordulat vagy változás nem tapasztalható a nyomtatott énekeskönyvben. 1778 ugyan említhető, s némelykor eltúlzott jelentést tulajdonítanak neki Csomasz Tóth Kálmán Maróthi-tanulmányai nyomán, de ez csak a korábban szájhagyomány által örökített dallamok nyomtatásban való közlésére igaz. Maróthi harmóniás énekeskönyve harmadik és következő kiadásai ugyanis utóda (s özvegyének férje) gondozásában jelentek meg, aki jóval több himnuszt adott közre, mint maga Maróthi, legtöbbit, száz himnuszt 1774-ben.

Ez az énekeskönyv azonban semmit nem mutat azokból a hatásokból, amelyek megfigyelhetők a diákok kézíratos „jegyző”-könyveiben. Az *öreg* énekeskönyv tudniillik mindenben őrzi a XVI–XVII. században megformálódott örökséget. Szóról szóra, sorról sorra. A legszokásosabb debreceni in duodecimo kiadásokat csak a nyomtatás során javítatlan maradt apró vétségek különböztetik meg, s a kicserélt körzetek. A régi magyar irodalom számára is oly értékes régi énekkincs egymásra rétegződik bennük: a szertartási himnuszanyag (a magyar gregorián öröksége),

a psalmusokból vett dicséretetek, a régi magyar históriás dallamvilággal ízesült népénekek. Melléjük járulnak Szenci Molnár genfi zoltárai. A kolozsvári reformátusok énekeskönyvi reformjai a századelőre tekintenek vissza. 1703-ban kelt, egyébként ismeretlen, zsinati hivatkozásuk a legkorábbi.¹² A hagyományörzés azonban egyúttal tömeges használatot jelentett, ennek népnyelvi és tudati mélyrétegekben máig csordogáló következménye van. Klasszikus, valóban régi értékeket közvetített az egész század folyamán használt szertartási gyűjtemény. E téren sem a század közepén, sem a végén nem történt fordulat.

Végbement közben egy másik folyamat, amely azonban mindmáig még a zenetörténetben sem kapott hangot megfelelően. Ezt váltotta fel végleg az 1760-as években a harmóniás zoltározás, és a rímes strófákba foglalt újabb stílusú (főként pietista) énekek kedvelése. A liturgia megváltozását, a református szertartás ma is meglévő vonásait, valamint a hagyományos énekkincstől való fokozatos elszakadást majd csak a következő század elején megszerkesztett énekeskönyv kanonizálta. Ennek a szerkesztői, és az új énekeket író lelkészek ízlése, álláspontja azonban az 1730-as évektől felnőtt nemzedékek és az akkori irodalom kapcsolatai által érhető tetten. Közvetlenül a felvilágosodás történetében megnyilvánuló hirtelen fordulatot nem tükrözte sem a szertartási rend, sem az énekek megítélésében és keletkezésében mutatkozó újabb ízlés és irányzat. Az említett hetvenes évek kiadványai csak Erdélyben tették meg a revíziós döntő lépést a múlt századi énekeskönyvváltás/ízlésváltás felé.

¹² Eddig csupán a korai zsinatokról van viszonylagos áttekintésünk. A későbbiek anyaga, ha megmaradt, levéltári források között lappang. Vö. BARCZA József-KORMOS László, *A XVI. századi magyarországi protestáns hitvallások irodalma és feldolgozásának szempontjai*, in *Theologiai Szemle* 1976., 222–228.

A Benedek-féle énekeskönyv mint végkifejlet

Az irodalmi ízlés miatt sem közömbös reformok jellegét a Benedek Mihály féle énekeskönyv testesíti meg, amelyet 1806-ban megszerkesztettek, 1808-ban már kinyomtattak és szűkebb körben terjesztettek, azonban csak 1813-tól vált hivatalossá. Ez az énekeskönyv szakított végleg a régi protestáns hagyománnyal – a másféle ízlés jegyében. Megszűnt ekkorra a graduális éneklés, az énekkar, beleértve Maróthi hatását, egészen más szerepet kap a református szertartásokban. Betét jellegű és koncertszerű elemeket is képvisel, ezek azonban még a szélesebb néptömegek számára elérhetőek, közvetítenek egy emelkedettebb és másfajta éneklésmódot. Kapcsolatuk többszörös az ún. világi énekléssel, amely voltaképpen most különül el. Most már nem csupán mesterséges (azaz tanult) és természetes (a későbbi naturalizmus jegyében ösztönös, népi hagyományozódásra támaszkodó) éneklés különül el, nem csak a kezdetleges, de mégis zenei írástudó diákréteg és a széles zenei írástudatlanság között vont határ lesz fontosabb, hanem a templomi és templomon kívüli éneklés is egyre inkább függetlenül tartomány. Ez akkor is így van, ha még soká születnek világi nóták halotti versek vagy zoltárok dallamainak segítségével, s némely nóták dallama meg csupán egyházi énekkel maradt ránk. Mindez az ízlés jegyében történik.

Benedek Mihály Előszava utal arra, hogy a szertartási énekek hanyagolását és az előző korok normái szerint megverselt énekek fogyatkozásait látta a köznép és a tanultak, új és alkalmasabb énekek írására és a meghagyottak javítására hajlandók. Szőnyi Benjámint és Losontzi Hányoki Istvánt énekei voltak elsősorban, amelyeket a köztudat már akkorra elfogadott. „Sőt ugyanebből az okból, 1739-dik esztendőben, fel is tették magokban, mind az erdélyi nagy fejedelemségben, mind hazánkban lévő eklézsiáink elöljárói, hogy a kívánt újítást és jobbítást, az említett énekekre nézve, megtegyék: de sok akadályok miatt szándékukat nem teljesíthették.” (VIII.) Áldottak a hajdani énekírók. „De ha a mai időben élnének, úgymint a melyben közöttünk mind a tudományok nagyobb mértékre jutottak, mind nyelvünk gyarapítottván és csinosítottván, tökéletesebbé léteztet: ezt az újítást és javítást

önnön magok szükségesnek ítélnék és sürgetni el nem mulasztának.” (VIII.) „Ha az énekszerzés csak abban állana, hogy annak két vagy több sorai egyenlőképen végeződjenek, kitelnék ez a munka még az együgyű emberektől is: de az úgynevezett cadentiákon épülni szokott énekek, gyermeki, sovány és minden erő nélkül való szószaporításra mennek ki, ellenben a vallásra tartozó vagy szent dolgoknak oly eleven leírása és hathatós előadása, mely mind az értelmet gyönyörködtesse, mind a szívet indítsa és buzdítsa, tudományt, és nem mindeneknek adatott elmebeli tehetséget kíván.” (IX.) Az akkori új, és első hivatalosan elfogadott és céltudatosan szerkesztett énekeskönyv számos értéket átmentett, élő gyakorlatot folytatott, és az értékeket gyarapította is.¹³

Az akkori új énekeskönyv és ízlés értékelését megkönnyíti, ha az elfogadottakat összevetjük azzal, amit nem fogadtak el.

Elutasítottak olyan hagyományokat, amely a középkortól folyamatos, pl. a teremtést dicsőítő mindennapi szertartásba illesztett reggeli himnuszokat. Pálóczi Horváth Ádám megírta genfi zoltárdallamokra új változatukat, de a hajdani *primák* (amelyeket *regveli éneklések* néven magyarított Kálmáncsehi Márton 1560 előtt) gyakorlatával együtt az egész énekcsoport elmaradt.

Szemléltesse a joggal és okkal elutasított énekek körét néhány idézet. Énekelni nem is érdemes ezeket, a dallamhangsúlyok és a zenei prozódia összehangolatlansága miatt sem, amely csak teljesen ritmustalan parlandóval hidalható át, de azért sem, mert legtöbbjük nem is valódi szövegvers. Annyira száraz próza, mint ha nem is énekként íródott volna. Úrvacsorai énekekből származik itt két idézet, majd egy máig hagyományosan kedvelt énekre utalás jelképezi az ízlésformátumot.

¹³ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Bp. 1950., 168–193. Uő., *Nos Franciscus Primus...*, in *Református Egyház 1962.*, 244–246. – A korábbi irodalomhoz ld. még: *A' Magyar Reformátusok készülőben lévő új Énekes Könyvekről*, [1804.] in *Prédikátori Tárház*, II., 4. fogás, 104–117. VERES István, *A' mostani Énekes Könyvnek jobbitása felől készült Planuma ... a' Balaton Füredi Superintendentialis Gyűlésre...* uo., 117–135., Vác, 1807. *A magyarországi reformátusok száz esztendő énekeskönyve*, in *Református Zeneközöny 1906.*, 22., 44.

Valamint a Vallás,
Úgy e Vacsorálás,
Nem munkálódik mi bennünk
 Olly bű-bájos erővel
Hogy ne vólna hírünkkel,
S ne kéne semmit is tennünk.

Az illy puszta élés,
Koránt se olly kedves
Isten előtt, hogy csak azért
 Mennyet ajándékozna,
S Idvességet osztana
Illy munkátlan csekélységért.

*

E Parantsolathoz képest,
A ki ezt nem örömet
Tellyesítné itten:
 Az, tsak egy háládatlan,
Vagy kevély, vagy tudatlan
Vólna, nem Keresztyén.

De ezt az illyen Inneplést,
S Emlékezet-Szentelést
Nem is tsak vaktában:
 Hanem kész tisztelettel
S illendő készüllettel,
Kell vinnünk folytában.¹⁴

Ilyen énekverseket gondolt akkor egy szélesebb, s nem is rosszul képzett lelkészéreg korszzerűnek, ízlés jegyében különbnek a régi magyar énekeknél. Az elfogadott énekek köre szerencsére

¹⁴ *A' Parantsoltatott Énekek A' Keresztségről... [és] Az Úr Vacsorájáról...*, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár R 653. Ld. még FEKETE Csaba, *A Benedék féle énekeskönyv (1806) néhány kérdése*, in *Református Egyház*, XLV. évf., 2. sz., 1993., 35–38.

mást is mutat, bár az átdolgozásokra is ugyanez volt érvényes. De a jobbítás valóban termett értékeket. Legyen erre példa egy mindmáig kedvelt ének sorsa. Pécselyi Király Imréének hitték a *Dicsőült helyeken mennyei Paradicsomban* kezdetű zoltárparafrázist, amelyről aztán kiderült, hogy valójában Kanizsai Pálfi Jánosé. XVI. századi Tinódi dallama a nagy tömeg énekléséhez idomult változatával maradt ránk a XVII. századból. Énekversként viszont a XIX. század elejének ízlése szerinti javítás eredménye. Diószegi Sámuel átdolgozta, a héber szöveg szerint. Ő éppúgy képviselte a hagyományos ortodox teológiai felvértezett-ség előnyeit, mint a korabeli tájékozottságot. A Szenci Molnár óta érvényben lévő hűség a bibliai szöveghez a régi parafrázissal szemben jogosult. Kanizsai Pálfi eredeti alkotásához éppen ezért a megújult ének helyenként alig-alig hasonlít.

Az énekeskönyv mögött (az említett ízlésváltozással együtt) ott szerénykedett Fazekas Mihály és Földi János költőisége, valamint a régi magyar irodalomban való tájékozottsága és verseléstudata. Ez a tudat felölelte az úgynevezett *Debreceni Grammatika* poétikai és nyelvi álláspontját. E grammatikát pedig Benedek Mihály szerkesztette egybe díjnyertes pályaművekből, főként Földi Jánoséból.

A többször említett Hunyadi Szabó Ferenc elbeszélő költeményének részletével utaljunk arra a háttérre, amelyben a hagyományos ízlésnormák közé elegyedtek a változó idők értékei. Halála miatt a tervezett énekeskönyv szerkesztésében az ellenpüspök nem vállalhatott részt. Lett volna pedig helye kora *szent poétái* körében. Jelképezze ezt a rövid idézet.

Az ő ebédjeknek még vége sem leve,
S látják hogy közelget egy nagy sereg Teve,
Gileádból jó ez Ismaelitákkal,
S más több kereskedő Midiánitákkal,
Fűszerszámot hoznak, mirhát, balsamomot,
Mellyel meg akarják látni Egyiptomot.
Óh úti Társaság! nincs-é Gileádból
Egy különös balsam? keresd ki ládád-ból,
Jámbor kereskedők meg ne tagadjátok,
E drága kenetet, ha vagyon, adjátok,

Jákób háza sebje békötözésére,
Jósef romlásának megnyihítésére.
Júda őket látván így szól egyszeriben:
„Mi hasznunk lesz nekünk ez öcsénk vériben?
„Mit ér titkolódni, ha egyszer vért ontunk?
„Ne öljük meg őtet mert testünk és csontunk,
„De úgy hasznunk is lesz, ha pénzen eladjuk,
„A gyilkosságnak is bűnét félben hagyjuk:
„Hogy Urunk ne légyen e célt is elérjük,
„Annyira elviszik, többé nem esmérjük:
„Adjuk el hát őtet hadd menjen dolgára,
Júda szólla, s mind rá áll a Júda szavára...¹⁵

Jóval korábban eredt, összefonódó, komplementer és egymástól független folyamatok egyvelegében ült össze az 1790–1791. évi országgyűlés, amely a reformkort mintegy előzetesen summázta. A református gyülekezeti éneklés, szertartási gyakorlat és verselés hasonlóképpen 1806-ban formálta meg (klasszicista törekvések jegyében) új eszményeit és gyakorlatát megtestesítő énekeskönyvét. Az előzmények a látszólagos változatlanság fedőrétege alatt csaknem egy évszázadra visszanyúlnak. Jóllehet a felvilágosodás közvetlenül és látványos fordulatokkal mérhetően nem teremtett irodalmilag vagy az egyházi műfajokban hirtelen váltást, a közvetett hatások hozzájárultak az egyéb hatások és törekvések érvényesüléséhez. Az egyházi irodalom eme szertartásra tartozó változásai a tömbreformátusság identitásának módosulását szemléltetik, melynek alkotóeleme az új módi meghonosodása, nemzeti és polgárosuló vonások öntudata. Méltó s nem véletlen, hogy a *Halotti versek* elhangzása után (ha nem lett volna maga is halálosan beteg) Csokonai lett volna az 1806-ban készült énekeskönyv irodalmi szerkesztője. Németh László a mai magyar református énekeskönyv előkészületei során méltán helyezte a XVIII. század vallásos költészetét magasan a XIX–XX. századi fölé. Mind tartalmilag, mind verstechnika szempontjából.¹⁶

¹⁵ HUNYADI SZABÓ Ferenc, *Jósef el-adatása, Egy Próbatétel, Milton szerint*, Pozsony, 1795., 30. A Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtár H 351 jelzetű példányát használtam.

¹⁶ „1790-re nyúlnak vissza a reformkor legfontosabb tendenciái. Ez az év a reformkor szempontjából nemcsak a gyökerek miatt érdekes, hanem azért is, mert 1790 szalmalángjában felvillant és ellobbant a reformkor szinte minden problémája.” RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József–TARNAI Andor, Bp. 1974., 783.

Csokonai és az énekeskönyv kapcsolatára lásd *Jegyzet a debreceni forrásról* címmel ismeretes töredékét, [Debrecen, 1804., MM. II., 970–971.] Harsányi–Gulyás II., 760. jegyzete, amely ezt magyarázza, Dombi Márton közlésén és Hatvani Gaál László emlékezésén alapul, vö. VARGHA Balázs, *Csokonai emlékek*, Bp. 1960., 441–442.

NÉMETH László, *A zsoltárok és dicséretetek irodalmi és esztétikai szempontból*, in *Zsoltároskönyvünk az Ige mérlegén*, A Kálvin János Társaság IV. országos konferenciájának előadásai, Bp. 1941., (A Kálvin János Társaság kiadványai. 10.), 115–123. Megjelent előbb: *A Református Énekeskönyv*, Előadás új zsoltáros könyv ügyében tartott értekezleten, in *Kelet Népe*, VII. évfolyam, 1941. február 9–11.

Csorba Sándor

AZ 1806-OS TÖRÉSVONAL MENTÉN... (Kultsár István és a Hazai Tudósítások)

I. 1795: a cenzúra harapófogójában

„A tapasztalás örökös tanúja annak, hogy ami nagyobbban tiltatik, tüzetesebben kívántatik, kerestetik, ragadtatik; tanúja annak is, hogy mennyivel jobban fojtatik a tűz, annyival hathatóbb s tartóbb abban az erő. Hány könyv nem olvastatott volna, ha meg nem tiltatott volna! Hány írás nem látott volna napot, ha gátolatlan láthatott volna! ... A természet, jussa lévén hozzá, nyomozza az igazat. És az igazság, szabad jószág lévén, szabadon akarja ezt adni venni. Így, később s hamarább felnyitja béhályogoztatott szemeit az emberiség! ... Mely hirtelenváló szemnyílás hogy veszedelmesebb a szabad gondolkodásnál, minden időnek tapasztalásai bizonyítják.”¹ Ezek a sorok a felvilágosodás eszmeiségének szellemében születtek, visszahatásként reflektáltak minden cenzurális törekvésre. Magyarországon éppenséggel volt is mire! Nemcsak általában, hanem az 1790. szeptember 13-i cenzúrarrendelet okán, amelyet II. Lipót adott ki. Ez szigorúan előírta, hogy félelmet, gyanút vagy bizalmatlanságot keltő hírt egyáltalán nem szabad közölni, s mellőzni kell minden olyan közleményt, amely a kormány tekintélyét vagy a fejedelem iránti tiszteletet és hűséget megkérdőjelezné; az esetleges parasztmozgalmakról vagy földesurak elleni zavargásról, a kedélyek felzaklatását célzó országgyűlési beszédekről, valamint a vallási gyűlölséget ébreszthető

¹ *Gömör megye felirata az uralkodóhoz, 1793. szeptember 9., írta CHÁZÁR András, in A magyar jakobinusok, szerk. BENDA Kálmán, Bp. 1957., 56., 60.*

tudósításokról hallgatni kell; a külföldi forradalmi mozgalmakról csak a bécsi német újságokban is megjelenteket szabad közölni.² Az ellenőrzés szigorítását hol maga a fejedelem, hol az udvari kancellária kérte, máskor pedig a cenzorok és a vámhivatalnokok buzgólkodtak a kelleténél is jobban. Az értelmezések és eljárások egységesítése ürügyén az uralkodó 1801-ben felállította a Polizei-Zensur Hofstellét, s ezzel a cenzúra irányítása a bécsi rendőr-minisztérium feladatkörébe került, sőt 1803-ban életre hívták a Rezensierungs Komission, amely visszamenőleges hatállyal is cenzúrázta a már engedélyezett műveket. Ezek után már csak a külföldről bekerülő hírlapok ellenőrzésének szabályozása maradt hátra. 1804. március 4-én a Helytartótanács ez ügyben is intézkedett, s rendeletben szabályozta, hogy csak olyan külföldi lapokra lehet előfizetni, amelyek a kormány iránt megfelelő tiszteletet mutatnak, és semmilyen pártérdek szolgálatában sem állanak.³

Miközben sorra születtek a magyar nemzeti művelődés kibontakozását akadályozó rendeletek és intézkedések, a magyar nyelv oktatásának és használatának köre fokozatosan bővült. Az 1790–91-es országgyűlés határozatai nyomán a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen magyar nyelvi tanszéket szervezhettek (1791. évi XVI. tc., szentesítése: 1792. évi VII. tc.), 1805-től pedig az országgyűlési és a kancelláriai feliratokat magyar és latin nyelven szerkeszthették, a Helytartótanács a magyarul író törvényhatóságoknak magyarul válaszolhatott, valamint a törvényhatóságok bíróságai magyarul intézhették a peres ügyeket (1805. évi IV. tc.).

A korszak közgondolkodásáról és Pest-Buda értelmiségi köreinek vélekedéséről is vannak korabeli beszámolóink. Ferenczy János – aki Horvát Istvánnal együtt pesti egyetemi hallgató volt ekkoriban, s mindketten bejáratosak Virág Benedekhez, Vitkovics Mihályhoz, Kultsár Istvánhoz és másokhoz – naplójában leírta a francia forradalom, valamint a felvilágosodás eszméinek hatását és a hazai állapotok megítélését. Az 1805. évi fejtegeté-

² FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Bp. 1887., 94.

³ I. m. 97.

sének gondolatmenetét fogalmazza meg, amikor így ír: „csak Tünnemény vala a Francia szabad Társaság, ... annyira a megvilágosodás az egész nemzetben el nem terjedt, hogy egész Nemzetben az emberiségnek jussai megösmértettek volna, nagyobb részében a Francia Nemzetnek még a természeti szabadság, függetlenség éppen nem éreztetett, bizonyos csekély javait leendő boldogságával egybehasonlítani éppen nem tudta ... Okosabb Polgárban is nagyobb vala a rút haszonkeresés (Egoismus), mint a Haza boldogsága előmozdítására való igyekezet. Nem lett tehát a Francia Alkotmány (constitutio) a megvilágosodásnak gyümölcse...”⁴ A következtetés kézenfekvő: a társadalmi változás csak akkor megy végbe sikeresen, ha az azt előkészítő eszme széles körben elterjedt, megértették, elfogadták és a nemzet egésze is magáévá tette. A Virág Benedek, Horvát István és a naplóíró Ferenczy között lezajlott előbbi beszélgetést a hazai körülmények milyenségét taglaló újabb eszmecsere követte. A felvilágosodás eszméinek magyarországi akadályoztatására „...némely magyarainknak nyughatatlanságok is okot nyújtott. Kik voltak ezek? Bizonyára nem mások, mint *Martinovics* Társai, akik a Francia háborgások tüzeitül hevülvén, eztet rendetlen mód szerint Hazánkban lobbantani kívánták, nem gondolván meg, hogy mely kisdud állapotban légyen, míg üdőkben változhassék, elégtelen arra némely egyes tagoknak nyílt eszök, az egésznek köll érdökölve lennie, az egyes tagok, ha valamit kezdenek, zűrzavaró indítván erejüket, ocsmán módon elvesztik, ellenséges rész szemesebbé teszik, kik mindenekre szorgalmatosan vigyázzván, minden lépési, mozdulási gyanúba vészen, és semmivé tenni iparkodik ... Innen vagyon, hogy a nemzeti nyelvünknek pallírozása, mely után csak egyedül nagyobb kultúrára mehetnünk, ezer módok által visszanyomattatik. Jobb lelkű íróink nemcsak megvertetnek, hanem üldöztetnek is, élelmekre elegendő eszközöket alig nyerhetnek; ha valaki munkájában legcsekélyebb okoskodást mutogat, munkája a gonosz vizsgálat által (Censura) rútul megszaggattatván gyakorta nyomtatásra sem bocsájtatik, így a ma-

⁴ FERENCZY János, *Napi jegyzések*, 1805. január 19., in SZALAY Anna, *Pályakezdő évek Pest-Budán*, Bp. 1990., 23–24.

gyar könyvek böcsöket elvesztvén, a nyelv is előbbeni, kedves ugyan, de gyenge gyermekségében marad, féltő, netalán a Magyarságnak ezen egyetlen jele pallírozására sohasem juttatson.”⁵

Az intézményhiányos kettős városban az értelmiség évekkel később is csak hol Virág Benedeknél, hol Vitkovics Mihály házában, hol pedig Kultsár István szerkesztőségében kereste a fórumot, ahol összegyűlhet, tervezhet s valamiféle stratégiát is kidolgozhat. Hivatalos társaság létrehozására egyikük sem gondolt, a sok más ok mellett azért sem, mert még 1809-ben is az hangzott el Kultsár asztaltársaságának körében, hogy a „Magyar még most titkos társaságba nem való.”⁶ Egyelőre Kultsár István személye, valamint az 1806-tól megjelent Hazai Tudósítások című lap szerkesztősége és a barátok, továbbá a levelezők köre volt az a legális központ, amely igyekezett eleget tenni a kor kívánalmainak. Sőt, létével és szolgálatával törésvonalat is idézett elő a cenzurális rendeletekkel körülhatárolt hírközlésben, amikor is stratégiájának megvalósulásaként együttesen jelentette meg a köz- és az irodalmi élet híreit, illetve alkotásait is. A következők ismertek: a lap körül csoportosulók körében születtek meg a tervek folyóiratok és társaságok alapítására, intézmények felállítására, s mindezek eredményeképpen Pest irodalmi központtá szervezésére.

A hazai művelődési állapotok és a közgondolkodás főbb vonásait, valamint sajtótörténetünk egyik meghatározó jelenségét vizsgálva elmondhatjuk, hogy 1795 nem zár le és nem nyit irodalomtörténeti korszakot. Maga a Martinovics-féle mozgalom is a cenzúra harapófogójába szorítva szerveződött, s aligha kétséges, hogy a kormányzat taktikai lépése is volt, akárcsak a tübingai pályatétel kiírása 1808-ban. Kétségtől mentes tény, hogy a „vérmezői kivégzések csak a radikális politikai akciókat tudták elválni, a demokratikus polgári törekvések bűvópaták módjára tovább éltek a társadalom mélyén.”⁷ A nemesi ellenállási mozgalomból is ismert hagyományos és a Pesten kialakuló csoportosulások kép-

⁵ 1805. január 22., in i. m., 25.

⁶ HORVÁTH István, *Mindennapi*, 1809. július 17., Bp. 1967.

⁷ BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi?*, Bp. 1978., 7.

viselőinek új felfogása a reformokban kereste és találta meg a lehetőségeket, amikor szorosan összekapcsolta egymással a haza és a haladás feladatkörét. E törekvések egyik jelentős egyéniségévé Kultsár István, a megvalósításhoz vezető út gondolatainak orgánumává pedig az 1806-ban alapított Hazai Tudósítások című lap vált.

II. Kultsár István válaszútjai

Kultsár István életútja a döntéskényszerek sorozatát mutatja.⁸ Kisdiákként a jezsuiták komáromi iskoláját választotta, a rend feloszlata után az állami iskolában maradt, majd a bencések felé tájékozódott. 18 évesen a rend szellemi hatáskörébe került, amikor a tanítórend tagja lett. Tihanyban tanulta a filozófiát, Pannonhalmán élte meg a kolostori szemináriumok megszüntetését, és Pozsonyban érte utol rendjének feloszlata. Legjelesebb világi iskolai tanára Baróti Szabó Dávid jezsuita tanárköltő, aki a poétikát oktatta Komáromban, legkitűnőbb rendi oktatója Cer-

⁸ Kultsár István (Rév-Komárom, 1760. szeptember 16.–1828. március 30., Pest) az ékesszólás tanára, író, szerkesztő, több vármegye táblabírája. Tanulóéveit Komáromban kezdte a jezsuitáknál, 1773-tól az államosított intézményben folytatta, majd 1776. október 27-én átiratkozott a bencések gimnáziumába, s 1778-ban a tanítórend tagja lett. 1779–82 között Tihanyban, 1783 novemberéig Pannonhalmán tanult, és mielőtt fogadalmat tett volna, megszünt a kolostori gimnázium. 1783-tól a pozsonyi Seminarium Generaleben volt teológus, de a rend 1786. december 4-i feloszlatakor a világi életet választotta. 1787-től a Győr megyei Héderváron lakos, érem- és régiséggyűjtésről híres Viczay Mihály gróf udvarában volt nevelő, 1788-tól a komáromi, 1789-től a szombathelyi, 1796-tól az esztergomi gimnáziumban tanított. 1799-től a Georgicont alapító Festetics György gróf László nevű fia mellett volt nevelő, aki 1800–1803 között bölceletet és jogot tanult a pesti egyetemen. 1805 decemberében lapindítási engedélyt kért, s ettől kezdve a nemzeti közösség szolgálatát tekintette legfőbb feladatának. Életének kezdeti szakaszát az itt közölt adatok jelzik a legpontosabban, lexikonaink (a Szinnyei, a MIL és az ÜMIL) mind a mai napig vagy elhallgatják vagy tévesen adják meg életútjának egyes állomásait. Összeállításunk főként MARKOS János *Kultsár István (1760–1828)* (Pannonhalma, 1940.) című könyve alapján készült.

vus Ádám szerzetes volt, akinél logikát, metafizikát és fizikát hallgatott a Tihanyban töltött filozófia-kurzus idején. Baróti Szabó ténylegesen is költő volt, Cervus viszont költői lelkületű és az irodalmat jól értő tudós hírében állott.⁹ Az előbbi már tollában érezhette az 1790 körül megfogalmazott „ledőlt diófa” allegóriáját, az utóbbi pedig nagy műveltségével sugallhatta a lelki szolgálat példáját. Pozsonyban ért véget teológiai stúdiuma, amikor 1786-ban feloszlatták a rendet. A „Seminarium Generale” keretében folyt oktatást és nevelést már átjárta az elvilágiasodás és az új eszmék szellemisége, legfőképpen az, hogy a pap állami hivatalnok.¹⁰ Ennek tudatában Kultsár úgy döntött, hogy nem lesz világi pap, Isten kizárólagos szolgálata helyett embertársai tanításának szenteli életét.

1787-ben nevelői állást vállalt gróf Viczay Mihály hédervári családjánál, de egy év múltával tanári állásra pályázott Komáromba, majd Szombathelyre és végül Esztergomba. Mindkét feladatkör ellátására alkalmassá tette nyelvtudása és tanítási módszere. Kitűnő latinosa volt, beszélt németül és franciául, olvasott olaszul, és megértette a „tót nyelvet”. Tantárgyi magyarázatait általában könyv nélkül tartotta, érthetően és követhetően magyarázott, a szóról-szóra való feleletet senkitől nem fogadta el, s a latin helyett örömmel vette az értelmes magyar nyelvű beszámolókat. Révai Miklós szerint jelentős „tanultsága, irodalmi és hazafias aspirációi s társalgási könnyűsége eléggé ajánlatos egyéniségül tüntették fel.”¹¹ Miközben egyre tartalmasabb és vonzóbb egyéniséggé fejlődött, ő is megpróbálkozott a korban szokásos műfajokkal. Fordított Ovidiusból, eposzt írt Laudon nándorfehérvári győzelméről, 1794-ben pedig kiadta Mikes Törökországi leveleit. A kezdetleges fordítást és a kor divatját követő „jó Magyar-sággal és Poétai Lélekkel írott tudománnyal telyes” eposzt¹² a

⁹ Cervus Ádám (1732–1814), akárcsak Baróti Szabó, előbb jezsuita szerzetes volt, s csak a rend feloszlata után lépett be a Szent Benedek rendbe; így a tanítvány és tanárai ugyanazon a változáson estek át.

¹⁰ MARCZALI Henrik, *Magyarország II. József korában*, Bp. 1882–88., II., 173.

¹¹ Idézi MARKOS J., i. m., 17.

¹² Hadi és más nevezetes történetek, 1790., II., 540–41.; idézi MARKOS J., i. m., 13.

magyar történelem emlékeinek gyarapítását célzó Mikes-könyv kiadása követte. Eposzára felfigyelt a közvélemény, mert a nemzeti öntudat ébresztését olvasta ki belőle; ez több visszhangot kapott, mint Mikes levélgyűjteményének kiadása. Pedig eltért a szokásostól: a Rákóczi-kultusz elindítójává vált, hogy csak Vitkovics, Vörösmarty, Bolyai Farkas, Kisfaludy Károly munkáira emlékeztessünk. Szóvá kell tennünk azt a tényt, hogy a kiadás költségeit Festetics György biztosította. A „tündöklő Hazai szeretetét” megköszönő levelében „a sötétségből napfényre segített” könyv kiadása kapcsán jelzést kapunk az 1795-öt körülvevő időszakról is: „Óhajtottam volna, hogy nagy érdemeinek megismeretésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát.”¹³ A téma fontosságára és a könyvkiadás szükségességére ráébredve nősülni akart, remélvén, hogy egy tíz, tizenkét ezres hozomány révén biztos anyagi alapot teremthet megvalósítandó terveinek: „Egy pénzes lányt elveszek és olyan cathedrám lesz, hogy a pestivel sem cserélek.”¹⁴ A házasság egyelőre elmaradt, helyette Esztergomba került, majd támogatója, Festetics hívta meg nevelőnek László fia mellé. Itt nemcsak tanított, hanem az ő tudása is bővült, főként az „Universalison” tett gyakori látogatásai alkalmával és az 1802-es váradi, valamint az 1803. évi kéthónapos külföldi utazás során szerzett ismeretek révén. Tanítványa mellett maga is rácsodálkozott a stájeri hegyekre, a salzburgi emberekre, München városára, Heidelberg egyetemére és a várra, ahol Ottó magyar király nemzeti ruhás kőszobra áll, Frankfurt kereskedési nyüzsgésére, ahol Tonder szerkesztette a „Neuwidi Újságot” és Göttingára s abban a sok tudós emberre. Festeticsék révén ismeretségi köre bővült, kapcsolatai is jól alakultak, és határozottan tájékozott lett az irodalmi élet területén

¹³ Kultsár István levele Festetics Györgyhez, Szombathely, 1794. március 17., közli: KOSTYÁL István, *Kultsár István levele Festetics Györgyhez*, ItK 1960., 475–76.; vö. MIKES Kelemen, *Törökországi Levelek és Misszilis Levelek*, kiad. HOPP Lajos, Bp. 1966., 366.

¹⁴ Idézi MARKOS J., i. m., 16. A Révai halálával, 1807-ben megüresedett pesti egyetem magyar tanszékének tanári állására Kultsár is pályázott. Az állást Czínke Ferenc nyerte el.

is. Csak egyetlen, a Csokonaihoz 1804-ben írott levele is az imponálóan tájékozott embert mutatja.¹⁵ Arról számol be, hogy továbbította a levelet Erdődinének, látta az Anakreoni dalokat Bécsben, elkészült Verseghy Aglája, Rájnis lefordította Vergilius Georgiconját, maga pedig „megigazította” és az 1773-tól 1803-ig terjedő időszak megírásával ki is egészítette Gebhardi Magyar Ország Históriaját. Minél több ismeret birtokába jutott, s minél szélesebb körű lett ismeretségi köre, annál határozottabbá vált programja: Magyar Történetek Gyűjteménye címen kívánta kiadni a XVI. és XVII. századi emlékeket. Mire Krónika címen 1805-ben megjelent a mohácsi vésszel kezdődő „dolgok” története, már saját jelszavát, a kultúra által nemesített nemzeti lélek kialakításának programját is megfogalmazta.¹⁶

Kultsár újra válaszúthoz érkezett. El kellett döntenie, hogy az előkelő nemesi udvarházakban nevelősködik, vagy a nemzet egészét érintő programok megvalósításán dolgozik. Dilemmáját csak fokozhatta a Hajnóczy József szavaival megfogalmazott fogalompár értelmezése: emberbarát vagy hazafi legyen, avagy a kettő együtt, s így ő is a társadalmi és nemzeti haladás ügyének legyen a hazája által felkent papja.

III. Folyamatosság és újrakezdés a Hazai Tudósítások hasábjain

1806-tól a Hazai Tudósítások, majd 1808-tól a Hazai és Külföldi Tudósítások, végül 1817-től a Hasznos Mulatságok¹⁷ azt a törés-

¹⁵ Kultsár István levele Csokonai Vitéz Mihályhoz, Pest, 1804. január 6., közli GULYÁS József, *Csokonaihoz írott levelek*, ItK 1934., 87.

¹⁶ TOLDY Ferenc, *Irodalmi archépek*, Bp. 1985., 112.

¹⁷ A lap eredeti címe: Hazai tudósítások, mellyeket nemzeti újságképében a magyar nemzetnek közhasznára készített Kultsár István, az ékesenszöllásnak egykori tanítója. A későbbiekben a következő fejléccel jelent meg: Hazai Tudósítások. 1806. július 2.–1808. június 30. Hazai és Külföldi Tudósítások. 1808. július 2.–1809. június 30. Nemzeti Újság vagyis Hazai s Külföldi Tudó-

vonalat „taposta ki”, amely a folyamatosság megtartásával újrajkezdéseket is jelentett, a folytonossággal állandó változást idézett elő. A lapokhoz kapcsolódó egy-egy legfontosabb programcikk is ezt mutatta már azzal is, hogy a bennük megfogalmazott tervek és elképzelések sejteni engedték, az induló lapok általános igény-nyel kívánják szolgálni a magyar kultúra ügyét, és tudatformáló szerepet szánnak a közlendő írásoknak.

Kultsár István a „Ditső Nemzet!” megszólítással 1805 szilveszterén közzétett tájékoztatása tényfeltárás és érvelés sorozata.¹⁸ Bár „A’ jó szándéknak is akadályt vethet a’ hatalom – írja – ... igyekezetem, legalább azt a’ szennyet eltörlötte Nemzeti Nevünkről, hogy a’ *Magyarnak még Ujsága sints a’ maga Hazájában.*” Miközben az újságok általános feladatkörét körvonalazza, a maga újságírói ars poeticáját is megfogalmazza. „... melly hasznos az Újság egy Nemzetnek” – elmélkedik, ugyanis segít megérteni távoli embertársaink állapotát, tudatja velünk a „polgári társaságok” változásait, megismertet „az emberi találmányokkal”; megtanít egészségünk védelmére, „a’ gazdaságot jobbitani, a’ kereskedést jól intézni...; az által a’ jó Hazafiakat ismerni, és az Országban lévő dolgokat nem késő és homályos hírekből, hanem meghatározott értelmes tudósításokból meríteni megszokja; az által Nyelvét, melly minden Nemzetnek fő dísze gyarapítja, és tsinosítja.” Végül európai távlatba helyezi törekvésének irányát, amikor arról szól, hogy ma már „a’ tudományokban, és Nemzeti tsinosodásban vetekednek a’ Nemzetek.”

Az írás logikája egyértelmű, az indokolás világos: Magyarországon a jelenlegi politikai helyzetben azt lehet elérni, hogy magyar nyelvű, magyar híreket közlő újság jelenhessen meg a kettős városban. Európában más a helyzet: sorra születnek az új tudományos eredményeket rögzítő művek, következésképp egyre műveltebbek a nemzetek. „Int az idő, hogy ne késsünk – érvel –

sítások. 1809. július 1.–1839. december 28. Mellékletek: Toldalék. 1806. július –1816. december, Hirdetések. 1817–1837., Gazdaságbéli Gyűjtemény. 1813., 1816., Melléklet: Hasznos Mulatságok. 1817–1839. december 28.

¹⁸ Kultsár István szerkesztői közleménye 1805. december 31-én, in Hazai Tudósítások, válogatta S. VARGA Katalin, Bp. 1985., 17–18. Az itt szereplő idézeteket az eredeti írásmóddal közlöm, hogy érzékeltessem a korabeli írásképet.

Int az idő, hogy iparkodásunk nagyváltával pótoljuk ki, a' mit gondatlanságunkkal elmúltunk." Szolgálatait felajánlva, áldozatvállalását hangsúlyozva folytatja buzdító és az önérzetre apeláló érvelését: „Ha Tudósaink munkáikat, Gazdagaink költségeiket nem sajnálják, rövid idő múlva azon fényes polczon fog megjelenni a' Magyar, mellyre őtet a' természet alkotta. Én pedig – fejezi be gondolatmenetét – nagy meglepéssel fogom azt az örömet érezni, hogy ezen Nemzeti Újságom által a' Hazafiúi érzés terjesztésének, és a' Nemzeti Lélek felelevenítésének Édes Hazámban eszköze lehettem.”

Az 1808. május 15-én kelt tájékoztatásban a szerkesztő arról értesítette lapjának olvasóit, hogy július elejétől Hazai és Külföldi Tudósítások címen folytatja az újság megjelentetését.¹⁹ Az eddigi bizalomért cserébe új levelezőtársak bevonását ígérte „mind hazánk kebelében, mind az ország határain kívül, úgyhogy bátran mondhatom – írja –, hogy ezután minden nevezetes történeteket szaporán, és igazán közölhetek.” Az új profil kialakításához ezúttal nem fűzött bővebb magyarázatokat. Az újságíró-szerkesztő szólalt meg, amikor gyors és tényszerű tájékoztatást ígért, amikor viszont a francia és német lapforrásokat említette, az utóbbi esetben Európa legnépszerűbb újságjának, a Tonder szerkesztette Neuwieder Zeitung híryanagával kecsegtette olvasóit. Előbb csak a főbb híreit vette át, 1810-től azonban a Toldalékban közölni kezdte a lap teljes magyar fordítását. Érdekeltsege és használni akarása együttes hatására 1813-tól mellékletet is csatolt lapjához Gazdaságbéli Gyűjtemény címen, melyben a „házi s mezei gazdaság eránt való ritkább észrevételekkel”, főként azonban a keszthelyi Georgikonnal kapcsolatos írásokat közölte.

1816. december 24-én újabb „jelentést” fogalmazott meg Kultsár.²⁰ Megtartva az 1806-os lapindító írásának elveit, újdonsággal állt elő, amennyiben körvonalazta a korabeli írók feladatait. Annak a véleményének adott hangot, hogy a „nemzeteket egymás

¹⁹ Kultsár István szerkesztői közleménye, 1808. május 15-én, Hazai Tudósítások. 1808. I. Toldalék. Itt és a továbbiakban S. Varga Katalin könyvének egységesített írásképét közlöm.

²⁰ Kultsár István jelentése a Hazai és Külföldi Tudósításokról, 1816. december 24-én, Hazai és Külföldi Tudósítások, 1816., II., 52. sz., Toldalék.

között nem a földi birtok, hanem a lelki felvilágosodás teszi nagyobbakká. Ebben az írók minden nemzetnek a szövétnekei – írja. – Ők ébresztik szendergő lelkét, kielégítik tudni vágyását, bővítik szerzett ismereteit, tökéletesítik mindenféle ügyességét.” Mentetegetőzve teszi hozzá, hogy ebbeli szándékait mindeddig nem tudta megvalósítani, mert a magyarság szívesebben figyelt Európa nagy történelmi eseményeire, s közben a belső aggodalmunk is gátló tényező volt. Most, hogy újra magunkra figyelhetünk és állandó békekességben élhetünk, Hasznos Mulatságok címen melléklappal bővíti újságját. Reméli, hogy a jobb neveltetésű személyek szívesen fogadják a magyar nyelv, a szépmesterségek (ékes-szólás, rajz, ének, tánc), a gazdálkodás, a találmányok, a különlegességek egy-egy jellemzőjének a leírását, miként a tréfás és mesés történetek közlését is.

A három beköszöntő írás tartalmát összevetve a lapok valódi irányával megállapíthatjuk, hogy az olvasók nem lehettek csalódottak. A megfogalmazott célok nem váltak frazeológiai gyűjteménnyé, a közlemények lefedték az ígéretek körét. Az előfizetők referáló lapot kaptak kézhez heti két alkalommal, szerdán és szombaton, amelyben a szerkesztőség tollából származó hírek mellett az olvasók által beküldött híradások is szerepeltek „Magyar-, Erdély-, Horvát-, Tót-, Gálic-, és Ladomér, nemkülönbén Moldva-, és Oláh-, Rác-, és Bosnya-országokból.”²¹ A témakörök felölelték az egyházi és világi, a helytartótanácsi és vármegyei, a civil és katonai, a gazdasági és kulturális élet szinte minden területét, sőt a nők, anyák, asszonyok figyelmét és a magyar történelem hasznos, valamint mulatságos történeteinek körét is, így egyszerre inspiráltak és elégítettek ki egyfajta teljesség iránti igényt. A közömbösökben érdeklődést, az érdeklődőkben szükségletet váltott ki a híradások sora, amelyekről maga a szerkesztő már jó előre így nyilatkozott: „oly válogatással és figyelmetességgel fogom írni leveleimet, hogy azokban ki-ki a mi időnkbeli történeteket jövődöben is bízást kereshesse.”²² Kultsár lapbeli

²¹ Kultsár István szerkesztői közleménye, 1806. böjtmás havának 1. napján, in Hazai Tudósítások, i. m., 2l.

²² I. m. 19.

törekvésének kétségkívüli szembetűnő vonása a nevelés. A hírekkel és a hírekben közölt vagy hozzájuk kapcsolt ismeretekkel műveltségközvetítő és -terjesztő funkciót is vállalt, s ha jól meggondoljuk, még azt is el kell ismernünk, hogy magas szinten kívánta egységesíteni olvasói tudását és a magyarság nemzet tudatát. Következtetéseinket megfelelően igazolják azok a tudósítások, amelyek egyúttal egy-egy esemény megrendezésének a mintájául is szolgáltak, azok a közlések, amelyek egyúttal honi intézményeink hiányaira is utaltak, vagy azok a jelentések, amelyek egyúttal a katasztrófák vagy járványok elkerülhetőségének módjait is tartalmazták.

A kitűzött célok és a megvalósításuk közötti összhang megtartására igényt tartó szerkesztői munka meghozta a várt eredményt. A szerkesztőség és az olvasóközönség egyaránt megvalósultnak hihette Kultsár azon elgondolását, amelyet magyar nyelvű újságjával kapcsolatban írt le: „Meggyőződve arról, hogy az újságok kiváltképpen való eszközei lehetnek a nyelv és a tudományok elterjesztésének, s emellett azt nagy méltatlanságnak tartván, hogy a haza kebelében, ahol két német, egy deák újság irattatik, éppen az uralkodó nemzetnek nyelve láttassék elnémulni, végre az egész országnak az utolsó pozsonyi gyűlésen a nyelv felemeltetése eránt kijelentett óhaját szívemre vévén, magamat itt az ország közepén a nemzetnek tanultabb részének számára magyar újság írására határoztam.”²³ A negyedréti alakú, Trattner Mátyás pesti nyomdájából kikerült lapok tér-, idő- és témabeli dimenziói lehetőséget kínáltak a szokásos publicisztikai előadásokon túl új műfaj-kezdemények bemutatására is. Ha a próbálkozás szintjén is, de beszélhetünk a társadalom- és természet-tudomány, valamint a szépirodalom körében megjelent könyvek ismertetéséről és kritikájáról, pl. a magyar zsidóság, a visszatérő járványos betegségek, a tájegységek éghajlatának vagy anyanyelvünk állapotának taglalásakor. Hasonlóképpen vélekedhetünk az állatmese (a 12 golya esete), az úti levél (a nádor útjai), az életkép (a lóusztatás), a rémtörténet (a siklói rablás), a szocio-

²³ Kultsár István kérelme Pest vármegyéhez, 1806. május 20-án, in i. m., 5.

gráfia (Mezőberény), az írói portré (Orczy Lőrinc) és más műfajok előfordulásairól.

A megvalósítandó célok között visszatérően szerepel a hiteles hírközlés és a szakmailag megalapozott ismeretterjesztés, valamint a haza iránti felelősség felkeltésének, az anyanyelv művelésének és az európai országok törekvéseivel való azonosulásnak az igénye. Jól kivehetően tartalmazzák a tájékozottság, tudás, hazaszeretet, anyanyelv és európai kitekintés egymást feltételező és erősítő fogalmait, vagyis a nemzeti érzés és haladás, magyarságtudat és európaiság egymást kiegészítő és serkentő gondolatait. Vitán felül áll, hogy Kultsár tetteinek legfőbb mozgója a hazafiság, s ennek inspirálása, miként ő is fogalmazott: „az új hírek ismertetése mellett több alkalmatosságom leszen a hazafiság nevelésére.”²⁴ Ezért is hiányzik lapjaiból a talmi értékű heves csatározás, és ugyanezért engedi elhúzódni a tartalmas vitákat, miközben sugárzik az írásokból a mindennapi élet egész dinamikájának érzékeltetésére irányuló szerkesztői törekvés is.

Kultsár István neve olyannyira egybeforrott a Hazai Tudósításokkal, hogy a rá vonatkozó értékelések az újságot is illetik. Toldy Ferenc véleménye máig érvényesen a legtalálóbb a szerkesztőről és lapjáról: „Nem lázította fel vérünket, de lassanként elősegítette átváltozásunkat.”²⁵ Ez a gondosan kimunkált megfogalmazás azt az értelmezési kört rögzíti, hogy Kultsár vonzó egyéniség volt, aki „az idő engedte” lehetőségeket tudatosan használta ki 1806–1814 között a „nyílt háztól” a színház, 1806–1817 között a „valóságos eredeti újságtól” a folyóirat szerepét betöltő Hasznos Mulatságok és 1806–1828 között az „irodalmi összejövetelektől” a tudós társaság kezdeményezéséig. De arra is enged következtetni, hogy az 1806-os törésvonal mentén a lapjához szegődtek lassan gyarapodó táborát képes volt megóvni az 1795-ös – Kazinczy szavával – „példától”, és rettegő magyarság helyett küzdelmekre képes reformnemzedék csoportjait nevelte fel.

²⁴ Kultsár István levele Wesselényi Miklóshoz, Pest, 1806. január 17., közli K. PAPP Miklós, *Egy irodalomtörténeti emlék*, in *Történeti Lapok* 1874., 314.

²⁵ TOLDY F., i. m., 112.

A lap szerkesztőségének elévülhetetlen érdeme, hogy képes volt érzékeltetni a közölt írások révén, a Magyar Királyság a Habsburg-monarchia összlakosságának 45, területének pedig 55%-át alkotja az 1804-es összeírások utáni években.²⁶ Már az arányok alapján is, de annak tudatában is, hogy a Magyar Királyságon belül csak a magyarok és a horvátok alkotnak teljes társadalmat, mintegy jogszerűvé tehetette az újság profiljának folyamatos bővülését. A hatás azonban szűkebb körben érvényesülhetett, ugyanis a magyar nyelvű lakosság részaránya mindössze 42% volt, s ennek az alig három és félmillió magyarnak sem az anyanyelvi gazdagságát, hanem a módfelett való nyelvi szegénységét kell megemlítenünk. A pesti központból elindított írói befolyásolás nyolcszáz körüli előfizetőhöz és nem lebecsülendő számú további érdeklődőhöz jutott el. A lap elterjedtségének és a feltételezhető olvasók számának ismeretében is azt mondhatjuk, hogy sikeres kezdeményezés volt az elindítása, mert társadalmi és művelődési igényt elégített ki, új törekvések mozgatóerejét jelentette, és az érdeklődők, valamint a tudósok táborának szerveződését segítette elő.

A Hazai Tudósítások megjelentetését a sajtótörténet korszakhatárnak tekinti, mert ez volt az első folyamatosan megjelent pesti magyar újság, a fővárosi hírlapirodalom valódi meghonosítója. Kókay György óvatosabban fogalmaz: szerinte fejezetnyitó a lap, a magyar jakobinus mozgalom elfojtását követő visszaesés után megindult fejlődés első láncszeme.²⁷ Tény, hogy lezárja ugyan XVIII. századi hírlapirodalmunk történetét, de a publicisztikára még alkalmatlan, politikai és világnézeti hatósugara I. Ferenc abszolutizmusán és a magyar uralkodó osztály érdekein belül marad. Akadémiai irodalomtörténetünk egyértelműen korszakos jelentőségűnek állítja be megjelenését. A Dezsényi Béla tollából származó írás új politikai hírlapnak nevezi, és legjobb érdemei között azt említi, hogy „tudatosan napirenden tartotta a nyelvi és irodalmi kérdéseket, ... miközben a magyar sajtó köz-

²⁶ BENDA Kálmán, *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*, I. m., 13–63.

²⁷ KÓKAY György, *A Hazai Tudósítások és a pesti magyar hírlapirodalom kibontakozása*, in *A magyar sajtó története I.*, szerk. uő., Bp. 1979., 247.

pontja – Pozsony és Bécs után – végül Pest lett.”²⁸ Legújabb irodalomtörténeteink közül Nemeskürty Istváné csak jelzést ad a létéről imígyen: „Újdonság Kultsár István: Hazai és Külföldi Tudósítások című hírlapja 1806 [!] júliusától.”²⁹ Rónay László részletesebben szól róla, s azzal, hogy A felvilágosodás irodalma fejezetén belül A jakobinus mozgalom bukása után című alfejezetben elemzi a lap és Kultsár szerepét, meghatározó jelentőséget tulajdonít neki. Értelmezésünk szerint az 1806-os megjelenési időpontot törésvonalnak tartja, amikor így ír: „Ebben az évben szinte áttörést jelentett a Hazai Tudósítások című lap megjelenése, amely nem politikai híreivel – eleinte nem is közölhetett külföldi tudósításokat –, hanem nyelvi és irodalmi közleményeivel keltett figyelmet. E lap révén lett Pest irodalmi központ.”³⁰ Tegyük hozzá: és Kultsár folyóiratterveinek mások által megvalósított előkészítője, 1817-ig a Tudományos Gyűjtemény, 1822-ig pedig az Aurora dajkáló bölcsője.

²⁸ DEZSÉNYI Béla, *A sajtó és a cenzúra*, in *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp. 1965., 192.

²⁹ NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket*, Első kötet, Bp. 1983., 377.

³⁰ RÓNAY László, *Erkölc és irodalom*, Bp. 1993., 93.

A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM ERDÉLYI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az erdélyi jakobinusság körüli viták a mai napig sem ültek el. Ismeretes, hogy Mályusz Elemér Sándor Lipót nádor iratai bevezetőjében (1926), lebecsülve a francia forradalom erdélyi visszhangját, teljesen tagadta a Martinovics-összeesküvés erdélyi ágazatának létezését, Barcsay Ábrahám forradalom iránti szimpátiáját „külsőleges”-nek tekintette.¹ A kérdés fonálát évtizedekkel később bontogató Jancsó Elemér a mozgalom erdélyi és partiumi ágazatának kiépítéséről beszélt. A partiumit tartotta fejlettebbnek (képviselőiben egy radikális, forradalom felé haladó értelmiséget látott), míg a gazdaságilag-társadalmilag elmaradottabb Erdélyben mérsékeltabb politikai erőket. Az összeesküvés kibontakozásában fontosnak tartja a külső eszmei hatást.² Benda Kálmán, a jakobinus mozgalom iratanyagának tudományos kiadója és értékelője, az erdélyi jakobinusságot a magyarországi mozgalom kiágazásának tekintette.³ Jancsóval és Bendával vitába szállva, Trócsányi Zsolt tagadta a mozgalom erdélyi kiépítését. Szerinte Jancsó túlértékelt az erdélyi jakobinusságot és „radikális demokrata értelmiséget látott ott, ahol csak modernizálódni vágyó nemesek találhatók.” Bendával szemben, Trócsányi sarkított álláspontja szemszögéből Erdélyben nem a magyarországi mozgalom ágazatáról van szó, hanem a hagyományos rendi ellenzék öntörvényű fejlődésének eredményéről.⁴ Azzal a szomorú érzés-

¹ MÁLYUSZ Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, Bp. 1926., 195–197.

² JANCSÓ Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig*, Bukarest 1966., 70–95.

³ *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, sajtó alá rendezte BENDA Kálmán, Bp. 1957., I., LXXXI–LXXXII.

sel, hogy nagyrabecsült elődeink egyike sem lehet közöttünk, e vitához szeretnénk néhány adattal és megjegyzéssel kapcsolódni.

Pontosítani kívánjuk először azt, hogy a mozgalomnak nem partiumi, hanem kelet-magyarországi és erdélyi ágazatáról beszélhetünk. Az elsőnek a központja Várad volt, melynek kereskedelmi, politikai és művelődési szerepe jelentősen megnőtt (megyei és püspöki székhely, neves jogakadémia és más intézmények befogadója), ahol számottevő értelmiség tömörült. A mozgalom mindkét keleti hajtásának kiépítésében a kiindulópont a nagykarolyi főispáni installáció. A beiktatáson jelen lévő Kazinczy Ferenc itt beszervezte a mozgalomba testvérét, Dénest és Szlávgy Györgyöt (az első Bihar vármegye főjegyzője, Szlávgy meg főszolgabírája volt).⁵ A bihari szervezőmunka folytatódott, Szatmár, Arad, Temes és Máramaros megyékre is kiterjedt,⁶ a hívek száma szépen gyarapodott, mikor az összeesküvés leleplezése után a titkosrendőrség karma a váradiakra is lecsapott. A letartóztatottak közül sokakat elítéltek, a váradiak közül Balugyánszky Mihály jogakadémiai tanár, Szlávgy György és János testvére évekig börtönben sínylődtek, Szentjóni Szabó László költő és főispáni magántitkár pedig a börtönben pusztult el.⁷ Az összeesküvés kelet-magyarországi ágazatának létezése tehát tény, kérdései is nagyjából tisztázottak.

Nem mondhatjuk el ugyanezt a mozgalom erdélyi szétágazásáról. Itt a szervezkedést a szabadkőművesség, a Diana Társaság működése és az országgyűlési ellenzék tevékenysége előzte meg. 1790, a Gubernium Kolozsvárra helyezése után, a mintegy négy évtizedes múltra visszatekintő szabadkőművesség aktivizálódik. Titkos ülésein a politikai és szellemi elit, arisztokraták, nemesek, polgárok és értelmiségiek, magyarok, szászok és románok, az emberek közötti egyenlőség és szolidaritás eszmevilágában test-

⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez*, in *Történelmi Szemle* 1965., 1–6.

⁵ JANCSÓ Elemér, *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai*, in *Kelemen-emlékkönyv*, Bukarest 1957., 402–404; *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m., I. LXXX.

⁶ *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m., II. 304–305., III. 291.

⁷ JANCSÓ, i. m. 403.

vériesülnek. Vele szemben a Diana Társaság újabb keletű (1794). Bevallottan a sportszerű vadászat, valójában az erkölcsi nemesítés, egészséges közszellem kialakítása és modern gazdasági eszmék terjesztése kerekedik ki céljaiból és azok sokban a Széchenyi- és Wesselényi-féle reformnemzedék programjával csengenek egybe.⁸ De a társaság megalakulása évének végén, a Martinovics-összeesküvés leleplezésének rémületében a Gubernium tanácsára feloszlott. Mindkét társaság szervezeti keret volt és előiskola a továbblépéshez. A jozefinizmus bukása után, a felvilágosodás és a francia forradalom hatására az erdélyi országgyűlések légköre áttüzesedett és az ellenzékéből kicsiholta a változtatás szükségességének akarátát. A reformokra törekvő nemesi ellenzék különösen a dinasztiahoz fűződő viszony, az önállóság, a magyar nyelv és művelődés kérdésében lépett fel keményebben. Különösen, hogy bebizonyosodott: itáliai felvilágosult kormányzása után II. Lipót is a halogatás híve és a változtatás ellensége. A ferenci abszolutizmussal a helyzet csak rosszabbodott, a feszültséget fokozta, amikor megérkezett Martinovics és társai letartóztatásának a híre.

Magára az erdélyi szervezkedésre akkor derült fény, mikor besugó információjára alapozva, 1795. február 11-én gróf Bánffy György erdélyi gubernátor azt jelentette az udvarnak, hogy titkos társaság működik az országban. A szervezet célja „különböző, a franciákéhoz némileg hasonló elvek terjesztése és mihelyt lehetséges, általános robbanás eszközlése minden tekintély és hatalom ellen.” Központja eredetileg Marosvásárhelyen volt, azonban az 1794–95-ös országgyűlés miatt székhelyét Kolozsvárra tették át. Tagjai vagyonos és kismemesek, de a Tábla kancellistái is rokonszenveznek velük: kapcsolatban vannak egy Nagykároly környékén működő magyarországi társasággal. A biztonság kedvéért a gubernátor 3–4 sorezred Erdélybe vezénylését ajánlja. Br. Felix Barco tábornok, királyi biztos néhány nap múlva (febr. 17.) szintén jelentést tesz az udvarnak, hogy Erdély öt nyugati vármegyéjében fegyveres felkelés készülődik, melyet a szomszédos magyar-

⁸ *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, I. LXXXI.; *Erdély története*, szerk. KÓPECZI Béla, Bp. 1986., II. 1068–1070; TRÓCSÁNYI Zs., i. m. 2., 4–5.; JANCSÓ, i. m. 409.; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Wesselényi Miklós*, Bp. 1965., 20.

országi megyék készek segíteni. Következményként, Sándor Lipót nádor és Barco tábornok erélyes intézkedéseket és a gyanúsítottak letartóztatását kérte, ugyanakkor Bánffy gubernátor és gróf Teleki Sámuel kancellár lassú, kíméletes eljárást ajánlott az uralkodónak.⁹

A fentiekhez a legutóbbi kutatások újabb adatokat hoztak felszínre, különösen az Erdélyi Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária elnöki anyagából. A központi hatóságok vezetőinek bizalmas iratai közé került besúgói jelentések, diétai iratok és levelek, követek körében végzett kihallgatási jegyzőkönyvek és azokra reflektáló válaszok (*Reflexiones*), a szervezkedés külkapcsolataira utaló missilisek és iratok, végül egy szilágysági investigatio új aspektusokra derítenek fényt.

Az utóbbi például egy eddig figyelemre nem méltatott értelmiségirc, Halmágyi László szolgabíróra irányítja a figyelmet. A németül is beszélő Halmágyi (az 1790–91. évi diéta követe, „olvasó ember”, aki „minden második s harmadik napon újabb könyvet veszen elő”) ellen az volt a vád, hogy forradalmi kijelentéseket tett és a katekizmus egy példányát őrizte. Ezt tagadta ugyan, de más tiltott könyvek kétségtelenül jártak a kezében (Volney: *Catéchisme du citoyen français* és Rabaut de Saint-Étienne: *Précis de l'histoire de la révolution française*). Tudnunk kell, hogy az utóbbi munka a Martinovicséhoz hasonló katekizmust tartalmazott és a per során olvasása vádpontként szerepelt, s híre terjedt Halmágyi letartóztatásának is. Az ügyet azonban elsimították, ami annál meglepőbb, mert Halmágyi Barco tábornok februári feljelentésében is szerepelt, mint aki a magyarországi és erdélyi fegyveres felkelés közti összeköttetést tartja.¹⁰

Ha az 1795. évi szilágysági nyomozás során nem jutottak nyomára, a Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának 1796. évi másolata felbukkant Kolozsváron. Gedő Józsefben, azaz „Ge-

⁹ MÁLYUSZ E., i. m., 789.; TRÓCSÁNYI Zs., *Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez*, i. m. 4–6.

¹⁰ TRÓCSÁNYI Zs., i. m., 8; *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m. III., 214., 231.; Magyar Országos Levéltár. (OL). F38. Bánffy György gubernátor elnöki iratai, iktatatlan iratok. (ezután: *GubPraesIktl.*) 2. cs. 1795. évi szilágysomlyói investigatio.

dő polgárban” (ahogy kollégái szólították) tisztázódott másolójának személye is. Vele együtt végezte tanulmányait a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban a felvilágosító Körmőczy János, Göttinga neveltje, akinek könyvtárában a jakobinus Laczkovics János két fordításának (Johann Rautenstrauch: *A jezsuiták kiűzése Kínából* és Trenk Frigyes *Mérő serpenyője*) kéziratos példányai is megtalálhatók.¹¹ Úgy tűnik, hogy nemcsak az unitárius, hanem a református és katolikus főiskolákban, Kolozsvár és Marosvásárhely kancelláriáiban, Magyarországhoz hasonlóan, plebejus demokráta értelmiség, a forradalom elkötelezett tábora volt kialakulóban.

Egy újonnan előkerült, 1796. évi vallatás igazolja, hogy az erdélyi jakobinusság hullámai a távoli Alsó-Fehér és Hunyad vármegyékbe is elhatoltak, olyan politikai és művelődési központokba, mint Nagyenyed és Déva, szintúgy az erős bányászpolgársággal rendelkező Abrudbánya. Itt a forró napokban erős antimonarchista, függetlenségi és franciabarát nyilatkozatok hangzottak el, reménykedő hangok a Habsburg-dinasztia bukásában („Bécs feltámadott a király ellen”) és hogy az „országban Frantzia világ lesz”. A vallatás annál izgalmasabb, mert terítékre kerültek benne a felvilágosító és szabadkőműves Gyarmathi Sámuel, kiváló nyelvészünk politikai nézetei is.¹²

Viszátérve a mozgalom erdélyi főcsapására, kétségtelen, hogy az erdélyi jakobinus szervezkedést is a nagykárolyi főispáni beiktatás alapozta meg, ahol Wesselényi Miklós is jelen volt. Uradalmának központja Zsibón, a Partiumban feküdt, mely mindig összekötő kapocs volt Magyarország és Erdély között. A terület politikai, közigazgatási és művelődési tekintetben Erdély felé igazodott, maga Wesselényi is az itteni közéletbe kapcsolódott bele, és válhatott végül is a mozgalom közvetítőjévé, az itteni

¹¹ HAJÓS József, *Kiss Mihály*, Bukarest 1953., 6.; JANCSÓ Elemér, *Egy kiadatlan hazai jakobinus káté*, in *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1958., 232–238; BORBÁTH Károly, *A jakobinus káté másolójáról*, in *Korunk* 1963., 259–261; Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltára, Körmőczy János hagyatéka, könyvjegyzék; CSETRI Elek, *Körmőczy János*, in *A tudomány szolgálatában. (Benda Kálmán emlékkönyve)*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp. 1993., 266.

¹² CSETRI Elek, *Egy elfeledett időszak*, *Magyar Tudomány* 1993., 1316.

szervezkedés kulcsfigurájává, minősült Barco tábornok szemében Túri Lászlóval és Barcsay Ábrahámmal együtt a „legveszedelmesebb” jakobinusnak.¹³ Wesselényi neve nemcsak az Erdélyből érkezett jelentésekben foglalt el központi helyet, hanem ő a magyarországi felségsértési per egyetlen név szerint is gyanúba került erdélyi, illetve partiumi szereplője. Az 1790-es évek erdélyi országgyűléseinek ismert személyisége, aki országa önállóságáért és alkotmányos rendjéért következetesen küzdött. „A törvények megtartásáért »egy szabad nemzetnek ... magának kell gondoskodni« – különben rabságba kerül”¹⁴ – hirdette. Családja Habsburg-ellenes tradíciói, ellenzéki szerepe a diétán, tettleges szembefordulása az újoncozással, egész közéleti szerepe, függetlenségi törekvései, szimpátiája a francia forradalommal és a Kościuszko-felkeléssel, jellemc és baráti köre, mind arra vallanak, hogy Nagykárolyban szerepet vállalt a jakobinus mozgalom erdélyi szervezésében. Ezt erősítik meg a diétai követek sorában végzett 1795. évi vallomások jegyzőkönyvei, amelyek összeesküvő szándékaira és vezéri ambíciójára vetnek fényt. Noha az ügyben vallatott Kazinczy és maga Wesselényi (konspiratív nevén: *Vigyázó*) tagadta ezt, ez esetben Martinovics ellenkező értelmű vallomása látszik valósnak. Megjegyzendő azonban, hogy ha csatlakozását biztosnak is fogadjuk el, a nagykárolyi beiktatás (1794. július 7.) és a magyarországi jakobinusok letartóztatása hírének leérkezése (1794. július vége) között Wesselényinek az erdélyi szervezkedésre mindössze három hét állott rendelkezésére. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a letartóztatások hírének vétele után a szervező munkát le kellett állítania. Így a jakobinus szakasz után egy egészen új időszak kezdődik: a politikai harc kibontakoztatása az új viszonyok között az országgyűlésen, szabadkőműves összejöveteleken, hol titkos, hol nyilvános üléseken. Wesselényi most is élen jár.

Vele együtt Túri László a korabeli Erdély legjelesebb közjogásza és legnagyobb formátumú politikusa. A Királyföldbe ékelt

¹³ TRÓCSÁNYI Zs., i. m., 4–10; JANCSÓ E., *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai*, i. m., 411; *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m., III., 308.

¹⁴ GubPraesIktl.3.sz. Közép-Szolnok vármegye *A mi kedves hazánk* kezdetű követutatisása az 1794. évi országgyűlésre.

Hidegvizen (Nagyszebentől északra) volt birtoka. Szülőföldjén inkább a középnemességhez tartozott, de édesapja már az értelmiségbe nőtt bele és szintén jogász volt. Fia pedig a hivatali létra legalsó fokáról a legmagasabbig emelkedik, practicánsból az ítélőmesteri tisztig a Királyi Táblán.¹⁵ Azért tekinti gróf Wass Miklós az „afféle semmik” egyikének. Felvilágosult gondolkodó, jozefinista, szabadkőműves, az „új gondolkodás módjának” hordozója.¹⁶ Kiváló politikai érzékkel rendelkezik, egyben nagyszerűen forgatja a tollat a magyar mellett latin és német nyelven is. Ugyanakkor mint közjogász Erdély alkotmányos múltja is közelről érdekelte. Szellemi nyitottságához tartozik, hogy eljutott a közteherviselés gondolatáig, ami kortársai között kivételnek számított: „minden tagja az hazának – írta 1796-ban – annak javai-ban való részesülésinek mértékihez képest, az közönséges szükségre is törvényes úton és módon concurrálni tartozik.”¹⁷ Noha világlátásban közszolgálatban, a „status embere”-ként dolgozott és nagyfelelősségű tisztséget viselt, mint az emberi és nemzeti jogok, a szabadság és egyenlőség híve s mint patrióta és világpolgár eljuthatott a Martinovics-összeesküvés vonulatáig. Mindketten politikai programokat írtak (Wesselényi *A mi kedves hazánkat*, megyéje követutasítását, Túri meg a *Látván Európának* kezdetűt, mely a nemesi reformerek követeléseit fogalmazza meg s annak alkotóeleme a nationalis militia terve). Nem véletlenül került mindkét írás a gubernátor bizalmas iratai közé.¹⁸ Eszmeiségük és tekintélyük emelte őket a nemesi reformerek élére. Mindkettőjüket gyanú és vizsgálat sújtotta, Wesselényire per zúdult, Túri pedig elvesztette ítélőmesteri állását, s egyaránt fenyegette mindkettőjüket a letartóztatás veszélye. Kettőjük közül Túri a felkészültebb, a kifinomultabb szellem és az igazi

¹⁵ HERPEI Ádám, *A bíró, egy halotti beszéd... Túri László emlékezetére*, Kolozsvár, 1813.; KERESZTES István, *Egy haza támasza... Túri László emlékezetére*, Kolozsvár, 1813.

¹⁶ *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m., I. LXXXI-LXXXII.; GubPraesIktl. 4. és 8. sz.

¹⁷ GubPraesIktl. Missiles. Túri László – Bánffy Györgynek. Szászvessződ 1796. október 11.

¹⁸ Ld. a 14. sz. jegyzetet és GubPraesIktl. 10. sz.

politikai talentum, ő a „spiritus rector”. Főleg őt tartják „veszélyes ember”-nek.¹⁹ Wesselényi inkább szónoki képessége, politikai befolyása, bátorsága és ambíciója, no meg nevének nemesebb csengése révén jut az élre. Wesselényi mögött a reformer és sérelmes nemesség áll, Túri mellé rajtuk kívül felsorakoznak a kancellisták, a plebejus értelmiségi elemek. Mindketten tagadták az összeküvésben való részvételüket, Wesselényi a maga gunyoros modorában, Túri pedig diplomatikusan és elvszerűen azzal, hogy országgyűlési küzdelmét „hazafias buzgóságból és tökéletes meggyőződésből” folytatta”.²⁰ Annak azonban kevés a valószínűsége, hogy az ítélőmester és jogtudós, a törvény embere letért volna az alkotmányos útról.

Eszmei-politikai tekintetben megközelítette őket Barcsay Ábrahám, Wesselényi vetélytársa a tervezett nationalis militia, az önálló erdélyi hadsereg élén. Aranka Györgyöt, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság vezetőjét is megpróbálták magukhoz vonni, ő azonban ekkor már nézeteiben megingott. Rajtuk kívül nyilvánvalóan az említett Halmágyi Lászlót, a Zsibón gyakran megfordult Sombori Ádámot és a világlátott, felvilágosult és szabadkőműves Toldalagi Lászlót igyekeztek megnyerni. Sombori László, Hunyad vármegye követe ellen az egyik vád az volt, hogy „a frantzia egyenlőségnek és az emberiség jussaiból kihozott rossz és titkos kifejezéseknek” „barátja”. Adataink fényében, szellemiségük és tevékenységük révén főleg ők jöhetnek számításba, mint a titkos szervezkedés kiszemeltjei.²¹

Noha rendszerbe szedett politikai arculatuk nincsen, kíséreljük meg az erdélyi nemes reformer-ellenzék, illetve a jakobinuság programjának felvázolását. A reformerek az abszolutizmus felszámolására, az önállóság kivívására törekedtek, mérsékelt reformokat akartak megvalósítani (évenkénti diétát a rendek vezető szerepével, magyar művelődési intézmények létrehozását, a magyar nyelv előtérbe helyezését, a jobbágyság helyzetének javítását a katonai adó és újoncállítási kötelezettség csökkenté-

¹⁹ GubPraesIktl. 4. sz.; MÁLYUSZ, i. m., 796.; JANCsó, i. m., 411.

²⁰ GubPraesIktl. 4. sz.

²¹ Uo. és *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m. I. LXXXI–LXXXII.

sével, támogatták a deputációk munkáját a hozandó társadalmi, gazdasági-kereskedelmi, tanügyi reformok előkészítésével) és önálló külpolitikai vonalat szerettek volna érvényesíteni (francia háború befejezése, a lengyel felkelés támogatása, saját külképviselet a szomszédos országokban). A jakobinusokról az volt a vélemény, hogy „az egész ország constitutiojának felfordulását szomjúhozzák” és „az új gondolkodás szekerét” tolják, politikai egyenlőséget akarnak elérni, sőt fegyveres felkelést készítenek elő a dinasztia megdöntésére.²² Céljuk megvalósításában főleg a székely határőrség katonai segítségére akartak építeni (Magyarosi József invalidus huszárkáplár „Postamester” álnéven valóságos népi hőssé növi ki magát a közvetítésben), de távolabbi politikai-katonai kapcsolatokra és támogatásra is számítottak.²³ Azonban a bécsi és azzal együtt a magyarországi összeesküvést 1794 nyarán felszámolták, a francia jakobinus diktatúra pedig megbukott.

A bécsi szervezkedés és a Martinovics-összeesküvés felfedése a Habsburg-kormányzatnak kapóra jött, hogy az erdélyi jakobinusokkal és ellenzékiekkel leszámoljon. A „Hív Polgár” álnév mögött megbújó besúgó, Török Elek, Alsó-Fehér vármegye köve-
te, júdáspénzért játszotta az informátor szerepét, de besegített neki gróf Bethlen József későbbi kincstartó is, aki szabadkőműves páholytársait szolgáltatta ki.²⁴

A nádornak (aki időközben meghalt) és Barco tábornoknak erélyes leszámolást követelő vonalával ellentétben, Bécs Bánffy gubernátor, Teleki Sámuel kancellár és Cserei János táblai elnök higgadtabb, kiváráó, vizsgálati álláspontját fogadta el, akik honfitársaik mentésére, a crimen laesae maiestatis kikerülésére, és a nyomok eltüntetésére törekedtek. A bécsi vezető körök politikai bölcsessége azt diktálta, hogy Martinovicsék kivégzésével elegendő példát statuáltak az erdélyi elégedetlenek elhallgattatására.

²² Uo. és TRÓCSÁNYI Zs., i. m., 4., 8.

²³ Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára. Teleki Sámuel elnöki iratai. Magyarosi József 1795. augusztus 21-i kihallgatási jegyzőkönyve; GubPraesIktl. 3. és 4. sz.; *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, i. m. III. 190; MÁLYUSZ, i. m., 798.

²⁴ TRÓCSÁNYI ZS., i. m., 9.; GubPraesIktl. 4. sz.

Különben is az erőtlén kis határtartomány önmagában nem volt komoly politikai és katonai tényező az összbirodalom egészében. Így a vizsgálat 1795 végére csendesen elhalt, a megfélemlített erdélyi ellenzék visszahúzódott, a hullámok elcsitultak, az erdélyi rendek nolens-volens a birodalom általános irányvonalához igazodtak.

A BARCSAY-ÜGY

Az én életemet a magánosságnak
Szentelem, nem leszek rabja a világnak,
Áldozatot adtam én már a hívságnak,
Szolgáltam hazámnak, másoknak, királynak.
Az idő változtat ám minden dolgokat...¹

Barcsay ötletnyi verse létösszegzés. Ahhoz képest, hogy harmincnégy évig élt a nyilvánosság fényében, Barcsay tíz utolsó életéve Hunyad- illetve Alsó-Fehér megyei kúriájában valóban a magánosság idejének tekinthető. Csakhogy ez a visszavonulás nem volt önkéntes. Erdély megálmodott önálló hadseregének vezérjelöltjéből vagy egy hasonló diplomáciai testület lehetséges tagjából, az országos hírnevű poétából birtokpöreibe feledező vidéki köznemes, a némaság elfeledett lovagja lett.

Hogyan, miért? Erről szól ez a dolgozat.

I. A személy azonosítása

Ma Barcsaynak semmiféle arcképe nem ismeretes, bár legalább kettőnek a létezését korabeli levelek bizonyítják.² Az elkallódott arcmás helyett álljon itt két portré. Az egyik fantom-kép: császári

¹ *Barcsay Ábrahám költeményei*, szerk. SZIRA Béla, Bp. 1933., 43.

² Utal rá Báróczy Sándor testőr, ld. *Batsányi János összes művei*, Bp. 1953., és Kazinczy Ferenc *Levelezése*, XII., kiad. VÁCZY János, Bp. 1902., 152., 158.

feljelentők és vádlók által satírozott bűnöző-profil. A másikat Barcsay-szövegek alapján magam próbálom fölvezetni.

1. Nyughatatlan ember, aki erdélyi útjait családlátogatás és lóvásárlás vagy éppen császári reprezentáció helyett összeesküvésre, titkos összejöveteleken való részvételre, az állam biztonságát veszélyeztető ténykedésre használja fel. Az 1794–95-ös országgyűlésen már érdemes megfigyeltetni, rebellis, akár Tűry ítélőmester vagy az idősebbik Wesselényi Miklós.³ Az sem lehetetlen, hogy a testőröket ő bátorította panaszlevelük megírására a tervezett Regulamentum bevezetése ellen. Bizonyos, hogy volt tudomása arról is, hogy a brahovai táborban keltezett folyamodványukban erdélyi és magyarországi altisztek magyar tiszteteket követelnek a seregek élére – és a magyar vezényleti nyelv bevezetését. Nem lehet ugyan egyértelműen rábizonyítani a felségsértést, de túlságosan befolyásolja környezetét; otthon, Erdélyben túl sok a befolyásos rokona-ismerőse, életben maradhat, de nem kell őt hazaengedni.⁴

2. Kazinczy Antinousnak látta;⁵ Bethlen Zsuzsánna, a felesége a virtus igaz fiának, magyar nagy hazafinak, akit csak az nem szeretett, aki nem ismerte;⁶ Batsányi János nemzete szíves ébresztőjének, szabadság, emberség hatalmas védőjének.⁷ Erdélyi János néptribunt vél benne felfedezni;⁸ Arany János a franciás frivolság hívének tekinti. Azonosíthatjuk Barcsayt a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei egyik szerzőjével*,⁹ egy-két

³ Ld. BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, Bp. 1952–57., III., 190. és 201., továbbá Hof-Haus und Staatsarchiv Wien, Kaiser Franz Akten fasc. 78., „Barco” 1–6 (12014/II/Q4).

⁴ Ld. Wallisnak, az udvari haditanács elnökének jelentését: Hofkriegsrat (a továbbiakban HKR) 1795. fasc. 44. 536–24. sz.

⁵ Ld. CSÁSZÁR Elemér, *Barcsay Ábrahám*, in ItK 1916., 129.

⁶ Barcsay Ábrahám gyászjelentése, MTA Könyvtárának Mikrofilmtára, 729/B (Barcsay Ábrahám anyag).

⁷ Ld. versét *Barcsayhoz* in *Batsányi János összes Művei*, I., 47.

⁸ ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák* in *uő.*, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, Bp. 1987., 454.

⁹ *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, 1789. (Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc verses episztolái).

irodalomtörténeti anekdota hőisével, egy fölségsértési pör első vádlottjával, kelepcebe csalt politikussal. „Az eláruló írás ... bizony véres volt és átkozott” – írta a költő Danczkay nevű barátjának 1795. Pünkösd első napján.¹⁰ Azonosíthatjuk Barcsayt azzal a személlyel is, akit négy nappal korábban Hajnóczy József megnevezett a *Valedictione* című, halála után kézbesítendő búcsúlevelében.¹¹

Barcsay Ábrahám Piskin született 1742-ben, mint a valamikori erdélyi fejedelem oldalági leszármazottja. 1761-től Hunyad megye költségén és Haller Gábor ajánlására a bécsi Magyar Nemesi Testőrség tagja; 1766-tól dragonyoskapitány Lipót nagyherceg seregében; 1790-ben testőrezredes, 1794-ben nyugdíjba megy. A magyar és idegen nyelvű lexikonok, sőt hadtörténeti kiadványok többsége ehhez már csak azt teszi hozzá, hogy meghalt birtokán, Csórán 1806. március 4-én.

II. A koncepció

Adottság, műveltség, tekintély, politikailag gyümölcsözteszhető kapcsolatok: mindez érvényes volt a csatatereket és külföldi udvarokat megjárt erdélyi fire, különösen attól kezdve, hogy 1790-ben, amikor már le is mondott az előléptetésről, ezredesi rangot kapott és visszakerült a bécsi Magyar Testőrség kötelékébe. Tanúja volt Bécs politikai hétköznapijainak; barátai és rokonai voltak a bécsi Magyar és Erdélyi Kancellária hivatalnokai között és az Erdélyi Gubernium irodáiban. Bánffy György kormányzó nemcsak unokatestvére volt, hanem jóakarója és jótévője is. Vége szakadt a költői levelezésnek, mely a meddő katonai táborozások unalma ellenében Orczy Lőrincsel, Ányos Pállal, Bessenyei Györggyel sztoikus elégiává formált élményt, olvasmányt, álmot.

¹⁰ GÁLOS Rezső, *Barcsay Ábrahám levelei Danczkay Józsefhez*, in ItK 1937., 190–191.

¹¹ Ld. BENDA K., i. m., II., 779., illetve OL., Vertr. A. 49. fasc. ad. A 7. sz. köteg. 105.

Barcsay ekkor már egy tökéletes állam létrejöttében látott poézist; az Erdéllyel egyesült, modern alkotmányos monarchia rendje szerint megszervezett, független, önálló Magyarország létrehozásán fáradozott, csupán személyes kapcsolatai segítségével, de következetesen. Kezdetben nem tűnt a birodalom érdekeire nézve veszélyesnek, gáláns udvari embert láthattak benne, afféle jövendő asszimilánst. A francia „tan” követőinek keresése, a belső ellenállás mindenféle formájának megszüntetésére tett kísérletek sora azonban mind gyakrabban nevezte meg a gyanúsítható személyek között az ezredest. Már rég kérte áthelyezését Erdélybe a székely határőrezredbe; kérelmét elutasították.¹² Az 1794-es csoportos testőrpanasz kivizsgálásának kezdetén négy hónapnyi szabadságra ismét haza szeretett volna menni.¹³ Ha otthon volt, naponta kapta a leveleket kancelláriai és guberniumi hivatalnokoktól, magyarországi és erdélyi főrangú és köznemesektől, közeli-távoli hölgyektől. Gyanítható volt, hogy szabadkőműves kapcsolatait még mindig ápolja és (elkobzott levélcsomagja példa erre) a legkisebb tervezett személyi vagy iránybeli politikai változásról is értesült még a rendeletek megfogalmazása előtt. Mindig a megfoghatatlan, még nem intézményesült, vagy hatóságilag nem teljesen jóváhagyott csoportok tagja: Erdélyben a Diana Vadászó Társaságé, amelyet mind Bánffy kormányzó,¹⁴ mind Teleki Sámuel erdélyi kancellár még idejében ismertté tett az Udvar felé, sőt a Kézírók társaságáé, amely az Erdélyi Nyelv-művelő Társasággal párhuzamosan működött és erdélyi történeti dokumentumok kiadására szerveződött.¹⁵ Szabadkőműves páho-

¹² „Ha az idevaló magyar Testőrök között hely nem adatik, Erdélybe, a széke-lyek közé kéreztem.” (1790. nov. 6., Bécs) NAGY Iván, *Barcsay Ábrahám levelezése feleségével* in *ItK* 1893., 467.

¹³ 1794. július 14-én a császár Kesborn báró altábornagyot bízta meg a testőrök panaszainak kivizsgálásával. A panasz elutasítása (1795. június 8.) után Harsányi testőr állás nélkül maradt (korábban az Erdélyi Gubernium alkalmazottja volt). Barcsay lelkiismereti feladatának tekintette beajánlását Bánffy gubernátor mellé. A szabályzatot a panasz ellenére bevezették: *Regulamentum pro Regio-Hungarica...* (Viennae 1795.)

¹⁴ Ld. MÁLYUSZ Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, Bp. 1926., 803.

¹⁵ Ld. JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai*, Bukarest 1955., 15. és 222.

lyokba volt bejáratos a páholyok betiltása után is, ezáltal a hírek leggyorsabb cseréjének lett eszköze és haszonélvezője,¹⁶ ahhoz a magyar értelmiségi körhöz tartozott, amely porosz és francia szövetségeseiktől remélte az önálló magyar királyság létrejöttét. Mindez ugyan hiú ábrándnak bizonyult a reichenbachi egyezményvel (1790. július), de tény, hogy a tárgyalások utazó ügynökei, Beck Pál helytartósági fogalmazó, Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos, a későbbi fiumei kormányzó, a Vay testvérek Barcsay bizalmas barátai voltak mindvégig.¹⁷ Báróczy Sándor alkotmányjogi szempontból vizsgált magyar nyelv-apológiájának önkéntes és buzgó terjesztője volt Erdélyben,¹⁸ de általában szívügyének tekintette az izgalmas könyvek olvasását és ajánlását; a társadalom- és történetfilozófiai műveket kedvelte a legjobban – Voltaire, Rousseau szellemes érzékenységét, de mindenekfelett Montesquieu értekezéseit.

Montesquieu-művek alapján alakította ki szabadság-konceptcióját, amelynek poétai megfogalmazását meghitt baráti körével közölhette (innen származhatik a korabeli Barcsay-mítosz egyik rétege), de amely nyomtatásban cddig nem jelent meg.¹⁹ Több ez, mint a rendi-nemesi privilégiumok revendikálása, bár a hetvenes évek közepén még ilyesmit ígért levelezése, költészete;²⁰ a szabad-

¹⁶ *A Zur waren eintracht* páholy tagja volt Barcsay. Ignaz Bornhoz Brüsszelből írt levele 1784-ből erősödő szabadkőműves kapcsolatokra utal. Lásd SZILÁGYI Márton, *Adalékok egy magyar testőr bécsi kapcsolataihoz* in *Magyarok Bécsben – Bécsről (Tanulmányok az osztrák–magyar művelődési kapcsolatok köréből)*, Szeged, 1993., 26–53. Lefoglalt iratai között is van olyan levél, amelyben megköszöni a meghívást egy páholyülésre.

¹⁷ Ld. GÁLOS R., i. m., 56–191.

¹⁸ Uo. 59. „Éljen a Darvas könyvnek szerzője, én a miolta kétszer elolvastam, vissza nem kaphatom, már egész Zarándot és Hunyad vármegyét meg járta most újra Déván van. Mikor és hogy kaphatnék eleget ide?” Báróczy Sándor *A védelmeztetett magyar nyelv* című könyve 1790-ben jelent meg Bécsben. Fedőlapján az egymást halálra marcangoló darvak a magyar széthúzást jelképezik.

¹⁹ Románia Akadémiája, Máramarosi fiók, Nagybányai részleg, Orczy-gyűjtemény 2. csomó p. 55. A verset a Függelékben közöljük kéziratból.

²⁰ Radvánszky Jánosné Prónay Évához írott elégiájából (SZIRA B., i. m., 56.) idézünk (a Mária Terézia-féle úrbéri pátensről van szó): „Jut eszembe, midőn Urbár hirdetésén / Nálad tánc közt sírtunk hazánknak esésén.”

ságeszmével együtt formálódik magyarság-koncepciója, amely a szabadság-óda tanúsága szerint egyéni és kollektív jogok kivívását, akár áldozatok árán is, de tudatos emberi választást jelent. A költemény párversét Orczy írta meg, Révai Miklós közölte 1789-ben.²¹

III. A per

A Barcsay-per tényleges gyűjteménye a bécsi Allgemeine Verwaltungsarchivban található, régi jelzete: Pergen-Akten XXII/17; 1795/VII-től 1796/IV-ig folyamatosan; mutatója szerint az elkobzott levelezést, vizsgálatot, a Laibachba szóló megbízatását és szökését tárgyaló iratok együttese. Mai jelzete: HKR 1795/44/536 és 541., illetve 1796/44/77. Benne van többek között a költő otthoni, marossolymosi kihallgatásának anyaga (1795. júl. 2.),²² Barcsay folyamodványa az Udvari Haditanácshoz ügyének pozitív elbírálása érdekében,²³ a Danczkaynál lefoglalt levelek értelmezése fölötti keserves huzavona, amelyek végén a költő megtörik, aláírja a tényleges megfejtésről szóló jegyzéket,²⁴ innen értesülünk letartóztatásáról. Ezen adatokra már Mályusz Elemér, Benda Kálmán, Gálos Rezső, Császár Elemér felfigyelt.²⁵

Hangsúlyozzuk azonban, hogy nemcsak a rebellis erdélyi nemes megleckéztetésének koncepció peréről volt itt szó; a nyugalományából egyenesen a katonai törvényszék elé idézett ezredes ügye szinte szétválaszthatatlan a császári kormányzat híreit kiszivárogtató erdélyi hivatalnokokétól (Csedő László, Danczkay

²¹ ORCZY Lőrinc, *Futó gondolat a' Szabadságról* in *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, i. m. 3–60.

²² HKR 1795/44/536–1.

²³ Uo. (Marossolymos, 1795. aug. 11.)

²⁴ Uo.

²⁵ Megbízhatóak, és további kutatás alapját képezhetik Gálos Rezső adatai is: *Barcsay Ábrahám meghurcoltatása*, in ItK 1936., 401–418.

József, Fábián Dániel), az elégedetlen testőrökétől (Harsányi), a déli határőrvidék katonai fegyelmi problémájától,²⁶ magyar nemesek szabadkőművesség látszata alatti külpolitikájától (Forgách Miklós, Pászthory Sándor).²⁷ Bánffy György levele 1795. július 14-ről Bonchidáról azt sejteti, hogy mindvégig óvatosságra intette túlságosan nyílt kártyákkal játszó rokonát²⁸ – de itt van Bánffy kegyelemkérőként is, Barcsay pártfogói és áldozatos barátai között.²⁹

Szinte hihetetlen, hogy a sokféle vád nyomán meghagyták a költő életét; talán a hadsereg hírnevének sem akartak ártani az eltávolításnál szigorúbb büntetéssel. Laibachi helyzetére Barcsay leveleken utal, ezek meg is érkeztek a címzetekhez, két tucatnyiról csak a garnizonparancsnok címjegyzéke tudósít.³⁰ „Jelenem e szerint Extzellentiádnak, hogy ez előtt három hetekkel Grofnémál edjűtt ide meg érkeztem, minekutánna egésségemben történt változásom miatt, két helyyeken három napokig fekdűtem volna. Az elműt egész héten hasonlò volt sorsom. ... Ami az én mostani itt létemet illeti, azoknak emlékeztetésével Extzellentiádot nem terhelem” – írja Károlyi Antalnénak, további közbenjárását kérve.³¹

²⁶ Kissé túlzó Bényeinek az az állítása, hogy a határőrvidéki csapatok nyugtalanodása terelte Barcsayra a figyelmet, mivel „a határon levő Hunyad megye jelentős része az ő birtoka volt”. Ld. BÉNYEI József, *Magyar írók pereit*, Bp. 1984., 74. Inkább a közbiztonság megromlása, a határőrség, mint jobbágyait vonzó alternatíva: ez nyugtalanította a birtokaitól feleségestől távol levő gazdálkodó Barcsayt (Ld. EGYED Emese, *Barcsay Ábrahám levelei Károlyi Antal grófhöz és feleségéhez* in ItK 1993., 128.)

²⁷ (Pergen Akten X/A 3. H. 106. (179): Ausserung von Landtag; über die Vereinigung mit Ungarn); Pászthory als Franzosenfreund und Freimaurer. Pergen Akten X/A 3. H. 93. (1790. V. 9.)

²⁸ A levél francia eredetijét lásd EGYED Emese, *Barcsay Ábrahám és a gróf Bánffy család levelezéséből* in Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1994., megjelenés előtt, illetve MTA Könyvtárának Mikrofilmtára, Barcsay anyag (lásd 6. jegyzet). A magyar fordítást a Függelékben adjuk.

²⁹ HKR 1796. G. p. 7001.

³⁰ Ld. GÁLOS R., i. m., 416.

³¹ Ld. EGYED E., ItK. 1993., 128.

„Quant à ma situation présente, je ne puis vous dire autre chose sinon qu'elle est d'une activité passive. C'est une suite d'inconvénients aux quels on est sujet dans tous les grands Etats où le Gouvernement ne peut pas être a portée de se procurer des notices parfaites et individuelles” – így jellemzi helyzetét Wass Sámuelné Bethlen Rózának.³²

Mindennél jobban nyugtalanítja azonban a gazda nélkül maradt, és az egyre fegyelmezetlenebb határőr ezredek hatósugarában levő otthoni birtok. A laibachi helyzetről legtöbbször az otthon rémképe jut eszébe: „Erdélyből érkező tudósításaim nem kevésbé szomorítanak naponként. Nyilván ellenségeim meg nem elégedvén eddig történt romlásommal bal híreknek terjesztésével kívánniák úzni alacsony mesterségeket. Tselédjeim meg hallván külső országokban lett maradásomat, engedetlenségre vetemedtek. Nem tudatik még, hogy általlaké, vagy más rossztevők által, egy jó záruk alatt lévő teli kamaránk fel verettetett és meglopattatott. Az után nem sokkal két lovász legényünk elszökvén, minekutánna a Banatus széllyin elfogattattak volna, Liberiastul edjűtt katonáknak assentáltattak.”³³

IV. Postludium

Barcsay tudta, hogy a grazi garnizonparancsnokság futárai lassan járnak (Laibach garnizonja ide tartozott); helyi fölöttesétől jóformán nem is kérezik, csak elkíséri Erdélybe hazainduló felelőségét valamelyik közeli postaállomásig; 1795 novemberében lett, félévnyi lelki tortúra után, a laibachi garnizon állományba tartozó (tulajdonképpen állományba visszacitált) ezredese. Áprilisban már Kolozsváron volt, és – mert a Bánffy család valóságos menedéket adott a szökevény betegnek – lassan a visszatérítési parancs elévült, a felségsértő, vakmerő és tulajdonképpen elfáradt

³² Ld. a 29. jegyzetet.

³³ Ld. a 32. jegyzetet.

Barcsay – némi emberi közbenjárásnak, ígéretésnek köszönhetően – futni hagyta végül a katonai bíróság.³⁴ A menedék- és segítségnyújtás gesztusát Barcsay később sem tudja meghatottság nélkül felidézni; erről vall Bánffy Györgyné Palm Jozefának írott levele (Kolozsvár, 1800. május 11.): „Il n’y a que la reconnaissance et la gratitude qui se font encore sentir au fond de mon ame pénétrée de tristesse. Daignez en recevoir ce témoignage quoique faible en comparaison pour toutes les bontés que j’ai reçu dans votre maison durant ma maladie, et pendant mon séjour a Clausenbourg. Je conserverai les souvenirs de votre générosité jusqu’au tombeau.”³⁵

Az Erdélybe látogató Kazinczy még fontosnak tartja, hogy felkeresse Csórán vagy Marossolymoson Barcsay valamikori kúriáját – kultuszhelynek. 16. erdélyi levelében a nagyvilág hívságától megcsömörlött és vidéki magányába visszavonuló bölcs alakját rajzolja meg a felidézett Barcsayban, de utal a költő konfliktusokkal terhes életére is. „Előttem lebege a nagyvilág emberének képe, ki valaha királyi szobákban járt ... Meglátám, mint lövellé nem mérges, de mégis keserű nyilait, melyek neki annyi ellenséget, s annyi barátot csináltak.”³⁶

Azt nem tudta, hogy börtönevei alatt milyen sokat veszített a valamikor komoly hírnevű poéta népszerűségéből, sőt ismertségéből. Már ő volt a kivétel, messziről hozott irodalmias rajongásával; a valamikori testőr utolsó napjai, hónapjai, évei a kalandos és nyilvános évtizedek után a hazába száműzetés hétköznapijai voltak; sokban hasonlók Batsányi linzi periódusához (ők különben a Széchényi család révén már a kassai Magyar Museum előtti időből ismerték egymást).³⁷

³⁴ Ld. GÁLOS R., i. m., ItK. 1936.

³⁵ Ld. EGYED E., i. m., Nyírk. (megjelenés előtt).

³⁶ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. KRISTÓF György, Kolozsvár 1944., 672–673.

³⁷ Összekötötte őket a *Magyar Museum* II. kötetének 1. negyedévi füzetére vonatkozó feljelentés és cenzori beavatkozás is. Batsányinak *A franciaországi változásokra*, Barcsaynak *A magyarországi tudományoknak fő gyülekezetihez* című versét marasztalta el a Helytartótanácshoz küldött feljelentésében (Buda, 1793. febr. 13.) Riethaller Mátyás cenzor. Ld. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR

Kezdődtek az ajándékba kapott honi magánccsendesség esemé-
nyei a katonai őrizet díjának kényszerű megfizetésével (480 fo-
rint, 13 krajcár), folytatódtak a sok kicsi tagban álló birtok ügyei-
nek rendbe szedésével.

Valamikor vádlott-társai immár elérhető távolságban, több-
nyire a megyénél, vagy a hétszemélyes táblánál, esetleg a Guber-
niumnál voltak a nagy politikai számonkérést átvészelt és ugyan-
csak lecsendesült alkalmazottak. Néhány magánlevelünk, né-
hány, szinte töredékes Barcsay-versünk van ebből az időből. A
nagy kapcsolat azonban Barcsay pöre után soha többé nem állt
helyre az egymástól távol levő, de a politikát felelősen szemlélő
baráti társaság tagjai között.

Adieu et tace – írta két vallomás között Barcsay egy lapszélre
1795 júliusában. Ma már tudjuk, mit jelent.

Függelék

a) Barcsay verse

Iustum est bellum quibus est necessarium et qua arma quibus nulla nisi in
armis relinquitur

Spes. Tit. Liv.

Meddig késele mégis Sértődett Magyarság
Midőn szemed előtt tűnik a Szabadság?
Gyávát illet rab szíjj, bátort a Nemesség,
Félenkre nem derült soha még ditsósság.
Kelj fel! szaggasd széellyel szolgaság lántzait,
Ébredj fel álmodból, hald pengő vasait:
Imé Dunán száll le, völgyen és hegyeken,
Fenn viszi páltzáját dörgő³⁸ fellegeken.
Atzél hálót vonszol, orozva teríti,
Nemzeded nagyjait fogja, vagy rémiti:

Edit, *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, Bp.
1985., 114–115.

³⁸ áthúzza: véres; fölötte áthúzza: setét

Utállatos tsuda, erőszak fajzattya
 Melly királyok inyét³⁹ tsak vérrel szoptattya,
 Tömlözt, örök rabság, kinzó hely lakása,
 Hóhér eszközök közt vagyon mulatása.
 Pusztító fene tűz lángol 's ég szemében,
 Fertelmes rut író toll egyik kezében,
 A másban két élű pallosát forgattya,
 Mellyel szilajságát jelenti 's mutattya.
 Ezzel ütköztek meg sok régi Nemzetek,
 'S eltörölhetetlen diadalmat vettek;
 Belgiumon Nassau, Cromwel Angliában,
 Franklin és Vasinghton most Amérikában
 Ezzel viaskodtak, és győzedelmeket
 Ég föld jutalmazza vitézi⁴⁰ tetteket.
 Szerentsés hátorság! Isteni vitézség!
 Mellyet szabadságra serkent a ditsósság –
 Ó volt fő bálvánnya minden nagy Lelkeknek,
 'S vezérlő tsillaga szentelt⁴¹ vitézeknek.
 Ebben vesd reményed, ezt neveld szivedben,
 Meg lásd, igazságot találsz fegyveredben.
 Ne félj! bízz magadban, légy tsak álhatatos,
 Mert azoknak mivek⁴² egyedül hathatos,
 Kik a Szabadságért elszávnán magokat,
 Készek feláldozni éltek 's vagyonyokat.

b) Bánffy György erdélyi guhernátor levelének fordítása

Igen kedves barátom Uram!

Ezen hónap 9-dikén frott levele tegnap dél körül jött kezemhez itt Bonchidán, ahol egy pár nap óta tartózkodom, hogy tisztább és nyugalmasabb levegőt szívjak, de korántsem azért, hogy gondjaimtól és bajaimtól ment legyek, mivelhogy azok gyötörnek és követnek mindenütt. Amikor elküldte nekem azt a levelet Bruszik úr, azt is tudomásomra hozta, hogy a gyorskocsi, amellyel a küldemény érkezett, azonnal tovább indult, mihelyt nyilvánvalóvá lett, hogy távol vagyok; ez az oka

³⁹ áthúzva: *Száját*

⁴⁰ alatta (variáns): *jeles szép*

⁴¹ alatta áthúzva: *régi*

⁴² fölötte (variáns): *ügyek*

annak, hogy kénytelen vagyok a postára bízni válaszomat, ámbár okkal kételkedem megbízhatóságában, tekintve, hogy barátom uram levelei egyikében sem jelzi, hogy az enyémet megkapta volna, pedig három hete lesz, hogy megírtam. A kérdéssel kapcsolatban, amelyet nekem fel akar adni: sokra értékelem bizalmát. Nem is válaszolhatnék jobban, mint hogy irányomban tanúsított bizalmát nyíltsággal viszonzom. A státusok bármelyikében és akármiféle kormányzás alatt szükséges, hogy az ellenszegülés és az alávetettség megtagadása tilalom alá essék, mert anarchiát hoz elé, annak minden nyomorúságos következőjével, és illetéknél alacsonyabban a polgári társaságnak alapjait és szétszaggatja kötelékeit; a büntetés elmaradása ilyen esetekben vagy gyöngeséget, vagy cinkosságot jegyez, és ebből kifolyólag nem javallott, nem is lehet az, sőt kártékonyabb orvosság lenne, mint a baj maga. Ebből a kétség nélkül való principiumból következők, hogy aki csak a közelben volt, légyen az nemes vagy nem nemes, mind vétkes, és hogy mindezeknek a vétke hatalmasabb, hogysem egyszerű módon elrejtendő volna; de mivel különböző rendből valók, és minthogy a rendek között való különbség a büntetések nemeinek bizonyos fokú eltérését vonja maga után, azon a véleményen lennék, hogy a valósággal elismert és bizonyítottan nemes személyeket kevésbé szigorúan kellene büntetni, mint azokat, akiknek semmiféle nemesi címük nincsen, vagy akik annak tartják magukat, de még törvény előtt nem bizonyították be, ez az utolsó körülmény annál inkább figyelmet érdemel, hogy ismételtlen tapasztaltuk, hogy ezeknek az állítólagos nemeseknek jó része nem találja módját, hogy az állítását bebizonyítsa. Ami ezt az első classist illeti, azt hiszem, elkerülhetetlen, hogy a General Commandónál folyamodást tegyen, hogy elkövetett vétkeért bocsánatért esedezzen, kérvén ugyanakkor egy passzust Bécsbe, és hozzá tévén azon ajánlást, hogy ha a büntetés teljes elengedését el nem nyerheti Öfelségétől, a Trónus elé küldendő követek által kérsznek mutatkozik alávetni magát uralkodója minden parancsának: ilyen módon kellene a valóságos nemeseknek eljárniuk, és ha a Császár helyében volnék, felszólítanám őket, hogy vegyék fel a fegyvereiket néhány hétig való katonáskodás erejéig, így fölmentést nyerhetnének a szokás rendje szerint, és a megyékhez átutaltatnának. Ami a másik rendet illeti, a kegyelem első feltétele az lenne, hogy fölvegyék előbb a fegyvert, és a legkisebb ellentmondás nélkül leadják az első lövéseket, hogy a katonai törvények szigorával lehessenek kezelendők, azzal az ígérettel azonban, hogy akik közülük az előírt módok szerint bebizonyítják nemességüket, felmentést kapjanak a katonai törvénykezés alól, amennyiben bizonyítékaik elnyerték az illetékes ítélőszékek jóváhagyását, és királyi büntetésben részesüljenek. Ennyi volna néhány szóban elmondva szívem szerinti vélekedésem; a szigort ennél jobban nem tudtam egybekapcsolni az irgalmasság szándékával a legfelsőbb Hatalom compromittálása nélkül, és úgy vélem, ez által elmúlt hó 17-diki levelére is válaszoltam, nincsen is egyéb hozzátennivaló, ha csak az nem, hogy sem a kormányzók, sem a vármegye nem avatkozhatik ebbe a dologba semmiképpen, és éppen emiatt az a két küldött, aki tegnap Kolozsváron járt, hogy a Guberniumtól passzust nyerjen, formális elutasítással bocsátatott el.

Tisztelettel visszaküldöm Ferraris úr levelét, ahogyan a vélem közlött más leveleivel is tettem Barádom uramnak, amelyek a legutóbbi levelémhez voltak mellékelve. Harsányira gondom leszen, már amennyire ez tőlem fog függeni, ami pedig Hunyad vármegyét illeti, arra hivatkozom, amit már írtam, ez olyan megye, ahol vagy fatuskónak, vagy hősnak kell lenni, én magamat egyiknek lenni sem vélem, és ennek következtében teljesen alkalmatlan vagyok jól ellátni ott a

kötelességeimet, de arra sem vagyok teremtve, hogy a hatalmi felsőbbséget eldisputáljam Sombori, Kenderessi és egyéb uraiméktől, ami pedig az interogatóriumot illeti, amelyet Barátom uram mond, nem hiszem, hogy olyan igen sértő volna, mint a leveléből kitetszik, sőt a kímélések, amelyeket emleget, nekem, azt mutatják éppen, hogy nem vélték vétkesnek, legalábbis nem szokványos az a kíméletesség, főleg a katonaságnál azok irányában, akiket annak vélnek.

Tartson meg mindig barátságában és irányomban való jóindulatában, és fogadja tiszteletem és elismerésem kifejezését, amelyeket továbbra is van szerencsém bizonyítani.

Igen kedves Barátom uramnak

alázatos és igen köteles
szolgája

Bánffy

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR
KULTÚRA

NEOKLASSZICIZMUS ÉS FORRADALOM
– MARIE-JOSEPH CHÉNIER
MUNKÁSSÁGÁNAK TÜKRÉBEN

A XVIII. század legnagyobb francia költője, André Chénier mellett az utókor szemében meglehetősen elhalványult Chénier jóval kisebb tehetségű öccsének, Marie-Joseph-nek az alakja.¹ Saját korukban viszont épp fordítva állt a dolog: a tragikusan fiatalon elpusztult André Chénier versei – egy-két kivételt leszámítva – csak évtizedekkel a költő halála után váltak ismertté nyomtatásban, testvére viszont sikeres drámaíró volt, az állami ünnepeken előadott forradalmi himnuszok jelentős részének szövegét is ő írta, a politikai életben pedig ugyancsak aktív szerepet játszott. A forradalom több nagy fordulatán átívelő munkásságának – mint a kor egyik érdekes dokumentumának – tanulmányozása módot nyújt annak megfigyelésére, hogyan reagált a francia értelmiség egy jól körülhatárolható csoportja a történelmi körülmények változásaira.

A francia diplomata fiaként 1764. február 11-én Konstantinápolyban született Marie-Joseph Chénier, szüleinek hazautazása miatt, már kisgyermek korában Párizsba került. Katonatisztnek szánták, de az uniformist hamar levetette, mert a hadseregnek sokkal jobban érdekelte őt a költészet és a színház világa. Pályakezdésére különösen két szellemi környezet hatott. Az egyik édesanyjának, a görög származású Elisabeth Lomacának a szalonja, amelyet olyan művészek látogattak, mint a festő Jacques-Louis David vagy az ódaköltő Lebrun-Pindare. Az ő társaságuk révén az érdeklődő fiatalember az antik példaképek csodálatát, a

¹ A Marie-Joseph férfinév! (Női változata: Marie-Josèphe.)

nemesen egyszerű formákban megnyilvánuló szépség neoklasszicista kultuszát ismerhette meg. A másik szellemi műhely, amelyik elsősorban filozófiai nézeteinek formálódásához járult hozzá, Mme Helvétius szalonja volt. Itt valamikor D'Alembert, Diderot, Turgot és Condillac is rendszeresen megfordult, a Chénier-fivérek idejében pedig főképpen Condorcet, Cabanis, Volney, Destutt de Tracy, Ginguené, Daunou, Garat.² Vitáiknak gyakran képezte tárgyát Locke és Condillac szenzualizmusa, az érzékelésnek és a tudatunkban kialakuló fogalmaknak a viszonya. Nem véletlen, hogy Mme Helvétius vendégei közül kerültek ki a később „ideológusok”-nak nevezett, s a szenzualizmust tovább fejlesztő filozófiai irányzat tagjai, akiknek célja az volt, hogy az emberi ismeretek fiziológiai forrásainak tanulmányozásával természettudományos magyarázatot adjanak az eszmék keletkezésére, s így megteremtsek „az eszmék [=idéés] tudományá”-t, amelynek az elnevezésére ők alkották meg a – ma már más értelemben használt – „ideológia” [=eszmetudomány] szót. Műveikkel a felvilágosodás nagy gondolkodóinak örökségét igyekeztek ápolni, s az 1789-es forradalomban ezeknek a törekvéseknek a diadalát, a szólásszabadság megvalósulását és egy igazságosabb társadalom ígérését látták.

Az elmondottak részben talán érthetővé teszik, miért sikerült az egyébként közepes tehetségű Marie-Joseph Chénier-nek olyan csalhatatlan érzékkal eltalálnia a hangot a forradalmi események ódai szárnyalású megünnepléséhez. Ahogy a forradalom politikusai Rousseau nyomán az antik Róma köztársasági erényeit állították szembe példaként a későbbi zsarnok rendszerek romlottságával, 1789 után Marie-Joseph Chénier-nek a Gracchusok, a Catók és Brutus nagy tetteit felidéző költészetében is szerves egységbe forr az antik példaképek neoklasszicista ihletésű csodálata a filozófusok álmát beteljesítő szabadság és egyenlőség üdvözlésével. Himnuszait³ (Étienne-Nicolas Méhul, François-Jo-

² Sergio MORAVIA, *Il tramonto dell'illuminismo. Filosofia e politica nella società francese (1770–1810)*, Bari, Editori Laterza, 1968., 42–43.

³ *Le Chant du 14 Juillet* (1790), *Sur la translation du corps de Voltaire au Panthéon français* (1791), *À l'Égalité* (1792), *Sur la reprise de Toulon* (1793), *Le Chant des Victoires* (1794), *Le Chant du Départ* (1794), *Le Chant du Dix Août* (1795), *À J.-J. Rousseau* (1795).

séph Gossec és Charles-Simon Catel dallamaira) azokon a forradalmi ünnepségeken, felvonulásokon adták elő, amelyeknek látványosságait nem kisebb művész tervezte meg, mint David. E himnuszokban Marie-Joseph Chénier 1794-től – az ókori görög költészet hagyományait felélesztve – nem egy alkalommal kórust is szerepeltet. Leghíresebb versében, a fleurus-i csata előtt írt, lelkesítő *Indulóban* (*Le Chant du Départ*, 1794) ugyancsak az egyes strófákat külön-külön előadó szereplők méltóságteljes kórusa fejezi be a művet. Sok más bizonyíték mellett ezek a költemények is alátámasztják Jacques Chouillet álláspontját, aki szerint a neoklasszicizmus semmiképpen sem tekinthető egyszerűen a XVII. századi francia klasszicizmus valamiféle „rehabilitációjának” a szentimentalizmussal szemben, hanem olyan új tendenciának, amely sok hasonlóságot mutat Rousseau felfogásával.⁴ A neoklasszicizmusnak a republikánus, demokratikus eszmékhez vonzó jellegét Pál József monográfiája is kiemeli.⁵ Ami a szóban forgó tendenciának a szentimentalizmushoz való viszonyát illeti, Roland Mortier megállapítja, hogy „a neoklasszicizmus és a szentimentalizmus nem összeférhetetlen fogalmak, kölcsönösen gazdagítják egymást, ugyanabból a szubsztanciából merítenek [...]”⁶ Jacques Chouillet imént említett tanulmánya szerint pedig a neoklasszikus szerzőket nemcsak hogy nem a hideg akadémiizmus jellemzi, hanem éppenséggel az érzelmek erőssége, s az antikvitásnak egy olyan jellegű, eleven hatása, amelybe a fenségesség (a „sublime”) mellett gyakran a szertelen hevesség („violence”) és a naiv természetesség („naïveté”) is beletartozik. Chouillet még azt az állítást is megkockáztatja, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeinek úgynevezett „antik ízlés”-e lényegében nem különbözik egy másik, vele időben pontosan egybeeső jelenségtől, az osszianizmustól.⁷ Ez az álláspont nyilván vitákat válthat ki;

⁴ Jacques CHUILLET, *L'Esthétique des Lumières*, Paris, Presses Universitaires de France, 1974., „Le néo-classicisme existe-t-il?” című fejezet, 199. kk.

⁵ PÁL JÓZSEF, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp. 1988., 142.

⁶ Roland MORTIER, *Szentimentalizmus, „neoklasszicizmus” vagy „preromantika”?*, in uő., *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, Bp. 1983., 169. (Fázy Anikó fordítása).

⁷ „D'autre part, toutes sortes de preuves concordantes démontrent que le goût

említsük meg azonban azt az érdekes tény, hogy Marie-Joseph Chénier lírai költeményeinek a köztársaság 5. évében (1797-ben) megjelent kötete⁸ három részből áll: az első az ódákat tartalmazza, a második a himnuszokat, a harmadikban pedig a szerző Osszián-parafrazisai („Chants imités d'Ossian”) olvashatók!

Drámaírói tevékenységét Marie-Joseph Chénier antik témájú darabbal, a húsz évesen írt *Brutus és Cassius*szal kezdte. A mű nem esztétikai szempontból érdekes (a Théâtre-Français társulata kétszer is elutasította, a végül elfogadott harmadik változatot sohasem vitték színre⁹), hanem azért, mert jól tükrözi szerzőjének ízlését és irodalmi nézeteit. A téma leghíresebb feldolgozása Shakespeare-től való, akinek a műveit a Chénier-testvérek eredetiben olvasták és idézték.¹⁰ Voltaire már 1731-ben, viszonylag friss angliai élményei nyomán, felhasználta a Londonban látott Shakespeare-darab első három felvonásának cselekményét *Caesar halála* (*La mort de César*) című tragédiájában; az ifjú Marie-Joseph a hátralevő rész alapján írta meg a maga művét. Célja, Voltaire-hez hasonlóan, nem csupán egy kibővített Shakespeare-fordítás volt: mint bátyjához címzett előszavából (*Épître dédicatoire à mon frère*) kiderül, Voltaire szellemében ő is elutasította az angol drámaíró barbárnak és ízléstelennek érzett stílusát,¹¹ a történet szövéseben pedig Shakespeare indokolatlan változtatásait korigálva, vissza akart térni Plutarkhosz felfogásához.

Az 1780-as évek folyamán írt további drámáiban többször nyúlt még ókori témákhoz (*Cyrus, Tibère*), első nagy közönségsikerét

antique ne fait qu'un avec un autre phénomène qui en est rigoureusement contemporain: l'ossianisme.” (Jacques CHOUILLET, i. m., 204.)

⁸ *Poésies lyriques de Marie-Joseph Chénier*. A Paris, de l'Imprimerie de P. Didot l'aîné. L'an Ve de la République.

⁹ A. LIEBY, *Étude sur le théâtre de Marie-Joseph Chénier*, Paris, 1901., 332.

¹⁰ Marie-Joseph Chénier hagyatéka Shakespeare műveinek két különböző kiadását is tartalmazta: az Edward Capell által gondozott 10 kötetes sorozatot 1767/68-ból, valamint a Samuel Ayscough-féle 3 kötetes kiadást 1790-ből, vö. *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. M.-J. de Chénier*, Paris, 1811. Nyilvánvaló, hogy a *Brutus és Cassius* megírásakor Chénier a Capell-féle szöveget tanulmányozta.

¹¹ *Oeuvres posthumes de M.-J. Chénier*, Tome I., Paris, Libraire Guillaume, 1824., 191. kk.

viszont újkori témájú művel, a Szent Bertalan-éjről szóló, *IX. Károly (Charles IX)* című tragédiájával aratta. Ezt ugyan már 1788-ban elfogadta a Théâtre-Français, bemutatójára azonban Suard cenzor tilalma miatt (aki annak idején a *Figaro házasságának* az előadását is hosszú ideig megakadályozta¹²) csak a forradalom győzelme után, 1789. november 4-én kerülhetett sor. Egy, az antik minták követésének igényével megalkotott tragédiában a modern kor válságairól és eszményeiről beszélni – mindez pontosan megfelelt a neoklasszicizmus azon programjának, amelyet az idősebbik Chénier-testvér, André, így fogalmazott meg *Ars poeticájában (L'Invention)*: új gondolatokról írjunk antik verseket („Sur des penses nouveaux faisons des vers antiques”).

A színdarabhoz készített előszavában a szerző öntudatosan jelenti ki, hogy műve az első és mindeddig egyetlen nemzeti tragédia Franciaországban („J'ose [...] affirmer que c'est la seule tragédie vraiment nationale qui ait encore paru en France”¹³). Ezt az újítást az tette lehetővé, hogy végre megjelent az a közönség, amelyik valóban fogékony volt rá, s a nép véleménye hatalommá lett.¹⁴ A drámairodalom így válik igazán méltóvá az antik mintákhoz, hiszen Marie-Joseph Chénier szerint a régi Athénben kizárólag „nemzeti darabokat” mutattak be („on n'y représentait que des pièces nationales”¹⁵). A premier után Danton állítólag kijelentette: „Ha a *Figaro* megölte a nemességet, a *IX. Károly* a királyságot fogja megölni.”¹⁶ A tragédia valóban a gyenge jellemű, befolyásolható, saját népe ellen bűnt elkövető király súlyos felelősségét, végül pedig a gyötrő lelkiismeret révén megvalósuló bűnhődését emeli ki. A külföldről származó, gyűlöletes királyné,

¹² Daniel HAMICHE, *Le Théâtre de la Révolution*, Paris, Union Générale d'Éditions, 1973., 30., ill. Jacques BONCOMPAIN, *Théâtre et formation des consciences. L'exemple de Charles IX.*, in *Revue de la Société d'Histoire du Théâtre*, 41e année (1989), n° 161., 44–45.

¹³ *Charles IX.*, Didot Jeune kiadása, Paris, 1790. Discours préliminaire, 27.

¹⁴ I. m. 18. Vö.: Anne BOËS, *La lanterne magique de l'histoire. Essai sur le théâtre historique en France de 1750 à 1789.*, Oxford, 1982., *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 213., p. 44.

¹⁵ I. m., 10.

¹⁶ Daniel HAMICHE, i. m., 62.

Medici Katalin alakjában a nézők Marie-Antoinette-re való célzást vélték fölfedezni, a Guise-család két tagja, a herceg és a bíboros pedig a harmadik rend két ellenfelét, az arisztokráciát és a klérust jelenítette meg. Ugyanakkor a művet áthatja a pozitív szereplők (Coligny, Bourbon Henrik, s főleg L'Hôpital kancellár) nyugtalanságában, felindultságában, könnyes fájdalmában megnyilvánuló érzékenység.¹⁷ A szerző nemcsak a zsarnokság elítélésében volt egy hullámhosszon saját korával és közönségével, hanem a „forradalmi érzékenység” („sensibilité révolutionnaire”) tónusának alkalmazásában is.

Az 1792. február 9-én bemutatott *Gaius Gracchus* című darab tragikus sorsú főhőse a szenátorokkal és Opimius konzullal szemben a szabadság és az egyenlőség republikánus elveit képviseli, ám a véres erőszakot semelyik oldalról sem fogadja el, s a szenátorok megölését követelő népet vissza akarja tartani attól, hogy rómaiak rómaiakat gyilkoljanak. „Törvényeket, és nem vérontást!” („Des lois, et non du sang!”¹⁸) – kiáltja a tömegnek a Fórumon fölállított szónoki emelvényről. Ezek a híressé vált – s majd szerzőjük temetésén is idézett – szavak ugyan jóval az 1792. szeptemberi mérsárlások és az 1793–94-es jakobinus diktatúra előtt hangzottak el a színpadon, de a későbbi eseményekkel kapcsolatban sokszor fölemlítették őket, s mintegy jelképévé lettek annak a Marie-Joseph Chénier által is képviselt magatartásnak, amely a forradalmat törvényes keretek között igyekezett tartani. A tragédia korabeli nagy hatásának egyik titka egyébként az volt, hogy a római Fórum politikai harcait a párizsi népgyűlések izzó légköréhez hasonlóan ábrázolta.

Az 1794 tavaszán, a jakobinus diktatúra időszakában befejezett *Timoléon* címszereplője Korinthosz szabadságát egy olyan – egyébként saját öccse, Timophane által irányított – összeesküvéstől menti meg, amelynek szervezői szerint a külső ellenséggel háborút vívó állam rendjét csak egy erős belső hatalom mentheti

¹⁷ Heinrich HUDDE, „Le vrai Thermomètre de l'esprit public”. *Das Theater während der Französischen Revolution*, in Henning Krauß (szerk.), *Literatur der Französischen Revolution*, Stuttgart, Metzler, 1988., 75. és 260.

¹⁸ *Caius Gracchus*, tragédie en trois actes, par Marie-Joseph Chénier, Paris, Moutard, 1793., 30.

meg: a szabadságnak a terror segítségével kell uralkodnia („Et que la liberté règne par la terreur”¹⁹). A két szemben álló testvér anyja, Démaniste, szenvedélyes szavakkal leplezi le ezt a valójában jakobinus retorikát: a gőgös és gyilkos zsarnokság, tisztos álarcot öltve, szégyentelenül bitorolja a „szabadság” nevet:

La tyrannie altière, et de meurtres avide,
D'un masque révére couvrant son front livide,
Usurpant sans pudeur le nom de liberté,
Roule au sein de Corinthe un char ensanglanté.²⁰

Nem csoda, hogy a tragédia kéziratának fellelhető példányait (a híres színésznő, Mme Vestris által elrejtett másolat kivételével²¹) a jól értesült hatalom elkobozta, s ha Robespierre meg nem bukik, Marie-Joseph előbb-utóbb bátyjának sorsára jutott volna.

A *Timoléon*-ról elmondottakat két megjegyzéssel kell kiegészítenünk. Egyrészt azzal, hogy a témát Vittorio Alfieri – aki egyébként kapcsolatban állt a Chénier-testvérekkel – már jóval korábban feldolgozta *Timoleone* című drámájában,²² másrészt azzal, hogy Marie-Joseph Chénier nemcsak a történet kiválasztása révén fordult ismét az antikvitás felé, hanem azáltal is, hogy ekkortájt keletkezett himnuszaihoz hasonlóan itt is kórust léptet föl, s a kardalokban még a strófa–antistrófa–cpódosz hármas szerkezetét is tiszteletben tartja. A *Timoléon*-hoz – amelyet természetesen csak a thermidori fordulat után adhattak elő – Gossec komponált zenét.

Szerzőnknek több más színdarabjáról beszélhetnénk még (pl. a fanatizmus áldozatát bemutató *Jean Calas*-ról vagy a toleranciát hirdető *Fénelon*-ról), de már az eddig elmondottak alapján is érthetővé válik a politikai élet harcaiban tanúsított magatartása.

¹⁹ *Timoléon*, tragédie en trois actes, avec des chœurs, par Marie-Joseph Chénier. Paris, Maradan et Desenne, 1795., 39.

²⁰ I. m., 40.

²¹ Később épp Mme Vestris játszotta Démaniste szerepét.

²² MADARÁSZ Imre, *A megírt élet. Vittorio Alfieri VITA című önéletrajzájának elemzése*, Bp. 1992., 83–84.

1790-től aktívan tevékenykedett „Az emberi és polgári jogok barátainak társaságá”-ban (Société des amis des droits de l’homme et du citoyen),²³ ismertebb nevén a „Club des Cordeliers”-ben, amelynek vezetői Danton, Marat és Desmoulin voltak. Radikális nézetei miatt bátyjával is nyilvános vitába keveredett, mert miután André Chénier egy, a Journal de Paris hasábjain 1792. február 26-án megjelent cikkében bíráló hangnemben írt egy másik egyesületről, „Az Alkotmány barátainak társaságá”-ról (Société des amis de la Constitution), amelynek Marie-Joseph ugyancsak tagja volt, az öcs polemikus hangú válaszcikkben kelt a társaság védelmére.²⁴ A monarchia megdöntése után az 1792. augusztus tizedikei harcok republikánus áldozatainak gyászszertartásán Marie-Joseph Chénier volt a hivatalos szónok.²⁵ Az „ideológusok” csoportjának több más jelentős alakjához (Condorcet, Daunou, Garat) hasonlóan a Konvent tagja lett,²⁶ s mivel a királyt jogi értelemben is bűnösnek tartotta, megszavazta XVI. Lajos kivégzését. A forradalmi törvényesség elvéből kiindulva azonban elítélte a jakobinus terrort, s miután a *Timoléon* hangvételével magára vonta Robespierre haragját, a letartóztatás veszélye miatt egy időben rejtőzködni kényszerült. Mindez magyarázatul szolgálhat azzal a váddal szemben, hogy a Konvent tagjaként miért nem használta föl befolyását bátyja megmentésére. Az Enciklopédia filozófiai hagyományait ápoló „ideológusok” egyébként valamennyien elvetették Robespierre módszereit. Állásfoglalásuk arra figyelmeztet, hogy nagyon is árnyalt megítélésre van szükség a felvilágosodásnak és a francia jakobinusok politikájának a kapcsolatait illetően.

Robespierre bukása után Marie-Joseph *Le Chant du 9 Thermidor* című himnuszával üdvözli azt a napot, amelyen – a költemény szavai szerint – végre összetört az utolsó király kezéből a „népi

²³ Samuel F. SCOTT–Barry ROTHAM, *Historical Dictionary of the French Revolution, Westport (Connecticut), Greenwood Press, 1985., I., 181–182.*

²⁴ Sergio MORAVIA, i. m., 181. kk.

²⁵ Alfred Jepson BINGHAM, *Marie-Joseph Chénier, Early Political Life and Ideas (1789–1794)*, New York, 1939., 93–94.

²⁶ Sergio MORAVIA, i. m., 184.

zsarnokok” (tyrants populaires) hatalmába került jogar.²⁷ A thermidori Konvent és a Direktórium idején írt újságcikkeiben ugyanakkor felhívja a figyelmet a monarchista restauráció veszélyére, s minden erejével védelmére kel a köztársaság intézményeinek. A különböző előjelű szélsőségesek ellen küzdve, igyekszik megőrizni szellemi függetlenségét.²⁸ A politikai életnek az a területe, ahol különösen aktív szerepet vállal, a közoktatás szervezése. Thermidor 9. után a Comité d’Instruction Publique (Közoktatási Bizottság) irányítása gyakorlatilag az „ideológusok” és a velük rokonszenvezők irányítása alá került, a csoport más tagjai pedig a belügyminisztériumnak az oktatással foglalkozó részlegében viseltek magas funkciót, például Destutt de Tracy.²⁹ A nevelés fontosságának hangsúlyozása a felvilágosodás egyik alapvető gondolata, s különösen az volt az eszmék fogalmát középpontba állító „ideológusok” számára.

Napóleon kezdettől fogva meg akarta nyerni ennek a csoportnak a támogatását, s 1799 végén, Brumaire 18-i államcsínye után, képviselőit jelentős tisztségekbe helyezte. Az új alkotmány kidolgozására létrehozott bizottságban Cabanis, Daunou, Garat és Marie-Joseph Chénier is benne volt, majd tagjai lettek a törvények megalkotásának folyamatát egy darabig ténylegesen, majd egyre formálisabban ellenőrző Tribunátusnak. Az együttműködés azonban nem tarthatott sokáig, hisz Napóleon törekvései épp az „ideológusok” által vallott politikai elvek: a népképviselőten alapuló köztársaság, a szólásszabadság, a bírálat joga ellen irányultak. Tovább mélyítette a szakadékot Napóleonnak az Egyházhoz való közeledése, amely a konkordátum megkötésében teljesedett ki. Ilyen körülmények között az „ideológusok” számára a Tribunátus egyre inkább az államhatalom bírálatának színhelyévé vált, mígnem 1802 januárjában Napóleon az ellenzék szószólóit eltávolította a testületből. A kizártak között volt Marie-Joseph Chénier is, akinek később tragédiáit is leparancsolták a

²⁷ *Poésies lyriques* (ld.: 8. jegyzet), 77.

²⁸ Sergio MORAVIA, i. m., 262., 269., ill. Camille LE SENNE, *Marie-Joseph Chénier et „Le Chant du Départ”*, Paris, 1915., 9.

²⁹ Sergio MORAVIA, i. m., 348.

színházak műsoráról. Alkotói lendülete alábbhagyott, energiáját közoktatási főfelügyelői tisztének (inspecteur général de l'Instruction Publique) lelkiismeretes ellátására fordította. Nézeteit továbbra sem adta fel: 1806 márciusában publikált, *Levél Volttaire-hez (Épître à Voltaire)* című költeménye a felvilágosodás filozófiai örökségéhez való ragaszkodásának bizonyítéka. E miatt a vers miatt a császár tanügyi állásától is megfosztotta, s a már egyébként is adósságokba keveredett Marie-Joseph Chénier szerény levéltári tisztviselőként élte le hátralevő éveit, 1811. január 10-én bekövetkezett haláláig.

Szellemi végrendelete *A francia irodalom állapotának és fejlődésének történeti képe 1789 óta (Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789)* című posztumusz munkája, amely először 1816-ban jelent meg. Bevezetésében hitet tesz „a filozófus század” (siècle philosophique) eszméi mellett, majd műfajok szerint csoportosítva, tizenkét fejezetben tekinti át és értékeli a francia szerzők által a forradalom kitörése óta megalkotott műveket. A nyelvészeti és filozófiai munkákkal foglalkozó első fejezetben kiemeli Destutt de Tracy és Cabanis könyveit, a fejezet konklúziójában pedig összefoglaló jellemzést ad az „ideológia” irányzatáról.³⁰ Az erkölcsi és politikai irodalomról szóló második fejezet végső tanulságaként a vélemény- és szólás-szabadság fontosságát hangsúlyozza, amelytől egy felvilágosult kormányzatnak nincs mit félnie.³¹ A költők közül Lebrun-Pindare-t a legnagyobb francia lírikusok egyikének tekinti, a tragédia műfajában pedig a modern történelem felé forduló, filozofikus tartalmú, de a klasszikus szabályokat tiszteletben tartó darabokat tartja a forradalmi időszak legfőbb vívmányának.³² Ártalmasnak nevezi viszont Schiller drámáinak, elsősorban a *Haramiák*-nak a sikereit a francia színpadokon. A prózairodalomról szólva,

³⁰ Marie-Joseph CHÉNIER, *Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789*, Deuxième Édition, Paris, Maradan, 1817., 57–58.

³¹ „Les seules discussions libres peuvent donner de véritables lumières, et les gouvernemens déjà éclairés n'ont jamais craint les lumières publiques.” I. m., 95.

³² I. m., 325–326.

hasonló kemény szavakkal ítéli el Chateaubriand-t, akinek szerkesztésmódját és stílusát szerinte majd csak egy olyan kor fogja értékelni, amelyik teljesen elfelejtette már a klasszikusok nyelvét és alkotásait.³³

Valahol itt kell keresnünk annak az okát, miért merült csaknem teljesen feledésbe Marie-Joseph Chénier alakja. A felvilágosodás eszméit változatlan hűséggel képviselő műveit egy olyan esztétika, egy olyan ízlés jegyében írta meg, amely idegen volt a következő nemzedék számára, mint ahogy – Sergio Moravia megállapítása szerint – a XIX. század elején az „ideológusok” sem voltak már eléggé nyitottak az új generáció problémáira, még kevésbé a felvilágosodástól eltérő törekvéseire.³⁴ Szinte jelképes, hogy Marie-Joseph Chénier-nek halálával megüresedett helyét a Francia Akadémián Chateaubriand kapta meg.

³³ „Un jour, sans doute, on pourra juger ses compositions et son style d'après les principes de cette poésie nouvelle, qui ne saurait manquer d'être adoptée en France du moment qu'on y sera convenu d'oublier complètement la langue et les ouvrages des classiques.” I. m., 221–222.

³⁴ „Mancò la necessaria comprensione per motivi intellettuali o per urgenze sentimentali che cominciavano ad agire più o meno sordamente nella Francia e nell'Europa d'allora.” I. m., 607.

IRODALOM ÉS FORRADALOM (A felvilágosodás korának olasz klasszikusai a francia forradalomról és Napóleonról)

Ahogy a magyar felvilágosodás irodalmában 1795-tel következett be a – konferenciánk címében is jelzett – „fordulat”, úgy az olasz felvilágosodás irodalmában a rákövetkező év, 1796 volt a „végzetes esztendő”. Az 1796. április 9-én megindult napóleoni invázió nemcsak történelmi, de kultúrtörténeti, irodalomtörténeti s mindenekfölött eszmetörténeti értelemben vízválasztót jelentett Itáliában. Az olasz felvilágosodás legnagyobb íróinak, költőinek reagálásai a forradalmi (a francia forradalmat Itáliába „exportáló”) háborúra – s azon keresztül magára a forradalomra – olyan folyamatot indítottak el, melyek végeredményükben elvezettek a XIX. századi nemzeti szabadságmozgalom, az egységes Olaszországot megteremtő Risorgimento eszmeiségéhez.

Noha a francia forradalom Napóleon seregeivel tört be Itáliába mint nemzetsors-fordító (katona)politikai erő, s az olasz irodalomba is, mint tematikai „vezérmotívum”, a „franciaországi változások” kihívására adott első olasz költői válasz jóval korábbi; megelőzte még a mi Batsányink hasonló című, híres epigrammáját is. Természetesen Vittorio Alfieri (1749–1803) *Bastille-talanított Párizs* (*Parigi sbastigliato*) című ódájáról van szó, amely nemcsak szerzője terjedelemre legnagyobb költeménye (234 soros), hanem a világirodalomban is alighanem az első nagy vers, melyet a francia forradalom, pontosabban az annak kirobbanását jelentő jelképes esemény: a Bastille bevétele ihletett. A zsarnokság szimbólumának tekintett várbörtön elfoglalása után mindössze három nappal, 1789. július 17-én vetette Alfieri papírra ódája első (s augusztus 4-én utolsó) strófáját, ráadásul – mint

arról szintén kézirata tanúskodik – a tettek színhelyén, Párizsban (ahol tragédiái kiadása végett tartózkodott). Elmondhatjuk tehát, hogy a kor legnagyobb olasz költője „testközelből” és „azon melegében”, a szemtanú hitelességével adott „helyszíni tudósítást” a történelemfordító eseményről. A *Bastille-talanított Párizs* szerzője legoptimistább – Alfieri tragikus életérzését és világnézetét ismerve párját ritkító – műve; lelkesedése csúcspontján a „zsarnokölő” költő nem habozik kijelenteni: „A zsarnokság már halott.” („È tirannia già morta.”¹)

E derűlátást azonban hamarosan eloszlatták a keserű tapasztalatok: azok a jogtiprások, atrocitások, melyeknek Alfieri nap mint nap tanúja, sőt áldozata is volt, lévén a forradalmi tömegek által „lámpavasra” szánt arisztokraták egyike. Önéletrajzában, az *Életemben* (*Vita*) elbeszéli, a szeptemberi vérengzések előestéjén kis híján hogyan lincselte meg őt és hölgyét, Stolberg grófnőt a „plebejus csöcselék”, hintójukat látva, majd – elmenekülésük után – miként minősítették emigránsoknak mindkettejüket, elkobozva minden vagyonukat.²

Alfieri mély csalódással és felháborodással töltötte el, hogy rá, akinek „uralkodó szenvedélye mindig is a zsarnokság gyűlölete volt, minden gondolatának, szavának és írásának egyedüli célja az, hogy harcoljon ellene”³ sújtott le a forradalmi terror. De mindinkább jellemzőnek is tartotta ezt. Kiábrándulását – hazatérte után – Itália, majd (1799-ben és 1800-ban) választott városa, Firenze és ottani háza a franciák általi megszállása és – Alfieri neologizmusával, az „alfierismo”-k egyikével élve – „keltásítása” tetőzte be. A „zsarnokölő” tiltakozásképpen fekete gyászruhát öltött, megközelíthetetlen magányba zárkózott, keményen elutasítva a hódítók, az új zsarnokok minden közeledési és csábítási kísérletét.⁴

A forradalomból való kiábrándulásának és az új elnyomókkal szembeni szellemi ellenállásának az önéletrajz mellett legna-

¹ Vittorio ALFIERI, *Rime*, Firenze, 1933., 313–324.

² Vittorio ALFIERI, *Vita*, Milano, 1977., 267–269.

³ Vittorio ALFIERI, *Opere*, Milano, 1939–1941., 735.

⁴ V. ALFIERI, *Vita*, i. m., 287–294.

gyobb irodalmi dokumentumai a kifejező című *Franciagyűlölő* (*Misogallo*) versei és prózái, melyek a *Vitával* mintegy „párhuzamosan”, 1790 és 1798 között keletkeztek, és szintén posztumusz jelentek meg. Ezt a *Vitánál* is szubjektívabb művet a megélt események kiváltotta érzelmek, indulatok, szenvedélyek uralják. A felháborodás retorikájának meghatározó stíluselemei az „alfierismo”-k (a *Misogallo* címe is az), amelyek a *Vitában* is igen gyakoriak: a forradalmat Alfieri „tragikus bohózatnak” (tragica farsa) nevezi, a forradalmár terroristákat és hódítókat „szabadság-hamisítóknek” (facitori di falsa libertà), „uralgó rabszolgáknak” (schiavi dominanti), „majomtigriseknek” (scimiotigri), „plebejus királyoknak” (re plebei).⁵ A szabadságszerelmében megcsalatott Alfieri haragját mindenre kiterjeszti, ami francia: még a nyelvre is.

A szenvedélyek lobogása, a harag retorikája mögött a szabadság logikáját fedezhetjük fel, a nyelvi újítás mögött pedig Alfieri régi és mindenkori elveire ismerhetünk. A „zsarnokölő” ugyanazon eszmék nevében utasította el a forradalmi diktatúrát, amiért az „ancien régime” idején írott értekezéseiben és „szabadságtragédiáiban” az abszolút monarchiát támadta: mert ebben is – A *zsarnokságról* (*Della tirannide*, 1777) adott alapdefiníciója szellemében – a hatalom részéről történő büntetlen törvényszegést látta, az emberi-egyéni szabadság eltiprását. A különbség csak annyi, hogy „egy ember zsarnokságát ezer emberé váltotta fel”, XVI. Lajos király uralmát pedig új királynő országlása: a nyaktilóé.⁶ Vagyis – 1800 és 1803 között írott politikai vígjáték-tetralógiája címeiből idézve – *Az egy* (*L'uno*) zsarnokságát követte *A túl sokaké* (*I troppi*).⁷

Az eszmei vaskövetkezetesség érhető tetten a *Misogallónak* az Alfieri-életművet új színnel gazdagító hazafias motívumában. A „zsarnokölő” a valamennyi korábbi művét uraló egyéni szabadságeszmét társította most az olasz nemzet szabadságának eszméjével (az eötvösi *Uralkodó eszmék* szellemében: „A nemzetiség az

⁵ V. ALFIERI, *Vita*, i. m., 266–269., 80.

⁶ V. ALFIERI, *Opere*, i. m., 737., 743., 742.

⁷ Vittorio ALFIERI, *Commedie*, Firenze, 1959.

egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népekre”⁸). A „franciagyűlölet” negatív érzelmének tüzeiben forrt ki „Itália egységének” s az olasz nemzetnek (mint „éghajlat, terület, szokások és nyelv tekintetében egymástól nem különböző” emberek közösségének) az az alapvető meghatározása, amelyhez képest lényegében újat sem Manzoni, sem Mazzini nem mondhatott.⁹ A *Misogallót* lezáró híres szonett pedig (*Giorno verrà*) a Risorgimento hazafias lírájának méltó nyitánya lett.¹⁰

Szemben azzal a független, autonóm, szabadságeszmejének elkötelezett írótypussal, amelyet Alfieri hirdetett (elsősorban *Del principe e delle lettere* című értekezésében) és testesített meg életpályájával – inkább vállalva a legteljesebb magányt, mint a legkisebb megalkuvást –, majdnem-kortársa, Vincenzo Monti (1758–1828) a szélsőségesen heteronóm, köpönyegforgató költők mintapéldánya lett. Egy olyan korban, melyben Itália soha nem látott sorozatban élt meg „rendszerváltozásokat”, Monti minden hatalmat, minden kormányt kiszolgált, sőt mindegyiknek a hivatalos költője akart lenni. Ez jórészt sikerült is neki, de nagy árat kellett érte fizetnie: életműve erkölcsi és költői hitelességét áldozta fel a pillanatnyi siker oltárán.

A francia forradalomra Monti először 1793-ban reagált *Bassvilliana*, teljesebb címén *Hugo Bassville halálára* (*In morte di Ugo Bassville*) című, terzinákban írott, allegorikus színezetű, didaktikus és polemikus szándékú elbeszélő költeményével („cantica”-jával). A címadó esemény – a forradalmi Franciaország követének meglincselése Rómában, az ott tartózkodó francia emigránsok és helybéli támogatóik agitációjával ellene lázított tömegek által – csupán ürügyet jelentett Monti számára, hogy – merész logikai ugrással – támadja nem a római, hanem a párizsi „felséges polgári csőcseléket”, amely áldozatul esvén a Fúriáknak: a Viszálynak, a Félelemnek, a Háborúnak és az Istentelenségnek, elkövette a

⁸ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Bp. 1981., II., 60.

⁹ V. ALFIERI, *Opere*, i. m., 723–724.; Alessandro MANZONI, *Marzo 1821 in Tutte le poesie*, Milano, 1951., 94., Giuseppe MAZZINI, *Dei doveri dell'uomo*, Milano, 1984., 60.

¹⁰ V. ALFIERI, *Opere*, i. m., 743–744.

legborzalmasabb bünt: a királygyilkosságot. A forradalomért felelőssé teszi Monti a felvilágosodást (melynek nemrég még híve volt) és vezéreit: az „istentelen és gonosz álfilozófus” Voltaire-t, az „örjögő és zavaros fejű” Diderot-t, továbbá Helvetiust, Bayle-t D’Alembert-t, Raynalt, végül – bár kisebb mértékben – a „Szerződés szónokát”, Rousseau-t. Az „arcátlan francia Szabadság” ellen Monti összeurópai katonai koalíciót sürget, de ezen a ponton, a negyedik éneknél megszakad a *Bassvilliana*.¹¹

A várt monarchista koalíció helyett ugyanis a francia sereg érkezett Rómába. Monti ekkor gyors döntéssel elhagyta a katolicizmus fővárosát és Milánóba, a „keltásított”-forradalmasított Itália fővárosába költözött. Ott 1798-ban írt egy sor verset a trón és az oltár ellen, a forradalom nagyobb dicsőségére (*Il fanatismo, La superstizione, Il pericolo*). XVI. Lajos kivégzésének évfordulójára írott himnuszát (*Inno per l’anniversario del supplizio di Luigi XVI*) – melyben immár zsarnokölésként magasztalta a tegnapi „királygyilkosságot” – megzenésített formában a Scalában adták elő.

A fentiek után senki sem csodálkozhat azon, hogy mikor Napóleoné lett az abszolút hatalom, Monti ki nem fogyott az „új Prométheuszt”, „Itália felszabadítóját” magasztaló poémákból, ódákból, himnuszokból (*Prometeo, Per il congresso di Udine*, 1797, *Per la liberazione d’Italia*, 1800, *Il beneficio*, 1805, *Il bardo della Selva nera*, 1806, *La ierogamia di Creta*, 1810). Illetve, csak akkor fogyott ki e bonapartista dicshimnuszokból, amikor Napóleont legyőzte az a bizonyos franciaellenes összeurópai koalíció. Akkor Monti az osztrákok visszatérését *A misztikus hódolat* (*Il mistico omaggio*, 1815) hangján úgy ünnepelte, mint az igazság istennője, *Astraea visszatértét* (*Il ritorno d’Astrea*, 1816).

E sorozatos zászlócsereék láttán maga II. Ferenc császár jelentette ki Montiról: „Mindenkit kiszolgált!” Ugyanakkor, persze, a császár hagyta, hogy őt is kiszolgálja tollával a kor legdivatosabb, legsikeresebb költője.

Alfieri fényes elszigeteltsége és Monti elvtelen köpönyegforgatása között gyötrődve kereste a közéletet Ugo Foscolo (1778–

¹¹ Vincenzo MONTI, *Poesie scelte*, Firenze, 1955., 97–143.

1827): részt akart venni kora politikai-történelmi küzdelmeiben, de úgy, hogy közben megőrizze erkölcsi integritását. Törekvése a „napóleoni korban” – amelyben szinte egész költői életművét megalkotta – különösen nagy nehézségekkel járt, és a két költőtársnál sokkal tragikusabb következményekkel személyes sorsát illetően.

Akár jelképesnek is tekinthető, hogy Foscolo irodalmi tevékenységének nyitánya egybeesik a „napóleoni Itália” születésével abban a híres, 1796-os esztendőben. A *Thiesztész (Tieste)* című tragédia és főleg a *Velencéhez (A Venezia)* írott szonett mindössze tizennyolc éves szerzője, a régi renddel elégedetlenül, vigyázó szemeit Párizsra veti, és Batsányihoz hasonlóan idézi fel a „fenséges példát”, okulásul a „zsarnokoknak”.¹²

Az oligarchikus Velencei Köztársaság bukása után, 1797-ben a tizenkilenc esztendős poéta a Montiénál sokkal őszintébb ódát írt *A szabadító Bonapartéhoz (A Bonaparte liberatore)*, melynek lelkesedését azonban alig egy évvel később már ő maga minősítette naivnak a vershez írott előszavában, ahol Bonaparte neve elől elhagyta a „szabadító” díszítő jelzót.¹³ Az 1797. október 17-i campoformiói békekötést ugyanis, melyben Napóleon átengedte az osztrákoknak Foscolo szűkebb hazáját, Velencét és hozzá tartozó szülőföldjét, Zantét, cinikus machiavellista lépésnek, árulásnak tartotta. Felháborodása és kiábrándulása ihlette *Jacopo Ortis utolsó levelei (Ultime lettere di Jacopo Ortis)* című szentimentális-preromantikus levélregényét, már annak első sorait is: „Hazánk feláldoztatott: minden elveszett; életünk, ha egyáltalán meghagyják, már csak arra való, hogy sírjunk nyomorúságunkon és szegyenünkön. Nevem a proskripciók listára került, tudom, de azt kívánod, hogy elnyomóm elől ahhoz meneküljek, aki elárult?” (Vagyis az osztrákoktól Napóleonhoz).¹⁴ Az „olasz Werther”-nek is nevezett *Jacopo Ortist* éppen az emeli a Werther-utánpótlások fölé, hogy benne a főhős-elbeszélőt magánéleti-szerelmi boldogta-

¹² Ugo FOSCOLO, *Poesie*, Milano, 1978., 39.

¹³ U. FOSCOLO, *Poesie*, i. m., 50–59.

¹⁴ Ugo FOSCOLO, *Ultime lettere di Jacopo Ortis*, Milano, 1978., 5.

lansága és nemzete szabadságvágyának frusztrációja együtt vezetik el az öngyilkossághoz.

Meglepőnek tűnhet, hogy mindezek – Campoformio és a *Jacopo Ortis* – után Foscolo mégis katonatisztként harcolt Napóleon oldalán nemcsak a legkülönbözőbb itáliai, de a távoli nyugat-európai csatatereken is. A „katonaköltő” szerep – mely a Risorgimentóban Mamelin át Nievoig tartó hagyományt teremtett – valójában ellentétet is foglalt magában: a katona olyan ügyért harcolt, melyet a költő, a hazafi, az ember korántsem tartott feltétlen üdvözítőnek hazája, nemzete számára. Csakhogy a történelem akkor nem ismert „tertium”-ot: vagy az osztrákokat s velük a régi rendet választhatta, vagy a franciákat, akik mégiscsak újat hoztak, ha nem is azt, amiről az olaszok álmodtak. Ezért osztozott Foscolo még élethosszig tartó száműzetésével is a bukott bonapartisták sorsában, nem fogadván el a diadalmaskodó Restauráció kegyelmét, s vele azt a megalkuvó szerepkört, mely illett egy Montihoz, de nem őhozzá. De ugyanez okból hagyott a bonapartizmusnál sokkal nagyobb távlatokba mutató s felemelő örökséget életművével, melynek legszebb darabja *A síremlékek (I sepolcri, 1807)* című nagy filozófiai költemény is eredetileg egy idegennek érzett francia törvény (az úgynevezett Saint-Cloud-i ediktum) elleni tiltakozás volt a nemzeti hagyományok nevében.¹⁵

Foscolo is bejárta tehát azt az utat, amit Alfieri: a francia „változások” iránti lelkesedést a keserű, de érlelő tapasztalatok kiváltotta csalódáson át, felváltotta az olasz nemzet szabadságába, „feltámadásába” vetett hit. A költő zsenialitásával érzett rá az olasz történelem napóleoni korszakának legfőbb tanulságára: hogy Itália politikai és társadalmi helyzetén lehet és kell is változtatni – de nem a külső, hanem a belső erőkből bízva. Ezt az igazságot abban a korban, a XVIII–XIX. század fordulóján a legvilágosabban a nápolyi felvilágosodás utolsó nagy képviselője, Vincenzo Cuoco (1770–1823) ismerte fel és fejtette ki *Történelmi tanulmány a nápolyi forradalomról (Saggio storico sulla rivoluzione napoletana, 1801, 1806)* című művében. Az 1799-es Nápolyi Köztársaság, a Repubblica Partenopea tragikus bukásának okát

¹⁵ U. FOSCOLO, *Poesie*, i. m., 97–111.

Cuoco abban ismeri fel, hogy egy „passzív forradalomból” (rivoluzione passiva)¹⁶ született meg, vagyis olyanból, amelyet külföldiek, a franciák „exportáltak” Itáliába, ők vívtak meg, nem maga az olasz, illetve a nápolyi nép, akitől ezért mindig is idegen maradt. A *Történelmi tanulmány* legelőreumatóbb politikai üzenete éppen az, hogy Itáliát „megmenteni” s ami attól elválaszthatatlan: „egyesíteni”¹⁷ maguknak az olaszoknak kell.

Ez a korszakos felismerés lett az alapja a Risorgimento egész ideológiájának, függetlenül irányzataitól és pártjaitól. Egyaránt magáénak vallotta a demokratikus szárny vezére, Giuseppe Mazzini és a katolikus-liberális vonal legnagyobb széprője, Alessandro Manzoni, aki egyébként kezdetben szintén magasztalta, később pedig bírálta a francia forradalmat, illetve itáliai háborúit, mint nagy költő-elődei: Foscolo és Alfieri.¹⁸

Összegzésképp elmondhatjuk, hogy Itáliában a francia forradalom, illetve a forradalmi-napóleoni háborúk recepciója jelentette a legközvetlenebb és legerősebb összekötő szálakat a felvilágosodás és a Risorgimento irodalma és eszmeisége között.¹⁹

¹⁶ Vincenzo CUOCO, *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana*, Torino, 1975., 161.

¹⁷ V. CUOCO, i. m., 69.

¹⁸ Alessandro MANZONI: *Il trionfo della libertà in Tutte le poesie*, Milano, 1951.; *Storia incompiuta della rivoluzione francese*, Milano, 1985.

¹⁹ Ld. bővebben a szerző korábbi könyvei közül: *A megírt élet, Vittorio Alfieri Vita című önéletrajzájának elemzése*, Bp. 1992.; *Manzoni*, Bp. 1991.; *Mazzini, az Apostol*, Bp. 1992.; *Az olasz irodalom története*, Bp. 1993.; *Az Alpokon innen és túl... A francia forradalom hatása az olasz irodalomra*, Bp. 1995.

Sárközy Péter

AZ OLASZ XVIII. SZÁZADI MŰVELŐDÉS SZEREPE A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS KIFORMÁLÓDÁSÁBAN

A magyar irodalomtörténet-írásban máig nem kevés fenntartás kíséri a XVIII. századi magyar–olasz irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó kutatásokat. Pedig a XVIII. századi magyar irodalmat ért olasz hatások fontosságára már Toldy Ferenc is rámutatott, majd a múlt század végén Imre Sándor összefoglaló tanulmányban összegezte az olasz irodalom magyarországi kisugárzásának történetét.¹ A XVIII. századi művelődéstörténeti kapcsolatok tényfeltárását a XX. század első felében Zambra Alajos és Koltay-Kastner Jenő mélyítették el, míg a magyar–olasz irodalmi kapcsolatok kilenc évszázados történetét az első római magyar tanszékvezető, Várady Imre dolgozta fel 1933-ban elkészült olasz nyelvű nagymonográfiájában, melyhez félezer oldalas bibliográfiát is mellékel.² A II. világháború után Szauder József új szempontú, modern összehasonlító elemzéssel folytatta a XVIII. századi magyar irodalom, mindenekelőtt Faludi Ferenc és Csokonai Vitéz

¹ KOLTAY-KASTNER Jenő, *Olasz–magyar művelődési kapcsolatok*, Bp. 1941.; SZAUDER József, *A magyar–olasz tanulmányok mérlege*, in uő., *Olasz irodalom – magyar irodalom*, Bp. 1963.; SÁRKÖZY Péter, *A magyar–olasz művelődéstörténeti kapcsolatok kutatásának eredményei és feladatai*, in *Filológiai Közöny* 1979., 1–2., 120–124.; uő., *Letteratura ungherese – Letteratura italiana*, Roma, Carucci, 1990.

² E. VÁRADY, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria, I. Storia, II. Bibliografia*, Roma, 1933–1934., Cfr.: C. CORRADI MUSI, *Emerigo Várady il primo direttore dell'Accademia d'Ungheria in Roma*, in AA.VV., *Un istituto scientifico a Roma: L'Accademia d'Ungheria*, a cura di P. SÁRKÖZY e R. TOLOMEO, Cosenza, Periferia, 1993., 51–61.

Mihály költészete „olasz rokokós” elemeinek vizsgálatát³, míg 1970-től, immár 25 éve folyik a magyar–olasz kultúrtörténeti kapcsolatok rendszeres feldolgozása a Magyar Tudományos Akadémia és a velencei Cini Alapítvány tudományos együttműködése keretében.

Ám sem Szauder József igen gazdag és útmutató életműve, sem az 1970 óta eddig napvilágot látott nyolc⁴ – olasz nyelven publikált – tanulmánykötet több mint 3000 oldalas anyagfeltárása nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy eloszlassa a magyar

³ Külön fontossága van SZAUDER József e tárgykörben írt olasz nyelvű tanulmányainak: *Settecento italiano – Settecento ungherese*, in AA. VV., *Problemi di Lingua e Letteratura Italiana del Settecento*, Wiesbaden, Steiner, 1965., 188–189.; *Il „Secretum” nel Seicento ungherese*, in AA. VV., *Petrarca e il Petrarchismo*, Bologna, Minerva, 1961., 347–350.; *Il rococo all’italiana di Csokonai*, in AA. VV., *Italia ed Ungheria, dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di M. HORÁNYI e T. KLANICZAY, Bp. 1967., 227–239.; *Ispirazioni italiane nella cultura ungherese del Settecento*, a cura di V. BRANCA, Firenze, Sansoni, 1967., 215–225.; *La fortuna dei trattati della carità cristiana e della regolata dizione in Ungheria nel 700*, in AA. VV. *La Fortuna di L. A. Muratori; Metastasio e Ungheria*, Firenze, L. S. Olschki, 1975., 143–150.; *Metastasio in Ungheria*, in AA. VV., *Studi in onore di Natalino Sapegno*, Roma, Bulzoni, 1977., III., 309–334., melyek közül csak a Muratori tanulmányának van rövidített magyar változata. Szauder József XVIII. és XIX. századi (!) magyar–olasz kapcsolatok témakörében írt olasz nyelvű tanulmányai magyar fordításainak kiadása súlyos adóssága a magyar irodalomtudománynak. Cfr.: P. SÁRKÖZY, *La vita e le opere di József Szauder*, in *Acta Litteraria* 1977., 1, 445–449., *József Szauder, 1917–1975*, in *Rivista di Studi Ungheresi*, Roma, 1987., 2., 98–103.

⁴ *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di V. BRANCA, Firenze, L. S. Olschki, 1973.; *Rapporti veneto-ungheresi all’epoca del Rinascimento*, a cura di T. KLANICZAY e P. SÁRKÖZY, Bp. 1975.; *Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo*, a cura di V. BRANCA, Firenze, 1979.; *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di B. KÓPECZI e P. SÁRKÖZY, Bp. 1982.; *Popolo, nazione e storia nella cultura italiana e ungherese dal 1789 al 1850*, a cura di V. BRANCA e S. GRACIOTTI; *Venezia, Italia Ungheria tra Decadentismo e Avanguardia*, a cura di Zs. KOVÁCS e P. SÁRKÖZY, Bp. 1990.; *Italia e Ungheria all’epoca dell’Umanesimo corviniano*, a cura di GRACIOTTI e C. VASOLI, Firenze 1994.; *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso Medioevo*, a cura di S. GRACIOTTI, Firenze, 1995.; megjelenés alatt az 1993. évi budapesti tanácskozás anyaga: *Italia e Ungheria dagli anni Trenta agli anni Ottanta del Novecento*, a cura di Gy. BODNÁR e P. SÁRKÖZY.

irodalomtörténészek egy részében máig élő előítéleteket a magyar–olasz irodalmi kapcsolatok állítólagos szellemtörténeti „túlzásaival” szemben. Így a magyar irodalomtörténeti kézikönyvekben a XVIII. században meglévő olasz elemek jelenlétét a magyar irodalmi műveltség humanista tradícióinak továbbélésével magyarázzák, és az olasz iskoladramák és melodramák, Metastasio és a XVIII. századi olasz pásztorköltészet magyarországi nagy népszerűsége, katalizátor szerepe a modern magyar költői nyelv, mindenekelőtt Faludi és Csokonai dalköltészetének kifformálódásában továbbra is háttérbe szorul, nem egyszer említésre is alig érdemes mozzanat marad a francia felvilágosodás eszmei-poétikai befolyásának, a német dalköltészet magyarországi hatásának kiemelése mellett.

Úgy vélem, hogy irodalmi közgondolkodásunkra még mindig a „debreceni pipa-céh” Kazinczy-ellenes álláspontja a jellemző, akik az „Árkádia” szó hallatán nem a XVIII. századi európai klasszicista költészet egyik legnépszerűbb művészeti irányzatára gondoltak, nem Vergilius vagy az olasz Jacopo Sannazaro reneszánsz költői Árkádiájára, hanem arra a kósziklás pusztaságra, ahol, ahogy Barthélémy mondta, csakis a marhák és szamarak számára terem babér („les paturages y sont excellents pour les âns”⁵). Pedig félt, hogy amennyiben tovább folytatódik ez az olasz kultúrával szembeni tartózkodó magatartás, akkor továbbra sem lesz érthető, igazi európai szintézisbe állítható a magyar kultúrának és költői nyelvnek a XVIII. század második felében bekövetkező megújulása. Szauder József nyomán valljuk, hogy a XVIII. századi magyar műveltség felrissülése, a magyar költészet Faludi és Csokonai által választott megújulása semmiképp sem érthető meg az olasz művelődési és költői modellek XVIII. századi magyarországi kisugárzásának háttérbe szorításával, a két irodalmi műveltség rokon jelenségeinek összehasonlító vizsgálata nélkül. Szauder József Faludi Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály életművének alapos elemzése során bizonyította, hogy „a magyar költői nyelv felrissülése és megújulása, megszabadulása a barokk és a tradicionális poétika szabályaitól nem a Bessenyei által kívánt

⁵ *Kazinczy Ferenc levelezése*, IV., kiad. VÁCZY János, Bp. 1893., 324.

módon, a filozófiai írások fordításán keresztül valósult meg, hanem egy hosszú költői-művészi érlelődési folyamatnak során, egy olyan költészetnek fordítása és tanulmányozása közben, mely ekkor már mentes volt a skolasztikus sémák kötöttségeitől, és szabad teret biztosított a fantasztikus költői expresszió, a költői fantázia szabad szárnyalására, az érzelmesség költői megszólaltatására. Ilyen modellt jelentett Csokonai számára az olasz költészet.”⁶

A magyar irodalomtörténetírás egyik jellemző tévedése, amikor a XVIII. századi magyar műveltségben jelentkező olasz kulturális hatások meglétét – valószínűleg az iskoladramák miatt – a század középső harmadára korlátozza. Ám a XVIII. századi olasz fordítások igazi időszaka éppenséggel a századvég utolsó két évtizede.⁷ Ekkor jelennek meg Révai Miklós kiadásában Faludi Ferenc olasz mintákra készült dalai, ekkor bontakozik ki Csokonai Vitéz Mihály olasz fordítói gyakorlata és Kisfaludy Sándor petrarkista szerelmi költészete. A nagy „olasz triász” mellett még az olasz fordítók egész sorát tudjuk megemlíteni, a pálos Kreskai Imrét, aki olaszországi tartózkodása után összegyűjti „árkádikus” latin verseit, és 1792-ben megjelenteti *Scipio álma* című Metastasio melodráma fordítását; a Guarinit fordító Dayka Gábort, a börtönben is Goldonit fordító Verseghy Ferencet. Az „Orpheus”-ban Ráday Gedeon és Ivánkai Imre Lemene fordításai olvashatók Kazinczy olasz fordításai mellett (Metastasio: *Sóhajtság, Lilla, Lemene: A rózsza és a hyacint, Maggi: A habok*).⁸ Kazinczy az Orpheus II. számának címlapjára egy olasz Tasso sort illeszt („Teneri, sdegni e placide tranquille”), akárcsak a

⁶ József SZAUDER, *Ispirazioni italiane nella cultura ungherese del Settecento*, i. m., 222–223.

⁷ SÁRKÖZY Péter, *Az olasz árkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása a XVIII. század végi Magyarországon*, in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében (Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján)*, Budapest–Wien, 1989., I., 228–239.

⁸ Péter SÁRKÖZY, *Elementi italiani nel neoclassicismo di Ferenc Kazinczy*, in *Letteratura ungherese – Letteratura italiana*, i. m., 159–165.; *Modelli ed elementi italiani nella cultura ungherese del Neoclassicismo*, in AA. VV., *Bologna, La cultura italiana e le letterature straniere moderne*, Ravenna, Longo, 1992., 321–329.

Varsó melletti nieborowoi kastély Árkádia parkjában Diana templomának homlokzatára Heléna Radziwill hercegnő („Dove pace trovai d'ogni mia guerra”).⁹ 1790-ben Kassán jelenik meg Giuseppe Parini híres elbeszélő költeményének magyar változata Aranka György fordításában (*A napnak négy részei jeles példája a városban*), míg Cesare Beccaria jogfilozófiai értekezését, a *Dei delitti e delle pene*-t Kazinczy Ferenc fordította le elsőként magyarra *A törvények eredetéről* címmel 1793-ban.¹⁰ A századforduló két legtöbbet fordított olasz költője Petrarca és Metastasio. Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelem* című kötetének petrarkista jellegét Kazinczy és Kármán József Petrarca-fordításai készítik elő. Az *Uránia* 1794. I. számában négy szonett mellett ott szerepel a híres *Chiare, fresche e dolci acque* kezdetű canzone, Csokonai Metastasio-fordítása mellett (*A háborús zivatar*). Kisfaludy Sándor nemcsak a Petrarca-kultuszban játszott jelentős szerepet, hanem Tasso költészetének magyarországi népszerűsítésében is. Még bécsi testőrködése idején fordítja le Medina Mária kedvéért a *Gerusalemme Liberata* Armida és Rinaldo epizódját. A *Megszabadított Jeruzsálem* 1805-ben jelenik meg először magyar nyelven, igaz prózában, Tanárki János fordításában. Ezt követi Csokonai *Amintásának* 1806-os kiadása. A századforduló magyarországi olasz fordításait Kazinczy és Döme Károly Metastasio-fordításai, illetve Döbrentei Gábor olasz fordítói gyakorlata zárja.¹¹ Döbrentei az „Erdélyi Múzeumot” részben épp az olasz felvilágosodók lapjainak szellemében szerkeszti, melyre ékes példa, hogy 1815-ben saját fordításában közli Francesco Algarottinak, az olasz felvilágosodás egyik úttörőjének tanulmányát *Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyításáról*. Döbrentei Gábor munkássága eredményeképp azonban már egy új, a XVIII. századi árkádikus pásztorköltészetet elhomályosító irodalmi példa kerül a magyar romantikus irodalmi köztudatba: Dante, aki-

⁹ J. WEGNER, *Arkadia*, Warszawa, 1963., Péter SÁRKÖZY, *Il classicismo arcadico e la rinascita della poesia nell'Europa Centro-Orientale*, in AA. VV., *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo*, a cura di B. KÖPECZI e P. SÁRKÖZY, i. m., 192–193.

¹⁰ Kiad. RÁCZ Lajos, in ItK 1929., 1. sz.

¹¹ József SZAUDER, *Metastasio in Ungheria*, i. m.

nek első magyar fordítója, Császár Ferenc és Arany János előtt, épp Döbrentei Gábor lesz, akinek 1809-ben készített Dante-fordítás kísérleteit Szauder József fedezte fel.¹²

Hasonlóan káros az a félreértés, hogy amikor a magyar irodalomtörténészek – véletlenül – árkádikus költészetéről beszélnek, akkor kizárólag csak a XVIII. századi olasz pásztorköltői fikciót értik rajta, mely a romantika korában az olasz költészet hanyatlásának volt a megjelenítője.¹³ Ugyanakkor az olasz irodalomtörténészek (és részben magam is) több ízben bizonyították, hogy az 1690-ben Rómában Krisztina svéd királynő által alapított Akadémia tevékenysége távolról sem merült ki az egyes olasz városokban alakult árkádikus kolóniák frivol szalonköltői műkedvelésében – melynek elsődleges célja az olasz költői nyelv megtisztítása volt a barokk költészet túlzásaitól –, hanem egy általános, az egész olasz félszigetre kiterjedő kulturális mozgalom volt.¹⁴

Az Accademia dell'Arcadia célkitűzése sokkal több volt mint az olasz költői nyelv „megtisztítása” a Marinót követő barokk epigonizmus rossz ízlésétől, vagy csupán a különböző történelmi események, mint Buda visszafoglalásának, Savoyai Eugén magyarországi hadjárata sikereinek megéneklése.¹⁵ Az Arkádia mozgalom első nagy képviselői, Gian Vincenzo Gravina, Giovan Battista Vico, Ludovico Antonio Muratori és társaik igazi célkitűzése az olasz műveltség európai szellemű megújítása volt, hogy a spanyol megszállás, az ellenreformáció és az inkvizíció következtében egyre inkább „provinciálissá” váló, maradi olasz kultúrát ismét bekapcsolják az európai szellemi megújulás vérkeringésébe. Immár kétszáz év történelmi távlatából megállapítható, hogy tarthatatlan az olasz romantikusoknak az a vélekedése,

¹² SZAUDER József, *Dante első magyar fordítása*, in *Olasz irodalom – Magyar irodalom*, i. m., 347–361.

¹³ MADARÁSZ Imre, *Az olasz irodalom története*, Bp. 1993., 198.

¹⁴ SÁRKÓZY Péter, *Petrarcától Ossziánig. A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban*, Bp. 1988., 56–69.

¹⁵ Walter BINNI, *La letteratura italiana, Settecento*, Milano, Garzanti, 1969., 434.; Péter SÁRKÓZY, *Il ruolo di Roma e della Chiesa Cattolica nel rinnovamento culturale ungherese del Settecento*, in AA. VV., *Storia religiosa dell'Ungheria*, Varese, La Matriona, 1992. 213–233.

hogy az árkádikus olasz kultúra jelentette volna az olasz költészet hanyatlásának utolsó állomását (L. Settembrini: „La fase dell'ultima degradazione della poesia italiana”¹⁶), és egyre inkább elfogadott az az irodalomtörténeti álláspont, mely szerint épp az olasz Arkádia akadémiák tevékenységével kezdődött meg Olaszországban az a nagy kulturális megújulási folyamat, mely a felvilágosodás eszmevilágával kibővülve elvezet a század végi politikai mozgalmakhoz, melyekből, a francia forradalom hatására kialakul az olasz nemzeti újjászületés, a Risorgimento nemzeti mozgalma.¹⁷

Walter Binninek természetesen igaza van, amikor megállapítja, hogy az árkádikus olasz költészet nem volt több mint egy sajátos alkalmi költészet, és nem jelentett igazi megújulást az olasz irodalomtörténetben, hanem szalonköltői tevékenységével beilleszkedett a XVIII. századi olasz arisztokrácia irodalmi szalonjainak frivol világába.¹⁸ Ebben az alkalmi költészetben – mely igen kedvelt volt a közép-kelet-európai arisztokrácia és katolikus klérus köreiből is – azonban érdekes elemként jelentkezett, a század negyvenes éveitől egyre határozottabb formában, az a divat, hogy minden költő szeretett volna egyszerre mind mint költő és filozófus megjelenni („mostrarsi filosofo”), hiszen éppúgy, mint Csokonai, meg voltak győződve arról, hogy a „nimfák kákasáto-ruk”-ból csak akkor jönnek elő, ha „arra bölcs, s poeta jó”.

Az olasz árkádikus költészet – melynek magyarországi kisu-gárgázása Faluditól Csokonaiig egyértelműen kimutatható, olyannyira, hogy Szauder József egy olasz tanulmánya címében egyenesen Csokonai „olasz rokokós” költészetéről beszél¹⁹ – jellegzetes alkalmi szalonköltészet volt, de a XVIII. századi irodalmi szalonok „tudományos” érdeklődése miatt, Olaszországban épp ez az alkalmi árkádikus költészet vált az új tudományosság terjesz-

¹⁶ L. SETTEMBRINI, *Lezioni di letteratura italiana*, Napoli, 1866. I. p. 7.

¹⁷ SÁRKÓZY Péter, *A XVIII. század olasz irodalma az újabb olasz irodalomtörténet-írás tükrében*, in ItK 1969., 331–341.

¹⁸ W. BINNI, i. m., 434.

¹⁹ József SZAUDER, *Il rococo all'italiana di Csokonai*, in AA. VV., *Italia ed Ungheria*, i. m.

tésének egyik legfontosabb eszközévé. Olyannyira, hogy nem egy olasz tudomány- és filozófiatörténész, mint Eugenio Garin is az olasz Árkádia-mozgalomnak tulajdonítja az olasz kultúra, a természet- és társadalomtudományok iránti érdeklődés elterjedését²⁰ – mely megítélésünk szerint nemcsak az olasz kultúrára, hanem az azzal szerves kapcsolatban álló közép-európai katolikus nemzetek kultúrájára is jellemző lesz –, mindenekelőtt a Róma és az olasz udvari kultúrájú Bécs vonzáskörében lévő magyar arisztokrácia és katolikus klérus műveltségére.²¹ Épp ezért talán nem lesz minden tanulság nélkül, ha egy pillantást vetünk az árkádikus mozgalomban jelentkező, immár az olasz felvilágosodás műveltsége felé mutató jelenségekre.

A természettudományok iránti fokozott érdeklődés a XVII. század második felétől, a Galilei-iskola nagy népszerűsége folytán egyre erőteljesebb lesz. Ez a korabeli „irodalmi” lapok áttanulmányozásából teljesen egyértelműen kitűnik. A XVII. század vég első komoly irodalmi közlönyének, a „Giornale de'letterati”-nak címében épp ezért helyesebb a „letterato”-t irodalmár helyett, francia példára, filozófusnak fordítani, hiszen a lap teljes mértékben a „Journal des Savants”-t követi. Az 1668–1669. évi két évfolyamot a római Galilei-iskola tagjai szerkesztették,²² s irodalmi művek bemutatásán túl, rendszeresen beszámoltak az olasz természettudományi akadémiák, a római Accademia dei Lincei és a firenzei Accademia del Cimento tudósainak tevékenységéről, valamint a külföldi természettudományos felfedezésekről, mindenekelőtt a Francia Tudományos Akadémia híreiről. Az 1668. január 28-i első számban az év egyházi eseményeinek összefoglalója és a Szentháromság tanának teológiai elemzése mellett a Cimento Akadémia fizikai kísérleteinek leírását olvashatjuk új

²⁰ E. GARIN, *Storia della filosofia italiana*, Torino, 1966., II., 146.

²¹ Péter SÁRKÓZY, „*ognor l'util cercando*” – *Poesia e scienza nell'Arcadia in Letteratura e industria, Atti del XV Congresso dell'A.I.S.L.L.I.*, a cura di G. B. SQUAROTTI e C. OSSOLA, Firenze, 1996.

²² G. RICUPERATI, *Giornali e società nell'Italia dell'ancien régime (1668–1789)*, in AA. VV., *La stampa italiana dal 500 all'800*, a cura di V. CASTRONOVO – N. TRANFAGLIA, Bari, 1976., 69–371; SÁRKÓZY P., *Petrarcától Ossziánig*, i. m., 32–55.

csillagok születésének felfedezését tudtul adó hírek mellett, míg a szám második felét a francia és angol akadémia hírei töltik meg, köztük állatokon végzett orvosi kísérletek szabatos leírásával.²³ Az 1669. évfolyam március 25-i számában Maurizio Nitri gróf 1657 és 1660 közötti magyarországi eseményekről, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyelországi hadjáratáról és Új-Zrínyivár építéséről beszámoló könyvének igen részletes ismertetése mellett (*Ragguaglio delle ultime guerre di Transilvania, et Ungaria...*, Venetia, 1669) olvasható Descartes híres traktátusa francia kiadásának bemutatása (*Traité de la Mecanique compose par M. Descartes... à Paris chez Charles Angot*). A *Giornale de' Letterati*-t később az az Apostolo Zeno fogja szerkeszteni, aki 1720 és 1730 között, Metastasiót megelőzően töltötte be a bécsi udvari költő, a poeta cesareo tisztséget. Az olasz írók lapja mellett még egy sor olyan olasz periodika jelent meg a XVIII. század során, melyek vagy kivonatokban, vagy teljes terjedelemben fordításban közölték a leghíresebb európai tudományos folyóiratok anyagát. Így jelent meg 1722–1759 között Velencében a „Journal des Savants” fordításaként az „Alpokon túli írók lapja” (*Giornale dei letterati oltremontani*), Addison híres *Spectator*ának két kiadása (*Antologia dello Spectator di Addison*, Venezia, 1727, *Raccolta delle più belle speculazioni dello Spectator inglese tradotte in italiano*, Venezia, 1752), melyet a Francia Enciklopédia cikkeiből szerkesztett „enciklopédikus” újságok követnek („Giornale enciclopedico”, Venezia, 1774–1777. „Giornale nuovo enciclopedico”, Vicenza, 1777–1797). Ebben a környezetben érthető, hogy a milánói felvilágosult gondolkodók leghíresebb folyóirata, az „Il Caf-

²³ *Giornale de'Letterati*, Anno MDCLXVIII, 1, del 21–1–1668: p. 4.: Saggi di naturale esperienze fatte nell'Accademia del Cimento...in Firenze, 1667..., p. 6.: *Annali ecclesiastici*, Roma, 1668, p. 6.: De Sanctissima Trinitate, 1667, pp. 7–8: *Vite dei pittori antichi di Carlo Dati*, Firenze, 1667, p. 8.: *Osservationi fatte in Roma della stella rinascente nel Collo della Balena li 14 Gennaio 1668 del Sig. Cassini, Primario Astronomo di Bologna*, p. 11.: *Estratto dal Giornale XIII di Francia de'28 Novembre 1667*, p. 13: *Histoire auguste des Six Auteurs Latins qui ont ecrit les vies des Empereurs Romains de puis Adrien...*, Paris, p. 14: *Osservations faites sur un grand Poisson disseeque a la Bibliotheque du Roy le 24 juin 1667*, p. 15: *Estratto del Giornale d'Inghilterra intorno la maniera di mantenere in vita un Animale senza il Torace e il Diaframa*.

fé” (1764–1766) inkább tekinthető „Élet és Tudomány”-nak mint „Élet és irodalom”-nak, de legalábbis társadalomtudományi (közgazdasági) és kulturális folyóiratnak.²⁴

Tegyük azonnal hozzá, hogy a legtöbb író esetében inkább csak „divatról”, mintsem igazi tudományos érdeklődésről volt szó, inkább tudományos ismeretterjesztésről, mint az olasz írók természettudományi kérdésekben való elmélyüléséről. Az olasz newtonizmus elsősorban „nők számára írt” tudományosság volt, azaz az irodalmi szalonokba járó „tudós nőket” kívánta bevezetni az új fizika világába, ahogy azt az olasz felvilágosodás első jelentős alakja, Francesco Algarotti tette először franciául Párizsban megjelentetett művében, a *Newtonianisme pour les dames*-ban (1736 Párizs, 1737 Nápoly), majd az olaszul írt *L’Optica newtoniana* című művében (Pisa, 1744). Algarotti művét Fontenelle-nek ajánlotta, mondván, hogy ő éppúgy akarja népszerűsíteni a newtoni természettudományos gondolkodást, mint azt az általa nagyra tartott szerző tette Descartes tanaival: „Ön a kartézianizmust díszítette fel stílusával, én ugyanezt kívánom tenni, megszelídítve a newtonianizmust, hogy a száraz tanok mindenki által élvezhetők legyenek.”²⁵ Algarotti előtt már egy másik olasz tudós, az orvosprofesszor Antonio Vallisnieri 1723-ban a Padovai Ricoverati Akadémián arról értekezett, hogy igen fontos, hogy a nők is behatóan foglalkozzanak a tudományokkal (*Le donne devono occuparsi delle scienze*).²⁶ Francesco Algarotti egyébként nem volt

²⁴ „*Il Caffè*” (1764–1766), a cura di G. FRANCONI e S. ROMAGNOLI, 1993. Torino, Bollati Boringhieri, 1993.; Cfr.: N. VALERI, *Pietro Verri*, Firenze, Le Monnier, 1969.; M. FOGARASI, *Storia di parole, storia di idee*, Napoli, Liguori, 1976.

²⁵ „Voi avete abbellito il Cartesianismo: io ho procurato di domar, per così dire, il Newtonianismo e di rendere aggradevole la sua medesima austerità... Come che sia però, le nostre Dame, per cui quest opera è principalmente fatta, dovranno sapersi buon grado, se avrò loro almeno procurato un nuovo genere di piacere che si poi da altri molto meglio, che da me condito, e se avrò recato in Italia la moda di coltivarsi lo spirito più tosto che la presente momentanea foggia di arricciarsi i cappelli... Il secolo delle cose venga una volta anco per noi, e il sapere non ad irruvidir l’animo, o a piatire sopra una vecchia e difusata frase, ma a pulir serva, se è possibile, e ad abbellir la Società” Dedicà al Signor Bernardo di Fontenelle, in F. ALGAROTTI, *Il newtonianismo per le dame ovvero Dialoghi sopra la luce e i colori*, Napoli, 1737., pp. V–XI.

ismeretlen Magyarországon sem, hiszen a századközep egyik leghíresebb utazója, II. Katalin és II. Frigyes udvarának megbecsült tagja volt, az ő irányítása alatt gyűjtötték össze a drezdai képtár híres olasz anyagát. Így nem volt véletlen Döbrentei Gábornak a választása, amikor az Erdélyi Múzeumban Kazinczy nyelvújító mozgalma védelmében saját fordításában közölte Algarottinak fél évszázaddal korábban írt *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua* c. traktátusát.

De nemcsak Algarotti „regényesítette meg” a kor neves természettudományi felfedezéseit, hanem a korabeli olasz költészet is szívesen választotta költői témaként a korabeli híres tudósok téziseit, olyannyira, hogy a bolognai Eustachio Manfredi azon méltatlankodik, hogy miként teszi tönkre a szép olasz költői nyelvet az Alpokon túli tudósokra való sok hivatkozás:

„Dunque perché su l'italiane bocche
suonano sol quei nomi alpestri ed irti
Kepler, Augen, Newton, Leibnitz e Locche.”²⁷

(A „bocche – Locche” rímpárról önkéntelenül is Csokonai Vitéz Mihály megoldása jut eszünkbe, amikor mesterien túltette magát a francia nyelv által jelentett akadályon: „S e szigetnek egy szögében / Mint egy Rousseau Ermenonvillében / Ember és polgár leszek.”)

A természettudományos felfedezések, a fizika és csillagászat új tanainak megéneklése váltja fel a XVIII. századi olasz didaszkalikus vagy tanítóköltészetben a régi crudiciós tankölteményeket. Így a „csillagászati költemények” sorában kell megemlíteni G. B. Richieri kopernikuszi világméretű bemutató poémáit (*Il Sole, Le stelle fisse, Le comete, Il moto ellittico dei pianeti, Il flusso e riflusso del mare*), Carlo Gastone Rezzonico della Torre a csillagok rendszeréről írt nagyszabású költeményét (*Il sistema dei cieli*), míg a „fizikai” költemények sorában L. Barotti (*La fisica* című tanköl-

²⁶ *Opere diverse* del Sig. Antonio VALLISNIERI, pubblico primario professore di medicina teorica e presidente dell'Università di Padova, Venezia, 1728.

²⁷ Eustachio MANFREDI, *Rime*, Bologna, 1760., 14.

teményét és G. Barbieri a kísérleti fizikai laboratóriumot bemutató költeményét (*La sala di fisica sperimentale*) – 1763-ban Giovan Battista Roberti külön tanulmányt szentelt a fizikai tanok költői megjelenítése kérdésének: *Sopra l'uso della fisica nella poesia*, (Venezia, 1763.). Tovább virágzik a földrajzi jelenségek „verse-szedése”, A. Cavalli a Vezuv kitöréséről (*Il Vesuvio*), G. Rovatta a források természetéről (*Le origini delle Fonti*), G. B. Corniachi az ércbányászatról és vaskohászatról írt tankölteményt (*La metallurgia*).²⁸

A pásztorköltészet virágzása idején természetes a mezőgazdasági tematikájú tanköltemények továbbélése (G. Baruffaldi a kender termesztéséről, G. B. Spolverini a rizsföldek megmunkálásáról, B. Lorenzi a hegyvidékek mezőgazdasági hasznosításáról írt elbeszélő költeményt),²⁹ melyek mellé önálló „műfajként” lépett az úgynevezett „enciklopédikus” tanköltészet és a filozófiai tanok versben való megéneklése (G. B. Sottovia: *Enciclopedia spartita in poemi*, J. A. Sanvitale: *Poema parabolico diviso in morale, politica e fisica*). A századvégén Torinóban kiadott filozófiai tanköltemények gyűjteményes kötetében (*Il poeta filosofo*, Torino, 1793) is külön figyelmet érdemel C. Zampieri *Tobiasa*, mely Rousseau pedagógiai regényének volt költői átdolgozása.

Természetesen komoly minőségi, világnézeti-poétikai különbség van a század első felében a tudományosság mezében jelentkező olasz árkádikus kultúra és a 60-as évektől egyre határozottabb formákat öltő olasz felvilágosodás irodalma között, mint ahogyan határozott különbséget kell tenni az úgynevezett árkádikus klasszicizmus és a felvilágosodott klasszicizmus között, melyeket a preromantikus költészet nagy hulláma után a századvégen az olasz neoklasszicizmus fog a romantika diadala előtt még egy utolsó művészi szintézisbe összefogni.³⁰ Az olasz iroda-

²⁸ *Poeti didascalici del XVIII. secolo*, Milano–Napoli, Ricciardi, 1951.

²⁹ *Raccolta di poemi georgici*, Lucca, 1785.

³⁰ SÁRKÖZY P., *Petrarcától Ossziánig*, i. m., 100–125.; *La poesie italienne 1760–1820*, in AA. VV., *Le tournant du siècle des Lumières*, par M. Gy. VAJDA, Bp. 1982., 379–400.; *Dal Classicismo arcadico al Romanticismo*, in uő., *Da I fiumi di Ungaretti al Danubio di Attila József. Saggi di comparatistica italo-ungherese*, Roma, Sovera, 1994., 97–191.

lomtudomány igen alaposan kimutatta, hogy miként kapcsolódik Giuseppe Parini „Árkádiából kinövő” felvilágosodott klasszicista költészete a milánói felvilágosodott reform-értelmiségiek, a Brera Akadémia, az Accademia dei Trasformati és az „Il Caffé” körének tevékenységéhez. Parini felvilágosodás szellemében írt ódái a „légszennyeződésről” (*La salubrità dell'aria*), a himlőoltás fontosságáról (*L'innesto del vaiuolo*) és a törvényhozás kérdéseiről (*Il Bisogno, La Magistratura*) mintha a híres „Il Caffé” cikkeinek lennének költői megjelenítései. Azt sem felejtethetjük el, hogy az olasz felvilágosodás két főműve Beccaria *A bűnökről és büntetésekről* írt traktátusa, és Parini egy milánói nemes úr „Pató Pál-i henyelésben” eltöltött napjának „hóskölteményben” való megörökítése (*Il Giorno*) ugyanannak a szellemi pezsgésnek volt eredménye, mely a milánói felvilágosodók kulturális tevékenységét jellemezte a hatvanas évek elején. Ahogy Parini vallja: a költői fantázia csak akkor tud boldog lenni, ha a költészet szépségét egyesíteni tudja az emberekért való cselekvés hasznosságával:

Va per negletta via
ognor l'util cercando
la calda fantasia
che sol felice é quando
l'util unir puó al vanto
di lusinghevol canto.”
(*La salubrità dell'aria*)³¹

Ahogy az Árkádia-mozgalom a XVIII. századi olasz kultúrában nem maradt meg a pásztorköltői gyakorlat szűk korlátai között, hasonlóképp túllépett az olasz irodalom nyelvi-földrajzi határain is. Az olasz árkádkus klasszicista (rokokó) költészet – az olasz melodrámája és a bécsi olaszos színházi kultúra hatására – igen nagy népszerűsége tette szert a közép-kelet-európai irodalmak-

³¹ Walter BINNI, *La sintesi pariniana*, in uő., *Preromanticismo* Bari, Laterza, 1974.; *La poesia del Parini e il neoclassicismo*, in uő., *Classicismo e neoclassicismo nella letteratura del Settecento*, Firenze, Sansoni, 1963.; SÁRKÓZY Péter, *Giuseppe Parini felvilágosodott költészete*, in uő., *Petrarcától Ossziánig*, i. m., 87–89.

ban, elsősorban a magyar, horvát és lengyel kultúrában, ahol épp ennek az olasz költői hatásnak volt az egyik következménye a „népiesnek” ható pásztori dalköltészet elterjedése, mely révén megkezdődött a korabeli magyar, horvát és lengyel költészet megújulása, felszabadulása az erudíciós skolasztikus költői gyakorlat monotóniájától.³² Ugyanakkor a költői modellek átvétele mellett igen lényeges volt, hogy az olasz kultúrával kapcsolatba kerülő horvát, lengyel és magyar írók, értelmiségiek megismerték és átvették a XVIII. századi olasz kultúra természettudományos érdeklődését is, mindenekelőtt azt a „divatot”, mely egymáshoz közelítette a bölcsét és poétát, és az írókat a felvilágosuló gondolatok terjesztőjévé tette.

De miért kellett volna a XVIII. századi horvát, magyar és lengyel íróknak, értelmiségieknek épp az olasz árkádikus kultúrát átvenniük az új európai gondolatokat, amikor meríthettek volna egyenesen az angol vagy francia kultúrából és irodalomból is? Merítették is, de jóval később, a század utolsó harmadától kezdve. A XVIII. század közepén azonban csak igen kevés lengyel, magyar vagy horvát értelmiséginek adatott meg egy hosszabb francia vagy éppenséggel angliai tanulmányút. Ezzel szemben közismert tény, hogy százsámra, ha nem ezersámra fordultak meg Itáliában a XVIII. században a lengyel, magyar és horvát katolikus értelmiségiek, a számukra létesített kollégiumokban, a római Collegio Germanico Ungaricóban, a bolognai Collegio Ungaro Illiricóban, a pármái nemesi konviktusban, a Collegio dei Nobiliben és a különböző rendek olaszországi egyetemlein, melyek közül közép-kelet-európai kulturális kisugárzását tekintve a piarista rend pisai, nápolyi, de mindenekelőtt római kollégiuma, a Collegio Nazareno játszott elsőrendű szerepet. Mint erre tanulmányaimban már több ízben is hivatkoztam, a XVIII. századi magyar kultúra alakulásában igen fontos szerepet tölthettek be az Itáliában hosszabb idejű élő és tanuló magyar értelmiségiek.³³

³² Péter SÁRKÖZY, *Il classicismo arcadico e la rinascita della poesia nell'Europa centro-orientale*, in AA. VV., *Venezia, Italia, Ungheria...*, i. m., 191–201.

³³ Péter SÁRKÖZY, *Intelletuali ungheresi nell'Italia del Settecento*, in AA. VV., *Tra Illuminismo e Romanticismo, Miscellanea in onore di V. Branca*, Firenze, 1983., IV., 221–244.

Ezek szerepe nem másodlagos jelentőségű egyrészt az itáliai „post-graduális képzésben” részt vevő magyar (horvát és lengyel) katolikus értelmiségiek igen nagy számára való tekintettel (csak a Collegium Germanicum Hungaricumban a XVIII. század során 272 magyar alumnus tanulmányairól van tudomásunk)³⁴, másrészt az itáliai tanulmányút utáni otthoni társadalmi helyzetükre való tekintettel, hiszen az alumnusok jelentős része a magyar arisztokrácia felső köreiből került ki, illetve hazatérésük után a magyar katolikus egyház legfontosabb posztjaira kerültek, elég ha arra gondolunk, hogy Pázmány Pétert követően az összes magyar érsek-prímás a római Germanicum Hungaricumban végezte tanulmányait.

A XVIII. század során hosszabb ideig (öt-hat évig is) Itáliában élő, tanuló és oktató külföldi egyházi értelmiségiek családi illetve egyházi kötődéseik révén kapcsolatba kerültek az akkori olasz irodalmi szalonok, akadémiák kulturális tevékenységével, maguk is bekapcsolódtak ezek életébe. Így a római Árkádia Akadémiának – az eddigi kutatások szerint – 76 lengyel és 10 magyar tagja volt a XVIII. században,³⁵ köztük a lengyel királyi családok nem egy képviselője, és magyar részről is olyan fontos személyiségek, mint Kollonich Zsigmond (később váci püspök, bécsi érsek

³⁴ VERESS Endre, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp. 1917.; BITSKEY István, *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma e la formazione della controriforma ungherese*, in AA. VV., *Roma e l'Italia nel contesto della Storia delle Università ungheresi*, Roma dell'Ateneo, 1985., 115–126.; BITSKEY István, *Hungáriából Rómába (A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés)*, Bp. 1996., 136–153.; a Bolognai Magyar–Horvát Collegium évkönyve a bolognai egyetem alapítása 900. évfordulójára jelent meg: *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna, 1753–1764*, a cura M.A. ACCORSI e G.P. BRIZZI, Bologna, CLUEB, 1988.; Cfr.: Péter SÁRKÖZY, *Il ruolo dell'Università di Bologna e del Collegio Ungaro-Illirico nella storia culturale ungherese*, uo., 43–63.

³⁵ E. VÁRADY, *Gli ungheresi nell'Arcadia romana*, Roma, 1932.; SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego. Magyarok és a XVIII. századi Itália*, in ItK 1983., 238–251.; KOVÁCS Sándor Iván, *Kutattam Árkádiában én is*, uo., 1990., 711–722.; Péter SÁRKÖZY, *Ungheresi nell'Arcadia romana*, in *L'Arcadia, 1690–1990*, Atti del terzo centenario della fondazione dell'Accademia dell'Arcadia, Roma, 1995.

és a Szicíliai királyság inkvizítora), Patachich Ádám nagyváradi püspök, majd kalocsai érsek, és a XVIII. századi magyar kultúra szempontjából semmiképp sem lehet közömbös az a tény sem, hogy más magyar neolatin költők társaságában Faludi Ferenc is mint az Árkádia költőakadémia tagja (Carpató Dindimeio)³⁶ hagyott fel a matematika és fizika tanulmányozásával, és kezdte el irodalmi tevékenységét római évei alatt, előbb későbarokk moralista művek, iskoladramák magyarra ültetésével, melyet saját magyar nyelvű – árkádikus – költői munkássága folytatott.

Faludival egyidőben tartózkodott Rómában a negyvenes években a magyar piarista rend nem egy jelentős képviselője, Bajtay József Antal, Cörver Antal Elek és Cörver János, Dezsericzky Ince, Conradi Norbert, Horányi Elek, akik nemcsak rendjüknek voltak megbecsült személyiségei és neves – matematika és fizika – professzorai, hanem Faludi Ferenchez hasonlóan egyszersmind maguknak megbecsülést szerző (neolatin) költők, ha nem is mindegyiküknek sikerült olyan nagy elismerést szerezniük, mint rendtársuknak, a kor Ovidiusaként tisztelt Hannulik Krizosztom Jánosnak, vagy a természettudósként és költőként egyaránt nagyra becsült dalmát jezsuitának, Faludi Ferenc római barátjának, Ruggero Boscovichnak. Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a XVIII. század közepének neves katolikus értelmiségiei, történészei, költői nem egyszer kiváló természettudósoknak is bizonyultak, és ők voltak a descartes-i és newtoni természettudományos gondolkodás első magyarországi terjesztői. Ilyen tekintetben elsősorban a piaristák álltak az élen, olyannyira, hogy Kosáry Domokos is felveti a XVIII. századi magyar művelődésről írt nagymonográfiájában azt a gondolatot, hogy esetükben nem kellene-e piarista előfelvilágosodásról beszélni.³⁷

A magyar piaristák az önálló magyarországi rendtartomány megalakítását követően, 1736-tól kezdődően küldték legjobb ta-

³⁶ Maria SZAUDER, *Ferenc Faludi membro dell'Accademia dell'Arcadia*, in AA. VV. *Venezia, Italia, Ungheria...*, i. m., 283–293

³⁷ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980., 108–110.; *L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle*, in AA. VV., *Venezia, Italia, Ungheria...*, i. m., 201–211.

náraikat és növendékeiket a rend híres itáliai kollégiumaiba, Pisába, Nápolyba, Firenzébe, de mindenekelőtt Rómába, a Nazarenus Kollégiumba. A római Collegio Nazareno az 1730–1750 közötti időszakban vitathatatlanul az itáliai oktatásügy egyik leghaladóbb pedagógiai intézményének számított, főképpen a természettudományi tárgyak oktatásának nyitottsága miatt.³⁸ A piaristák központi kollégiumának nemzetközi hírű professzorai, Paolo Chelucci, Alessandro Polito, a lengyel Stanislaw Konarski és főleg a magyar diákjai által bálványozott Edoardo Corsini a newtoni fizika alapján álló Leibniz–Wolff-i tudományos világkép egyházi elfogadásában és oktatásában játszottak igen fontos szerepet. Edoardo Corsini a harmincas évek elején dolgozta ki a filozófia és a matematika oktatásának új alapú módszerét (*Institutiones philosophicae ac mathematicae ad usum Scholarum Piarum, 1731–1734*), amelyet egyaránt kiadtak és használtak a lengyel és magyarországi piarista gimnáziumokban. Corsini úttörő érdeme annak bizonyítása, hogy új természettudományos felfedezések és matematikai ismeretek alapján nem tartható fenn tovább az arisztotelészi filozófia nem egy tétele. Épp ezért egy új rendszert dolgoz ki, ahol az arisztotelészi tételeket a korban vitatott, sőt még indexen lévő Descartes, Galilei, Gassendi, Newton, Leibniz, Wolff gondolataival egészítette ki, amely nem a vallással és a skolasztikus bölcsellettel szembefordulva, hanem annak korszerűsítésével fogadtatja el az új természettudományos felfedezéseket.³⁹

Corsini első magyar tanítványai között találjuk Bajtay József Antalt, gróf Grassalkovich Antal mostohafiát.⁴⁰ Bajtay 1746-ban érkezik Rómába, ahol előbb a tanárképzést tanulmányozza, majd két éven át a Collegium Nazarenum filozófia és matematika lektoraként tanít. 1741-ben a Barberini hercegi család kéri fel a Barberini-könyvtár gondozására és az ifjú hercegek házi tanári teendőire. Négy évi könyvtárosi, tanári tevékenység után 1744-

³⁸ P. VANUCCI, *Il Collegio Nazareno, 1630–1930*. Róma, 1930.

³⁹ F. DIAZ, *Le correnti filosofiche del Settecento italiano*, in *Storia della letteratura italiana, Il Settecento*, Milano, Garzanti, 1968.

⁴⁰ MISKOLCZY István, *Bajtay J. Antal*, Bp. 1914.

ben európai tanulmányútra indul, előadásokat tartva különböző akadémiákon, így II. Frigyes berlini akadémiján is. 1747–1750 között a pesti piarista gimnázium filozófiatanára, majd 1750-től a bécsi Savoya-Lichtenstein Akadémia történelemtanára és a királynő megbízásából a trónörökös, a későbbi II. József házi tanára lesz, míg 1760-ban kinevezik erdélyi püspöknek és bárói címet kap. Horányi Elek szerint latin költőként is jelentős volt.⁴¹

A pesti gimnázium természettudományos oktatása terén Bajtaynál is fontosabb szerepet játszott a vele együtt Rómában élő két Cörver testvér. Cörver Elek báró 1738-tól tanult filozófiát Rómában, majd a Nápolyi Collegium tanára lett. 1743-ban tért vissza Magyarországra, ahol előbb Nyitrán, majd Pesten lett a recentior philosophia tanára. 1744-ben Pozsonyban jelentette meg kísérleti mechanikai tankönyvét (*Philosophiae omnium recentissimae, quam experimentalem quidam vocant, ac mechanicam, methodus, totaque ratio summarie exposita*), illetve kiadta Chelucci matematikáját és Politus filozófiai értekezéseit.⁴² Cörver Elektől 1747-ben épp Bajtay fogja átvenni a pesti gimnázium filozófiai tanszékét, majd pedig öccse, Cörver Miklós János, aki 1738–1744 között tartózkodott Rómában, ahol a San Pantaleo anyaházban a filozófia lektoraként tanított. Hosszabb európai tanulmányút után 1748-ban tért vissza Magyarországra, 1757-től a magyar rendtartomány, majd 1761-től a pesti piarista rendház főnöke lett. Az ő érdeme, hogy a pesti gimnázium filozófiai tanfolyama a világi tanulók előtt is megnyílhatott. Corsini magyar tanítványai között volt Janus Pannonius verseinek első XVIII. századi magyar kiadója, Conradi Norbert is,⁴³ az ő nevéhez fűződik Paolo Chelucci a római La Sapienza egyetemen tartott előadásainak magyarországi kiadása (*Orationum in Romanae sapientiae archigymnasio recitatorum*, I–II., Buda, 1754.), illetve a rend alapítójáról írt olasz életrajz latin fordítása is (P. Vicentius

⁴¹ A. HORÁNYI, *Scriptores Piarum quorum ingenii monumenta exhibet...*, Buda, 1809.

⁴² GERENCSÉR István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák*, Regnum, V., 1942–1943., 326–370.; BALÁNYI György, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp. 1943.

⁴³ Janus Pannonius, *Poemata*, Buda, 1754.

Talenti a S. Philippo Nerio: *Vita et rerum gestarum compendium Josephi Calasanctii a Matre Dei*, Pozsony, 1769). Conradi Norbert római tanulmányait követően a megszokott nyugat-európai tanulmányút helyett rendtársával, Dezsericzky Incével XIV. Benedek pápa megbízásából missziós útra Bukarestbe ment,⁴⁴ 1748-tól Pesten, Nyitrán, a bécsi Savoya-Lichtenstein akadémián, majd Vácott tanított. Dezsericzky Ince a nyitrai piarista iskola rektora volt, majd a piarista generális asszisztenseként kerül Rómába, ahol a magyarországi latinitás védelmében lép fel, és jelenteti meg Raymondo Cecchettivel szembeni vitáitát (*Pro cultu litterarum in Hungaria vindicatio*, Roma, 1743).⁴⁵ Dezsericzky több éves római tartózkodásának eredménye a Biblioteca Vaticana gazdag történeti forrásai alapján összeállított ötkötetes magyar „őstörténete” (*De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria*, Buda 1748–1760), melynek avarokra és hunokra vonatkozó részének helyesbítésére fogja elkészíteni a XVIII. századi magyar történettudomány és irodalomtörténeti forráskiadás legjelentősebb műveit a jezsuita Pray György (*Annales Veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, 1761., *Annales regum Hungariae*, 1770.).

Az irodalomtörténeti és természettudományos érdeklődés összefonódását mutatja a Rómában megforduló XVIII. századi neves piaristák utolsó nemzedékéhez tartozó Horányi Elek életműve is.⁴⁶ Horányi a pesti piaristáknál folytatott tanulmányai után 1754-ben utazik Rómába, ahol négy évig tanul és személyesen is alkalma van megismerni Edoardo Corsinit, aki ekkor a rend generálisa volt, és akiről a piarista írókról és tudósokról készített lexikonában közli Angelo Fabroni olasz életrajzának általa készített latin fordítását.⁴⁷ Horányi Elek Rómában készíti el doktori disszertációját Benjamin Franklin elektromosság-elméletéről, illetve annak Giovan Battista Beccaria olasz piarista általi magya-

⁴⁴ JUHÁSZ Vilmos, *Dezsericzky Ince élete és művei*, Bp. 1915.

⁴⁵ CSÓSZ Imre, *A kegyes-tanítórendiek Nyitrán, Nyitra*, 1879., 832–835.

⁴⁶ BALANYI GY., i. m.; E. VÁRADY, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, i. m., 245–254.

⁴⁷ A. HORÁNYI, *Scriptores Piarum...*, I., 399–569.

rázatáról (*Ex physica selectas propositiones publice disputandas exhibet...Accidet tractatio de artificiali electricismo ex Benjamini Franklini theoria quam expolivit, confirmavit auxitque Joan. Bat. Beccaria*. Roma, 1756). Horányi előbb Nápolyban tanított, majd hosszabb angliai és észak-európai tanulmányút után 1758-ban tért haza, és miután majd mindegyik piarista gimnáziumban tanított, 1767-től a váci gimnáziumnak lesz a fizikaprofesszora. Ekkor adhatja ki fizikai-filozófiai tanulmányait (*Selecta universae philosophiae capita cum demonstrationis...*, Nagyszombat, 1768), Liberato Fassoni Leibniz elleni vitairatának latin fordítását (*Liberati Fassoni de Clericis regularibus S.P. Academiae de Conciliis Pontificiae...de Leibniziano Rationis sufficientis principio dissertatio philosophica cum notis, adjectisque logicis ac metaphysicis propositionibus*, Buda, 1767.) és a neves piarista tanár beszédeknek latin fordítását, a szerző életrajzával kiegészítve (*Alexandri Politi...Orationes omnes Florentinae editae atque in Hungaria recusae*, Pozsony, 1774.). Azt sem feledhetjük el, hogy a hatvanas évek őstörténet kutatásainak új eredményeit „regényeiben” feldolgozó Dugonics András is matematika professzor volt előbb a nyitrai piarista gimnáziumban, majd a budai egyetemen. Mind ezt összegezve megállapíthatjuk, hogy ha piarista előfelvilágosodásról nem is beszélhetünk, de annyit mindenképpen elfogadhatunk, amit a Metastasio-fordító Benyák Bernát állít: „Mi teljes erőnkől Wolff és Newton műveinek tanulmányozására adtuk magunkat, s a napokat a német és angol bölcsélet fejtegetésével töltjük. És miért ne foglalkoznánk Newtonnak a természeti tümenyekről és a természeti erők okairól írt felséges tanulmányai-
val? Talán mert egyik-másik tétele az evangéliumok tanait is érinti?...Köszönetet mondunk neked, ó nagy Newton.”⁴⁸

A Rómát megjárt magyar piarista professzorok igazi művelődéstörténeti jelentőségét így foglalja össze Kosáry Domokos az *Olasz és magyar művelődéstörténeti kapcsolatok az Árkádia és a felvilágosodás között* című kollokviumon tartott előadásában: „Az olasz hatás jelentős volt és módszertanilag is tanulságos. Mutatja, hogy az ilyen korszerűbb minták megismerése adott esetben

⁴⁸ MÉSZÁROS István, *A magyar iskolaügy története*, Bp. 1981., 497–498.

elősegítheti a bontakozó, új igények tudatosítását, érvényesülését. A magyar piaristák, a katolikus egyházi értelmiség korszerűbb, világi tájékozódását képviselve alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az új nemesi igényeknek megfelelőbb eklektikus filozófiát átvegyék olasz rendtársaiktól. És mivel e funkció valóban történelmi szükségletnek felelt meg az adott helyzetben e pár embernek valóban sikerült előbb tanítványaiknak, a második nemzedéknek, majd az iskolák, filozófiai tanfolyamok és azon piaristák segítségével, akiket főnemesi családok előszeretettel alkalmaztak nevelőnek, az új gondolatokat aránylag rövid idő alatt a világiak közt, a nemesi és a polgári rétegekben is viszonylag széles körben elterjesztették.⁴⁹

Jelen munkánkban semmiképp sem vállalkozhatunk a XVIII. századi magyar művelődéstörténet – egyébként is már alaposan feldolgozott – természettudományi érdeklődésének feltérképezésére⁵⁰, így a jezsuita vagy a protestáns kollégiumokban jelentkező descartes-i, newtoni tanítások bemutatására (Mészáros István említi iskolatörténeti monográfiájában, hogy Szilágyi Tönkö Márton már az 1678-as tanévben Descartes tanai alapján oktatta a fizikát a debreceni Kollégiumban, melyet egy tanítványa gondosan lejegyzett: *A metafizika és a fizika vázolata. René Descartes igen éles elméjű filozófia elvei szerint, melyet Szilágyi Márton... igen ékes férfiú a debreceniek igen virágzó iskolájában először a filozófiának, aztán a teológiának professzora a tisztultabb filozófiára vágyakozó ifjúságnak adott elő és maga használatjára Karczagi Izsák debreceni togátus diák leírt.*). Tanulmányunk célja ennél sokkal szerényebb volt. Azt szerettük volna bemutatni, hogy az Olaszországban több éven át tanuló, tanító, irodalommal is foglalkozó, önálló latin, esetleg magyar költeményeket író magyar jezsuita és piarista pap-tanárok, akiknek többsége éppen-séggel természettudományi tárgyak tanára volt, hazatérésük után egész tevékenységükkel azt a kulturális és művelődési modellet képviselték, melyet itáliai tartózkodásuk alatt alkalmuk

⁴⁹ Domokos KOSÁRY, *L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle*, i. m., 211. (Fordítás az eredeti magyar kézirat alapján.)

⁵⁰ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Bp. 1964.; MÉSZÁROS I., i. m.

volt megismerni és elsajátítani. Életművükben a költészet és a tudomány elválaszthatatlanul összefügg. Az ő tevékenységük „készíti elő a talajt” a következő nemzedék, Bessenyei György és a magyar felvilágosodás igazi képviselői tanainak befogadására, ekkor lesz egyértelművé, hogy a nemzetek boldogsága a népesség műveltség-szintjének függvénye, igaz ekkor már az is egyértelművé válik, hogy a tudományok terjesztésének „legközönsége-sebb” eszköze nem a latin, hanem csakis a nemzeti nyelv lehet, melynek kiművelését segítette elő a római pásztorköltő, Faludi Ferenc is magyar fordításaival és eredeti – olaszos – dalköltészetével. Az új gondolatokat elsőként az Itáliát megjárt pap-tanárok és írók hozták be a XVIII. századi magyar műveltségbe, őket követték a bécsi testőrírók, majd az otthoni iskolákban, köztük nem utolsósorban a debreceni Kollégiumban felnőtt nagy nemzedék képviselői, köztük Csokonai, Kölcsey, akik ugyan később szembefordultak a cívis város puritán szellemiségével és konzervativizmusával, de vitathatatlan, hogy műveltségük alapja, költői formálódásuk első és meghatározó műhelye a Kollégium és annak európai műveltséget tartalmazó Nagykönyvtára volt.⁵¹ Ahogy Giuseppe Parini Árkádiából a felvilágosodásba ívelő költészete jelenti az olasz XVIII. századi felvilágosodás legmagasabb szintű irodalmi megvalósulását, hasonlóképp lesz az olasz árkádikus költőket és Metastasio melodramáit fordító Csokonai Vitéz Mihály költészete a magyar felvilágosodott költészet legnagyobb művészi teljesítménye, mely épp az ő árkádikus költői nyelven megszólaló, rousseau-i ihletettségű költészetével az 1795–1805 közötti periódusban éri el tetőpontját.

⁵¹ Péter SÁRKÖZY, *Il Collegio Protestante di Debrecen e la formazione all italiana della poesia di M. V. Csokonai*, in *Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi*, i. m., 127–154.

Szilágyi Ferenc

VOLTAIRE POÈME SUR LE DÉSASTRE
DE LISBONNE CÍMŰ VERSÉNEK
ISMERETLEN MAGYAR FORDÍTÁSA A
XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁRÓL¹

A nagy francia író és bölcsele, az egész Európán végigsodró felvilágosodás nyugtalan és nyugtalanító szelleme, igen korán és igen ellentmondásosan tűnt föl hazai irodalmunkban. A katolikus egyház s hívei – a vatikáni állásfoglalás alapján – elutasították, indexre tették az egyházi intézményeket s a papságát élesen bíráló, sőt támadó író.²

Más volt esete a hazai protestánsokkal, akik elsősorban a katolikus dogmák és intézmények ellenfelét, a vallási pluralizmus és türelem képviselőjét látták benne.³ A toleranciát hirdető *Henriade*-jának két fordítása is született, s mindkettő református egyházi személy tollából: a komáromi író-prédikátor, id. Péczeli József fordítása 1786-ban jelent meg⁴, jelentős – csaknem hat évtizedes – késéssel a londoni első kiadás után; igaz, hogy közben II. József Türelemi rendeletének s a cenzúrát enyhítő intézkedé-

¹ A tanulmányt a szerző *Egy nevezetes Voltaire-költemény ismeretlen fordítása a 18. századból* címen közölte a Studia Nova 1994-i 2. kötetében, 155–173. (A szerk.)

² Ld. ALEXOVICS Vazul, *A' könyvek' szabados olvasásáról*, Pest, 1792. 72kk.

³ Más vonatkozásban foglalkozott a kérdéssel FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon* című tanulmányában, in „Sorsotok előre néz-zetek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, Bp. 1975., 183–300.

⁴ *Henriás az az negyedik Henrik francz királynak életének némelly része...* Győr, 1786.

seinek is meg kellett jelenniük. Péczeli fordításának 1792-i második kiadása előtt⁵ látott világot, posztumusz műként, a debreceni professzor és püspök, id. Szilágyi Sámuel jóval korábbi *Henriade*-fordítása⁶, Pozsonyban, 1789-ben, fia gondozásában. Hozzá tartozik a tárgyhoz az is, hogy Voltaire eposzát Nunkovics Antal katolikus püspök is lefordította.⁷

A fiatal Csokonai a *Tempefőiben*, 1793-ban – Rozália ajkaival – Péczeli és Szilágyi fordítását dicséri,⁸ s a műről is azt mondja, hogy „ez az a' melly a' Világba nagyá tette Voltért”⁹. (A francia író magyarországi fogadtatásához tartozik az is, amit Csokonai 1793. május 15-i levelében ír egy Voltaire *Henriade*-ját „papisticus fanatizmussal” támadó, latin nyelvű hazai röpiratról¹⁰.)

Id. Péczeli azonban nem csupán az *Henriade*-ot fordította magyarra a „ferney-i bölc”-től: a felvilágosodás szellemében fogant drámáit is magyarra ültette,¹¹ s egy névtelen szerző az 1759-ben kiadott *Candide ou l'optimisme* című satirikus filozófiai regényét („conte philosophique”) is lefordította, a XVIII. század utóján: *Kándid vagy a' leg-jobbik világ*, Eldorado. [=Bécs], 1793.¹²

Ismeretes, hogy a regény Leibniz tételét cáfolja, amely szerint – a világban érvényesülő célszerűség jegyében – a földi világ a legjobb a lehetséges világok között, s ennek örvén támadja Voltaire az isteni gondviselés elvét: a jókat sújtó társadalmi igazságtalanságok és természeti csapások láttán.

⁵ *Henriás az az Negyedik Henrik frantzia királynah életének, némelly része...*, Győr, 1792.

⁶ *Voltaire Úrnak Henriása*, id. SZILÁGYI Sámuel, Pozsony, 1789.

⁷ Ld. TÓTH Emőke, *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*, Szeged, 1933. 9.; NÉMEDI LAJOS, *Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez (Péczei és Szilágyi Henriade-fordítása)*, Debrecen, 1936.

⁸ Ld. előbbi jegyzetünket.

⁹ Ld. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek I.*, sajtó alá rendezte PUKÁNSZKY Kádár Jolán, Bp. 1978., 14–15.

¹⁰ *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*, Bp. 1973., II. 778. (A következőkben: MM.)

¹¹ Vö. TÓTH Emőke i. m.

¹² Nyelvjárási sajátosságai szerint a fordító minden bizonnyal dunántúli volt s alkalmasint protestáns értelmiségi.

Voltaképp az 1759-ben megjelent szatirikus regény bölcséleti előzménye Voltaire-nak a lisszaboni földrengésről írt hosszabb költeménye, 1756-ból, s az összefüggést jól mutatja, hogy a *Candide* egyik színhelye is a földrengés sújtotta Lisszabon, a kor megrendítő nagy természeti csapásának színhelye, amelyben a város kétharmada elpusztult, 30000 lakója életét veszítette.

A *Poème sur le désastre de Lisbonne* is, miként később a *Candide*, az isteni gondviseléssel és a felvilágosodás filozófiájának optimizmusával vitázik; ezt a derülátást képviselte Rousseau is, aki cáfolta író társa költeményének gondolatait: voltaképp neki szólt a kegyetlenül éles szatírjájú kisregény is.

Voltaire eposzainak (*La Pucelle* című komikus eposzát galántai Fekete János gróf fordította magyarra, de munkája kéziratban maradt¹³), drámáinak s regényének fordítása után ezt a nagyobb bölcselő költeményét is magyarította valaki, alkalmasint a XVIII–XIX. század fordulója táján.

A fordítás kézírata a marosvásárhelyi Teleki Téka kéziratok anyagában található, Tf 886^d Ms 355. jelzeten,¹⁴ a fordító megnevezése nélkül. A kéziratot 1992 őszén volt alkalmam látni, amikor több hetet tölthettem kutatással a marosvásárhelyi Teleki Tékában és kolozsvári könyvtárakban.¹⁵

A nagy bölcselő vers a 18. század tépelődő gondolati lírájának kiemelkedő darabja: benne az Istennel teljesen nem szakító, szkeptikus deizmus őszinte kétségbeesése csap föl, az ártatlankat is sújtó nagy természeti csapás láttán, az a kétségbeesés, amely majd a német Kotzebue, címével is ide vágó *Die Verzweiflung*-jában is hangot kap; ezt a debreceni költő, egykor református teológiai hallgató, Csokonai fordította *A' Kétségbe esés* címmel magyarra, utolsó éveiben (talán az 1802-i nagy debreceni tűzvész hatása alatt is, amelynek kis nádfedeles házuk is martaléka lett

¹³ Az MTA Könyvtárának Kézirattára.

¹⁴ A kézirat a 492–494. oldalon két hasábra írva található: föltehetőleg tisztázat.

¹⁵ Ld. SZILÁGYI Ferenc, *Erdélyi ritkaságok. Kiadásra váró kéziratok erdélyi könyvtárakban*, in *Studia Nova*, 1. sz., 1993., 133–154. Ugyanitt néhány soros mutatvány is jelent meg a fordításból (142. oldal). A fordítást a következő kiadás nyomán hasonlítottuk össze az eredetivel: *Oeuvre poétique de Voltaire*, Paris, 1831., 846–851.

a Kollégium tőszomszédságában, a Darabos utcában); ezt a fordítást korábban, 1795 nyarán keltezték, de meggyőző külső és belső érvek szólnak amellett, hogy 1804-ben, Csokonainak a lélek halhatatlanságáról szóló nagy bölcselő költeményével nagyjából egy időben keletkezett; ezért soroltuk a kritikai kiadás nyomdába adott ötödik, befejező verskötetének anyagában az 1804. év terméséhez).¹⁶

Istenem! te tudod, érzem-é szívembe
Azt, amit a könnyek mondanak szemembe.
De a szívek, mellyek kéreg közt hevernek,
Látják ezt, s nem hisznek az érző embernek [...]
Mikor a gazdagnak a Plútó zászlója
Minden dolgaiban hív boldogítója;
Mikor a születés s a rang méltósága
S az alacsony arany mindenhatósága
A vakmerő vétket megmenti magától
A bosszúló villám méltó haragjától,
Mikor a meggyilkolt virtus végnyögése
S az imádó arany bájoló pengése
Együtt hangzanak el a virtus sírjából
S könnyet csavarhatnak a nem érző fából,
Mikor egy tobzódó vendégség pompája
Által eltöretik a bíró pálcája,
A fontot lenyomja a hamisság célja
S viasszá válik az Ástrea acélja,
Mikor egy királynak hiú kegyelméért,
Egy bájos szerető megejthetéséért
Eladják (óh szegény) a szűz igazságot,
Elfedik a vétket és a hamisságot¹⁷

Nem véletlenül vette át az 1803/1804 körül lefordított Kotzebuevers kétségbeesett gondolatait – mások szájára adva – a lélek halhatatlanságát fejtegető nagy gondolati versébe sem:

¹⁶ Ld. ItK 1953., 252.; vö. MM. I. 950.

¹⁷ Ld. Csokonai, i. m., I. 955–956.

Igazság Istene, jók s rosszak bírója!
 Kinél bévall mindent az esztendők szája,
 Ki részrehajlástól soha meg nem rontott
 Jobb kezeddél tartod a mérséklő fontot,
 Hogy vonhatsz a sírnak szélén örök határt,
 Ha addig olly ritkán fizetel méltó árt?
 Ha azok, kik sújtó pálcádtól nem félnek,
 Veretlen maradnak, sőt még vígan élnek:
 És aki a virtus pusztáján bújdoklik,
 Sír, szenved s a bűnnek körme közt fúldoklik?¹⁸

De hasonló eszmék törtek föl a német Christoph August Tiedge 1800-ban írt *Urania* című költeményében is, amelyet szintén próbáltak összekapcsolni Csokonai 1804-ben írt halotti búcsúztatójával,¹⁹ bár a német költő versét aligha ismerte.²⁰

Ismerhette viszont a francia írónak, „a nagy Voltaire”-nak poémáját, mivel az benne volt a barátjától, Nagy Gábortól kölcsönzött Voltaire-kötetben, amint már Szauder József fölhívta rá a figyelmet: „a kötetben Voltaire reprezentatív műveinek egész sora került eléje: csupa olyan filozófiai költemény, mely egybecsendült az ő gondolatvilágával. Most, a belső fejlődését magas pontra emelő francia sugallattal és ennek átdolgozásával keresi meg a magyar választ a pascali–voltaire-i kérdésre. A kölcsönkért kötetből a *Discours en vers Sur l' Homme*-ot, a *Le Pour et le Contre*-ot, a *Poème sur la loi naturelle*-t és a *Poème sur Le Désastre de Lisbonne*-t ismerte meg. Föl is tűnik a pszichológiai önelemzés hasonlósága Voltaire és Csokonai között, mikor az ember életéről, haláláról, sorsáról vagy halhatatlanságáról elmélkednek. A *Poème sur le Désastre de Lisbonne* e szép meditációja:

¹⁸ Uo. 733–734.

¹⁹ Ld. TEVELI Mihály, *Csokonai és Tiedge*, EPhK. 1900., 303–308.; uő., *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról” írt tanítókölteménye*, A Körömözbányai M. Kir. Állami Főreálisk. Értesítője 1899–1900., Körömözbánya, 1900., 3–26.

²⁰ Vö. KARÁCSONY Sándor, *Csokonai*, in Csokonai Vitéz Mihály: *A lélek halhatatlansága*, Debrecen, 1940., 20–21.

Que peut donc de l'esprit la plus vaste étendue?
 Rien: le livre du sort se ferme à notre vue.
 L'homme, étranger à soi, de l'homme est ignoré.
 Que suis-je, où suis-je, où vais-je, et d'où suis-je tiré?
 Atomes tourmentés sur cet amas de boue,
 Que la mort engloutit, et dont le sort se joue,
 Mais atomes pensants...
 Au sein de l'infini nous élançons notre être,
 Sans pouvoir un moment nous voir et nous connaître...

legalábbis mélyen rokon azokkal a Csokonai-sorokkal, melyekbe minden valószínűség szerint – be is suhant az ihlete.

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
 Míg fűből s állatból e testet nem vettem?
 Aludtam mélyen a csendesség ölében,
 A magam-nem-tudás csendes éjjelében,
 Míg a természetből, mint egy annak meghólt
 Részecskéje, akkor ki nem fejlettem volt.
 Így fogok bomlani újonnan beléje,
 Mint annak egy piciny meghólt részecskéje.²¹

Az 1755. november 1-i lisszaboni földrengésnek kétféle értelmezését adja a még ugyanabban az évben született *Poème* s a négy évvel későbbi, 1759-i *Candide*. Az 1793-i – különben kiváló – magyar fordítás szavaival így festi a „conte philosophique” a természeti csapást az V. Részben: „Minekutánna egy kevésé fel-eszmélkedtek volna, Lisbon felé vevék útjokat; [...] Alig léptek vala a' városba, hát a' földet lépéseik alatt rengeni érzik. A' tenger habozva dagad a' kikötő helyen, 's öszve meg öszve töri a' hajókat, mellyek ki kötve állanak: a' lángok széllyel tsapkodnak 's a' szikrák, meg a' parázs tűz mindenfelől bé-lepik az uttzákat 's a' piatzokat, a' házok rakásra omlanak, a' fedelek a' széllyel rohanó fundamentomokra esnek; harmintz ezer minden kórú 's minden

²¹ SZAUDER József, „Az *Estue*” és „Az *Álom*” keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás), in uő., *Az éj és a csillagok*, Rp. 1980., 289–290.

nemű lakosok vesznek-el a' romlások alatt. A' hajós legény füttyölve 's szitkozódva mondá: Leszsz itt bezzeg mit kapni! Mi lehet az elégséges fundamentoma ezen természet jelenésének? úgymond Panglós. Íme az ítélet napja kiálta Kándid. A' hajós legény azonnal a töredékek közt szaladgál, bátran neki megy a' halálnak, tsak hogy pénzt találjon; rá-akad, el-ragadja, meg-részegszik; 's minekutánna ki-aludta volna magát, a' leg-első buja leánynak, a' ki eleibe akad, meg-szerzi pénzen az ő buja szeretetét a' haldoklók 's a' holtak között.²²

A földrengés a bűnözőknek csak újabb nagy alkalom újabb bűnökre, Panglós ugyan figyelmezteti a fosztogató matrózt, de az nevetve lerázza: „Panglós [...] karjánál fogá: Barátom, úgymond neki, ezt rosszúl cselekszed; el-mulasztod a' közönséges kötelességet 's el-vétted az időt. Vigyen a' patvar! felele a' másik, én hajóslegény vagyok 's Bataviában születtem; négy izben tiprottam-meg a' fészületet négy rendbéli útaimban Iaponiába; ugyan az igazira akadtál ám a' te közönséges kötelességeddel.”²³

A lisszaboni természeti csapás is csak ürügy a híres leibnizi tétel kiforgatására, kigúnyolására; másnap a könnyező lisszaboniakat azzal vigasztalja Panglós, hogy „a' dolgok nem eshettek külömben, mivel ez a' világ leg-jobban volna elrendelve; mert, úgymond, ha a' tüzet okádó hely Liszbonában vagy, úgy hát nem lehet egyébütt; mert e' lehetetlen, hogy a' dolgok ott ne volnának, a' hol vagynak; mivel minden jól vagy.”²⁴

Az inkvizíció familiárisa azonban az eredeti bűnre, a bűnbeesésre figyelmezteti, amelyet Pánglós-Voltaire láthatólag nem fogad el elégséges magyarázatnak: „Egy alaton barna ember az Inkvizitzióznak Familiárisa, a' ki mellette üle, tisztességgel szavába esik, mondván: Az Úr nyilván nem hiszi az eredeti bűnt? mert ha leg-jobban van minden, úgy hát nem vólt sem eset, sem büntetés.

²² *Kándid*, Eldorádó, 1793., 21–22.

²³ Uo. 22–23.

²⁴ Uo. 24.

Meg-követem alázatosan Excellentziádat, felele Panglószt még nagyobb tisztelettel; mert az embernek esete s' az átok szükségképpen magok után vonszák a' lehets világoknak leg-jobbikát.²⁵

Másnap aztán – „a' föld-indulásnak meg-gátolására” nagy autodafét rendeztek, ahol vétkesnek nyilvánított személyeket végeztek ki – köztük Panglószt is – nagy ceremóniával, a primitív emberáldozatok mintájára.

Noha a négy évvel korábbi költemény is már alcímében a leibnizi axiómára utal, mégis több filozófiailag, mint annak pusztá cáfolata. A friss élményű versben az Ész századának hitében megrendült deizmusa keresi a bölcs és igazságos, gondviselő hatalmat az életben, keresi a magyarázatot a látszólag értelmetlen igazságtalanságokra, oktalan szenvedésekre, amelyek magasabb logikáját csak a hit más dimenziójú perspektívájában lehet megérteni.

A *Candide*-ban is kissé frivol Voltaire-nak nálunk kevésbé ismert másik arcát mutatja a gondolati vers:

A' Lizbonai Veszedelem

avagy

Vissgálása azon Axiomának: *Minden jól vagyton*

- Nyomorúlt halandók! Tsapások örvénnye
Világ! Szervedések szörnyű gyűjteménnye,
Hasztalan fájdalmak örökös hajléka.
Tsalt, és Tsaló Bóltsek! Kiknek szép Szándéka
5 Oda megy: hogy mindent jönak állítsatok,
'S ámbár fáj, minden kint édesnek tartsatok;
Jertek! és nézzetek e' romladékokra,
Vér, hamu, tűz, omlás, kár 's pusztításokra;
A nyögő fiával el-nyomott Anyára,
10 Darabolt-szórt elegy-tsontoknak halmára,
Roskad't falak alatt el-tördelt tagokra,
Végső billentéssel meg-rémült inokra.
Ezer boldogtalant nyelt a' föld gyomrába,
S még sem vett részt az ég azok' sírásába,
15 Fedeleik alatt úgy el-borítottak,

²⁵ Uo. 24.

- Életből, seb 's kín közt úgy ki-szorítottak,
 Hogy nem lévén segéd, alig maradhatott
 Ember, ki bátyyáért könnyet húlászthatott.
 Halván fojtott igék' keserv' zokogását,
 20 Szemlélvén hamvagnak füstölő rakását
 Bóltsek! mondjátok meg Teremtő kényyének
 Ez sikere 's úttya szelíd Törvényyének?
 Annyok tsetsén meg-fült gyermekek mit tettek
 Ártatlan tsetsemők vallyon mit véthettek?
 25 Hihető hogy ezen bal sorsnak fajzati
 Bűnért jámbor Isten' szörnyű áldozati?
 Lizbon! melly már nintsen, több kortosságot szült
 Vclentzénél, a' melly puhaságba merült?
 Oda süllyedt Lizbon! 's Párisban tántzolnak,
 30 Bóltseink ezt nézvén, Systemát koholnak,
 'S Látván kínok között haldokló Társokat,
 Keresnek bal Sorsnak tsendesen okokat.
 De mihelyest érzik valami tsapását
 Ők sem tiltyák mindjárt könnyeik folyását,
 35 Emberekké válnak 's velünk társaságban
 Reszkednek, 's gyótródunk bús szomorúságban.

- Midőn a' föld nyitja feneke mélységét
 'S Én érzem mindenütt Sors kegyetlenségét,
 Midőn rettegnem kell gonoszok' kardjától
 40 'S még sem lehetek ment a' halál vasától;
 Ámbár az életem kínoknak prédája
 'S A' tülésnek vagyok leg-igazbb példája,
 Ártatlan panaszom, Bóltseim! hidjétek,
 Társi fájdalminnak, sírjak, engedjétek.
 45 Úgy szóltok: ezek mind tsak dölyfős morgások,
 Embertől Istennek tett szemre hányások,
 E' büszke akarná, hogy ne szenvedhessen,
 Hogy minden rossz érte jóvá tétettessen,
 Mennyetek, kérdjétek a' Tágus partjait,
 50 Kérdjétek testeket ragadó hajbait,
 Azokból kik itten vesztek az életek',
 Kevélység kiált e'? Jaj! jaj! segíttsetek!
 Óh! ég könyörülj meg nyomorúságunkon,
 Szörnyű gyámoltalan szükséges sorsunkon!
 55 Mitsoda! a' világ e' bajok héjával
 Rosszabbúl lett volna, 's tán ép Lizbonával
 Nem egyezhetett-meg a' földünk forgása,
 'S Kerülthetetlen vólt Tetvan roskadása?
 Bizonyos vagy abban, hogy a' felső Művész
 60 Ki mindent tud, teremt 's mindent magáért tész
 Nem hányhatna minket a' földnek színére
 Ha nem rakna tüzet setét közepére?

- Ha nem gyújtana meg alattunk lángokat,
'S nem tenne főnk felett mennykő zugásokat?
- 65 Mered így ki-szabni Mindenhatóságát
Sárolni hatalmát, meg-nyesni Jóságát?
Az Örökkévaló Nagy Mester Kezében
Nints é elég eszköz! mód tehetségében?
A' nélkül hogy bántsam a' jó Istenemet,
- 70 Bé-mérezsem nyújtni néki Kérésemet,
Alázatossággal ohajtani merem,
Hogy az a' sok kénkő 's saletromi verem
Gyúljon-meg 's lobbannyon puszta térségeken,
Nem Városok mellett lakott Vidékeken.
- 75 Uramat imádom de a' Világomat
Szeretem 's sajnálom felebarátomat.
Nem kevély az ember midőn fohászkodik,
Midőn bátya kínnyán sír 's panaszkodik,
Midőn bajok felett komoron epedem
- 80 Óh! mert érzek Uram! azért teprenkedem.
Ezen pusztúlt Város szomorú Lakosi
Vigasztalódnának, ha földünk okosi
Halván jajjaikat nekik így szólának:
„Jobb volna köny' nélkül, ha Kentek hálnának,
- 85 „Ha szépen tsendesesen, békesség tűréssel
„El-hagynák e' földet tsupa nevetéssel,
„Hogy az egész Világ hamar boldoguljon
„Kellott hogy hajléktok le-dűljön, le-húljon,
„Újj kéz emeli majd özve-dült Házitok,
- 90 „Újj nép fogja lakni el-pusztúlt tájítok,
„Az észak pénzesül a' Dél káraiból,
„Majd boldogul Dántzig Lizbon kinnyaiból,
„Számos fájdalmitok mind természetesek,
„Nem édessek ugyan, de jók 's szükségesekek;
- 95 „Mind az alatt való temérdek férgeket,
„Mellyek földben fognak rágni benneteket,
„Titeket éppen úgy szemlél a' Természet,
„Lessz poraitokból újj állat 's tenyészet. –
Szép mód ez szállítani Szerentsétleneket,
- 100 Oh! ne tsúfoljátok így az embereket.
Nem! ne mütassátok háborgott Lelkemnek,
Sok undok kinnnyait ez ékes földemnek,
A' Lelkek, a' testek 's világok Lántzait,
Böltsek tündéreit, Tudósok álmait
- 105 Az Isten a' lántzot tartja; 's nints lántozva,
Van hatalma szerént minden határozva,
Szabad, igazságos, jó 's engesztelődik,
Ólly Úr alatt tehát ember mért gyötrődik?
Ez a' tsomó, melyet fel kéne bontani;
- 110 Tagadd a' roszt, fogod azért gyógyítani?

- Egekhez emelvén reszkető kezeit,
Minden nép kereste a' rossznak eleit.
Ha titkos erőtől szikla rázattatik,
'S Szél zuhanás mellett hegyekről hányatik,
- 115 Nem érzi húlás közt, sebes roskadását,
Úgy valamint érzi, kit meg ért, tsapását;
Midőn sűrű tölgyfák üttettek mennykőtől
Nem tudják hogy égnék egész talpig főtől,
Én élek, van eszem, testem a' sebeket
- 120 Érzi, és a' szívem vár segedelmeket.
Mindenható fia kínokban születem
'S Kegyes alkotómhoz karom' terjeszthetem,
De a' tsupor nem mond a' fazekassának:
Mért készítsz agyagból engem romlókának?
- 125 Nem, mivel nem tesz szert gondoló Lélekre
'S midőn újjaim közt török tserepekre,
Mert semmit sem érez, nem jajgat, és nem sír,
De nékem van Lelkem, 's keblem egy szívvvel bfr,
Melly a' jót ohajtja, a' rosszat utálja
- 130 Örömt kíván, 's magát kínokban találja.
De minden rossz szolgál valaki hasznára,
Hólt testemből férget formál nap sugára,
Midőn dühös halál tetézi kínaim'
Szép enyhítés, féreg hogy rágja tsontjaim'.
- 135 Búsos számolói iszonyú sorsimnak,
Vigasztalásitok mérge fájdalomimnak,
Tsak látok bennetek tehetetleneket,
Kik büszkén hordoznak szoross bilintseket.
Igaz: a' Mindennek tsak kis tagja vagyok,
- 140 Minden állat, mellyben élet tüze ragyog
Minden Való, mint én, szenved itt azomban,
Mint én úgy hal 's mint én úgy él fájdalomban.

- Az Öllv neki tűnvén szálló prédájának,
Horgas órrát szegzi élő falatjának,
- 145 Dúl fül körmeivel a' galamb vérében,
És táplálja magát széljel tépt kebelében.
Még ez az ebéd tart, mind jó; veti szemét
Azomban egy Sas rá, 's fel-falja ökemét.
Ezt egy ember addig meg addig keríti,
- 150 Még önnal az Égből a' földre teríti.
Ezen Vitézt osztán a' porban keverve
Mars piattszán látom vérében heverve
Feküdni mint dögöt, hólt testek' halmain,
Hogy hízzanak Ölyvek rothadó kontzain:
- 155 Így minden élőket veszedelem éri,
Mind bura születtek 's egymásnak hohéri. –
'S Illyen zürzavarból melly kerülhetetlen,

- Ólly termékeny búban valamint kegyetlen,
 Ki akarnád hozni a' leg-jobb Világot,
- 160 'S A' sok fájdalmakból tellyes boldogságot?
 Oh! millyen boldogság, szegény emberi nép!
 Zokogva kiáltod: Minden jó minden ép.
 Nyisd fel e' Világot homályos szemednek
 'S Hogy hazudsz, meg mondja szíved az eszednek.
- 165 Mindenek, életők 's élők hadakoznak
 'S Meg-vallom Istennek kínokkal áldoznak.
 Itt a rossz: nem tudjuk a' titkos kezdetit.
 A' Jó Istentől é veszi eredetit
 Vagy Typhontól 's Persák Arimanesitől,
- 170 Vagy Pápiszták híres, 's rút Luciferitől?
 Nem tudjuk viselvén Istennek Ortzáját.
 Vonnyuk é Teremtónk vagy Ördög igáját?
 Olyan útállatos 's tsúf Teremtéseket
 Tagadok, nem hiszek undok tündéreket;
- 175 A' tudatlan ember tsupa félelemből
 Ördögöket nemzett rút képzeletekből.
 De hogyan meg-fogni az Isten' Jóságát
 Midón lakom pernyés és tuskés Világát,
 Ha egynehány rózsát hint egyik kezével
- 180 Több bojtorjánt hányt-le másik tenyerével.
 Millyen szem hathat bé nagy's mélly tzeljaiba
 És ki részesülhet felleng titkaiba!
 A' Leg Jobb Valótól rossz ki nem telhetett,
 De mert ő mindent tett, – honnan eredhetett.
- 185 Akárhonnan vagyon, itt van, – ez igazság;
 Nyomorúság: – tsuda – ellenkezés – gazság --
 Egy Isten jött, és lett Világ Meg-Váltója,
 Vigasztalta, 's nem lett meg-változtatója.
 Eggy magát hányó Bölts úgy mond: Nem lehetett,
- 190 Nem akart, mond eggy más, bár mindent tehetett.
 A' mi nem vólt meg lessz. – Midón beszélgetnek,
 Lizbon alatt mennykők mennykőktől úzetnek
 'S Bé rakván a' Várost föld hasadékiba,
 Zúzák és zavarják setét barlangiba!
- 195 Szana szét szóródnak szakadt dúledéki,
 Boríttatnak tűz-, füst-, és perjel Vidéki,
 'S Látjuk most az úszkót 's emberek' véreit
 Festni Tágus partját, 's Cadiznak vizeit.
 Vagy vette az ember hünben az életét
- 200 'S azért lakol itten, 's büntetik Nemzetét,
 Az Ura vagy pedig a' Széletlenségnek,
 Vóltaknak, Valóknak, és a' Mindenségnek,
 Külömbtelenséggel nézvén e' Világot
 'S Nem érezvén öröm't 's semmi bosszúságot,
- 205 Harag és bú nélkül élvén tsendességben,

- Indulatok nélkül tartó békességben,
 Szemléivén a' dolgok' gondatlan folyását,
 Nem űzi 's gátolja Világunk forgását.
 Vagy a' Matéria küszködven Urával
- 210 Külön, de szükséges mételet hord magával.
 Vagy próbál az Isten 's az élők tanyája
 Lelkünknek újj útra mutató pályája,
 Nyomorogunk itten mulandó kínokban
 A' halál jutalom nyomorúságokban
- 215 De midőn el-hadjuk ezen pusztaságot,
 Ki merész 's érdemes várni boldogságot?!
 Akármibe fogunk rettegve kell élnünk,
 Semmit sem esmérünk, mindentől kell félnünk,
 Néma a' Természet, kérdezzük hijjában,
- 220 Kell embernek Isten tűrő vakságában,
 Tsak ő fejezheti a' maga munkáját,
 Őmaga magába gyúthattya fáklyáját,
 A' mellynek lángjával vagy világosítsa
 Szemeim', vagy benne könnyeim szárítsa.
- 225 Nála nélkül út nints a' kételkedésben,
 Nints szikra homályban, 's a' tévelygésben.
 Leibnitz nem bontya fel természet botkóit
 Nem nyíttya, nem vágja esetek béklyóit.
 A' hálót, 's tsimbókit itt 's amott mutattya,
- 230 De hogy kék fel-öldni, azt nem taníthattya.
 Leg-jobb Világoknak a' leg-jobbikába
 Nem tudja mért járnak annyin Patikába?
 Mért van föld indulás, mennykő, pestis, kankó,
 Mért gyámolít annyi köldős embert mankó?
- 235 Mért van víz-áradás, himlő, hideglelés,
 Annyi belső tárjog, annyi külső kelés?
 Mért mind a' mi érez, sír, jajgat, aggódik
 'S a' mi nem érez is, kopik, 's fel-bontódik?
 Leg-jobb Világoknak a' leg-jobbikában
- 240 Peking, Lizbon, Quitó, 's Páris Városában
 Az ártatlan, a' rossz, és az Istentelen
 Szenved, üldöztetik, vagy beteg szüntelen.
 Mindenütt az ember, emberrel ellenség,
 'S Ez a' rendes Világ tsupa rendetlenség.
- 245 A' sok kín, és bú közt, itt, 's amott találok
 Bujva az Örömet, és az is tsak álom!
 Hogy ez mind jó légyen, azt meg nem foghatom,
 Hogy mindég kell nyögnöm, azt tapasztalhatom.
 Ha ezt jónak tartom, be nagyot hazudok
- 250 Mint egy Pap úgy szólok, de semmit sem tudok.
 Hajdan, úgymond Plátó, az ember tollas volt,
 Nem szúrta a' döfés, ha őlték meg nem holt,
 Hozzá halál, veszély nem közelíthettek,

- A' böl dog emberek vallyon mit véthettek?
 255 Hogy nem bővölködnek, most öly állapottal,
 'S Hogy most a' Sors üzi öket mindég bottal?
 Esnek, másznak, túrneke, 's halnak mert születnek.
 Világunk hazája most az enyészetnek,
 Eggy gyarló szerkesztvény, inakból, tsontokból,
 260 Eggy öszve tett pitziny, csupa falatokból
 Szüntelen a' tárgya sok tsapás ütésnek
 'S ad érzékenysége helyt a' szenvedésnek.
 Vérből, 's porból formált zavar nyög mindétég
 Mert egybe gyült oszlik 's nem tart örökkétég
 265 'S az inatskájának friss érzékenysége
 A' kint el-fogadván, halál segittsége.
 Tsak azt hozhatom ki Természet-szavából
 Vakonn jövek Plátó bölts oskolájából.
 Epikurrall szinte ingyen fáradozom,
 270 Bél²⁶ leg-tudosbb köztök s vele tanátskozom,
 Bél mérő-serpenyöt tartván újjaiban,
 Kételkedni tanít fontos okaiban,
 Fellengebb mint sem hogy szövjön systemákat
 Fel-bont fortélyos szép, 's tsalárd sofizmákat,
 275 A' tévelgéseket 's magát ostromolja
 'S az igazság útját így el nem gátolja.
 Hasonló zsidóknak ama Vitézzéhez
 A' ravasz Calela gyarló erősséhez,
 Ki magára döntvén falak diledékit
 280 Magával halmozta meg-gyöztek Árnyékit.
 A' legtisztább észnek magas kiessége
 Mire való tehát, 's mit használ mélysege?
 Semmit! bé van zárva könyve a' Sorsunknak,
 'S nyithatatlansága oka vakságunknak.
 285 Visgáló fényeit tartván föld színének,
 Minden ember titok a' maga szemének,
 Ki, hol, 's honnan vagyok? innen hová mégyek?
 Ide tétettem é, hogy egyszer ott légyek?
 E' tűró parányi, e' sár kerekségen,
 290 Kit az idő fel-fal, 's a' sors vezet jégen,
 De elmés parányi, ki gondolatival
 Ugrik, 's nem törődik ég böltozatival,
 Ki két kis szemével a' napokat méri,
 És a' Véghetlent elmével meg-éri,
 295 Az örökösségnek fetrengvén keblében,
 Tsupa homály 's Titok a' maga szemében.

²⁶ Bayle, Pierre (1647–1706) francia bölcselő, valláskritikus.

- E' Világ e' tükre gyarló büszkeségnek
 Tzifra játzsó színe makats tévelységnek,
 Bóldogságról szolló kínzott emberekkel
- 300 Tele van és rakott szerentsétlenekkel,
 Ki ki hajhász nyögve örömt 's bóldogságot,
 És ha az Űr Isten nekünk szabadságot
 Hogy éljünk, vagy haljunk mindnyájon'knak adna,
 Nem halna-meg senki, senki sem támadna.
- 305 Néha fájdalminknak sulyakos napiban,
 Gyönyörűség tün-meg bús ember kariban,
 'S Törűlvén Ortzáján le-tsorgó könnyeit,
 Vidámmal tölti-be minden érzéseit.
 De tsak igen hamar mint egy árnyék el-szál,
- 310 A' Kínok serege a' búval el nem vál.
 Az elmúlt majd mindég sajnós emlékezet,
 És a' jelenvaló hiú igyekezet.
 És ha nints jövendő 's ha meg-hal a' Lélek,
 Szörnyű a' koporsó, 's még szörnyebb hogy élek!
- 315 Egyszer minden jó lessz! – ez az egy reményem
 Most mind leg-jobban van: ez szem vesztő fényem
 Meg-tsaltak a' Bóltsek, térek Istenembe,
 Többet ér a' Remény, mint az Ok Lelkembe,
 Alázatos szelíd fohászokodásimban
- 320 Nem vagyok vakmerő, 's makats fájdalmimban
 Nem tzáfolom Uram', és gondviselését,
 Nem morgok, esmérem számos jól-tevését.
 Nem ólly jajjos hangal, vígabb éneklettem
 Ez előtt Cupidót, midőn még szerettem,
- 325 Midőn Letzkéimre hívtam Szeretőket,
 'S örömrre tsábitám édesden érzőket.
 Más idők, más gondok, – a' fagyok terhelnek,
 Esztendőők havai fejemen telelnek,
 Vólt időm hogy búban torkig részesüljek,
- 330 Magam, és Barátim bajiban ószüljek,
 Setét éjszakában Világ nem adatott,
 Nem duzmogok – tőrök – 's kérek botsánatot.
 Hajdan egy Kalifnak leg-végsőbb óráján
 Ezen szók lebegtek el-mereved'tt száján:
- 335 „Egyetlenegy Atyám! Uram! Fejedelmem!
 „Határozhatatlan Örökös Szerelmem!
 „Hozok néked mindent mérhetlenségedben
 „A' mi nints 's nem lehet a' Természetedben:
 „Hibákat – bánatot – vétket – tévelységet.
- 340 Mért nem tette hozzá Oh! a' Reménységet!!

Végül a csaknem negyedfélszáz soros fordításról s ismeretlen fordítójáról kellene szólnunk, megpróbálván fölrajzolni a hely és az idő koordinátáit.

A páros rímű alexandrinusokban írt francia költeményt meglehetősen hűséggel, csaknem ugyanolyan terjedelemben, biztos írói – versírói – jártassággal, ha tetszik „rutin”-nal fordítja a névtelen költő. Rímelése – bár sok a ragríme, mint a korban általában – könnyed, de feltűnő néhány szótagkivető elíziója: *örömt* (többször is) s még merészebb a *tépt* a *tépett* helyett, kivált így, hogy hiányjel sem utal az elízióra, mint ahogy az *el-mereved'tt* esetében igen. Néhány népics ízű kifejezés: *kentek*, *őkemét* arra mutat, hogy a szerző jól ismerhette a népnyelvet is, s néhány nyelvjárási szava is erre látszik mutatni. Az utóbbiaknak meghatározó szerepük lehet a keletkezés helyét illetően is; az alak szerinti tájszók közül a *pernyének perje* változata (196. sor) a Magyar Tájszótár szerint meglehetősen nagy területen előfordul az országban, a Csallóköztől a Székelyföldre, ahogy a *tályognak tárjog* formája is; de a *duzzognak duzmog* alakjára (332. sor) főleg a keleti nyelvterületről – Szatmár, Szabolcs, Ugocs, Székelyföld – vannak adataink.²⁷ A jelentésbeli tájszók közül figyelmet érdemel a *megettűn* (306.); amely azt jelenti: 'megpihen' (ld. ÚMTsz.).

Van egy különleges tájszó a fordításban, a *botkó*, a 227. sorban: „Leibnitz nem bontja fel természet botkóit”. A szót 'csomós', bogos kinövés', 'bütyk' jelentéssel ebben az alakban csak a Czuczor–Fogarasi szótár tartalmazza. Tájszótáraink általában *betykő* címszó alatt közlik, 'csomó' jelentéssel, s ez bele is illik a fordításba. A versbeli *botkó* alakra igen kevés adatunk van (a CzF. nem nevezi meg forrását); a TESz. Wagner *Phraseológiájából*, 1750-ből idézi, a továbbképzett *bothos* alakot pedig Szenci Molnár Alberttől. (A Székelyföldön *butyikó* a szó alakja.) Annyit mondhatunk tehát, hogy a keleti országrészben – lelőhelye szerint talán Erdélyben, de nem székelyföldi ember tollából – született a fordítás.

Az időkoordináta meghúzásához a fordítás nyelvújítási szavai adhatnak támpontot, de ilyen nem sok van; a *felleng* vonható ide, amely különösképpen melléknévként fordul elő, kétszer is: „És ki

²⁷ Ld. MTsz., ÚMTsz.

részesülhet *felleng* titkaiba!” (182. sor), illetve: „*Fellebbebb* mint sem hogy szóvjön systemákat” (273. sor); a szó kikövetkeztethető jelentése: ’fenkölt’, s így besorolható a ’fenn repül’ jelentésű nyelvújítási *felleng* ige családjába, amelyről első adatunk 1775-ből van, míg a *fellengőre*, *fellengősre* 1785-ből.²⁸ E szó, illetve alakváltozat használata (később a *fellengzős* vált elfogadottá) a XVIII. sz. végére, a XIX. sz. elejére mutat, ahogy a fordítás helyesírásában a hosszú *ö, ü* sajátos jelölése az *ő, ú* szintén; s Voltaire is később, a reformkor idején már elvesztette némileg – ha nem is időszerűségét, de népszerűségét: igazán divatos, érdekes a XVIII. század végén volt nálunk is olyan filozófiai gondolataival, mint amelyeket a *Poème sur le Désastre de Lisbonne* is fölvet, amelynek a Teleki Tékában őrzött sikerült átültetése értékes darabja hazai Voltaire-fordításainknak.

Eddig jutottam kutatásaimban 1992–93-ban; 1994 novemberében azonban újból kutathattam Kolozsvárt, ezúttal az Állami Levéltár helyi fiókintézetében is. S ott mindjárt az első napon, az Aranka György-gyűjteményben érdekes levéltöredékre bukkan-tam, amelyben rögtön fölismertem a tárgyalt Voltaire-fordítás szavait, kifejezéseit. A levél eleje hiányzik; benne két verses Voltaire-átültetésről is szó esik, s bár cím szerint egyiket sem említi a levélíró, az adatokból világos, hogy az egyik az itt tárgyalt mű a lisszaboni földrengésről. A következőkben idézem a levél idevágó részletét, zárójelbe téve a megfelelő sor számát, amelyben a kifogásolt szó, kifejezés előfordul:

„Légyen szabad a’ Szegény Poétáknak *örömöt* helyett *örömt* írni. Hányszor rövidül meg *örömök!*” [204., 301.]

Ha nints a’ *Sorsnak* Többítője (Plurális) adjunk nékie; engemet bizonyára több értt egynél. [135.]

Gazság; oly hathatós, ’s szükséges szó, ott, a’ hová tettem, hogy sokért el nem törölném, úgy vélekedem, hogy nem találnék oda jobbat ha fél esztendeig gondolkoznék is. [186.]

Külömbtelenség Indifferenc [203.] *Mérhetetlenség* (immensité) [337.]

Örökösség (éternité); ezt nem lehet érteni; El hiszem. [295.]

²⁸ Ld. TESZ.

E' föld; e' Sárkerekség (Amor de boue) úgy van az eredeti forrásban; itt a' legalább való kifejezést kellett választani. [289.]

Vallyon mi okból rosz ezen szó (*Művész*)? [59.]

Mondják a Tisza mellett *Salétrom*; meg lehet, hogy nem jó ez a szó, a' mit jelent, a' sem, és sokat öldöklő puskaport készítenek belőle.²⁹

A levél 1798. november 16-án kelt, Fintán, aláírója Kazinczy barátja, a francia klasszicista mintákat követő, nyelvújító Dessewffy József (1771–1843).

Aranka György azonban, úgy látszik, nemcsak stiláris kifogásokkal élt, hanem Voltaire-nak – e költeményében is megnyilatkozó – szkeptikus világszemléletével is vitázott. Ezért elkerülhetetlen, hogy legalább néhány gondolatát ne idézzem, amelyek a nagy francia író XVIII. század végi hazai fogadtatásához is fontos adalékok: „Soha ember több képzelődést, több helyes ítélettel, 's bizonyosabb ízzel (ízléssel) nem párosított, soha senki se öltöztette külön különféle kellemetesebb köntösbe a' Szép, hasznos, 's nagy ideákat: a Homok-is arannyá vált pennája alatt. Mint Filozofus mély, de nem üres [*creus*] nem unalmas, mint Író a leg tisztességesebb nemzetnek, a leg szebb időkben, legtisztességesebb, leg udvariabb Írás' szerzője, a hol nem boszontották (mert nagy érzékenysége miatt hamar el ragadtatott) mértékletes 's takarékos. De üldözték, mert talán Igazságokat mondott, mert szebben mondta mint mások 's mert nagy elme fénnye a kis sötét elméket el homályosította; pedig világosítani akarta![...]”

S az 1798-ban kelt levél gondolataiban mintha ott bujkálna az 1795-i szerencsétlen fordulat friss emléke is, hiszen a levélíró közeli barátja, a Voltaire, Rousseau nézeteivel rokonszenvező Kazinczy is azok közé a másként gondolkodók közé tartozott, akiknek szájából nem akarták hallani az igazságot a hatalmasok:

„Minden időben egy szóért meg lakolt az ember, voltak mindenkor olyan hatalmasak e' földön a kik az igazat, akár mely szépen 's mértékletesen vala-is mondva, nem akarták hallani annak a' szájából, a' ki úgy se kívánt 's nem is árthatott volna talán nékiek.[...]”

²⁹ Állami Levéltár, Kolozsvár, Aranka col., Nr. 73, 277a–232a.

Voltér *scepticus*, az illetén Bölts pedig soha se vakmerő. A Tárgya a kérdésben lévő Költeménynek abbul a néző Pontbul vagyon, mintegy sűgároozva, a melyből azt egy Filozofus s Poetának kellett arányozni. Az érző's elmélkedhető ember természeti uttyán járván, még a Társaságon kívül-is fájdalokat érez. Itt a' Pestis's amott a' Ménkő; hol a Buja-dög, hol a himlő érdekli. Itt a Víz özön; a' föld gyomra el-nyeli; amott a vadállatok szag-gattyák, 's konc-zollják. Ezen kínokat rész szerint láttya rész szerint érzi, fel indul, védelmezi magát, dühösködik, végtére siránkozik, ahol az okoskodásra adja magát, bajait minden szélyről tekénti, minden részre forgattya, minden oldalról kémleli, hogy okait ki tudhassa. Láttya, hogy kételkedni kell, mert bizonyosságra nem juthat. Tűr tehát 's meg aláztatván a' hatalom által fél – reményl – meg-bánnya hánkodásait, 's a' Mindenhatóság gondviselésében ajánlja magát. A Mindenségnek (*Universe*) *Szisztemáját* az ember nem láthattya által, nem foghattya meg, nem mondhat tehát átallyában semmit se jónak, se rosznak, sem az Egészre, sem a Részekre nézve, de azt ugyan tsak picziny elméjével is fel éri, hogy magára nézva jó-is rosz-is találta-tik a' természeti világban.

Mert örömöt-is, bűt-is érez; mert szenved-is, gyönyörködik-is."

A XVIII. századi racionalizmus egyik fő kérdése fogalmazódik meg a költeményben – amint Dessewffy leveléből is kitetszik: az isteni mindenhatósággal hogyan fér össze a világban uralkodó rosz, a bűn (a vallás – a keresztyén vallás – adott erre irracionális magyarázatot).

„Abból, hogy a' Ménkő hullások szükségesek, sőt, hasznosak a' világ *harmóniájára* nem következik, hogy a Menkőtől meg ért [...] ember nem tűr, rosz tehát neki ebben az esetben a Ménkő hullás. Már most az is világos előtte, hogy ha valami lételt nem végeessen, hanem véghetetlenül hatalmasnak állít <egyszersmind véghetetlenül jónak-is állít>, hogy annak természeti szerént ugy lehetett volna mindent teremteni, hogy mint az egész, mint a' részek, mint általlyában, mint magokra mint érző teremtményekre nézve merő Jók legyenek. A Véghetetlen hatalom az, a mely vagy véghetetlen jót vagy véghetetlen rosszat tehet, ha a véghetetlen hatalmat véghetetlen Jóságnak-is mondom egyszersmind; nyilvánóságos, hogy az egész mindenségnek Egy Jónak; és minden

s minden legkisebb részetskének-is, minden tekintetben 's mindenkor csupa Jóságoknak kén lenni. A természeti rossz tehát akár milyen tekintetben-is megfoghatatlan, vagy az *Ideák* mellyekkel az Istent képzeljük magunknak, hibások. Erre még soha senki se felelt, hanem sokan a' kik Voltérnek mélységét nem mérték, nevezték őtet fenn-héjázónak. Mivel nem él oskola szókkal, 's néhol bátor, 's itt amott mulatságos, azt fogták rá, hogy koré<ly>ra beszél; de nem úgy van..."

Az 1798-i levél – s a nem sokkal korábbi fordítás – szerint is a szkeptikus Voltaire változatlanul időszerű volt még Magyarországon, s mikor Csokonai néhány év múlva a *lélek halhatatlanságán* töprengő nagy gondolati versében az erkölcsi világrend igazságtalanságán háborog, abban is ott bújkálhat a jóreményű 1795. év keserű emléke (hiszen letisztázott, kiadásra váró kötetével állt ott a vérmezői tragédiánál), s időbe telt, míg neki is rá kellett döbbennie, hogy – legalábbis külsőleg, a politikában – új világ kezdődött, bár ő a maga belső független világában („lelkemben független vagyok”) őrizte a felvilágosodás eszményeit.³⁰

Mindenesetre nagy bölcselő, kétkedő verseibe belejátszhattak a szkeptikus deista Voltaire nevezetes filozófiai költeményének gondolatai is, amelyeknek 1798 körüli fordítása Dessewffy József tollából értékes darabja – költőileg is – Európával együtt lélegző irodalmunknak.

³⁰ Vö. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, Bp. 1981., 22–23.

STÍLUSVIZSGÁLATOK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉNEK PRÓZÁJÁBAN

A kérdés, amelyre legalább részleges választ próbálok adni, a következő: a XVIII. század végén jelentkező új érzékenységnek megragadható-e a nyelvi lenyomata, ill. az írásmódnak milyen aspektusait kell faggatni, hogy jellegzetes különbséget fedezzünk fel a valamivel korábbi magyar prózához képest? A megoldási kísérlet során célszerű meghaladni a szóhasználat vagy a grammatikai szerkezetek szintjét, sőt bizonyos tekintetben a mondatét is, és a figyelem egy részét azokra az elvekre irányítani, amelyek a szöveg szerkezetét és tagolását kormányozzák. A kiválasztott szövegeket főként e tekintetben vizsgálom, s a szövegkonstrukcióról először az esetleges külföldi mintákat figyelmen kívül hagyva tesztek megjegyzéseket; később említek meg egy-két európai párhuzamot. Bár szemelvényeim különböző műfajokat képviselnek, jellegükben hasonlóak.

Elemzésem közvetlen tárgya két első személyben szóló, de második személyt is implikáló részlet, amelyekben az is közös, hogy a beszélő egy érzelmi problémát kíván megoldani a monológ során.

Iréne görög királyleány hegytetőn állva távolodni látja szerelmese, Kazimír lengyel királyfi hajóját, s bár ezt hajóstul rablók hurcolják magukkal, ő hűtlenségre következtet, és ezzel próbál magában elszámolni:

„Mint fér ez az agg álnokság fiatal szép arcádhoz? Ez a nem szépen mosdott erkölcsöd királyi véredhez? Ez a titkos mesterséges elszökésed királyi palotádhoz? De én esztelen, mit vesződöm avval, aki távul vagyon már tőlem, és ezeket nem hallja. Magammal vagyon méltó közöm, és pöröm, magam vagyok mind ezeknek feje, és oka. Előbb szerettem, hogysem láttam, előbb kínáltam

magamat néki, hogysem ismértem, előbb vettem ölébe magamat, hogysem szívébe néztem volna, előbb nyújtottam kezemet néki, hogysem megkívánta volna, én sürgettem, én siettettem kötésünket, elmenetelünket. Tudniillik szememmel kezdettem ezt a játékot, és nem eszemmel. Tanúljatok példámból, Görögországnak leányi! Addig ne lépjetez vízbe, míg követ nem látjátok; addig ne menjetez alkura senki idegennel, míg legalább fele részét szívének ki nem tanúltátok. Az is ide való: néha a legszebb gyümölcs legártalmasabb.” (Faludi Ferenc: *Téli éjszakák*, Ötödik éjszaka¹)

Fanni önmagával kívánja elfogadtatni szerelmét, s hogy ennek tisztaságát bizonyítsa, Istennek tárja fel:

„Atyám ott fenn! a te ujjaid nyomták az emberi szívbé a szerelem édes törvényét! Te, aki a te teremtésidet az ő boldogságokért teremtetted, és aki örülsz az ő örömeiken, kimondhatatlanul jó és mérték nélkül kegyes atyám ott fenn! Látod az én szívem minden mozdulásait, látod, mint és mit érez az!... Ó, nem – nem kárhóztatod te azt, te, aki magad is szeretet vagy! Káromol a téged, aki azt hiszi, hogy te az emberek szívét érzékennyé alkottad a tiszta szerelemre, és annak mozdulásain kegyetlenkednél, és annak élését tiltanád. Szidalom ez, iszonyú szidalom ellened, te csupa jószág! – Légy bírása te az én szeretetemnek. Órizz a tévelyedéstől és botlásától! Tiszta minden szívverés, mellyel én őtet szeretem, üres minden salakjaitól a testiségnek! Légy segítője, légy vezérje tiszta szeretetemnek – ő, az erőtelcn, a vigyázatlan ártatlanság oly közel van az eleséshez!... Te tartsd fenn karomat, ha rogyini akarok. Az ő szívébe is fuvalj tiszta érzéseket, és tartsd meg azokat állandóan... Isten! Isten! mindenek felett, add boldog végét szeretetemnek...” (Kármán József: *Fanni hagyományai*, XLIV. fejezet²)

¹ FALUDI Ferenc, *Téli éjszakák*, vál. SZÖRÉNYI László, Bp. 1978., 345. Faludi egy spanyol eredetűre támaszkodó XVII. századi német novellagyűjteményt dolgozott át; a magyar mű első (posztumusz) kiadása 1787-ből való, ld. ezekről i. m. 7. és 417–420.

² KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai*, kiad. NÉMEDINÉ DIENES Éva, Bp. 1974., 51–52.

A két tematika és a lelkiállapotok távolsága ellenére a két szövegdarab felépítésében közös a világos vonalvezetés, a megszólítotthoz történő odafordulástól a közbülső önvizsgálaton és tisztázáson át egyfajta viszonylagos nyugvópontig. Mármost lássuk a nyelvi magatartás és mintegy a nyelvi mozdulások különbségeit. Faludi hősnoájének kiindulópontja egészen konkrét: szónoki kérdései a vélt hűtlenség miatti vádat fogalmazzák meg. Így van ez nála másutt is a monológok, monológgá növekvő dialógusdarabok esetében: a szereplők beszéde elvontabb síkok felé törekszik ugyan, de a kiindulás a cselekménybe illeszkedik, reakció annak egy konkrét láncszemére. Az idézett monológ legeleje a látványhoz kapcsolódik: „a zöld vitorlákból megisméré, hogy Kazimír hajója idegen emberekkel nagy sebessen menne a tengeren, és más ország felé tartaná útját. – Már, úgymond, tudton tudom, mind a két szemem bizonyosága, hogy Kazimír elhagyá Irénét, jegyesem jegyesét” (344. oldal). Ugyanebben a novellában egy titokzatos jövendőmondó szerencsétlenséget jósol a görög királynak, aki ezért azonnal töprengésre kényszerül: „Azt gondolám, úgy mond, hogy első szülte volnék a szerencsének, és minden földi boldogságnak. Ki volt mostanság Görögországban nagyobb nálamnál?” (349. oldal). Fanni, aki leveleket és naplót hagyományozott szerelmesére, ill. kiadójára, az egyes fejezetekben újra meg újra saját lelkiállapotából indul ki, s emögött a konkrét motiváció időnként eltávolodik, a nyelvi kifejezés közvetlenül az érzelmekre vagy az általános hangoltságra irányul: „Ez az állapotom rendkívül való állapot, ó, de – boldog – boldog állapot” (XLIII. fejezet eleje); „Az ember az embernek legfőbb ellensége... Nincs oly tiszta öröm, melyet keserűvé nem tésznek” (XLV. fejezet eleje); illetőleg a közvetlen motiváció gyakran szimbolikus, a természet tárgyaira ruházódik az érzelmi töltés, s ekkor ezek alkotják a mondanivaló kiindulópontját, különösen a szöveg első részében, amikor a hősnoő még csak vár a szerelemre: „Ó, be jó itt!... Veteményeskertünk ajtaja megett (...) a sövényt vastagon befutotta a komló (...) ezen nyájas boltozat alatt (...) oly jóízű az olvasás” (I. fejezet eleje); „Amott, titkos rejtekemmel általellenben nyugoszik le a világ királynéja pompás felséggel (...) Jövel, édes borzadások órája!” (II. fejezet eleje). Érzelmekre vonatkozó, nem konkrétan motivált

reflexió a most vizsgálandó XLIV. fejezet eleje is: „a te ujjaid nyomták az emberi szívbe a szerelem édes törvényét”.

Két szövegünkben a kiindulópontul szolgáló megszólítások vagy kérdések után mindkét hős nő önmaga felé fordul, tisztázó önelemzés céljából. Iréne esetében ez viszonylag egyszerű: a vádat felváltja az önvád, és ennek részletezése arányosan középre kerül a bevezető kérdések és a konklúzió között. Egyébként a jóslattól sújtott görög király elmélkedésében is találunk egy hosszabb, középső, kifejtő szekvenciát, amely önvizsgálat és emlékezés: „Ki volt (...) Görögországban nagyobb nálamnál? (...) Szerettem a roppant udvart, tornyozott kevély épületét (...) Királyi székemben bálványnak tartottam magamat [stb.]” (349–350. oldal). Fanni azonban az önmagára történő visszafordulás és önelemzés során sem adja fel az „én” és „te” közötti kontaktust, mutatkozik, garanciát kér, a megszólítottat is definiálja, könyörög. Egyetlen – bizonyos értelemben középponti helyzetű – mondat van az egész fejezetben, amely nem tartalmaz második személyt: „Tiszta minden szívverés, mellyel én ötet szeretem, üres minden salakjaitól a testiségnek!” Hogy egészen általános kategóriákkal éljek, a nyelv ábrázoló és kifejező funkciója mellett nagy súllyal van jelen az odaforduló, a konatív funkció. Ezt találjuk természetesen a társalgás, a levélbeli vallomások vagy tanácsok bensőséges hangulata mögött is: „a messziről villámló dörgés előtt nem hasztalan az idején való oltalomkeresés. Érkezése bizonytalan, de jövedele bizonyos. Fegyverkezzen fel, édesem! az értelem jó elszánásaival, hogy azt veszedelem nélkül várhassa” (26. oldal: a „barátné” a szerelem jöveteléről). Megőrzi a személyességet, az én-te kapcsolatot a Kármán-részlet utolsó nyelvi mozdulása, a fohász formájában szerkesztett konklúzió is, amelynek megfelelője a Faludi-monológban nem más, mint közmondások sora, általános következtetésként nem egyetlen személyhez, hanem gondolatban egy közösséghez intézve: „Tanúlatok példámból, Görögországnak leányi!” A közmondásos, tanító jelleget külön hangsúlyozza az utolsó mondat előtt a metanyelvinek minősíthető megjegyzés: „Az is ide való”.

Arány, szerkesztés, viszonylagos nyugvópont így Kármánnál sem hiányzik, azonban a különböző típusú szekvenciákon mintegy végigrezeg a személyesség húrja, amin itt világosan kimutat-

ható nyelvi jegyeket érthetünk. Ezek számbavételekor egy másfajta összevetés is kínálkozik Faludival. A *Téli éjszakákból* idézett részlet bevezetése és befejezése egyaránt az ismétlés sajátos formáját nyújtja, ti. mondatszerkezetek s egyúttal bizonyos tartalmak variációs ismétlését, amit a klasszikus retorika „commutando verba”-nak nevezett el. Így a szöveg elején a vádat ellentétre épülő kérdések sora valósítja meg („agg”/„fiatal szép” stb.). Még a középső, kifejtő részben is felismerhető ilyen eljárás alkalmazása; de az önmagával meghasonlott görög király monológja hasonlóképpen épít ellentétek halmozására: „Szerettem a roppant udvart, tornyozott kevély épületét (...) most ásító unalom ér, ha eszemben forgatom (...) Királyi székemben bálványnak tartottam magamat (...) Most látom, hogy vissza értettem a dolgot” (349–350. oldal). Kármánnál viszont sokszor szó szerinti vagy alig variált, nyomatékos ismétlést találunk: „Szidalom ez, iszonyú szidalom”, „Légy bírása (...) Légy segítője, légy vezérje” stb. Az eszköznek ez a valamelyest nyers és csak rövid szakaszokra kiterjedő alkalmazása azonban szubtilis módon lehetővé tesz egyfajta sajátos szövegtagolást, pl. keret kialakításával: a szöveg elején megismételt „Atyám ott fenn (...) atyám ott fenn” kifejezés elkülöníti az első megszólítást és odafordulást a további egységektől, majd mintegy távoli rímként található a szöveg végén a búcsúzaskor a megszólított nevének megismétlése: „Isten! Isten!”. Az antitézis is ezzel a nyilvánvalóbb, szó szerinti, erőszakosabb ismétléssel kombinálódik: „a legelső fecske, mely mellettem elcsapongott, a legelső gólya, mely a levegőben evezett, édes andalodásba hozott... A pacsirta fennyen járó csavargó éneke örömhírmondó volt (...) Most megrezzent a fecske, a gólya képzeledésem félrevezeti (...) A pacsirta halálos éneket dalol” (63–64. oldal). A hagyományos, a logikai alakzatokat előnyben részesítő retorikát felváltja egy nem kevésbé nyilvánvaló, de másfajta, a szöveg költői megmunkálását elősegítő retorika. Faludi hősnőjének zaklatott lelkiállapota ellenére a mondatokban ott van valami megfontolt lassúság, amit többek közt a párhuzamos alárendelő szerkezetek hoznak létre (*előbb ... hogysen; addig ne... míg*); Kármánnál viszont ezt az egyensúlyt felváltja egy bizonytalanabb egyensúly, ahol rövid mondatdarabok torlódhatnak egymásra kötőszó nélkül, vagy éppen kötőszavak halmozásával, meglepe-

tésszerű felkiáltásokkal, ismétlésekkel, szinonimákkal: „Légy segítője, légy vezérje tiszta szeretetemnek – ó, az erőtelen, a vigyázatlan ártatlanság oly közel van az eleséshez!” – de ismétlés és aszindeton kombinációjára máshol is könnyű példát találni a *Fanni hagyományaiban*, így (a Barátnéhoz írott levélben): „Minden szó fontossá lesz, minden mozdulás sokat jelentővé, ahol szíved verését egyező szívverés viszonzza, érzésedet kölcsönös érzés, szeretet szeretetedet” (50. oldal). Mondhatnánk, hogy az élőbeszéd spontaneitása is ihleti ezeket a bizonytalanul ellebegő, enyhén lezáratlan mondatokat, ha nem látnánk ugyanakkor a gondos, kiszámított, ismétlem: retorikai megmunkálást, melyet bizonyít pl. az előző chiasmus (*érezésedet ... érzés, szeretet szeretetedet*), vagy a lezáratlanság túlterjedése az élőbeszéd mértékén, így az értelmező hasonlatoknak ez a halmozása: „csak egy gondolat, hatalmas, mint a halálos fájdalom, elfoglaló, mint a kívánczóság, erős, mint az érc és édes, mint a mennyei gyönyörűség, egy gondolat maradt meg nékem” (36. oldal). Hozzátehetném a rövidebb fejezetek prózavershez közelítő ritmusát és – sejtésként – alexandrinusok becsempészését a prózába: „Légy bírāja te az én szeretetemnek”, „Te tartsd fenn karomat, ha rogni akarok”.

A díszesen részletező, szimmetriára, logikára, bizonyos „közösségi” általánosításra törekvő korábbi stílus és a szubjektum benső ritmusát közvetlenül tükröztetni akaró újabb írásmód különbségét szemlélve érdekes oldalpillantást vehetünk arra a „fikcionális státusra”, amelyben az elbeszélt történeteket feltünteteti a körük rajzolt keret. Hiszen keretes elbeszélésekkel állunk szemben, de a keret, ez a valóságból a fikcióba átvezető lépcsőfok nem ugyanolyan jellegű a két szóban forgó műben. A *Téli éjszakákban* Faludi megőrizte az európai novellisztikában mindig is létezett társasági-bölcselkedő keretet: ez magyar viszonyok közé helyezve itt azt jelenti, hogy „Szilágyi egy kastélos úrnak látogatására rándúla, hogy nyavalás létében vigasztalná”, aztán másik vendég is érkezik, kiderül, hogy a házigazda éppen a „Téli éjszakák” című könyvet olvassa, spanyolból németre fordítva, és tovább fordítja magyarra vendégei számára, „de nem egy végbe, mert hosszasak, ebbe is, ha unalmas lészen, bé lehet vágni, vagy kérdéssel, vagy más mi beszéddel” (282. oldal), és valóban ez történik, a hallotta-

kat megvitatják, s nem maradnak el a bölcs általánosító következtetések, mondjuk, a szerencse forgandóságáról. Kármán ket-tős keretet alkalmaz, és csak a mű elején: Fanni szerelmese adja át a „hagyományokat” – naplót és leveleket – egy kiadónak, aki némi kommentárral közzéteszi őket az Urániában. Ez is tradíció már persze a XVIII. század végén, de másfajta tradíció, mint az előbbi: a történet útja az olvasóhoz a megőrző és a kiadó személyes ügye, és a kommentár, amit hozzá lehet fűzni, szintén az egyént érinti, Fannit, akinek emlékezetét megőrizni, nevét a névtelenségből kiemelni érdemes. Ezek a metanarratív részletek így közvetlenül tanúskodnak az ízlésnek arról a változásáról, amely a „nyelvi magatartás” elemzésén keresztül feltárul.

A narratív szövet rétegeinek kapcsán hadd térjek még ki röviden egy aspektusra, amelyet intertextualitásnak nevezhetünk. Láttuk, hogy Faludi szellemesen utal a keretben saját fordítói munkájára, még az eredeti spanyol munka címét (*Noches de Invierno*) is megemlítve. Ennél bonyolultabb képletű a jól ismert Gessner-epizód a *Fanniban*. Gessner 1772-ben közreadott *Idylljeiben* szerepelnek olyan prózaversszerű darabok, amelyek bizonyos értelemben vegyítik a műnemeket: párbeszédés jelenet után valamelyik szereplő előadásában felhangozhat lírai elbeszélés, mindez narratív keretben. Ilyen a *Daphne, Chloe* c. darab, amelyből szerelmese olvas fel Fanninak, Kazinczy 1788-ban megjelent fordításában. Az amúgy is bonyolult szövésű, többretegű szöveg azonban itt tovább törik a fő cselekmény menete szerint: „Reszketni kezdett itt szava...”, „Akadozott...”, „Titkosan kapott keszkenőjéhez...” (43. oldal) – Fanni kommentárjai ezek abban a levélben, amelyben az eseményről barátjának beszámol. Fanni úgy hallgatja Józsi felolvasását, ahogyan Daphne hallgatta Alexis énekét, ugyanúgy fakad sírva utána – csak könnyeinek mégis egészen más, a mű tragikumával egybecsengő jelentése van. „De örömet nem tudom kimondani, midőn Daphne a Chloe melléje simulva, szemérmesen vallotta meg, hogy őtet [=Alexist] szereti”³ mondja a lírai elbeszélő Gessnernél. És Fanni? Ő egyedül van, ezt

³ Gessner *Idylliumi*, ford. KAZINCZY Ferenc, in *Érzelmes históriák*, kiad. LÓKÓS István, Bp. 1982., 272.

jelzi az intertextualitás is a maga finom eszközeivel. „Én is zokogni kezdtem” – írja a most idézett levélben. „Segéteni magamon nem tudtam, felugrottam, és sebesen kiszaladtam az ajtón” (44. oldal).

S végül keressünk távolabbi párhuzamot. Egy másik európai irodalomban, más előzmények után szintén megpillanthatjuk az elbeszélés szubjektívvé oldódását, hallhatjuk az egyéni érzékenység húrjának együttzengését az elbeszéléssel és az emlékezéssel. Álljon itt egy rövid részlet egy valószínűleg 1777-ből származó szövegből: „Alkonyatkor leereszkedtem a sziget csúcsairól és szerettem elüldögélni a tóparti fővenyen, valami rejtett zugban; a hullámok moraja és a víz háborgása lekötötte érzéseimet, és száműzött lelkemből minden másfajta háborgást, úgyhogy gyönyörűséges álmodozásba merülhettem, és gyakran észrevétlenül tört rám az éjszaka.” A narratív keret még elég erős ahhoz, hogy megtartsa az érzelmek áradását és határt szabjon a költői ritmussú mondatoknak, de a nyugvópontokat mindinkább személyes reflexiók alkotják: az elbeszélés műfaja helyett „álmodozásról” van szó, *A magányos sétáló álmodozásairól*, Rousseau sajátos műfajú művéről⁴. Kármán *Fanniját* is a magyar irodalom új *műfajú* alkotásaként tarthatjuk számon, amelynek nyelvi vizsgálata közelebb visz egy új intellektuális, pszichológiai és nyelvi érzékenység és egy új alkotói magatartás megértéséhez.

⁴ Jean-Jacques ROUSSEAU, *A magányos sétáló álmodozásai*, ford. RÉZ Ádám, Bp. 1964., 110.

A FELVILÁGOSODÁS FORDULATÁNAK
RECEPCIÓJA A KÁRPÁTALJAI
KULTÚRÁBAN
(Lutskay Mihály és nemzedéke)¹

A kárpátaljai kulturális régió sajátos fejlődési viszonyai szükségessé teszik annak a kérdésnek felvetését: létezett-e kárpátaljai felvilágosodás egyáltalán, és ha igen, milyen értelemben? Beszélhetünk-e a francia hatást tükröző magyar felvilágosodáshoz, vagy inkább a német mintát követő cseh felvilágosodáshoz hasonló jelenségekről? Talán egyikről sem, és Kárpátalján a felvilágosodás helyett annak a kelet-európai kultúrákban tapasztalt kísérő-jelenségével, a nemzeti megújulással találkozunk – mint a velünk rokon észti nép (ärkamise aeg), vagy a kárpátaljai ruszinok legközelebbi rokona, az ukrán nép történetében (narodne vidrodzszenynya)?² Inkább a második kérdésre felelhetünk igennel, jóllehet a XIX. század elején a kárpátaljai kultúrában nemcsak a felvilágosodás kori filológia, jelesül a cseh Josef Dobrovský hatására jelentkező nyelvészet, hanem az immanens kozmológia, a természetből kiinduló, racionális világmagyarázat is jelentkezik. Az előbbi Lutskay Mihály, az utóbbi Dohovics Bazil munkáiban.

¹ A szerző köszönetét fejezi ki a Pro Renovanda Cultura Hungariae Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítványának a *Lutskay Mihály* életművét bemutató monográfiája írásához nyújtott pénzbeli támogatásért. A jelen dolgozat a készülő monográfia szempontrendszeréből ad közre gondolatokat.

² Nem feladatunk, hogy dolgozatunk keretei között a felvilágosodás kelet-európai formáit áttekintsük. Sőt, még azon alapművek legfontosabbjait sem sorolhatjuk fel, amelyek a fogalom értelmezésével foglalkoznak, mivel ez egyetlen lábjegyzetben irreális. A soron következő jegyzetekben kiemelünk néhányat, amelyeket különösen termékenyítő hatással forgattunk.

A görög katolikus, ruszin kultúra szinte kizárólag a papság soraiból kikerülő értelmiség tevékenységének eredménye, és a XVIII. században nem lép túl a vallásos irodalom keretein. Nem is várhatunk többet, hiszen az 1646. április 24-én történt ungvári unió előtt még lehetősége sem volt az ortodox papságnak arra, hogy a jobbágysorból kiemelkedjék, így iskolázott értelmiség nem jöhetett létre. A ruszin népelem teljességgel azonos volt a jobbágysággal. A görög katolikus egyház létrejötte volt az a társadalmi és kulturális előfeltétel, amely az alapokat jelenthette egy ruszin identitástudatú értelmiség kialakulásához.³ Azt a sajátos helyzetet, hogy a korábban semmilyen felsőbb osztállyal nem rendelkező kárpátaljai ruszinság számára a görög katolikus papi réteg jelentette a nemzeti értelmiséget, és pótolta minden más (tehát hiányzó polgári, nemesi) réteget, jól jellemzi Eduard Winter, aki szerint ez a papság „eine nationale Hierarchie” Kárpátalján. A magyar szakirodalomban – Wintertől függetlenül – hasonló megállapításokat Medve Zoltán tett.⁴

Ennek a papi értelmiségnek jellegzetes képviselője Joann Pasztelij, az Egerben tanult kanonok *Lelkipásztor (Pasztürju dusevnúj)* c. költeménye, amely akrosztichon formájában rejtja a szerző nevét. Hasonlóan akrosztichon utal Olekszandr Padalszkij szerzőségére az *Ének a világról (Piszny o szvityi)* című keresztény elmélkedésekből álló költeményében. Padalszkij költészetében jelenik meg a népies dalforma, mint a *Keserű nekem... (Nudno zs menyi...)* kezdetű, vagy a *Világi dal (Piszny szvicka)* címet viselő

³ Michael LACKO, *Unio Užhorodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica, Romae, 1955.* A közölt forrásmelléletek nélkül uő., *Die Užhoroder Union, Ostkirchliche Studien* 8., 1959., 1., 3–30.

⁴ Eduard WINTER, *Die Kämpfe der Ukrainer Oberungarns um eine nationale Hierarchie im Theresianer Zeitalter*, *Kyrios* 11., 1939–40., 129–141.; uő. *Frühaufklärung*, Berlin, 1966., 214–223.; MEDVE Zoltán, *Az unitus egyház helye Kárpátalja művelődésében*, in BÁRDOS István–BEKE Margit szerk., *Egyházak a változó világban*, Esztergom, 1991., 231–235.; uő., *Művelődési törekvések az unitus egyház életében*, in VÁRNAGY Elemér szerk., *Keresztény Pedagógiai Nyári Egyetem*, Pécs, 1992., 87–99. A görög katolikus kultúra hasonló szerepéről Európa más népeinél: FÖLDVÁRI Sándor, *Európa kultúrkörei és az algebrai struktúrák izomorfizmusa*, *Magyar Filozófiai Szemle* 37., 1993., 397–402.

verse. Ez utóbbiban a szülőktől és a szerencsétől elhagyott, nehéz sorsú ruszin a költemény végén így fohászkodik (nyersfordításban): „Ne hagyj, Krisztus, meghalni! / Könnyeimet, Krisztus, fogadd, / Tiszta életet nekem adj!” A címben szereplő „világi” jelző tehát relatív, inkább a költemény formájára utal, arra viszont teljes joggal.⁵ A kortárs magyar irodalomban jelentkező Ányos Pál, Dayka Gábor vagy Versegly Ferenc kárpátaljai párhuzamait hiába keressük.

Így korrekcióra szorul az a vélemény, amelyet a magyar szakirodalomban Udvari István képvisel, aki a XVIII. század végén hosszú évtizedekig működő, nagy formátumú püspököt, Bacsinszky Andrászt a kárpátaljai felvilágosodás képviselőjeként aposztrofálja.⁶ Való igaz, Bacsinszky és egyik elődje, Olsavszky Mihály Mánuel igen sokat tett az iskolázott, ruszin öntudatú papi értelmiség, és általában a kárpátaljai művelődésügy érdekében.⁷ *Olsavszky*ról a már említett Pasztelij ódát is írt, akár a nagyobb kelet-európai népek költői abszolutista uralkodóikról a XVIII. században.⁸ Ám ez még nem felvilágosodás! Pontosabbnak, a tényekhez sokkal közelebb állónak tartjuk a jelenleg Kanadában működő kárpátaljai egyháztörténész, Olekszander Baran megfogalmazását, aki Bacsinszky püspökkel kapcsolatban a *cerkovne vidrodzsennya*, vagyis „egyházi megújulás, újjászületés” terminust használja.⁹ Az ukrán 'vidrodzsennya' nem a 'felvilágosodás', nem az 'Aufklärung', hanem az 'újjászületés', a 'Wiedergeburt' megfelelője. A XVIII. századi kárpátaljai fejlődés tehát a korabeli

⁵ A jelzett versek szövegét közli Olena RUDLOVCSAK, *Poetü Zakarpattya. Antologija zakarpatoukrajinszkoji poeziji*, Prjasiv [Prešov], 1965., 92–97., 99., 124–125.

⁶ UDVARI István, *A ruszin felvilágosodás jeles képviselője, Bacsinszky András püspök*, in *uó.*, *Ruszinok a XVIII. században, Történeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza 1994²., 196–215.

⁷ UDVARI István, *A ruszin egyházi értelmiség XVIII. századi iskoláztatásáról*, *uo.*, 216–220.

⁸ Ioann PASZTELIJ, *Piszny o Jepiszkopi Mihaili Olsavszhom*, közli RUDLOVCSÁK, i. m., 122–123.

⁹ Olekszander BARAN, *Jepiszkop Andrij Bacsinszkij I cerkovne vidrodzsennya na Zakarpattyi*, Yorkton, Sask. 1963. (Bibliotheca Logos, 33.)

cseh kultúrtörténetből ismert 'národní obrození', 'nationale Wiedergeburt' folyamatát előlegzi, ám a felvilágosodás szekularizált eszmevilágának, természetszemléletének semmi jelét sem találjuk – nem is szólva a kanti értelemben vett felvilágosodás autonóm, „nagykorú” egyéniségéről.¹⁰

Kárpátalján a kultúra fordulatát az a körülmény eredményezte, hogy a papképzés – Olsavszky és Bacsinszky minden igyekezete ellenére – nem volt kielégítően megoldható Munkácson, illetve Ungváron. A kárpátaljai görög katolikus papnövendékek számára először Nagyszombat,¹¹ majd a XVIII. század második felétől Eger, Nagyvárad, Lemberg és Bécs jelenti a teológiai képzés lehetőségét.¹² Bécsben 1774-től működik a Szent Barbara görög katolikus templom mellett a Barbareum, a Habsburg Birodalom görög katolikus alumnusainak otthona.¹³ Itt óriási szellemi pezsgés indul meg, a kárpátaljai ruszinok más szláv népek fiaival, Bécs kultúrájával, európai eszmékkel érintkeznek. Bécsben tanult 1812–1816 között Lutskay Mihály, akinek életművében megjelenik a korának szintjén álló filológia, illetve a ruszin irodalmi nyelv kimunkálása felé mutató prédikációk gyűjteménye és a nemzeti öntudat szolgálatába állított történetírás.

Lutskay Mihály – akinek nevét jogosan írhatjuk magyarul, mert a Nagyváradon töltött gimnáziumi évek alatt a ruszin Pop családnév helyett felvette a magyaros Lutskayt – Bécsben mély-

¹⁰ A 'felvilágosodás' és a 'nemzeti megújulás' kategóriáit Niederhauser felfogását követve értelmezzük, NIEDERHAUSER Emil, *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*, Bp. 1977., 132–143.

¹¹ Kollonich Lipót hercegprímásnak köszönhetően, a Jány–Lipót alapítvány segítségével. Joseph MAURER, *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*, Innsbruck 1887., 265–266., 369–380. Ld. még GYENIS András, *A nagyszombati egyetem nyomdája és az unió*, Bp. 1942.

¹² HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Bp. 1909., 759–772. „A papnevelés és a lelkészkezdő papság szellemi állapotának története.” Az Egerben tanult papnövendékekről FÖLDVÁRI Sándor, *Eger szerepe a kárpátaljai görög katolikus kultúrában*, Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensis, 1996.

¹³ Willibald Maria PLÖCHL, *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentralpfarre St. Barbara. Bd. I-II.*, Wien 1975.; Petr POLJANSZKIJ, *Cerkov i prihod Szv. Varvarü v Vene*, Lvov, 1981.

reható nyelvészeti tanulmányokat folytat. Kéziratban maradt etióp nyelvtant ír, ám a sémi nyelveknél jobban érdeklí minde-
nekelőtt a szlavisztika. Megalkotja egyházi szláv–ruszin párhuzamos nyelvtanát.¹⁴ Megismerkedik és annak haláláig kapcsolatban marad Josef Dobrovskýval, a cseh aufkláristával, a szláv nyelvészet megalkotójával. Dobrovský, mint ismeretes, maga is érdeklődött a kárpátaljai nyelv iránt, amint azt a cinkotai szlovák lelkésszel Juraj Ribajjal folytatott levelezése tanúsítja.¹⁵ Lutskay munkáját Dobrovský műveinek kiegészítésül szánja, a szülőfaluja, a bereg megyei Nagylucska ruszin dialektusát írja le korának színvonalán álló filológiai eszközökkel.¹⁶ Kortársa, a bécsi Szent Barbara-templom parochusa, Ivan Fogarasij-Berezsanynin¹⁷ is szerkeszt ruszin nyelvtant, szintén Dobrovský hatására.¹⁸ Túl azon, hogy megjelenik a felvilágosodás korának gyümölcse, a filológia, mást is köszönhetünk Lutskaynak.

Szinte a *Grammaticával* egyidőben születik meg az *Egyházi beszédek az év minden vasárnapjára* című munka.¹⁹ – Bécsi tanulmányait követően különböző egyházi tisztségeket tölt be Ungvárott, majd 1829-ben Itáliába megy udvari papnak. A spanyol Bourbonoktól származó párma-luccai Borbon-ház 1817-től ural-

¹⁴ *Grammatica Slavo-Ruthena, seu vetero-slavicae, et actu in montibus Capriticis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae.* Edita per Michaellem Lutskay, parochum et v. a. diaconum Unghvariensem, actuaelem Serenissimi Principis et Ducis de Lucca capellanum aulicum. Budae, 1830. – A Lutskay-irodalom eddigi legbővebb bibliográfiája: Petro LIZANEC, *Osznouvna literatúra pro Lucskaja*, in *Mihajlo Lucskaj: Grammatika szlójano-ruszka*, szerk. Petro LIZANEC, reprint és ukrán fordítás, Kijiv, 1989., 35–39.

¹⁵ František TICHÝ, *Josef Dobrovský a Podkarpatská Rus*, in *Josef Dobrovský. Sborník statí*, Praha, 1929., 332–343.; Olekszander ROT, *Joszef Dobrovszkij o jazúke Zakarpatszkij ukraincev*, Naukovü Zapüszkzü Uzshorodszkoho Derzsavnoho Universzitetu 9., 1954., 254–260.

¹⁶ Georgij Jurjevics GEROVSZKIJ, *Russzkij jazúh v cerkounoszlavujanoruszkój grammatyike Mihajla Popa-Lucskaja*, in *Karpatorusszkij Szbornyik*, Uzsgorod, 1930., 253–318.

¹⁷ Ivan PANYKEVICS, *Hto buv Ivan Berezsanyin – Mihajlo Lucskaj csi Ivan Fogorosij?*, Naukovüj zbornük Tovarüsztva Proszvita 7–8., 1931., 168–188.

¹⁸ *Ruszko–ugorszka ili maloruszka grammatyika*, Vienna, 1833.

¹⁹ *Cerkounüja beszedü na vsze nyegyeli roka*, Budae, 1831.

kodik Luccában. Carlo Lodovico Bourbon, a tudományokat pártoló, művelt uralkodó²⁰, aki a görög trónt kívánja elnyerni, és ennek érdekében bizánci rítusú udvari papot is kíván alkalmazni. Először a Bécsben tartózkodó karlócai szerb metropolitához fordul. Ő azt tanácsolja, ne kérjen papot orthodox egyháztól, mert ez megbotránkozást kelthet a luccai udvarban, a katolikus Itáliában. Elkerülhető azonban a visszás helyzet, ha görög katolikus papokat alkalmaz. Így a bécsi Szent Barbara-templomot keresi fel a luccai uralkodó, amelynek parochusa ekkor a már említett Ivan Fogarasij. Az utóbbi közvetítésével Olekszij Pocsij ungvári püspök Lutszkay Mihályt küldi Luccába két diakónus kíséretében.²¹ A luccai termékenység nemcsak a külső körülményeknek, a zavartalan nyugalomnak, hanem a nagyhercegi magánkönyvtárnak is köszönhető, amelyet szerzőnk szabadon használhatott.²² Az a kérdés, hogy konkrétan mely művek kerültek a kezébe, illetve milyen szellemi hatások érték Itáliában, amelyeket világosan el lehetne különíteni a korábbi bécsi évek szellemi hatásától, még fehér folt a Lutszkay-filológiában.

Említettük, a Luccában született *Grammatica és Egyházi beszédek* főként nyelvi vonatkozásban vonta magára a figyelmet. Az utóbbi erőteljes nyelvújító igyekezetről, a latin, magyar és egyes esetekben szlovák kölcsönszavakkal gazdagított, egyházi szláv-ruszin keveréknyelvről tanúskodik.²³ A harmadik munka, amelynek megírását Lutszkay szintén Luccában kezdte, a „kárpatói oroszok”, azaz a ruszinok történetét követi nyomon a mitológiai

²⁰ *Ragionamento di Sua Maestà Carlo Lodovico Infante di Spagna, Principe Ereditario di Lucca, Presidente della R. Accademia detto dalla Maesta Sua nella solenne adunanza tenuta nel Real Palazzo il giorno 22 Dicembre 1819.*, Atti della Reale Accademia Lucchese di Scienze Lettere ed Arti, I. 1821. IX–XI.

²¹ Jaroszlav GORDÜNSZKÜJ, *Osznovannye gr-kat. cerkvü v knyazsevsztvi Lükhü v Italiji*, Zapüszkü Naukovoho Tovarisztva imenü Sevcsenka 125., 1918., 62–93.

²² Vaszilij HADZSEGA, *Mihail Lucskaj. Zsittyepisz I tvorü*, Uzsgorod, 1929., 50–61. Lutszkay Mihály 1829. július 28-tól 1830. október 20-ig tartózkodott Luccában.

²³ Valerij POGORIELOV, *Lityeraturnaja gyejatyelnoszty Mihajla Lucskaja, karpatorusszkogo piszatyelja nacs. XIX veka*, in uő., *Karpatorusszkije etjudü*, Bratislava, 1939., 5–56.

ősidőktől saját koráig.²⁴ Bár ez a műve kéziratban maradt, óriási hatással volt az egyháztörténetre, Duliskovics és a már említett Hodinka is belőle merít.²⁵

Izgalmasabb kérdés: megjelenik-e a felvilágosult természet-szemlélet LutsKay nemzedékének gondolkodásában, jelesen Dohovics Bazil²⁶ csillagászati dolgozataiban? A válasz: igen is, nem is. Kétségkívül megtaláljuk a racionális, immanens világmagyarázatot, a természettudományon alapuló világfelfogást. Am olyan problémákkal viaskodik, amelyeken a magyar művelődés fél évszázaddal előtte túllépett, és ez a félszázaddal korábbi magyar természetfelfogás is jelentős megkésettseget mutatott a képviselői által is ismert és forgatott nyugati szerzőkhöz képest. Minden kulturális jelenséget azonban a saját kultúrkörének történetében kell elhelyeznünk. Ha Olekszandr Padalszkij bevezetőben említett, vallásos elmékedéseket tartalmazó költészetével, illetve az ezzel reprezentált tizenharmadik századi kárpátaljai költészettel vetjük össze Dohovics életművét, a fejlődés szembeötlő. Ha Padalszkijnál hiányoltuk a szerelmi lírát, akkor Dohovicsnál megtaláljuk a valóban világi témákat. Egyik versét egyébként LutsKay a már említett Grammaticája függelékében mint ruszin népdalt közli.²⁷ Amivel itt kissé bővebben foglalkozni kívánunk, az a *bolygómozgás Dohovics-féle magyarázata*.

A világ alkotmányáról egy lépéssel feljebb, mint Cartész és Newton címmel jelent meg a Felső Magyar Országai Minervában az az értekezés, amelynek alcíméül a szerző szükségesnek látta megjelölni: „eredeti gondolat”.²⁸ Dohovics azt veti Descartes sze-

²⁴ *Historia Carpato-Ruthenorum, sacra et civilis*, kézirat; Ungvári Püspöki Könyvtár. – Jurij Szak gondozásában és fordításában Kelet-Szlovákiában ukrán–latin bilingvis kiadásban folyamatosan megjelenik: *Annales Musei Culturae Ukrainiensis Svidniciensis*, 1. 1983., 41–183., 13. 1988., 109–243., 14. 1986., 93–261. (A 13. kötet jelent meg később!)

²⁵ Joann DULISKOVIČS, *Istoriczeszhije csertü ugro-russzkij, I–III.*, V Ungvare, 1872–1877. – HODINKA i. m.

²⁶ Lásd (a vonatkozó irodalommal): Jevgenyij NYEDZELSZKIJ, *Ocserek karpatorusszkaj lityeraturü*, Uzsgorod, 1932., 92–94.

²⁷ *Zaszpivaj mi, Zozulenyko, ku...*, in LUCSKAY, *Grammatica...* 173. Vö. František TICHÝ, *Lidovépísň v Lukajové gramatice*, Nauk. Zborník Tov. Proszvita 7–8., 1931., 307–314.

mére, hogyha az égitestek mozgása valamely örvény következménye volna, akkor az örvény elindításához fel kell tételeznünk Isten teremtését. Ámde akkor az örvény felesleges, hiszen ha Istentől származik a kezdő mozgás, úgy Isten bármelyik pillanatban mindig újra fenntarthatja azt. Nem küszöbölte ki tehát Descartes Isten létét, márpedig a Természetet önnönmagából kell megértenünk – vallja a kárpátaljai görög katolikus plébános. A logikusnak induló értekezés Newton rendszerének teljes félreértésével folytatódik. Dohovics szóhasználatában az olyan központi égitest, amely körül más égitestek keringenek – a *székes*: ami pedig valami körül kering – a *drabant*. Mármost az a probléma lép fel szerinte, hogyha a *drabant* és a *székes* kölcsönösen vonzzák egymást, akkor a *drabant* nem keringene a *székes* körül, hanem egymásba esnének. Teljességgel érthetetlen a newtoni rendszerben – mondja Dohovics –, miért nem esik bele a Merkúr a Napba! Mai szóhasználattal élve: *összekeveri a sebességet a gyorsulással*. Az $\vec{F} = m\vec{a}$ képlet értelmében az erő a gyorsulás irányába mutat, nem pedig a sebesség irányába. Hiszen a mozgás *megváltoztatásához* van szükség erőre.

Ehelyett milyen magyarázatot találunk Dohovicsnál? A gravitáció mint valami lelki vonzalom, égitestek közti szerelem jelenik meg:²⁹

„Én egy részről azt veszem fel, hogy a drabant oda-húz a székeshez, máshoz nem; és pedig magától húz, nem vonatik általa, nem is vonja a székest kölcsönbe. Én hát cselekvő értelemben veszem az úgy nevezett nehézkedést (gravitas) és nálam annyit tész ez, mint oda törekedni, oda húzni, [...]”

Bár az előadott példák csak illusztráló jellegűek – nem tértünk ki Dohovics Bazil társadalomfilozófiai nézeteire –, a kárpátaljai felvilágosodás kérdéséhez mindezek alapján már hozzászólhatunk. Mielőtt azonban a felületesség vádjára alapot szolgáltatnánk, említsük meg, hogy a kárpátaljai kultúrkör felmutat néhány személyiséget, akik Oroszországba emigráltak, és a tárgyalt korszak – tehát Lutskay Mihály és nemzedéke a XIX. század első

²⁸ Felső Magyar Országai Minerva, 1. 1825., 11. 451–459., uo. 2. 1826. 4. 667–675.

²⁹ Felső Magyar Országai Minerva, 1. 1825. 11. 459.

felében – fordulatjellegét, a kárpátaljai kultúra színvonalának ugrásszerű emelkedését és arculatának változását demonstrálják. Csak felsorolásszerűen: Balugyánszky Mihály, a szentpétervári egyetem rektora, Orlay János orvos, államférfi, Lódy Péter, a természetjog professzora és mások.³⁰

Életútjuk megerősíti a kulturális fordulatról mondottakat: a kárpátaljai görög katolikus pap fiának Bécs jelenti az Európára nyíló kaput; a felvilágosodás mint *eszméletörténeti* jelenség a XVIII. század legvégén éri el Kárpátalját; ekkor még az irodalomban tapasztalt kísérőjelenségei nem mutathatók ki. Csakis a vallásos irodalom létezik, amelynek tematikája, motívumai, s nagyrészt formavilága is középkori keretek között mozog, ám a fejlettebb közép-európai népek középkorához mérten is szegényesnek mondható. A kárpátaljai ruszin, görög katolikus papi értelmiség a XVIII. században nem lép túl ezen a kultúrán. A magyar papi értelmiségből származó *érzékenység poétáira* nincs példa, ruszin Ányos Pált a kárpátaljai kultúrában nem találunk. Azok a Kárpátaljáról származó magyar értelmiségiek, akik mint Orlay, Balugyánszky aufklárista gondolkodókká váltak, fizikailag és kulturálisan elszakadnak a régiótól, életművüket a magyar és főként az orosz kultúrtörténet részeként kell tárgyalnunk. Akkor is, ha Orlay publikál Szentpétervárott 1805-ben egy értekezést Kárpátalja történetéről³¹ – amely csak a XIX. században jelentkező Lutskay-nemzedék után kerül a kárpátaljai értelmiségi köztudatba.

³⁰ Az itt említett, s néhány további kárpátaljai születésű, Oroszországba emigrált értelmiségire: Ilarion Sz. SZVENCICKIJ, *Obzor szuosenyij Karpatszkoj Ruszi sz Rosszijej v 1-ju polovinu XIX veka*, Sz(ankt)-Peterburg, 1906., 24–45. Ld. még: TARDY Lajos, *Balugyánszky Mihály*, Bp. 1954., vö. CSEKEY István, *Balugyánszky Mihály élete és munkássága*, Századok 91., 1957., 1–4., 326–350.; TARDY Lajos, *Dr. Orlay János*, Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleménye 13., 1959., 89–159.; SCHULTEISZ Emil–TARDY, Ludwig, *Der Arzt Orlay und seine Beziehungen zu Goethe. Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin*, 1. 1962., 3. 80–86.

³¹ Ivan Szemjonovics ORLAJ, *Isztorija o Karpato-Rosszah, ili o pereszelenyiji Rosszijan v Karpatszkiye gorü i o prikljucsenyjah s nyimü szlucsiusihszja, Szevernüj Vesztnyik* 1804., 1. 158–172., uo. 2. 261–276., uo. 3. 267–294.

Ténylegesen a filológia, a Dobrovský hatására fellépő nyelvészet, a Lutsckay négykötetes krónikájában jelentkező történetírás, és a Dohovics Bazillal képviselt világiasabb színezetű gondolkodás mutatja a felvilágosodás (Aufklärung), és az ettől különválasztandó fogalom, a közép- és kelet-európai nemzeti ébredés (nationale Wiedergeburt) hatását. A dolgozatunkban terjedelmi korlátok miatt csak említésszerűen, vagy egyáltalán nem érintett szerzők (I. Fogarasij, J. Csurgovics)³² életműve is ezt a megállapítást támasztja alá. Nem beszélhetünk szervesen kikristályosodó kárpátaljai felvilágosodásról, csak a környező népek felvilágosodás kori kultúrájának hatására tapasztalható néhány egyedi jelenségről. Kárpátalja sok szempontból a periféria szerepét tölti be. Mégis indokolt a kultúraelméleti, komparativisztikai kutatása, mivel hasznosítható adatokat kapunk például Bécs hatásának,³³ vagy tágabban a közép- és kelet-európai népek nemzeti megújulási mozgalmainak tipológiájához.

³² Csurgovicsra NYEDZELSZKIJ, i. m., 95–96., tb. irod. uo.

³³ VAJDA György Mihály, *Keletre nyílik Bécs kapuja*, Bp. 1994.

MAGYAR IRODALOM

A NEMZETI FEJLŐDÉS ÉS AZ EURÓPAI
INTEGRÁCIÓ KÉRDÉSEI A XVIII.
SZÁZAD VÉGI MAGYAR IRODALOMBAN
(Anyanyelvűség, műveltségközvetítés,
elszigetelődés)

A XVIII. század második felében, de különösen a hetvenes évektől kezdve a Habsburg Monarchia országaiban mindenhol előtérbe került a nemzeti nyelv ügye. A magyar nyelv kifejlesztésével kapcsolatos hazai törekvésekkel természetesen bőségesen foglalkozott a szakirodalom, hiszen a Bessenyeieiek fellépésével kezdődő korszaknak, szinte a reformkor végéig az egyik legfontosabb problémája éppen a nyelvkérdés volt.

Kevésbé vizsgálták e kérdésnek egy nemkívánatos mellékhatását, azt ami az éppen a felvilágosodás idején újra szorosabbá váló, Európához fűződő kapcsolatnak a hátráltatójává lett. E konfliktus mélyén az rejtett, hogy a magyar nyelv kis és gyakorlatilag rokontalan nyelv lévén, ellentétben a tudományban és irodalomban sokáig közvetítőként használt latinnal és némettel, Magyarországon kívül ismeretlen volt. Ennek következtében a külföld informálása a hazai kulturális és tudományos eredményekről éppen úgy akadályokba kezdett ütközni, mint a külföldiek irányunkban megnyilvánuló érdeklődésének a kielégítése.

E problémát már a század első évtizedeiben is felismerték azok, akik fontosnak tartották a Magyarországon kívüli közvélemény tájékoztatását. Akkor azonban még természetes megoldásnak számított a latin nyelv használata. Ehhez folyamodott II. Rákóczi Ferenc is akkor, amikor szükségét érezte annak, hogy a magyarországi szabadságharcról tájékoztatást nyújtson a felkeléssel rokonszenvező külföldi udvaroknak és politikusoknak, megcáfolja

ezzel a bécsi hivatalos újság egyoldalú híreszteléseit. Ezért választották az első magyarországi újság, a Mercurius Hungaricus nyelvű latin, noha eredetileg magyar nyelvű lapra gondoltak, „a magyar nép vigasztalására”.¹

Ugyancsak a nyugati közvélemény tájékoztatását tűzte ki célul a század elején Czvittinger Dávid is, aki az 1711-ben megjelent *Specimen Hungariae literatae* című művével – az első magyar életrajzi bibliográfiával – az európai tudományos közvéleményt kívánta tájékoztatni a magyarországi kultúráról. Közvetlen indítékául egy német tudós, Jacob Friedrich Reimmannak az 1708-ban kiadott munkája szolgált, amelyben lekicsinylően és fölényes hangon nyilatkozott a magyarságról.² Felelevenítve a kultúrbarbarizmusnak a XVII. század vége óta emlegetett vádjait, azt állította, hogy a magyaroknak mindig az volt a természete, hogy egy jó paripát vagy fényes kardot többre becsültek mint egy könyvet. Czvittinger latin nyelvű munkája elérte a célját: a német felvilágosodás tekintélyes folyóirata, az *Acta Eruditorum* hosszú ismertetést közölt a *Specimen*ről, és a könyv anyaga alapján áttekintést adott a magyar szellemi életről. Turóczi-Trostler József szerint e cikkel kezdődött a magyar irodalom európai története.³ Annyi bizonyos, hogy Czvittinger szerény műve által sikerült a rosszindulatú vádakát megcáfolni, és hírt adni Európának a magyarság szellemi értékeiről.

E híradások és információk eredményességét a latin nyelv közvetítő szerepe tette lehetővé. Megváltozott a helyzet a század utolsó évtizedeitől, a nemzeti nyelv programjának meghirdetésétől és annak megvalósulásától kezdve. Bessenyci kezdeményezése nyomán – az *Ungrisches Magazin* 1782-ben feltett kérdéseitől kezdve egészen Kazinczy 1808-ban készült tübingai pályaművéig és azután is – sokan foglalkoztak az anyanyelv kérdéseivel. A felvilágosodás kori magyar irodalom és publicisztika legnevesebb

¹ ESZE Tamás, *A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája*, ItK 1953., 57.

² KÓKAY György, *Czvittinger Dávid*, in uő., *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1983., 198–200.

³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimenjének német visszhangja*, uő., *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp. 1961.

kibontakoztatói az anyanyelvvvel kapcsolatban is gyakran hivatkoztak a nyugati, „pallérozottabb” nemzetek példájára, ahol már századok óta nemzeti nyelven készülnek az irodalmi és tudományos művek.

Ugyanakkor többen hamar felismerték azt is, hogy a magyar nyelvűség általánossá válása nyomán el is szigetelődhet a magyar szellemi élet Európától, mégpedig éppen akkor, amikor a nyugati felvilágosodás eszmevilága szerint igyekeznek azt megújítani. E felismerést elősegítették a kultúrbarbarizmus vádjainak a magyarsággal kapcsolatosan tapasztalható újabb jelentkezései. Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője például Born Ignác természettudósna azon megállapításait igyekezett lapjában cáfolni, melyekben Senecának a vad és barbár nemzetekről írt jellemzését alkalmazta a magyarokra. A magyar írók és lapszerkesztők e korban szintén gyakran hangoztatták, hogy az a korszak köszöntött be nálunk is, amikor a magyarok nem csak kardjuk, hanem pennájuk és tudományuk révén is hírnévre tesznek szert. De az is egyre világosabbá vált, hogy minderről a kedvező változásról a külföld – főként a nyelvi elszigeteltség miatt – alig vehet tudomást. Felismerték ezt a magyar szellemi életet addig figyelemmel kísérő külföldi tudósok is, és bár a nemzeti nyelv bevezetését természetesnek, indokoltnak tartották, a magyar nyelv ismeretlensége miatt aggályaiknak is hangot adtak.

Így vélekedett Ludwig Schlözer, a göttingai egyetem tanára, akinek számos magyarországi tanítványa is volt. Amikor tudomást szerzett az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hírmondó megindításának tervéről, híres folyóiratában, a Briefwechsel 1779. évfolyamában figyelemre méltó megjegyzéseket fűzött e hírhez és a szerkesztő azon tervéhez, hogy a lap által ezt a még olyan kevésbé ismert és az alaposabb megismerésre minden szempontból érdemes országot bel- és külföldön egyaránt ismeretebbé szándékozik tenni. Megjegyzésében azt juttatta kifejezésre, hogy természetesnek találja, hogy egy ilyen nagy és több évszázados kultúrával rendelkező nemzet, mint amilyen a magyar, a saját nyelvét tudós és könyv-béli nyelvvé akarja tenni. Ehhez azonban az újságokban is történeti forrást látó történész hozzáfűzi: A külföldi történészek elborzadnak, amikor egyre gyakrabban hallanak ilyen tervekről. Ugyanis szerinte csaknem egy tucat

európai nyelvet kellene megtanulniok ahhoz, hogy szakmájukban valamit elérjenek. Ha így megy tovább, feltételezhető, hogy akár egy második tucat nyelv tanulásához is hozzákezdhetnek.⁴ Schlözer természetesen attól is tartott, hogy a kortársak sem értik meg a lap nyelvét, és így a tervezett tájékoztatás hozzájuk sem jut el.

A külföld helyes tájékoztatása kérdésében a magyar felvilágosultak is keresték a megoldást. A különböző anyanyelvű hazai népek és a külföld közötti információ ügye foglalkoztatta Rát Mátyást is, aki a műveltségközvetítésnek egy sajátos tervét dolgozta ki. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert úgy tanúsított e korban szokatlan érzékenységet és toleranciát a hazai népek anyanyelvével kapcsolatban, hogy egyszersmind a magyar nyelv kiművelésének is egyik legbátrabb előharcosa volt. Hiszen talán elég, ha a nyelvújítás mozgalmát szinte elindító szerkesztői tevékenysége és irodalomszervezői munkássága mellett, arra a kevésbé ismert röpiratára utalok, amelyben II. József nyelvrendelete ellen lépett fel, és a magyar nyelv jogaiért szállt síkra. 1787-ben egy szótár előfizetési Tudósításának álcázott röpiratában ugyanis (amelyet egyébként Schlözer lapjában, a *Staatsanzeigen*ben „A magyar nyelv kiirtásáról” címmel közölt) a magyar nyelv jogai mellett síkra szállt a többi hazai nemzeti nyelv érdekében is.⁵ „Nyoma sincs – ti. a korabeli magyar megnyilatkozások között – annak a gondolatnak, hogy vajon az ország népei nem érdemlik e meg, hogy a kultúrát saját nyelvükön gyarapíthassák!” – állapította meg a *Magyarország története* című kézikönyv 1964-ben megjelent kiadásának egyik szerzője.⁶ E megállapítás a korabeli hivatalos elvárásoknak megfelelt, de, mint látjuk, a történeti tényeknek kevésbé. Rát miközben a németesítő törekvések ellen fellépve a magyarság és a hazai népek sok évszázados kulturális hagyományaira hivatkozott, megfogalmazta Magyarország kultúrhumánizmusát is. Ennek pedig az egyik legfontosabb jellegzetessége az volt, hogy a különböző hazai népek nyelvét a

⁴ *Briefwechsel meist historischen Inhalts*, V. Theil, 28. Heft, 241–242.

⁵ KÓKAY György, *Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében*, Magyar Könyvszemle 1966., 305–316.

⁶ *Magyarország története*, Bp. 1964. I. 367.

kölcsönös informálásra és műveltségközvetítésre kívánta felhasználni. Amikor arról írt, hogy mindegyik hazai nemzetiségnek rajta kell lennie „a maga nyelvének gyarapodásán”, hozzáfűzte: „Ezzel azt fognánk megnyerni, hogy Magyar ország egész Európa tudományjának tárházává és Depositoriumává lehetne. Ugyanis a magyarok a török s más napkeleti nemzetek tudományját, a tótok s horvátok az oroszokét, lengyelekét és csehekét, a németek az ő atyafiságos népekét, a görögök, örmények és oláhok hasonlóképpen a magok nemzete féle országokét közölhetnék egyebekkel, s némineműképpen azoknak tanítóik lehetnének. Távol legyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyival inkább saját hazánk nyelvét kiírtani igyekezzünk!”⁷

A magyarországi népek Kelet–Nyugat közti műveltségközvetítő szerepét máskor is megfogalmazta. Így pl. 1780-ban így írt a Magyar Hírmondóban: „Hadd legyen szabad edj óhajtásomat kinyilatkoztatnom, mellyet, úgy vélem, hogy azok, akik a dologhoz tudnak, nem fognak híjába valónak ítélni. Mind a szomszédság, mind pedig saját nyelvünknek mivolta régen arra ösztönözhetett volna bennünket, hogy a napnyugati európai nyelvek mellett igyekeznénk a napkeleti ... nyelveket is tudni. Ha e féle tudósítások köztünk jelesen vólnának, mint-egy közbenjárók lehetnének a nap-keletiek és a nap-nyugatiak között, amazoknak kincseiket s tudományjokat emezekkel közölhetvén.”⁸

Rát Mátyás bizonyára a göttingai egyetemen ismerkedett meg Herder munkáival és eszméivel, és ezek hatására szállt síkra a hazai népek anyanyelve és nemzeti kultúrája érdekében. Az is lehetséges, hogy Schlözer népszerű folyóiratában 1788-ban németül megjelent röpirata viszont hozzájárult Herder informálásához, II. József nyelvrendeletének méltánytalanságaival kapcsolatban.⁹ A neves író, aki korábban lelkesedett II. Józsefért, talán éppen Rát tanulmánya nyomán szállt síkra a Habsburg Monarchia népei között is az első helyen a magyarok anyanyelve érdekében, miközben hangsúlyozta, hogy idegen nyelven nem lehet a

⁷ Magyar Hírmondó, 1782. április 20., 245.

⁸ Magyar Hírmondó, 1783. nov. 11., 737–739.

⁹ Ld. az 5. sz. jegyzetet.

kultúrát fejleszteni. Herdernek a Humanitátsbrief-béli megnyilatkozása kevésbé vált ismertté, illetve elhomályosította ezt a magyarság iránti rokonszenv-megnyilvánulását az az utólag felnagyított megállapítás – az a bizonyos „jóslat” –, amely a magyarság számaránya és a szlávoktól körülvettsége következtében felidézte egy esetleges nemzethalál képét.

A hazai népek műveltségközvetítő és híd szerepének szorgalmazása mellett a korszak másik jelentős kísérlete a nemzeti fejlődés hajnalán a kapcsolatok kifejlesztésére és az elszigetelődés megakadályozására szintén folyóiratszerkesztők nevéhez fűződik. E szerkesztők német nyelvű lapok élén álltak, és ezek nyelvi adottságait kívánták felhasználni arra a célra, hogy a hazai irodalmi és kulturális élet eseményeiről hírt adjanak a külföldi tudományos közvélemény számára.

Közülük az első Kovachich Márton György volt, aki 1786-ban indított folyóiratát tudományszervezői tevékenysége szolgálatába kívánta állítani. Programadó tanulmányában ő is kitért arra a korszakban már többször elhangzott, jellegzetes megállapításra, mely szerint őseink inkább karddal vívták ki a dicsőséget és nem tollal. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy történelmünk során voltak olyan korszakok, amikor kultúránk egy szinten volt a legnagyobb európai nemzetekével, ezek azonban ma már megelőztek bennünket. A rólunk kialakult kedvezőtlen képet szerinte az is előidézte, hogy nem törekedtünk írónk, művészeink, tudósaink munkásságának megismertetésére. A szellemi élet eredményeiről mindenhol elsősorban a folyóiratok és újságok tájékoztatják a közvéleményt, ezért ő is a folyóiratot szeretné e célra felhasználni. E lapokat Kovachich a nemzetközi kapcsolatok leghatékonyabb eszközének nevezte. A felvilágosult nemzetek fontos ismertetőjének mondta az eredmények és az ismeretek kölcsönös kicserélésére való törekvést. Nyelvi szempontból a németet találta e tájékoztatásra a legalkalmasabbnak, mert a magyar nyelv nem általánosan ismert, a latin pedig nem alkalmas az új fogalmak kifejezésére.¹⁰

¹⁰ ZUBER Marianne, *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*, Bp., 1915., 122.

Kovachich Márton György tanulmánya a külföldi közvélemény tájékoztatása jelentőségének felismerése terén alapos írás volt, de a megvalósult rövid életű folyóirata, a Merkur von Ungarn e szerepre nem bizonyult alkalmasnak.

Hasonló törekvések vezették Schedius Lajost, a pesti egyetem esztétikai tanszékének tanárát, aki – a magyar jakobinus perben elítélt Őz Pál barátja lévén – csak Sándor Lipót főherceg közbenjárása révén tudta megőrizni katedráját. 1798-tól kezdve német nyelvű kiadványaival ő is a hazai írók és tudósok munkásságáról kívánta tájékoztatni a külföldet. Arra hivatkozott, hogy e munkákról a német lapok vagy nem is írnak, vagy csak elvétve, de akkor is hibásan és lenézően. A Literarischer Anzeiger für Ungern (1798–99), majd a Zeitschrift von und für Ungern (1802–1804) című folyóirataiban hangsúlyozta, hogy lapja német nyelvűsége nem jelenti a magyar nyelv megvetését, de a német kulturális élettől való kapcsolat fenntartásához a német nyelv látszik a legalkalmasabbnak. Sokoldalú könyvszemléjében a hazai kiadványokat ismertette – köztük számos magyar író és költő munkáját is. E lap révén kapott a külföld első ízben rendszeres információt a hazai szellemi életről.¹¹

A nemzeti nyelv kibontakozásával járó kulturális elszigetelődés veszélyeitől ilyen módon kísérelték meg a felvilágosodás írói, szerkesztői megóvni a magyar kultúrát. Kísérleteik mellett, melyek az Európához való tartozás folyamatát igyekeztek biztosítani, érdemes megemlíteni a nemzeti nyelv művelésének kiváló kezdeményezőjét, Bessenyei Györgyöt is, aki – amikor munkáival főként az uralkodóra vagy annak bécsi körére akart hatni – maga is német nyelven írt.¹²

Bessenyeiről egyébként kevésbé ismert, hogy élete vége felé, a ferenci abszolutizmus reménytelennek tűnő éveiben, amikor a bécsi cenzúra rendőri intézménnyé vált, felismerte, hogy a nemzeti értékekkel – így a nyelvvel is – csúnyán vissza is lehet élni.

¹¹ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúr-közvetítő*, Bp., 1933. (Német Phil. Dolg. 56.)

¹² Ld. BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, sajtó alá rendezte KÓKAY György, Bp., 1991., 27–48.

Élesen megbélyegzi azokat a törekvéseket, amelyek az anyanyelvet arra akarják felhasználni, hogy elszakítsák a nemzetet a modern európai eszméktől:

„Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek értelme, tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös érdeklődésre mutat.” Az erőszakos izolációs törekvéseket nemcsak elítéli, hanem feleslegesnek is tartja: „Hálóval kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák.” De – mint írja – mindez hiábavaló, mert „minden ember gyerekét idegen nyelvekre tanítja és franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amelyeket magyarul eleikbe adnánk.”¹³

A magyar felvilágosodás vezető írói, publicistái a nemzeti fejlődés nyelvi és kulturális eredményeivel együtt igényelték a modern európai kultúrával való kapcsolat fenntartását és folytatását. Azt az elszigetelődési veszélyt, amit a magyar nyelv társatlansága és ismeretlensége okozhatott, igyekeztek rendszeres műveltségközvetítő-informáló tevékenységgel áthidalni. Nem kívánták feláldozni sem magyarságukat, sem európaiságukat.

¹³ BESSENYEI György, *Prózai munkák. 1802–1804*, sajtó alá rendezte KÓKAY György, Bp. 1986., 334–335.

A MAGYAR NYELV STÁTUSA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Ha megpróbáljuk a lehetetlent, s valamelyest is elfogulatlan szemmel olvassuk újra a XVIII. század végének jó pár fontos megnyilatkozását a magyar nyelvet illetően, szinte természetesen zavarba kell hogy jöjjünk, oly tarkabarka, oly nehezen értelmezhető képet kapunk – s ha nem hagyjuk magunkat egyszerűen elhíttetni a majd kétszáz éve folyamatosan hagyományozódó irodalomtörténeti tézisektől, s félretesszük a magyar nyelvű irodalmiság kibontakozását szép és zavartalanul naiv pozitivitásban és egyenes vonalúságban feltételező vagy óhajtó illúziókat, s az egyes kijelentéseket, álláspontokat, *tényeket* a maguk helyén próbáljuk meg újra megérteni, alighanem arra a megoldásra kell, hogy jussunk: újra kell gondolni az egész helyzetet, nyelvestül, irodalmastul, egyszerre alkalmazva szociológiai, ideológiai és kulturális szempontokat. Be kell ugyanis vallanunk: rendkívül keveset tudunk arról, milyen is volt a magyar nyelv tényleges terjedtsége és (nem grammatikai) állapota e korszakban, nem tudjuk valójában megmondani, mit is gondoltak e korszak nagyjai a magyar nyelv használatát, alkalmazási területeit illetően, s ha esetleg azt tudjuk is, mit gondoltak vagy mondtak, azt már nemigen tudjuk mai kategóriák között rekonstruálni, mit is akartak majd, szándékaik esetleges megvalósulása során vagy után, képviselni. A nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos rengeteg fennmaradt (általános elméleti szintű) megnyilatkozás nagyon nagy része csupán kegyes óhaj vagy parancs, esetleg óvás – amiknek még ideologikus funkcióját is csak akkor tudnánk természetesen belátni, ha többé-kevésbé ismernénk azt a nyelvi-nyelvhasználati *helyzetet*, melyre az ideológiák irányultak. S épp ennek a helyzetnek a gyakorlati, *tényszerű* leírása ütközik igen

nagy nehézségekbe: azt sem tudjuk valójában, *hogyan*, milyen területeken, milyen szinten, s milyen hatásfokkal működött a magyar nyelv e korszakban.

Lássunk néhány közismert példát, csupa jelentős szerzőtől. „Valljuk meg, hogy nagyon megszűkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségében soha nem voltunk” – mondja Bessenyei a *Magyarság* kiáltványként ható első mondatában: s mai adataink birtokában nagyon nehezen tudnánk megmondani, *mihez*, milyen történeti állapothoz, vagy milyen ideális (magyar) állapothoz képest érti a megszűkülést. Hisz Bessenyei nem ismert vagy nem ismert el oly magyar történeti korszakot, melyben a magyar nyelv ne „szűkült” állapotban lett volna – ő azt a korszakot (azaz a XVI–XVII. századot, Bornemisza, Pázmány nyelvét) is erős kritikával nézte (vagy nézte le), melyet pedig kb. ugyanekkor pl. Révai Miklós a magyar nyelv *igazi* férfikorával azonosított. S az itt említett megszűkülés vajon csak a latin nyelv uralmát (esetleg sajnálatos *szinkron* elöretörését) jelentené? De hisz a hetvenes évekre, Bessenyeiék mellett, tőlük teljesen függetlenül is volt már jelentős magyar nyelvű tudomány, irodalom, kinyomtatva is – éppenséggel a *bővülés* jegyében (bár természetesen nem feltétlenül oly tartalmiság kifejeződéseként, mit Bessenyei szívesen láthatott volna. Másrészt: ha Bessenyei és néhány társa úgy vélte is („Minden nemzet csak a maga nyelvén lett tudós”), hogy a tudományok csak a nemzeti nyelven tudnak igazán hatni és kifejlődni (bár ne felejtjük el eközben azért az ő jó pár nem magyar nyelvű művét sem!), a magyar tudományosság e téren távolról sem képviselt egyöntetű véleményt – olyan nagy jelentőségű tudósok, mint pl. a történész Katona, a literatúra-történész Horányi és Wallaszky, az orvos és orvostörténész Wesszprémi, a rendkívül modern „politológus-földrajzos-történész” Benkő József, a jelentős matematikus és pedagógus Makó Pál, a magyar nyelvész Sajnovics, az európai híró és jelentőségű esztéta Szerdahely szinte természetesen utasítják el a tudománynak magyarul művelését, akár egészen odáig is elmenvén az elutasításban, mint a történész Sinai Miklós, aki a kilencvenes években mondta ki téziséit: a magyarnyelvűség bevezetése nem más, mint a barbársághoz vezető út, „via ad barbariem”. Mikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet kivette a jezsuiták kezéből, s 1778-ban

Budára helyezte, gesztusát szinte hihetetlen nagyságrendű örömujjongás kísérte, egy új magyar Helikon megnyitását remélve – ám arról egyetlen szó nem esik a rengeteg beszédben és üdvözlő ódában (még a magyar nyelvűekben sem, még pl. a magyar nyelvért egyébként kitűnően hevülő Kalmár György versében sem!), hogy az egyetlen helye lenne a magyar nyelvnek, akár oktatási, akár oktatott formában. Sőt, a tudomány-nyelv helyzetének rendkívüli bonyolultságát (s e bonyolultság időbeli elhúzó-dását) is épp az egyetemi szituáció tudja a legjobban illusztrálni: több mint egy fél évszázaddal később, 1844-ben, mikor a magyar államnyelv bevezetésével az egyetemen is a magyar lett volna az általánosan kötelezően használt nyelv, Horvát István (ki pedig a magyar tanszék vezetője is volt, s a magyar nyelv iránti rajongása is közismert) megtagadja a régészet, numizmatika és heraldika magyar nyelvűsítését, s továbbra is latinul tanít. E korszakban a magyar nyelvű tudományosság alighanem nagyrészt csupán „népszerűsítő” funkcióban működött (analogikus példát hozva: mint Fessler Ignác történelmi műve mellett a Virág Benedeké); az igazán jelentős eredeti műveket pl. még a magyar nyelvészet terén sem írták magyarul. Mindennek fényében kell értelmeznünk aztán Révai Miklós paradox kijelentését, egyetemi magyar nyelvi tanszékfoglaló előadásának bevezetőjét (az 1800-as évek elejéről): „Nem tudunk magyarul” – szól az előadó, *természetesen* latinul.

Hasonlóan zavarba ejtő lesz a helyzet, ha – némileg túlmodernizálva a rendelkezésünkre álló adatokat – esetleg az autonóm (az akkoriban autonomizálódó) szépirodalomra vonatkoztatnánk a magyarnyelvűség kizárólagos igényét, bár e téren, az irodalomtörténetírás Toldy Ferenc-i hagyománya talán még erősebben fog hatni. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar nyelv szépirodalmi használata, azaz modern alkalmazása még sokáig rendkívüli nehézségekbe ütközött, s kizárólagosnak még jó ideig nem volt nevezhető: a modernnek számító magyar szépirodalom kontextusába az eddigieknél sokkal nagyobb súllyal kell beletudnunk a nem magyar nyelvű, de a „modern” írók által is folyamatosan nagy figyelemmel kísért műveket is. Hisz pl. a modernitás úttörőjének számító Magyar Museumban még van latin nyelvű vers, s Kölcsey maga írja meg önéletrajzában, hogy fiatal korában

jobban és természetesebben fogalmazott latinul, mint magyarul (hasonlóan értékelhető egyébként Kazinczy híres esete a német és magyar jambusokkal). Különben is: a kétnyelvű irodalmiság az oly szerzőket is végigkísérte pályájukon, akik pedig életük fő céljaként a magyar nyelvűség terjesztését tűzték ki: tudjuk pl., hogy Révai Miklósnak sokkal több latin verse maradt fenn, mint magyar, s az is ismeretes, hogy Batsányi egyik legfontosabb műve (*Der Kampf*) sem magyarul született (kései illusztrációként, a rengeteg, sokszor nem is archaikus latin vers helyett idézzük itt fel Kazinczy körének görög versírását: barátja Vályi Nagy Ferenc, tanítványa Ungvárnémeti Tóth László még a XIX. század elején is természetesnek tekintik a nem magyar versírást).

Ugyanakkor, másfelől nézve a helyzetet, Bessenyei vádja a *megszűkülésről* teljesen igazságtalan. A XVIII. század közepe táján a magyar nyelvű literatúra, ha persze kizárólagossá nem is vált, meglepően intenzív módon fejlődött, mind tartalmi, mind terjedelmi értelemben. Az a rendkívüli gazdagság és gazdagodás, mely minden műfajban megfigyelhető (teológiától, prédikációgyűjteményektől kezdve, a népszerűsítő tudományosságon, tankönyveken, erkölcsstanokon át a nagyon sok és sokféle iskoladrámáig, a regényfordításokig stb.), tulajdonképpen új magyarázatra szorul. Vajon miért is kezdtek mégis, mindennek dacára, ennyien magyarul írni, milyen terjedtségű magyar nyelvű olvasottságra és műveltségre számítva, s kiket számítva feltételezett olvasóközönségül? Illusztrációként csak néhány kérdés: vajon miért jut eszébe Kaprinai Istvánnak, hogy latin nyelvű és indíttatású prédikációtanában a magyar elődöket is számba vegye és méltassa, s vajon kiknek számára idézte fel őket? Vajon miért nyúl a 40-es években a Cziráky-eposz szerzője, később, a 60-as években Kollarics Joákim és Faludi Ferenc Zrínyi műveihez, hogy akár egy antik autoritást, imitációjának alapjául tegye, s egy-egy versszakot szépen átvegyen tőle – vajon hányan, s kik vehették észre e nagyon is tudatos költői utalást!? Vajon miért jut eszébe a tihanyi bencés apátnak, Vajda Sámuelnek, az a nyilván tisztán literatúra-béli, azaz művészinek tekintendő (hisz egyházilag nem javallt) gyakorlat, hogy magyarra fordítsa a szentmise textusát? Az alapkérdésünk, mely e típusú adataink kapcsán egyre erőteljesebben hat, az anyanyelvi irodalomnak a társadalmi *funkcióját* célozza,

s e korban és téren azt érintené: vajon milyen új ideológia, s miért éppen nyelvi jellegű, kezd hatni – s vajon milyen körökben, s milyen hatásokkal? Pontosabban és szociologikusabban fogalmazva: milyen lehetett (s milyen funkcióra irányult) a magyar nyelv nyilvános használata e korban – s milyen lehetett ennek hatása a literatúrára?

A század utolsó évtizedeinek nyelv–nemzet azonosítási ideológiája e téren nem igényel újabb tárgyalást (talán legfeljebb elfogadottsági körét kellene valamivel szűkebbre húznunk, s egyben pontosabban kellene körvonalazni ennek is szociológiai bázisát). Sokkal érdekesebb és meglepőbb viszont az a tény, hogy a század közepe táján, mikor a nyelv–nemzet nyílt azonosítása még jóformán nem is körvonalazódik, elemeiben már rekonstruálható egy olyan nyelvszemlélet is (olyan *anyanyelv*-szemlélet), mely azáltal, hogy a nyelvnek *reprezentációs* funkcióját speciális nemzeti vonatkozásokkal látja el, előkészíti a talajt a későbbi nagy átalakuláshoz, s ráadásul minden szinten. Egy nagy különbség természetesen megmarad a század közepe és vége közt: a század közepén a nyelv használatának semmiféle közvetlen aktuális, hatalmi érdekű politikai vonatkozása nincsen, a nyelvvel kapcsolatban senki nem vet fel *követeléseket* (pl. az államnyelvet illetően). Roppant jellemző pl., hogy az 1760-as évek legnagyobb politikai botrányát és megtorlását kiváltó névtelen könyvecske, a Richwaldszky prépost által írott, rendi-sérelmi jellegű pamflet, a *Vexatio dat intellectum*, a nyelv kérdését még távolról sem érinti, meg sem említi (jóllehet a szerzőt Orczy Lőrinc jelentős magyar versben köszönti, a könyv annak a Barkóczy püspöknek környezetében született, aki a magyar kultúra, a magyar nyelvű könyvkiadás nagy pártfogója volt). Ám annak jelentőségét, hogy a nyelv mint a nemzetet reprezentáló jel egyáltalán feltűnik, ráadásul politikailag is rendkívül jelentős színtereken, azt hiszem, nem lehet alábecsülnünk: alighanem ennek köszönhető, hogy a század végén (kivált az 1790-es országgyűlés táján) szinte egy csapásra uralkodóvá és elfogadottá válhatott, a nemzet igen jelentős és befolyásos (a literatúrával egyébként nem mindig foglalkozó) része számára, szinte osztálykülönbség nélkül, a nyelv nemzet-konstituáló funkciója, s az államnyelv (vagy a katonai vezénylési nyelv) anyanyelvűsítésének politikai szándéka. Azok az apró, de

korai tények, hogy pl. Padányi Bíró Márton, a Mária Terézia koronázása alkalmából mondott magyar beszédében, a korona birtokainak nyelvi elkülönülését (s ezen belül a magyar specialitását) is hangsúlyozza nagy barokk retorikával, hogy Bajtay Antal piarista rendfőnök már a 40-es években szükségesnek érzi, hogy a trónörökösöket megtanítsa magyarul, hogy az 1750-es években Bécsbe (s aztán az országgyűlésekre) magyar nyelven prédikáló papot is küldenek (Bertalanffy Pál, a később igen jelentős világleírást fordító jezsuita személyében), hogy a 40-es években Faludi Ferenc nemes uraknak szóló viselkedéstankönyve (a Nagyszombatban egyébként uralkodó latinság dacára) már magyarul szól (fontosságát, időszerűségét, társadalmi hasznosságát az is mutatja, hogy több kötetben, több kiadásban is megjelent!), hogy a nagy jezsuita szótárban Wagner Ferenc 1750-es *Phrazeológiai*jában folyamatosan kiemeltetik a magyar szólás és szólás-mód külön érdeke és értéke, hogy Hellenbach báróné, német nyelvű leánynevelő könyvecskéjében nem győzi hangsúlyozni, hogy a főrend számára elfogadható úri viselkedéshez hozzátartozik a magyar nyelv ismerete (míg a szlováké nem!), hogy a század közepén a legrepresentatívabb gimnáziumokban mind folyt már magyar nyelvoktatás, stb., mind azt mutatják, hogy a magyar nyelv iránti érdeklődés, s egyáltalán nem a nyelv *mindennapi* használatát illetően (hiszen ez e korban senkit nem érdekelt, gondoljunk pl. Bessenyei nagyon durva kiszólásaira), új szintre került át.

Ennek az új szintnek, a tisztán reprezentatív és praktikus vonatkozásokon kívül, természetesen megvolt a tudományos alapozása is: a XVIII. század magyarországi nyelvelméletében, rögtön a kezdetektől, végigfut már a nyelv funkciójának nem eszköz jellegű meghatározása is. A nyelv mint a nemzet (a közösség) valamilyen (sajnos, nem igazán tisztázott) szinten való *meghatározó* faktora, tudomásom szerint, először a sokat (feleslegesen és helytelenül) kárhoztatott Otrókócsi Főris Ferenc nagy művében, az *Origines...*-ben fogalmazódik meg: ő az, aki először vetemedik arra, hogy a nemzet történelméről, sorsáról, kizárólag nyelvi bizonyítékok alapján vélekedjék; s hiába bizonyul majd, tartalmi szempontból nézve, állítása és fejtegetése tévesnek, módszertana és szemlélete (mely már a *nyelv* alapján, nem pedig az addig

ismert *tények* nyomán konstruálja a nemzeti történelmet) végigvonul a századon. Ez a szemlélet, mely a nyelvnek ha nem is kizárólagosan meghatározó, de elhanyagolhatatlanul fontos, jelölő funkciót tulajdonít a nemzetet illetően, tovább fog haladni és fejlődni mind a literatúra-kutatásokban (melyek a tudományos-sággal, annak meglétével és kifejllettségével akarják majd a nemzet magasrendűségét és méltóságát bizonyítani, s a Hungarus-tudat általánosságára és latinitására mellett mind szót ejtenek majd a magyar nyelvűség fontosságáról és kiépítendőségéről is: Czvittin-gertől, Rotaridesen és Ribini Jánoson keresztül Horányi Elekig), mind az egyre szaporodó, csakis nemzet-identifikáló jellege miatt fontos (már a finnugorságot is érintő) nyelvrokonság-kutatásokban, Huszti András híres korai (1730-as években keletkezett) könyvében, az *Ó és Új Dácián*, majd Torkos József értékezésén stb. keresztül akár a szkíta-elméletet hirdető Kalmár Györgyig és Pázmándy Sámuelig, akár a gyorsan nagy hírnévre szert tevő Sajnovics Jánosig, sőt, Gyarmathi Sámuelig. Sőt, mindezeknek fényében tulajdonképpen épp Bessenyeinek nagyon kései, 1804-es, Sajnovicsot elutasító véleménye látszik (elméleti szempontból) meglepőnek – aki egész nyelvfilozófiájából, a nyelv eszközjellegének állításából következően, a szavak, a nyelv helyett *csak* az erkölcsi tulajdonságokat és a jogi-törvényes hagyományozódást látja a nemzet számára fontosnak és meghatározónak. A századvégen uralkodóvá váló, a nyelvet és a nemzetet azonosító ideológia ugyanis még több lépcsőfokon kell hogy végigmenjen: a nyelv mint jel először más jelek *mellett* játszik csak szerepet (gondoljunk arra, hogy pl. Révaiék és még sokan mások a nyelv mellett mindig megemlítik a nemzeti öltözéket – olyannyira, hogy Rájnissal pl. még a katolikus reverendát is meg akarták magyarosítani), s csak jóval később válik egyedül érvényes, kizárólagos és megfellebbezhetetlen szubsztancialitássá.

Ugyanez a kettősség figyelhető meg a magyar nyelv oktatásának kibontakozásában is. A század harmincas éveitől kezdődően lehet bizonyítani, hogy az egyes gimnáziumokban egyre intenzívebben tanították a magyar nyelvet. Bár az, sajnos, a leírások és adatok pontatlansága révén nem mindig állapítható meg, *hogyan* és *mi végett* tanították magyar nyelvet (vagyis hogy mikor s mennyire tanították *nem magyar* anyanyelvűek számára, tehát

lényegében csak gyakorlati szükségből), az biztos, hogy a század közepére, kivált a piarista és evangélikus gimnáziumokban jelentős magyar nyelvi (azaz magyar literatúrát célzó) kurzusok voltak. Furcsa kettősség uralkodott: míg a református iskolákban még a XIX. század elején is fenyítés járt a magyar beszédért (nagy, kikutatatlan és megíratlan kérdés, hogyan is, s milyen módszertannal tanították itt pl. a mindvégig szépen virágzó és hagyományozódó magyar prédikációtant?), a piaristák már az ötvenes évek elején tantervben rögzítették a rendszeres magyar nyelvoktatást. Anyanyelvi (vagy inkább) magyar nyelvoktatás: töredékes ismereteink és feltevéseink szerint nyilván ugyanúgy zajlott, mint a latin nyelvoktatás – grammatikális és retorikai alapokon *irodalmi* használatot és alkalmazhatóságot, azaz *irodalmi nyelvet* tanítottak. Céljuk az lehetett (mint ahogy a század vége felé oly gyakran nyíltan is megfogalmazták), hogy a magyar nyelvet a latin szintjére hozzák, s arra tegyék alkalmassá, amire a latin egyébként, konvencionálisan, generálisan alkalmas. Megítélésem szerint *ennek* a megfelelői igénynek a nevében (legyen az írott, irodalmi magyar nyelv olyan, mint a latin) születik a század utolsó harmadának hatalmas fordítás-irodalma (latinból és nem latinból): nem avégett, hogy az, aki idegen nyelven nem tud, praktikus szükségétől vezetve, el tudja olvasni, hanem avégett, hogy versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét (példával: hogy a latinul tudók számára meglegyen *magyarul* is Horatius stb.). S e kiképzettség aztán, mely a nyelv, úgymond, természet adta *képességén* alapul, épp azáltal, hogy a széles körben elfogadott kulturális értékek körében biztosítja az egyenrangúságot, a nyelvet hordozó, használó, teremtő, a nyelv által meghatározott közösségre, azaz a nemzet fogalmára is visszahat: a nemzetnek mint önálló, nyelvvvel is rendelkező, nyelv által (is) konstituálódó szubsztanciának a létjogosultságát erősíti meg újra. E versengést, a latinhoz mint mércéhez vagy modellhez való simulás, felemelkedés igényét az ez időben megjelent számtalan nyelvkönyv vagy csak könyv-előszó bizonyíthatja; hasonlóképpen bizonyíték lehet a fordítási versenyek kialakulása (pl. Voltaire *Henriása* esetében Péczeli József és Szilágyi Sámuel között, vagy a lírában pl. Kazinczy *Helikon Virágokjában*) – ekkor ugyanis már

nem az a cél, hogy referenciális érdekből fordítsunk, hanem hogy a literatúrabeli (tartalmi) érdemet a nyelv érdemévé fordítsuk át; ugyanez a szemlélet látványosan érvényesül a századforduló körül Kis János és Pápay Sámuel elméleti tanulmányaiban is.

Mindez, ami itt elhangzott, persze csupán kérdő modalitásban lenne szabad, hogy elhangozzék: csupán néhány problémára szerettem volna felhívni a figyelmet, oly problémákra, melyekről szoktunk ugyan beszélni, de melyeknek a mély, tüzetes, adatszerű vizsgálata még várat magára. Nem tudjuk, milyen volt a XVIII. századi (magyar és nem magyar) olvasáskultúra, és milyen nagyságrendű igények voltak ténylegesen a könyvek (s ezen belül a magyar könyvek) iránt, nincs megírva a magyar nyelv oktatásának kialakulása és története. Nem tudjuk, milyen volt, s milyen helyszíneken, a magyar nyelvű nyilvánosság igénye – azt se tudjuk pl., hogy a (milyen?) nézőközönség megváltozása, vagy a szerző esetleges speciális ideologikus akarata (azaz egyedi hazafias – de miért ilyen? – hevülete) határozta-e meg az iskoladráma előadási nyelvét... Nem tudjuk, miért kezdték az állami hirdetményeket anyanyelven is közölni, s miért zajlottak magyar nyelvű vizsgák az egyébként latin tannyelvű gimnáziumokban; nem tudjuk, miért köszöntöttek hirtelen pl. egy főispánt, beiktatásakor magyarul, s miért gondolták azt a törvényhozó rendek pl. a 90-es évek közepének országgyűlésén, hogy a színház az anyanyelven keresztül a nemzet tartóoszlopa lehet – mikor egyébként nem volt szokásuk színházba (abba a színházba) járni stb. Amit tudunk: a nyelvi, nyelvi-ideológiai ellentmondásosság egyrészt odavezetett, hogy a századfordulóra igen jelentős, s egyetlen osztályra–rétegre nem szűkíthető támogatottsága volt a magyar nyelv nemzetet konstituáló felfogásának, tehát az államnyelv kulturálisan megalapozott politikai igényének, másrészt hogy a magyar nyelv kulturális használata, ha egyre erősebben terjedt is, a teljes körű dominancia állapotáig még sokáig nem jutott el. Az ellentmondások sokkal durvábbak és nyíltabbak, mindkét irányban, mint azt az eddigi, önmagát lényegében a szépirodalomra szűkítő, nagyon erősen lineáris fejlődést óhajtó irodalomtörténetírás rögzítette. Úgy vélem, *ezeknek* az ellentmondásoknak és folyamatoknak nyomon követése és újraírása lesz a következő évtizedek egyik legfontosabb irodalomtörténeti feladata.

Kecskés András

HAGYOMÁNYŐRZŐ ÉS HAGYOMÁNYTEREMTŐ TÖREKVÉSEK A VERSÚJÍTÁS KORÁBAN

Az irodalom – és egy adott nyelvű költészet – történetén belül a *vers* mint ritmus szerint rendezett szövegforma használatának, a *verselésnek* is megvan a maga története. Volt egy időszak irodalmunk történetében, melyet egyik tevékeny résztvevője, Péczeli József, így jellemezett: „sok igaz Magyarok mint egy öszve vetett vállakkal most abban dolgoznak, hogy dülő félben lévő nyelvünket támogassák, 's nevezetessen lábra állítsák a' Poésist, a' melly eleitől fogva volt minden nyelveknek 's nemzeteknek pallérozó mestere”.¹ Alig egy évvel később Földi János már kifejezetten a *magyar verselés módjáról* vitatkozókra értette csaknem ugyanazt: „Mindeniknek azon edgy dítséretes tzelja, azon edgy óhajtása, ti. a' Magyar-Vers' gyarapodása, és fő ékességre való menetelc. Edgy az igyekezet: de tellyesítésének módja olly különböző, hogy edgyik a' másikkal öszve hasonlítottva, tsaknem ellenkezőnek látszik.”²

A különféle – hazai és nem hazai eredetű – versformák használatát, meghonosítását, elterjesztését, tökéletesítését szorgalmazó törekvéseknek van néhány feltűnően egybehangzó mozzanata. Ezek alapján tarthatjuk indokoltnak, hogy verstörténetünknek ezt az alábbiakban pontosabban is körülhatárolandó korszakát – Négyesy László szóhasználatát követve – a *versújítás korának* nevezzük.³

¹ Magyar Hirmondó 1786., 22.

² Magyar Músa 1787., 226.

³ NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp. 1892., 9.

A kifejezés nem csupán szóalakját tekintve idézi fel a *nyelvújítás* képzetét. A két folyamat között egész sor tartalmi, elvi, módszerbeli és személyi összefüggést ismerhetünk fel. A kor vissza-visszatérő, kedvelt kulcsszavai, a *pallérozás*, *csinosítás* (*csinosodás*, *csinosgatás*), *ékesítés*, *becsesítés*, *gyarapítás* hol szorosabban a magyar verselésre, hol általában az anyanyelvre, hol még tágabban értelmezve a „magyarságra”, a nemzeti műveltség-re vonatkoznak. Rát Mátyás szerint „a vers-szerzés szokott leginkább a nemzet tudósodásának és híresedésének kezdete lenni”. Ezért „sok jót jövendő lehetünk hazánknak és nemzetünknek, hogy most köztünk a versírásnak oly jeles divatja legyen”.⁴ Horváth Ádám pedig – Péczeli József hazafiúi „serkentetését” értelmezve – így fogalmazott: „a’ nyelvnek tsinosgatása igen sokat tesz’ a’ Nemzetségnek pallérozására”.⁵ A XVIII. század második felének magyar szellemi életében származástól, vallásfelekezettől, ízlésiránytól és politikai nézetektől csaknem független társadalmi közmegegyezés szentesítette azt a felismerést, hogy a nemzet fennmaradásának az adott történelmi helyzetben elengedhetetlen feltétele a *nemzeti művelődés* igény szintjének emelése, ehhez pedig az *anyanyelv* ápolására, fejlesztésére, értékeinek kibontakoztatására van szükség, elsődlegesen az írott szó (*a tudomány*, *a poézis*, *a literatura*) eszközeivel.

A nyelv- és ízlésfejlesztés szándéka, a „csinosodás” igénye szükségessé tette az irodalom eszközrendszerének, ezen belül a költészet lehetséges *versformáinak* számbavételét, a formakészlet fejlesztését, gazdagítását, megújítását. Költészetünket már a hazai írásbeliség hajnalán is az *öröklött* (ősi, énekelt) és az *átvett* (főként egyházi latin) vershagyomány termékenyítő egybefonódása jellemezte. E folyamat a versújítás korában nem csupán folytatódott, de kinyilvánított, *tudatos törekvésként* jelentkezett.

Batsányi János 1788-ban – *Bessenyei Györgyről és annak munkájáról* értekezve – így tekintett vissza „újabb Nemzeti *Litteratúránknak* kezdetére”: „Hogy ez előtt tizen-hét tizen-nyóltz esztendővel Hazai Nyelvünk mivelődni, ’s annak természeti szépsége

⁴ Magyar Hírmondó 1781., 59.

⁵ HORVÁTH ÁDÁM, *Hunniás (Előbeszéd)*, Győr, 1787., 4.

nap-fényre hozatni kezdett, többnyire csak hat hét embernek tulajdoníthatjuk, kik, nem hajtván semmi meg-rögzött bal ítéltre, tellyes igyekezeteket arra intézték, miként hogy Hazájok' Magyarait, kik az idegen nyelveken való bámúlásokban önnön magokéről egészen elfeledkeztenek, született nyelvöknek szépségére mind példájok, mind írásaik által, figyelmetesekké tegyék, és annak betsülésére újjolag fel-serkentsék. ... Ezeknek szerentsés fáradozásin fel-indulván, még tovább mentek némelly tudós Férjfiaink, kik az addig jártt közönséges útat el-hagyván, Verseiket a' Görög és Deák mértékre venni próbálgatták".⁶

A *versújítás* korának máig ható eredménye, a magyar verselési rendszerek teljes színskálájának kialakítása mindvégig a hazai nyelv és nemzeti irodalom kettős ölelésében, valamint a fennmaradásukat biztosító európai műveltségesszemeny szolgálatában született. Egyfelől meglévő és megbecsülést érdemlő, másfelől megteremtendő vagy meghonosítandó értékek találkoztak és fonódtak össze eme folyamatban. A régi és az új fogalma szenvedélyes felhangokkal telítődött, viták keresztüzébe került, egymást kiegészítő vagy egymásnak ellentmondó értelmezéseket hívott elő.

A Batsányi említette időpontnál is korábban, a század hatodik évtizedének elejétől kezdve vannak írott adataink a *versújító törekvések* jelentkezésére. A korabeli iskolarendszer és általában a szellemi élet felekezeti megosztottságából következett, hogy a kezdeményezéseket két irányból is nyomon követhetjük.

Protestáns részről a nevezetes „kőrösi rektor”, Losontzi István működése során nyílt lehetőség a magyar nyelvű, de klasszikus idómértékes formájú versszerzés szabályainak elsajátítására. A szabályok (latin nyelvű) írott szövege ugyan csak 1769-ből maradt fenn, de jó okunk van feltételezni, hogy a tanítás gyakorlatában már mintegy 10–12 évvel korábban is szerepet játszott.⁷ Losontzi „már magyarul irogatott, mikor még mi latinul álmadoztunk” – írta róla később Édes Gergely.⁸ Különböző utalásokból (például

⁶ Magyar Museum 1788., 107.

⁷ LOSONTZI István, *Artis poeticae subsidium. Artis metricae hungaricae regulae*, Pozsony, 1769., 127.

⁸ Figyelő (Abafi) V., 1878., 200.

Kazinczy nyomán) sejthetjük, hogy 1760 körül már Szilágyi Sámuel és Ráday Gedeon „szekrényében” is lapultak klasszikus mértéket követő magyar versszövegek.⁹

A katolikus szerzetesrendek (főképpen a jezsuiták és a piaristák) iskoláiban hasonló fordulatot hozott a hatodik évtized. Nemcsak ismerték és művelték a latin nyelvű klasszikus versmértékeket, hanem már a XVIII. század első felében is szenvedélyes vitákat folytattak a latin prozódia egyes részletkérdéseiről.¹⁰ Rájnis József és Baróti Szabó Dávid egyaránt német példára (és iskolai hatásokra) hivatkozva kezdett magyar nyelvű, latin mértékű verseket szerezni. Rájnis esetében ösztönző hatása lehetett annak is, hogy közelről ismerte Faludi Ferencet és az ő európai távlatú költészetét. (Faludi igazgatta azt a pozsonyi iskolát, ahol egy időben Rájnis tanítószkodott.¹¹)

A versújítás tényleges nyitányának azonban azt a felhívást tekinthetjük, amelyet 1760-ban Molnár János intézett költőtársaihoz építészettörténeti albumának *Bévezető levelében*. Molnár – furcsa, de érthető logikával – a régi helyett újat, az új helyett viszont régi formát ajánlott a korabeli versszerzők figyelmébe. Az újabb európai költészetben széltében elterjedt, de végtére is elavult, elszürkült „régí szokás”, a „kádenciákon”, azaz rímelő sorvégeken alapuló vershagyomány helyett a valóban régi, de újdonságként meghonosítandó, „deák rendbe szedett” versek használatára serkentett „abban a’ nyelvben, melyhez minden illik”. „A’ ki a’ szép Magyarságot gyarapítani kívánnya, lehetetlen, hogy illy munkához látván, nagy hasznát ne vegye” a deák szabású „másféle” versnek.¹²

Ez a hangütés alapvetően meghatározta nemcsak a klasszikus időmértékes formák meghonosítására való törekvéseket, hanem a versújítás korának egész szellemi légkörét. A versújító nemze-

⁹ Erdélyi Muzéum 1815., 126–127.

¹⁰ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK 1969., 176–198.

¹¹ RÁJNIS József, *A magyar Parnasszus*, Győr, 1803., (kézirathban), 3–4.

¹² MOLNÁR János, *A’ régi jeles épületekről. Bévezető levél*, Nagyszombat, 1760., XXVI–XXVII.

dék közös alapelve a nyelv- és ízlésfejlesztés (a „*pallérozás*” és a „*csinosítás*”) szándéka, működésük meghatározó alapvonása pedig a *tudatos hagyományteremtés* gesztusa. Az egymással szembenálló, egymással hevesen vitázó irányzatok igyekezete végső soron azonos célt szolgált: a meglévő nyelvi alapra és történeti örökségre épülő, de ugyanakkor a korabeli európai műveltségeménnyel igazodó, fenntartható, tovább adható, megtartó erejű, jövőt szolgáló irodalmi hagyomány, ezen belül a költészet, a poézis rendeltetésének minden tekintetben megfelelő *versformakészlet* kialakítását.

A versújítás élénk szellemi folyamatát kezdettől fogva jellemzi a nemzeti elkötelezettség, az anyanyelvi öntudat, az európai példák és minták követése, a technikai, szakmai tudatosság és felkészültség becsülete, a stílus- és ízlésirányok egyidejűsége vagy akár egybefonódása, a konkrét célok és módszerek sokfélesége, az ebből adódó viták szenvedélyes, néha durván személyeskedő hangneme, az írott szó, a nyilvános közszereplés (például a folyóiratban közzétett vélemények) felértékelődése, az elvi állásfoglalások, válaszok és viszontválaszok felgyorsult üteme.

A tudatos hagyományteremtés alapja, minden irányzat egybehangzó értékelése szerint, a nyelvünkben és múltunkban adott közös *nemzeti örökség (tradíció)*. A nyelvi „*génusz*” voltaire-i elve többszörös visszhangot vert a versújítás korának irodalmában.¹³ Költőink – felismervén „*nyelvünknek hasonlíthatatlan szépségét*”¹⁴ – idegen nyelvű versismeretük és elméleti olvasmányaik nyomán azt is tisztázták, hogy melyek a magyar prozódia és a magyar nyelvű verselés különleges, egyedi vonásai. Erre főként a sok szempontból példaképpül szolgáló német nyelvvel és kultúrával szemben volt szükség. A (politikai okokból is) egyre erősödő anyanyelvi öntudat tette lehetővé, hogy a korabeli közfelfogásban az *idegen* minták követése is *nemzeti* jelleget öltött, minthogy a megvalósítás alapjául a kivételesen gazdag nyelvi hangrendszer mint közös örökség szolgált.

¹³ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp. 1991., 127.

¹⁴ RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz...*, Pozsony, 1781., 37.

A versújítás kormeghatározó lényegét tehát a *tudatos hagyományteremtést* szolgáló törekvésekben látom mind a verselméleti állásfoglalások, mind a költői gyakorlat vonatkozásában. A hagyományteremtés fogalmát azonban – a kor irodalmi közgondolkodásának megfelelően – szélesen és sokoldalúan kell értelmeznünk. A *hagyomány* kifejezést verstörténeti vonatkozásban a nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott *közmegegyezés* (*konvenció*), a 'közösnek tekintett, tovább örökíthető formakészlet és verskezelési mód' értelmében használom.¹⁵ Ez a fogalom az öröklött, készen kapott *tradícióhoz* képest az elfogadás, a tudatos döntés mozzanatát is magában foglalja.

Hagyományt teremteni, elfogadtatni és elterjeszteni többféleképpen lehet: más korok és más nemzetek hagyományának meghonosításával, *követésével* csakúgy, mint a meglévő, megőrzött hazai hagyományok tökéletesítésével, *fejlesztésével* vagy akár ugyancsak hazai, de feltáratlan vagy elfeledett hagyományok *ébresztésével*. Eközben olyan átmeneti, összetett folyamatok is felléphetnek, mint a különféle hagyományok *keveredése*, *egyeztetése*, illetve bizonyos külföldi hagyományok *közvetett* befogadása. A magyar versújítás történetében e változatok együttesen, egymással hol szembeszegülve, hol egybefonódva jelentkeztek.

„A régi szokást ott hadtam, és minden verseimet Deák rendbe szedtem” – jelentette ki versújító programnyilatkozatában Molnár János. A formaválasztásban és a formakezelésben megnyilvánuló *tudatos döntés* igénye szólal meg Rájnisi József *Kalauzában* is, olyan megfogalmazásban, mely feltehetően Boileau klasszicista *Poétikájából* eredeztethető, és költészetünkben tovább gyűrűzve többek között Batsányinál, majd Adynál is felbukkan: „úr a poeta, a versek az ő szolgái”.¹⁶

A *hagyománykövetés* szándéka és megvalósulása a korábbiakhoz képest *új* mozzanatok elfogadását és alkalmazását feltételezi. Baróti Szabó Dávidnak az ókori klasszikus vershagyományra vonatkoztatott kötetcíméből az *új mérték* kifejezés közkeletűvé

¹⁵ KECSKÉS A., i. m., 127.

¹⁶ RÁJNISI J., i. m., *Elöl-járó-beszéd*, A7, Feltételezett mintája: „La rime est une esclave et ne doit qu'obéir.” Boileau: *Art poétique*, 1674., Chant I. vers 30., vö. Batsányi János: *Töredékek és Ady: Hunn, új legenda!*

vált, több szerzőnél is felbukkan.¹⁷ A magyar költészetben azonban a klasszikus időmérték nem volt teljesen hagyománytalan, hiszen hexametereket és disztichonokat régebbi költők is szerkesztettek magyarul. Egyes iskolák poétikai gyakorlatában is szerepelt a latin mintájú, magyar nyelvű versszerzés. A *Magyar Hirmondó* szerkesztője, Rát Mátyás éppen ezért kapcsolhatta Szarka Jánosnak Sylvester több mint kétszáz éves disztichonjait feltáró levelét az „új mértékre” szabott legfrissebb verseskönyvek kritikai ismertetéséhez.¹⁸ A régi magyar időmértékes kísérletek egyre bővülő adatait később többen is újra számbavették.¹⁹

„Deákos” költőink számára a klasszikus vershagyomány követése a *nemzeti hagyományteremtés* elkötelezett szolgálatát jelentette. Itt már nem az „iskolás klasszicizmus” latin-központú, az antik kultúra fensőbbrendűségét hangsúlyozó öncélú mesterkedéseiről van szó, hanem az érintett költők személyes tehetségéről és műveik esztétikai értékétől többé-kevésbé független célzatos törekvésről, az „édes anyanyelv” értékeinek kibontakoztatásáról, a „csinosodás”, a nemzeti művelődés programjáról. Baróti Szabó Dávidnak *A' Magyar Ifjakhoz* címzett előszava hitelesen tanúskodik erről. Az a szándékom – írja – „hogy ősi Nyelveteknek érdemes szeretetére 's gyakorlására, kivált az új mértékű versezésben fel-gyúlasztanálak.” ... Azt ... „fogjátok tapasztalni, hogy azon kül' földi nyelveknél, mellyeknek tanólasaiban váltig fáradoztok, sokkal alkalmasabb legyen Anyai nyelvetek a' Romai, 's Görög kobozra.”²⁰

A klasszikus vershagyomány meghonosítói egyszerre érzékelték nemzeti kultúránk viszonylagos – történelmi kényszerhelyzetből adódó – elmaradottságát és költészetünknek Európában csaknem egyedülálló nyelvi lehetőségeit. E kettős felismerésre alapozván hagyományteremtő törekvéseiket, sikerült kialakíta-

¹⁷ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei...*, Kassa, 1777.

¹⁸ *Magyar Hirmondó* 1780., 345–350.

¹⁹ Pl. SZLAVNICAI SÁNDOR István, *A magyar vers-szerzésről rövideden*, Pozsony, 1786.; VIRÁG Benedek, *Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pest, 1804.

²⁰ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Vers-koszorú ...*, Kassa, 1786., A2-3.

niuk a magyar nyelvű időmértékes verselésre vonatkozó *prozódiai közmegegyezést*. Tevékenységükben a tudatos magyar nyelvismeret éppúgy meghatározó szerepet játszott, mint az ókori nyelvekben (főként a latinban) és az antik, valamint a kortárs kultúrákban (főként a németben) való jártasságuk. A *német* irodalom e vonatkozásban sajátos *közvetítő* közegnek mutatkozott: a náluk is lejátszódó klasszicizáló versújítás (Klopstocknak és követőinek munkásságában) ösztönző példát szolgáltatott ugyan, de költőink – a sokkal kedvezőbb nyelvi adottságokat kihasználva – közvetlenül a latin (esetenként görög) mintákhoz igazították verseiket.

A versújító hagyományteremtés folyamatában mind elvi, mind gyakorlati síkon kiemelkedő jelentőségre tett szert a *rímelés* kérdésköre. A régi magyar énekköltészet, a „magyar ritmusok” formai öröksége hangzásbeli jellegét és művelődéstörténeti holdudvarát tekintve is sokak szemében egy elavult, szűk látókörű, félművelt, *konzervatív* ízlésvilághoz, egy betokosodott, görcsösen *hagyományörző* magatartásformához kapcsolódott. Egyetlen mozzanatban érintkezhetett ez az ízlésvilág a versújító törekvésekkel: az úgynevezett „magyar versek” hívei éppúgy a nemzeti kultúra épülését és fennmaradását kívánták szolgálni, mint európai látókörű, idegen formák követését szorgalmazó társaik.

Kováts Ferenc szentgáli mérnök – „Kedves Uram Ötsém”, azaz Horváth Ádám rímes formájú Vergilius-fordításait értékelve – így vetette fel a „nagy kérdést”: vajon „a cadentias versek illyenek e jobban a Magyar nyelvnek Geniussához, vagy a mértékre vettek? de meg vakittatunk már gyermekségünktől fogva mást sem tanulván, a Deák nyelvnek, a magunké felett való képzelt szépségénél; s azt tartjuk, hogy a Magyar versek is úgy a leg szebbek, úgy leg nagyobb Majestásuak, ha a Deák kaptára üttetnek; mint-ha ugyan a Magyar test, valami különös szépséget és kellemetességet, vagy méltóságot majestast költsönözne a Görög Zubbon-tul...” Horváth Ádám pedig így válaszolt: „Tagadhatatlan az, hogy a Magyar szinte olyan alkalmas a mértékes Versekre mint a Deák vagy Görög; az is igaz, hogy a Magyaroknak olyan alkalmas hangzatú szavai vagynak az indulatoknak ki fejezésére, hogy még káromkodni sem tud semmi féle nemzet olyan hathatossan mint a Magyar: de éppen itt van a mi nyelvünknek az a gyönyörű tulajdonsága; hogy ez, minden lábokra szabott

sorok nélkül olyan dörgésű szókkal ki tudja tenni elegendő majestással az értelmet; hogy azt a Deák kötött vagy mértékes versben is csak úgy, végezetesben pedig felényire sem tudná ki tenni.”²¹

Még egyértelműbben – és indulatosabban – védte a hazai vershagyomány becsületét Kreskay Imre, „métely helyett balzsamnak” nevezve „a’ magyar verseknek az együtt-hangzásban találandó örökös tulajdonságát”, melyet „ok-nélkül farba-rugni, el-vetni, meg-útálni, vakmerőség-nélkül nem bátorkodunk. Szabad, sőt okosság, új utakat keresnünk, mellyeken Hazai Nyelvünk’ díszét a’ Ditsősség’ templomáig vihessük; de míg ez újonnan feltalált ösvény oda vezesse követőit, az Ország’ úttját ne öltssályuk.”²²

Bonyolultabbá tette a rímes vershagyomány megítélését az a tény, hogy a rímelés (1810-ig még *kádencia*, *párosvéghangzás*, *hang-egyeztetés*, *végezet*, *sark* vagy *sarkalat* néven) nem kötődött kizárólagosan sem a régi, sem a magyar versízléshez. Az európai nemzeti kultúrák egy részében (például a franciában) a rímes forma modern szövegversként klasszicizálódott, az igényes nemzeti költészet szinte kizárólagos versformája lett. Ezzel szemben a németben (éppúgy mint nálunk) a rímelés konzervatív, hagyományörző színezetet nyert, esztétikai minősítése kérdésessé vált.

Az egybehangzó sorvégek költői értékéről folytatott viták érrendszerébe kibogozhatatlanul beleszövődtek azok a vélemények, amelyek a korai középkorig visszavezethető, bizonytalan eredetű *leoninusok* egész Európában ismert vershagyományára vonatkoztak. A XII. században elterjedt „kadentziás distikonokat”, a megvetéssel emlegetett „klastromi ízlés” megnyilvánulásait, kezdettől fogva heves támadások érték, ám kiszorításuk sehol sem sikerült, sőt, valami módon minden nemzeti kultúrában összefüggésbe hozták őket az énekelt „ritmusokkal” vagy a hazai, szóbeli vershagyományból eredeztetett rímes strófákkal.

²¹ *A magyar verstanhoz, Kováts Ferenc és Horváth Ádám levele (1788)*, in *Figyelő* (Abafi) 1878., IV., 68., 144.

²² *Magyar Museum* 1789., 92–93.

A magyar leoninus-viták nemzeti sajátosságát az a tény szolgáltatta, hogy nálunk a rímelés ugyan régi és többé-kevésbé idejétmúlt hagyománynak számított, de a rímhordozó hexa- és pentameterek a versújító hagyományteremtés formakészletéhez tartoztak, eredeti antik szótagméréssel szólaltak meg, és önmagukban éppen nem konzervatív, hanem a hazainál fejlettebb európai ízlésszintet képviseltek. Így azután a metszetet és sorvéget (ritkábban: két sorvéget) egybecsengető leoninusoknak bőszen ellenfelei és szenvedélyes védelmezői a versújítók között is egyaránt akadtak.

Révai Miklós kéziratban maradt vitairata („vetélkedése”) A *vers-szerzés (szokásba vétetett) két különböző módjáról: a hangmérséklésről és a párosvéghangzásról* (1781) felsorakoztatja az európai rímcsatákban felröppentett becsmérlő minősítések egész sorát. A párosvéghangzás gyermekes lelemény, sorvégi villámcsapás, paraszt ékesség, kopogó pöröly, lógatott kolomp, mely „előli a lélek elevenségét, lankadt és alacsony gondolatokat szül”. Baróti Szabó érvelése szerint a leoninus a barbár századok leleménye, természet-ellenes, ízlésromboló.²³ Péczeli József pedig úgy véli, hogy mind a „négy sorú strófák”, mind a leoninus versek írói „tsak a' fülnek, nem pedig az észnek igyekezik kedvét keresni”. Próbát ajánl az olvasónak: fordítsa le az ilyen verseket „Németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre”, és „ha a' fordításban el-tűnt minden szépség”, akkor a versben nem is volt más, csak „a' mi a' füleket tsiklándoztatja”. Márpedig, egy régi latin bölcs mondás szerint, a szép asszony „ha fel-öltözik is szép, ha le-vetkezik is szép”.²⁴ Legmesszebb ment a „leonicum” elítélésében és elvetésében Berzsenyi, aki a különböző korú és eredetű vershagyományok között semmiféle érintkezést nem tartott megengedhetőnek, így nemcsak a klasszikus formák megrímelését kárhoztatta, hanem minden rímes-időmértékes versformát, még a rímes jambusokat is.²⁵

²³ *Vers-koszorú...*, 1786., „*Kegyes Olvasó!*” (számozatlan előszó).

²⁴ Mindenest Gyűjtemény 1789., 52–54.

²⁵ BERZSENYI Dániel, *A versformákról*, in Tudományos Gyűjtemény 1826., 85–99.

Elvi ellenzői a leoninusban középkori ízlésficamot tükröző *hagyománykeveredést* érzékelték. Művelői és védelmezői ugyanezt a jelenséget az olvasóközönség (és különösen a női olvasók) ízlését fejlesztő *hagyományegyeztetésnek* tekintették. Édes Gergely arra számított, hogy ez a forma fogja megkedveltetni a magyar olvasókkal a komolyabb költészetet. Gyöngyössi János pedig abban bízott, hogy „a római módit viselő Magyar Músa ... a magyar vers-szerzésnek nagyobb tökéletességére” fog szolgálni.²⁶ *Magyar verseinek* második kiadásához (1803) készített terjedelmes *Előjáró beszédében* kiáll az ízlésbeli döntések szabadsága mellett. „Már megbocsásson a’ jó Athenae vagy Róma – írja –, de én nem lehetek jobbágya az ő módijának: tsak annyit veszek abból a’ mennyi nékem tetszik. Ha néki nem vólt ízlése a’ kádentziás formához, nékem pedig vagyon, abból nékem ő nem parantsol.”²⁷

Kedvezőbben alakult a hagyományörző és a hagyományteremtő igyekezet találkozása a rímes-ütemhangsúlyos szerkezetek kérdésében. A régi magyar énekversből eredő, öröklött vershagyomány a XVIII. századra már a barokkos mesterkedés, az alkalmi „poétáskodás” eszközüvé silányult.²⁸ Különösen a négyes rímű („négy sarkú”) felező tizenkettősök vesztették el hajdani kifejező erejüket. Ezért számított a költészetben felfrissítő újdonságnak az a viszonylag egyszerű, formailag jelentéktelennek tűnő változtatás, hogy a sorvégi egybecsengések nem négy, hanem két soronként váltják egymást. A *hagyományfejlesztésnek* ezt a lehetőségét azonban külföldi, francia minta ihlette, így a változtatás az irodalmi köztudatban *hagyománykövetésnek* minősült.

Bessenyei György *Holmijának Gyöngyösi vagy magyar verselés* című részlete ad hírt arról, hogy „Grof Teleki Adám bátorzkodott 1773^{ba} Nemzete nyelvét a Frantzia Cornelius Péterhez mérni, kinek főb szomorú játékát kétsarkú versekbe Frantzia módon magyarul ki adta.”²⁹ A páros rímű tizenkettősök verstörténeti

²⁶ ÉDES Gergely, *Válasz Ráday Gedeon Parnasszusi leckéjére*, (1792), Vác, 1803., 180–184.; GYÖNGYÖSSI János, *Magyar versei... II.*, Bécs, 1790., *Előjáró beszéd*, (1789).

²⁷ GYÖNGYÖSSI János, *Magyar verseinek második darabja...*, Pest, 1803., X.

²⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Alhalmatosságra írt versek, Előbeszéd*, in *Minden Munkája*, kiad. VARGHA Balázs, Bp. 1973., II., 227.

jelentőségét Földi János ismerte fel. 1789-ben Nadányi János (1669-es kiadású) kertészeti szakkönyvét ismertetve fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „Frantzia módra írott két sorú végeztes versek már ő benne bőven találhatunk; melly nyelvünk' Poézisére nézve méltó a' megjegyzésre”. Kívánatos lenne – fűzte hozzá –, hogy az ilyen nemű versek „históriája meg-írattathassék”.³⁰ Földi később Faludi egy 1751-ben készült episztolájáig vezette vissza a „két sorú versek” történetét, az RMKT-ban azonban jóval korábbi, XVI. századbéli példákra is bukkanhatunk.³¹

Szintén *hagyományörző és hagyománykövető* mozzanatok szövdnek egymásba a versújítás korabeli költészetnek abban a már-már elfeledett rétegében, mely híven megőrizte a régi magyar énekvers (a „magyar ritmusok”) szótagméréstől független, rímes szótagszámtartó jellegét, sor- és szakaszmértékeinek, az egyes strófák rímszerkezetének változatosságát illetően azonban külhoni mintákhoz, az énekköltészet nyugat-európai formakészletéhez igazodott. Ezeknek a versformáknak is megvoltak a maguk hazai előzményei: mindenekelőtt Szenci Molnár Albert *Psalteriumának* messzire sugárzó hatásában és utóéletében. Erre a vershagyományra is gondolhatott Földi János, mikor „más nemzetekre” hivatkozva egymástól távol eső és eltérő szótagszámú sorok rímeltetését ajánlotta a korabeli versszerzőknek, melyekkel élve „annyi sort és annyi hangzatot vehet fel egy-egy versre az író, amennyi tetszik”. (A *vers* ebben az összefüggésben rímes versszakot, *strófát* jelent.)³²

Hogy itt a versújítás korának egyik jelentős, méltatlanul mellőzött hagyományteremtő törekvéséről van szó, azt hadd érzékeltessem egyetlen, beszédes példával. Szónyi Benjámint „egyszemé-

²⁹ BESSENYEI György, *A Holmi*, Bécs, 1779., 295.

³⁰ Mindenes Gyűltemény 1789., II., 54.

³¹ KECSKÉS A., i. m., 158.

³² Magyar Músa 1787., 238. Ugyancsak FÖLDI János hívta fel a figyelmet a „zsidó versírás” rím és időmérték nélküli, mondatszerkezeti megfeleléseken alapuló természetére (Magyar Hírmondó 1792., II. 905–914.). Ezzel egyfelől Arany János és a magyarországi „*lowthianus*” verselméleti irányzat, másfelől a *szabadvers* értelmezése felé nyitott utat, ld. erről HORVÁTH Iván tanulmányát: ItK 1972., 290–305.

lyes" énekeskönyve, a *Szentekek hegedúje* 1762 és 1794 között legalább 10 (egyre bővülő) kiadást ért meg. Benne a különféle eredetű protestáns dallammintákat követő *strófák* verssorainak száma 3-tól 12-ig, az egyes *sorok* szótagszáma 4-től 16-ig terjed. A sorszerkezetet és a rímképletet együttesen figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy pl. az 1784-es, 5. kiadás 210 énekében 91 különböző szakaszmérték fordul elő. A versformák ilyen pazar sokféleségével legközelebb csak Ady Endrénél találkozhatunk.

Végső céljukat tekintve a *tudatos hagyományteremtés* folyamatába illeszkedtek azok a törekvések is, amelyek a legszorosabban kötődtek a nemzeti költészet *legősibb* (vagy annak vélt) örökségéhez. Ez a korszak vetette fel ugyanis a népdalok vagy „köz énekek” célzatos összegyűjtésének, lejegyzésének szándékát. E téren is akadt azonban követendő és követhető külföldi (elsődlegesen *német*) példa. Révai Miklós a Magyar Hírmondó szerkesztőjével, Rát Mátyással összefogva, Herder és Denis igyekezetén felbuzdulva kezdeményezte azoknak a közzsájon forgó énekeknek a felkutatását és egybegyűjtését, „melyeket vig asztalaiknál mondanak anyanyelvekben gyönyörködő édes miéink”.³³ A nemzeti *hagyományébresztés* programjába Csokonai, majd Horváth Ádám is bekapcsolódott. A „köznép dalainak” országos méretű, rendszeres összegyűjtése és kinyomtatása végül Kultsár István többszöri felhívása nyomán, 1818-ban kezdődhetett el.³⁴

Szintén a rímelés tényével volt kapcsolatban a *modern európai* eredetű, főként lírai versformáknak, „lantos költeményeknek” a meghonosodása és elterjedése. Révai Miklós ebben a vonatkozásban némileg engedékenyebbnek bizonyult, mint a leoninusokat illetően. Elismerte, hogy „a’ rövid munkákban tűrhetők a’ párosvéghangzások”. Majd így folytatta: „Hátha valaki mind a’ hangmérséklést, mind pedig a’ párosvéghangzást meg tartja! Bizony nagy nehézséggel küszködik. Itt már kétszeres a’ mesterség, ’s ritka dolog, hogy messze vigye az ember...”³⁵ E „kétszeres mes-

³³ Magyar Hírmondó 1782., V., 35.

³⁴ Hasznos Mulatságok 1818., I., 57–58.

³⁵ RÉVAI Miklós, *A vers-szerzés (szokásba vétetett) két különböző módjáról...*, (kézirat), 1781., 24.

terség” legkorábbi példáit ő Faludi Ferenc költészetében vélte felfedezni. Lényegében ugyanezt a hagyományteremtő kezdeményezést Kazinczy a kisgyermekkorától jól ismert Ráday Gedeonnak tulajdonította.³⁶ Megállapításában – miként a Révaiéban is – nyilván sok igazság van, de alighanem itt is, mint a klasszikus versmértékek elterjedését illetően, a nemzeti kultúra felekezeti megosztottsága okozta a látszólagos fénytörést.

Abban mindenképpen ellent kell mondanunk a verstörténeti közfelfogásnak, hogy Ráday 1735-ben megszővegezett *Tavaszi este* című verskísérlete a rímes-időmértékes magyar versforma egyik korai jelentkezése. A költő „Jegyzéseiből” az derül ki, hogy ekkor még nem gondolt új típusú nyugati versmértékek meghonosítására, inkább csak a magyar énekvers 15 szótagú, metszetes sortípusában kereste a sorvég és a sormetszet lejtésirányát, a német és a francia versekből ismert zárlatok (kádenciák) kialakításának lehetőségét.³⁷ Az a formakészlet, amelyet Kazinczy „Ráday-nemnek”, később pedig Négyesy László „nyugat-európai verselésnek” nevezett, történetileg és formailag is kapcsolódik ugyan az újkori európai nemzetek költészetében kialakult vershagyományhoz, de olyan sajátos vonásokat is hordoz, amelyek alapján önálló magyar *újmértékes versrendszerként* emlegethetjük. Sor- és szakaszmértékeinek külső képe, elvont metrikai szerkezete megegyezik ugyan a nyugat-európai minták szerkezeti rendjével, tényleges hangzásukat azonban alapvetően meghatározza a magyar *szótagmérő ritmuselv*, ugyanaz, amely a klasszikus időmértékes formák esetében az eredeti, ókori vershagyomány tökéletes követését tette lehetővé. A mintául szolgáló európai nyelvek szóhangsúlyon alapuló ritmuselvét, a verslábakat *hangsúlyváltással* kialakító költői gyakorlatát magyarul nem is lehetne megvalósítani. A hagyományteremtés itt nem pusztán formakövetést, hanem tényleges *formateremtést* jelent. A magyar versújításnak ez az áramlata olyan formakészletet hívott életre, amely ebben a minőségben mindaddig soha, sehol sem létezett.

³⁶ Kazinczy levele Virág Benedeknek, 1802. március 31., *KazLev.* II., 467.

³⁷ Erről bővebben ld. KECSKÉS A., i. m., 171–172.

A „kétszeres vers” fogalma Földi János szóhasználatában ugyanarra a jelenségre vonatkozott, mint Révainál a „kétszeres mesterség” vagy Horváth Ádámnál a „kettős szép”. Nem a mai értelemben vett kettős ritmus, a szimultán verselés megsejtését tükrözik ezek a kifejezések, hanem csupán arra utalnak, hogy ezekben a versmértékekben harmonikusan egybefonódott két olyan formateremtő elv, amely korábban legfeljebb a leoninusok „tiltott” kapcsolatában találkozhatott egymással: a verslábazó szótagmérés és a sorvégeket egybecsengető rímelés.³⁸

Volt azonban a versújító hagyományteremtésnek olyan mozzanata is, amely valóban a *szimultán verselés* lehetőségeivel érintkezett. Ilyen volt az *énekelhetőség* szempontja, melyet a kor több verselője és verstani vitázója (például Révai, Földi, Kazinczy, Verseghy) is felvetett. „A taktusokkal megegyező mértékek” elvével a versújítók közül Horváth Ádám foglalkozott a legrészletesebben. A dolog lényege az, hogy énekelt versben a szótagok hosszúságára és rövidségére akkor is ügyelnie kell a költőnek, ha maga a versszöveg semmiféle kötött időmértékes formát nem követ. Ez a felismerés – Fogarasi János közvetítésével – Arany János verselmélete és az epikus tizenkettősöket „megmértékelő”, szimultán ütemlábazó verselési gyakorlata felé vezet.³⁹

A versújítás korának első, rendkívül mozgalmas és termékeny szakaszában, 1760-tól mintegy a XIX. század első évtizedéig bezárólag a magyar költészet formakészlete szembetűnő módon és mértékben kibővült, átalakult. A tudatos hagyományteremtő folyamattal szoros összefüggésben az anyanyelvi öntudat és az irodalmi közízlés is árnyaltabb, gazdagabb lett, közelebb került a nyugat-európai műveltséghez. E történeti folyamat összegezésésképpen érdemes vázlatosan áttekintenünk a magyar nyelvű költészet versformáinak *rendszerzésére* irányuló korabeli kísérleteket.

Molnár János 1760-ban a régi szokást követő „kádenciáktól” különböztette meg a „deák rendbe szedett” verseket. Kalmár György 1770-ben kiadott, latin nyelvű munkája szerint a ritmu-

³⁸ Magyar Músa 1787., 239. és 372.

³⁹ Magyar Músa 1787., 371–375. Bővebben ld. KECSKÉS A., i. m., 173–175.

sokra (azaz rímekre) és a szótagok számára tekintő „szoros beszéddel” („*oratio stricta*”) a mennyiség (quantitas) és a verslábak törvényeire épülő „kötött beszéd” („*oratio ligata*”) áll szemben. Baróti Szabó Dávid (1777) a régi hagyományt követő „ritmusok” helyett „új mértékre vett” (*hat lábú, alagyás és lantos*) verseket tett közzé. Rájnis József szerint (1781) a poézis gyakorlatában vannak „ritmusok” és vannak „igaz versek”, vagyis klasszikus időmértékes formák. Külön tárgyalja a kötött sormértékeket kötetlen sorrendben vegyítő „elegyes verset”.⁴⁰

Révai Miklós kéziratban maradt tanulmánya (szintén 1781-ből) a versszerzés két szokásos módja, a „hangmérsékelés” (azaz szótagmérés) és a „párosvéghangzás” (azaz rímelés) mellett már a „kétszeres mesterség” lehetőségét is megemlíti. Szlavnicai Sándor István (1786) egyszerűen csak „énekes” és „deákos” verseket különböztet meg. Földi Jánosnál (1787) jelentkezik először az elfogulatlan, átfogó rendszeralkotás igénye: a „hangmértékes” és a „végezetes” (rímes) versek mellett nála önálló fejezetet kapnak a két korábbi versformáló elvet egyesítő „kétszeres versek”.⁴¹

Horváth Ádám (1787) rendszerezési szempontja némileg eltér a többiekétől: ő először az énekelt (és mindig „kádenciás”, azaz rímes) „carmen”, valamint a „versekkel folyó beszéd”, az „oratio” között tesz különbséget. A versbeszéd, az „oratio” lehet azután „mértékre szabott” (tehát időmértékes) vagy „végezetes” (rímes), illetve mindkettő egyszerre. 1813–14-ben készült, *Magyar Arion* című kéziratában pedig – Platón *melosz*-tanát alkalmazva és továbbfűzve – már egyenesen „hármastörvényt” vél felfedezni a versben: a kötött szótagszám, a rímes sorvégek és a dallamkövető szótagmérték egybefonódó hármastörvényt.⁴²

Verseghy Ferenc 1791-ben még csak „kádenciás” és „metrumos” verseket különböztetett meg. 1806-ban, *A magyar versnek*

⁴⁰ MOLNÁR János, i. m., 1760., XXVI., KALMÁR György, *Prodromus...*, Pozsony, 1770., XII., *De metro*, 183.; BARÓTI SZABÓ Dávid, i. m., Kassa, 1777., III., 238.; RÁJNIS József, i. m., Pozsony 1781., A23.

⁴¹ RÉVAI Miklós, i. m., 1781., 24.; SZLAVNICAI SÁNDOR István, i. m., Pozsony, 1786 (1779), 360.; FÖLDI János, *Magyar Músa* Bécs, 1787., 239.

⁴² HORVÁTH Ádám, *Magyar Músa*, Bécs, 1787., 371–372., uő, *Magyar Arion...*, (kézirat), 1813–1814., 14–15.

különbféle nemeiről szólva azonban már angol-német típusú „fél-metrumos” verselést is ajánlott a hazai dalköltők figyelmébe. Szenthe Pál 1792-es tankönyvében csak rimes „strófák” és idő-mértékes „versek” szerepelnek.⁴³ Kazinczy Ferenc több alkalommal kifejtette a magyar verselés lehetséges módjaira vonatkozó rendszerezését. 1802-ben háromféle „versificatiot” ismertetett: az első „Szabó Dávid és Virág módja szerint mért lábakra”, a második „Gyöngyösi és Zrínyi módja szerint, csak kadentziákra”, a harmadik „a Ráday módja szerint, midőn a vers cadentiákra is vevődik, de egyszersmind skandáltatik is”. Később – 1807-ben, majd 1815-ben – ezen annyit módosított, hogy elítélőleg bár, de megemlítette a leoninust is, a klasszikus szótagmérést pedig Sylvester János nevéhez kapcsolta.⁴⁴

A versújítás korában kialakított vershagyomány legteljesebb, mind magyar, mind európai szempontból hiteles, előítéletektől mentes áttekintését és értékelését Csokonainak köszönhetjük. Ő volt az, aki minden aggály nélkül, természetes nyitottsággal vállalta mind az öröklött hazai, mind az átvett és követett idegen versrendszereket, verselési módokat. Már tanítványainak szánt, töredékben maradt *Magyar poétikájában* (1799 körül) is a versformák, a különféle vershagyományok elvi egyenértékűségét hirdette. Büszke volt rá, hogy Európában egyedül magyarul lehet „mind sarkalatos, mind mértékes” verseket csinálni. A Lilla-dalokhoz írott bevezetésében (1804) pedig kijelentette: „mind a két ízlésnek érzője vagyok és barátja”. Saját költeményeiben négyféle versnemet különböztetett meg: 1. görög szabású versek kádencia nélkül, 2. görög szabásúak kádenciával, 3. németes módú, mértékesek kádenciával, 4. mérték nélküliek kádenciával.⁴⁵

⁴³ VERSEGHY Ferenc, *Rövid értekezések a musikáról*, Bécs, 1791., XI., uő, *Magyar Aglája ...*, Buda, 1806., 8–9.; SZENTHE Pál, *Magyar Poézis*, Pest, 1792., 145.

⁴⁴ *KazLev.* II., 467., uő, *A magyar verselésnek négy nemeiről*, Erdélyi Muzéum, 1815., II., 126–127. (Korábban németül: *Annalen der Literatur*, Bécs 1807)

⁴⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Magyar poétika (A verscsinálásról közönségesen)*, 1799(?) in i. m. 151–153., uő, *Lilla, érzékeny dalok három könyvben. Előbeszéd* (1804), uo., 235.

Csokonai elméleti írásai 1844-ig nem jelentek meg nyomtatásban, az irodalmi közgondolkozást nem alakíthatták. Mégis úgy tekinthetjük, hogy a bennük megnyilvánuló vers- és irodalomszemlélet méltóképpen jelzi a *tudatos, versújító hagyományteremtés* első szakaszának lezárulását. Ami utána következik, a XIX. század első felében, Fogarasi János nemzeti nyelv- és verstanának megjelenéséig (1843),⁴⁶ az már a romantikába hajló költői ízlés korszaka, melyben a versforma nemcsak megvalósítandó nyelvi és költői eszmény, hanem a személyes indulatok kifejezésének egyéni módon kezelhető eszköze. A versújítás második szakasza már nem hagyományt teremt, hanem egyre gazdagabb poétikai szerepkörben *alkalmazza*, a nemzeti „poézis” szolgálatába állítja a kialakult formakészletet.

Az elmondottakból talán kiderül, hogy a magyar vers- és versantorténet aligha tud mit kezdeni a „felvilágosodás” eszme- és gondolkodástörténeti fogalmával. Nem sokkal jobb a helyzet a hagyományos stílus- és ízléstörténeti irányzatokkal sem, bár ezek révén talán közelebb juthatunk a *verskezelés* három, e korban még egymás mellett élő alaptípusának jellemzéséhez. (A *barokkos* verskezelésre a megszokott, ismétlődő alkalmazás, a *klasszicista* verskezelésre a minél tökéletesebb megvalósítás, a *romantikus* verskezelésre pedig a célzatos egyénítés igénye jellemző.⁴⁷)

A *versújítás* korának lényegi mozzanatát tehát nem eszme- vagy stílustörténeti irányok követésében, hanem a „csinosítás”, a *tudatos hagyományteremtés* törekvésében láttuk. Épp csak fölvetem a kérdést: nem mond-e többet ez a megjelölés a kor irodalmának, költészetének meghatározó mozgásirányáról is, mint a németből átfordított bölcséleti kormegjelölés? Vajon az az időszak, amelynek írástudói – hazafiúi elkötelezettséggel – a magyar „szépliteratúra” teljes eszköz- és kifejezőkészletét kialakították, nem a „csinosodás”, az *irodalmi hagyományteremtés* kora? És vajon nem korábban kezdődött mindez nemcsak a verselésben, hanem a magyar irodalmi, szellemi életben általában véve is, mint a „bűvös” 1772-es évszám?

⁴⁶ FOGARASI János, *Művelt magyar nyelvtan*, Pest, 1843., *Verselés*, 315–387.

⁴⁷ KECSKÉS A., i. m., 143.

Szilágyi Márton

AZ URÁNIA ESZMETÖRTÉNETI HELYE A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A XVIII. század végi Urániával foglalkozó szakirodalom egyik legfeltűnőbb kutatástörténeti hagyománya az, hogy a vizsgálatok leginkább Kármán József feltételezett életművének elhatárolására irányultak, kiemelendő a hozzá köthető írásokat a folyóirat három kötetnyi anyagából. Az újralfedezést jelentő 1843-as Toldy Ferenc-i emlékbeszéd teremtette meg ezt a szakirodalmi paradigmát, hiszen ez az oráció egy nagy író megkonstruálását végezte el, érdeklődése nem egy folyóiratot s nem egy szerkesztőt céltzott meg.¹ Ez a megközelítés jórészt elfedte aztán a másik szerkesztőnek, Pajor Gáspárnak az alakját, s még inkább az Uránia szerkesztési koncepcióját, amely értelemszerűen csak a folyóirat teljes anyagának felmérésén alapulhat. Mivel azonban a Kármánra vonatkozó adatoknak csak minimális bővülésével számolhatunk 1843 óta, új eredmények leginkább a forráskutatás révén remélhetők. A szakirodalom régi sejtése, mondhatni közhe-lye, hogy az Uránia közleményeinek nagy része fordítás vagy átdolgozás;² ennek a megállapításnak is értelmet, tartalmat adhat egy ilyen vizsgálódás. A mikrofilológiai eredményeken túl viszont jóval több tanulság is adódhat: a szerkesztők tájékozódá-sára nyerhetünk adatokat, sőt kijelölhetjük azokat az eszmetör-téneti kapcsolódásokat, amelyek a szerkesztői koncepciót az eu-rópai felvilágosodás folyamataihoz kötik.

¹ Erről bővebben ld. korábbi tanulmányomat: *Kármán József XIX. századi újralfedezése*, ItK 1993., 248–255.

² Ld. pl. FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Bp. 1887., 86.

Az Uránia egyes közleményeinek forrásait a legkönnyebben azokban az esetekben határozhatjuk meg, ahol maga az alcím eleve tartalmazza a fordított, adaptált szerzőt. Ezek között Ewald Christian von Kleist,³ Lichtwer,⁴ Raynal⁵ és Pope⁶ nevével találkozhatunk; a két német író mellett feltehetőleg a Raynal-szöveg is németből készült fordítás.⁷ Kleistnek két műve szerepel az Urániában: a *Lalage* című vers (I...i betűjeggyel szignálva) és az *Eggy festett Vén-asszonyra* című epigramma (K.n betűjeggyel). Az előző forrása – ahogyan ezt a szakirodalom már korábban föltárta⁸ – az *Idyllen* ciklus *Amynt* című darabja volt. Ez a vers számos kiadásban hozzáférhető lehetett az Uránia számára. Az általam átnézett, szóba jöhető Kleist-kiadások (1765, 1771, 1778, 1784, 1789, 1790, 1792) között nincsenek olyan markáns, szignifikáns szövegeltérések, hogy ez alapján pontosabban be lehetne határolni a felhasznált kötetet.⁹ Ezek a verseskönyvek egyébként szinte

³ K.n.: *Eggy festett Vén-asszonyra Kleist után*, Uránia I., 283.; I...i: *Lalage. Kleist szerint Németből*, Uránia I., 284–285.

⁴ A' Vándorló. *Lichtwer szerint*, Uránia I., 126–128.

⁵ K.n.: *Eliza*. A forrás megnevezése az első bekezdésben olvasható: „Raynal, a' kit ki nem esmér? ez a' kedves Író, kinek minden Sora Szívünket számtalan Érzésekkel tölti, minden Szava Képzésünket gazdagítja ... ez a' felséges Író, az emberiség' Bajnokja, a' le-tapodott nyavalyás Szeretsenynek az Európai Hatalmas ellen védelme – így keseregte Elizáját.” Uránia II., 111–117. A végső forrás kimutatását ld. PENKE Olga, *Az Uránia Raynal-fordításai*, Palócföld 1995., 6. sz., 486–491.

⁶ A' *Windsori erdő. Pope szerint – szabadon*, Uránia III., 112–135. A Pope-fordítás filológiai kérdéseit alaposan tisztázta FEST Sándor, *Pope és a magyar költők*, EPhK., 535–546.

⁷ Erre utal legalábbis, hogy bizonyos fogalmakat németül értelmez a fordító: „angolok telepedése (Kolonie)”, „az európaiak rakodó tárjai”, lapalji jegyzetben „Magazin, Niederlage”. PENKE Olga tisztázta (i. m. 487. skk.), hogy a forrás-megnevezés nélkül megjelent A' két *Szeretseny Ifjú* (Uránia III., 243–245.) is Raynal műve: alapvető megállapításai azonban a közvetlen forrás esetében egyelőre nem vezettek eredményre.

⁸ Ld. a 38. jegyzetben idézett, – k – betűjegyes recenziót.

⁹ Átnézett kiadások: *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke*, Erster Theil, Wien, 1765., 73–74.; *Des Herrn Ewald Christian von Kleist sämtliche Werke*, Erster Theil, Berlin, 1771., 74–75.; *Des Herrn Ewald Christian von Kleist sämtliche Werke*, Erster Theil, Carlsruhe, 1776., 55.; *Des Herrn Ewald Christian von Kleist sämtliche Werke*, Erster Theil, 4. Auflage, Berlin,

mind tartalmazzák a Kleist-epigrammát is, melynek eredeti címe *An die geschminkte Vetulla*. Ezt a verset Szüts István korábban *A' kendőzött Vetula* címen fordította le.¹⁰ Ez az epigramma a vénasszonycsúfolók nagy hagyományú tematikájába tartozik, s a magát fiatalabbnak hazudó, szereleméhes öregasszony nevéssé tétele a célja. A fordítás ez esetben formahű, a disztichon magyarítása korrekt, mint ahogy az *Amynt* esetében is követi a versformát az átültető.

Feltűnő, hogy ez az epigramma megtalálható a Lichtwer-fabula közelében is: Eschenburg *Beispielsammlung*ájában a Kleist-disztichon a *Sinngedichte und andre kleinere Dichtungsarten* című fejezetben olvasható, míg Lichtwer műve az *Aesopische Fabeln* ciklusban¹¹ – viszont ebben az antológiában nincs benne az *Amynt*. A két Kleist-szöveg elég pontos fordításához képest a Lichtwer-szöveg jelentős átalakításon ment át. Egyrészt az eredetileg verses művet prózában fordították le, másrészt a címaddal át is értelmezték: eredeti címe (*Die seltsamen Menschen*) helyett *A vándorló* címen közölték.¹²

Eredetileg ugyanis a játékdüh elleni indulat jellemezte a fabulát, amelyet az is bizonyít, hogy Lichtwer legfőbb forrása Gottschednek a kártyajáték értelmetlenségéről szóló fejtegetése volt,¹³ ez nem csak szövegszerű egymásra épülést jelent kizárólag,

1778., 76–77. *Des Herrn Christian Ewald von Kleist sämtliche Werke*, Erster Theil, Wien, 1784., 73–74.; *Die sämtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist*, I. Theil, Wien, 1789., 66–67.; *Die sämtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist*, 2. Auflage, Wien, 1790., 131–132.; *Die sämtlichen Werke des Herrn Ewald Christian von Kleist*, I. Theil, Wien, 1792., 71–72. Itt jegyzem meg, hogy ezt a Kleist-verset korábban Révai Miklós is átültette, fordítása azonban kéziratban maradt (vö. CSÁSZÁR Elemér, *Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts*, Lipcse, 1941., 143.).

¹⁰ SZÜTS István, *Erköltsi és elegyes versek...*, Pozsony és Komárom, 1791., 178.

¹¹ A Kleist-epigramma: *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften von Johann Joachim Eschenburg* (...), II. Bd., Berlin und Stettin, 1788., 57.; a Lichtwer-szöveg: I. Bd., 52–54.

¹² Uránia I., 126–128.; a forrásra már HANKISS János rámutatott: *Petrarca az Urániában*, It 1940., 159.

¹³ *Die Vernünftigen Tadlerinnen*, Der erste Theil, Dritte Auflage, Hamburg, 1748. 114.

hiszen Lichtwer és Gottsched kapcsolata egyébként is szorosnak tekinthető.¹⁴ A magyar változat azonban ezt az ideológiai sugallatot átfordította: nem a különös, megszállott emberek minősülnek főszereplőnek, hanem a vándorló, aki útja során kuriózumokkal találkozik, s ezek egyike csak a kártyázásba belefeledkezett csoport. Vagyis az Uránia szövege szórakoztató anekdotává változtatta a meghatározott erkölcsi állásfoglalást is megcélzó fabulát, s ezzel mintegy a levonható tanulságot is kiiktatta a műből.

Ami azonban a szóba jöhető köteteket illeti, jól látszik: akár Eschenburg antológiája a forrás, akár nem, mindenképpen két különböző betűjeggyel jelölt szerző (az a bizonyos I...i és K.n) fordított egy helyről származó szövegeket. Hiszen két lehetőség képzelhető el: ha valamelyik Kleist-kötet a forrás, akkor abban mind az epigramma, mind az idill fellelhető, s a Lichtwer-fabula származik máshonnan (valamelyik egyéni kötetből vagy az antológiából). Ha pedig Eschenburg lenne esetleg a kútfő, akkor onnan csak a Kleist-epigrammát és a Lichtwer-fabulát lehetett volna átvenni, s akkor az *Amynta* máshol kellett rábukkannia a fordítónak. Igaz persze, hogy ebben az esetben két olyan szerzőről van szó, akik a korban közismertek és számos kiadásban hozzáférhetőek, meglehetősen reménytelen és értelmetlen vállalkozás lenne tehát rövidre zárni a gondolatot, azt remélve, hogy ennél pontosabban meghatározhatnók a forrásként használt kiadást.

A Kármán-filológia egyik legjelentősebb eredménye volt, amikor 1971-ben Némedi Lajos kimutatta, hogy *A' Kincsásó* című novella, amelyet Kármán egyik legjobb művének tekintettek, pontos, szöveghű fordítás.¹⁵ Az eredetijét Némedi – igen meggyőzően – Cajetan Tschink *Der Schatzgräber* című elbeszélésében találta meg. Némedi Lajost – tanulmányából kitetszően – feltehetőleg nem az eredeti kötet vezette nyomra, hanem egy akkor

¹⁴ Hans PETZSCH, *Magnus Gottfried Lichtwer im Spiegel seiner Biographien Friedrich Wilhelm Eichholz und Friedrich Cramer*, in *Festschrift zu 250. Wiederkehr der Geburtstage von Johann Wilhelm Ludwig Gleim und Magnus Gottfried Lichtwer. Beiträge zur deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Hrsg. vom GLEIMHAUS, 1969. Museen der Stadt Halberstadt, 46.

¹⁵ NÉMEDI Lajos, *Kármán József „A kincsásó” című elbeszélésének forrása*, ITK 1971., 481–488.

frissen megjelent osztrák próza-antológiában fedezte fel Tschink novelláját,¹⁶ ennél is érdekesebb azonban, hogy megdicséri az *Uránia* szerkesztőit, amiért ilyen jó érzékkel választottak a német író kötetéből, s szerencsére nem a terjengős *Der verwandelte Zwerg* című elbeszélést fordították le.¹⁷ Ez – a nyilvánvaló filológiai érdemhez képest teljesen mellékes – megjegyzés mindennél jobban árulkodik a Kármánra szűkített szakirodalmi paradigma torzító hatásáról. Ugyanis a folyóirat legterjedelmesebb (!) közleménye, amelynek a címe *Az által-változott törpe*, éppen ennek a Tschink-szövegnek a fordítása; csak mivel G...i betűjeggyel volt jelezve, soha nem jelent meg újabb kiadásban, a Kármán-kötevekbe értelemszerűen bele sem került.¹⁸ Azaz Cajetan Tschink *Wundergeschichten* című kötetéből két elbeszélést is átvett az *Uránia*: *Az által-változott törpe* az első számban kezdődött, *A' Kíntsásó* pedig csak a harmadikban. A két fordítás között jelentős stílárius eltérés figyelhető meg: a korábban Kármánnak tulajdonított szöveg jóval gördülékenyebb, egyenletesebb. A Tschink-kötet felhasználásának másik bizonyítéka az, hogy az *Uránia* egyik illusztrációja, éppen *Az által-változott törpe* melletti metszet, szintén onnan van átvéve; anélkül egyébként, hogy a rézmetsző neve (Mansfeld) olvasható lenne, ezt helyettesítették egy, a novellából átvett mondattal. Ennek a megfigyelésnek az alapján pedig megkérdőjelezhető D. Szemző Piroska tanulmányának az

¹⁶ Némedit feltehetőleg a következő kiadás vezette nyomra: *Dichtung aus Österreich. Prosa*, I. Teilband, hrsg. von Univ.-Prof. Dr. Robert MÜHLHER, Wien 1969., 82–100.

¹⁷ „A választás szerencsés voltát kell dicsérnünk a kötet többi darabjainak ismeretében is. Az egyik pl. „Die nächtliche Erscheinung” címen, erősen Schiller hatása alatt, egy német herceg körüli papi mesterkedést leplez le, a másik „Der verwandelte Zwerg” címen arról szól, hogy egy csúf, gazdag törpe egy fiatal lányt szellemidézéssel és varázslással hogy hálóz be, hogy a megfélemlítettet házasságra kényszerítse. Az első túlságosan speciális német téma lett volna, a másik túlságosan hosszú, kissé elnyújtott. *A kíntsásó* mindkettőnél áttekinthetőbb szerkezetű, pregnánsabb, hatásosabb.” NÉMEDI Lajos, i. m., 487–488.

¹⁸ G.i: *Eggy Tsuda Történet. Az által-változott Törpe (Zwerg), Gróf H...L-né Írásai*ból, *Uránia* I., 20–100.; II., 1–22.; a forrása: *Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*, hrsg. vom Cajetan TSCHINK, Wien, 1792., 257–383.

a megállapítása is, hogy az Uránia összes metszete azonos mester munkája lenne¹⁹: valószínűbbnek látszik itt is az esetenkénti kölcsönzés, különösen a színvonalasabb illusztrációk esetében. Az egy kötetből kiemelt két novella mindenesetre bizonyítja, hogy szoros közösségben, munkamegosztás alapján két, eltérő stílárís felkészültségű szerző fordított. Amennyiben A' Kíntsásó átültető-jét valóban Kármánban látjuk – bizonyos stílárís megfontolások nyomán –, akkor a G...i jelű szerzővel szinte műhelymunka jellegű együttműködését kell feltételeznünk. Ez esetben ugyanis valóban két személyt kell belelátunk a két írásba – míg a Lichtwer- és Kleist-verseknél nincs arra sem perdöntő stílárís különbség, hogy az I...i és a K.n szignó nem azonos személyt jelöl-e.

Abafi Lajos már 1880-ban felhívta a figyelmet arra, hogy A' Tűzpróbáról Magyar Országba és A' nagy 'Sidó Gyűlésről... című cikkek az Ungrisches Magazin 1781-es évfolyamából lennének lefordítva.²⁰ Ez a megjegyzés, bár filológiaiilag nem teljesen korrekt, rendkívül pontosan kijelöli az Uránia tájékozódásának egyik legfőbb irányát. Az Ungrisches Magazin Carl Gottlieb Windischnek volt az első önálló lapja, s ezek az írások – mivel itt névtelenül láttak napvilágot – neki tulajdoníthatók. A szerzőség mellett szól azonban az is, hogy ez a két dolgozat megjelent már korábban is, ráadásul teljesebb szöveggel: az Allergnädigst-privilegierte Anzeigen 1774-es, 1775-ös évfolyamában, ráadásul v. W. aláírással, amely immár kétség nélkül von Windisch-sel azonosítható. Ez a folyóirat tudományos országismertető tárgyú lap volt, amelyet a 70-es évek egyik legjelentősebb bécsi vállalkozásának minősít a szakirodalom.²¹ Ez a két évfolyam azonban egyéb,

¹⁹ D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei*, in *Művészettörténeti tanulmányok*, A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953., [Bp.] 1954., 161.

²⁰ ABAFI Lajos, *Kármán Józsefről*, in *Kármán József művei*, kiad. Abafi Lajos, II. kötet., Bp. 1880, LXV.

²¹ Andrea SEIDLER-Wolfram SEIDLER, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809, Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien. Preßburg und Pest-Buda*, Wien-Köln-Graz, 1988., 38–39.

elég terjedelmes szövegekkel is képviselve van az Urániában. A *Die verschiedenen Gebräuche fremder Völker, bey ihren Verheurathungen* című cikksorozatot egy P. r betűjelű szerző *A' Nemzetek' külömb-féle Szokása a' Házasodáskor* címmel ültette át magyarra.²² Ennek a különböző házassági szokásokat ismertető közleménynek érdekes párhuzamára Bíró Ferenc bukkant rá; ő figyelmeztetett arra, hogy a Mindenés Gyűjtemény egyik írása tematikusan rendkívül hasonlít ezen Uránia-béli cikkekre, ugyanis azonos sorrendben, azonos tartalommal ugyanazokat a népeket veszi sorra – igaz, jóval rövidebb terjedelemben.²³ Bíró éppen ezért hipotetikusán közös forrást feltételezett.²⁴ Ezt most már megnyugtatóan ki lehet zárni: Penke Olga ugyanis kimutatta, hogy a Mindenés Gyűjteménynek az idegen nemzetek házasodását taglaló részletei a francia nyelvű *Esprit de Journalistes de Trevoux* című folyóiratból származnak.²⁵

Közös közvetlen forrás tehát nincsen, ráadásul az Uránia német, a Mindenés Gyűjtemény francia szöveg alapján dolgozott; az természetesen nem zárható ki, hogy közvetve mind az *Anzeigen*, mind az *Esprit* ugyanonnan szerezte adatait, talán éppen jezsuita útleírásokból. *A' nagy 'Sidó Gyűlésről...* című cikk esetében szintén az *Anzeigen* a közvetlen forrás – az *Ungrisches Magazin*-béli szöveg ugyanis rövidebb, mint a magyar fordítás, ezért biztosan kizárható –, ám itt Haraszti György tanulmányának²⁶ köszönhetően ismerjük az ősforrást (az angol Brett XVII. századi pseudo-judaikáját) és a közbülső közvetítőket is. Ennek alapján Windisch teljesítménye is jobban felmérhető: ő kapcsolta össze az állítóla-

²² *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen den 22.*, Horn 1775., 57–61., 65–67., 77–80., 85–88., 95–96., 101–104., 109–112., 120., 125–128., 134–136., 143–144., 182–184., 191–192.; Uránia I., 226–276., II., 23–52.

²³ *Mindenés Gyűjtemény* (sic!) 1789., I. negyed, 336–337., 350–353., 370–372., 429–431.

²⁴ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965., 581–582.

²⁵ PENKE Olga, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trevoux*, Magyar Könyvszemle 1988., 248–273.

²⁶ HARASZTI György, *A nagy zsidó zsinatról. (Egy 16. századi pseudo-hungarika-judaika háttere és utóélete)*, Kny. Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988. című kötetből.

gos zsidó zsinat helyszínét és Nagyidát, amelynek a cigányok várvédéséről való elhíresülését is összefoglalja egy anekdotában; azaz a zsidókhoz és a cigányokhoz egyaránt hozzákötött egy helyszínt, amely mint azonos képzetkörbe tartozót fogja fel ezt a két, számos szempontból egymástól eltérő, ám egyaránt a rendi kötöttségeken kívülálló etnikumot.²⁷ A *Tűzpróbáról Magyar Országba* közvetve a váradi regesztrumban fennmaradt tüzesvaspróbaknak az ismertetése, amelyet az Anzeigen cikke szoros fordításának lehet tekinteni.²⁸ Ám ugyanebből a folyóiratból való A' *Mózaik Munkáról* című cikk is²⁹, sőt, két praktikus háztartási tanács is, az *Egy szer a' Tűznek hamar Mególtására*³⁰ és A' *füstöltt Hűsok' Megtartásáról*³¹. Vagyis összességében – jelenlegi ismereteim szerint – a legtöbb cikk az Anzeigenből van átvéve, s feltűnő módon a Windischnek tulajdonítható írások dominálnak, anélkül, hogy a szerző nevét az Uránia föltüntetné. Tudjuk, hogy Windisch annak a Schediusnak volt az apósa³², aki a folyóirat egyetlen teljes néven szereplő szerzője, s akit – egyébként nem megalapozottan – az Uránia harmadik szerkesztőjeként kezelt a szakirodalmi hagyomány egyik ága. Mindazonáltal Schedius szerepe a lap körül, valamint a Kármán-hagyomány fönntartásában nem lebecsülhető,³³ nem lehetetlen, hogy itt is az ő közvetítő

²⁷ Erről bővebben két másik tanulmányomban: *Az Uránia egyik közleményének forrása*, ItK 1993., 5–6., 585–599.; *Arany Jánoson innen, Nagyidán túl (Zsidók, cigányok, Perényiek)*, in Szép literatúrai ajándék 1995/3–1996/1., 1–10.

²⁸ Erről részletesen írtam: *Bél Mátyás Adparatusa és Kármán Urániája (A' Tűzpróbáról Magyar Országba' című cikk forrása)*, in Tarnai Andor-emlék-könyv, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp. 1996., 261–272.

²⁹ Uránia II., 277–281.; a forrása: v. W., *Von der Mosaischen Arbeit. Allergnädigst privilegirte Anzeigen den 3.*, Winterm 1773., 348–349.

³⁰ Uránia II., 303–304.; a forrása: v. W., *Ein Mittel das Feuer schnell zu löschen. Allergnädigst privilegirte Anzeigen*, 1773. március 24., 96.

³¹ Uránia II., 304–306.; a forrása: *Von Aufbewahrung geräucherter Sachen. Allergnädigst privilegirte Anzeigen*, 1773. március 24., 94–96.; ez a szöveg névtelen, viszont a közvetlenül utánakövetkező írás aláírása: v. W.

³² Vö. pl. Schedius Windischről készült méltatását: *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, hrsg von Ludwig SCHEDIUS, I. Bd., Pesth, 1802., 22.

³³ Erről bővebben: *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül*, ItK 1996., 127–144.

szerepét kell feltételeznünk. A másik tanulság az, hogy ugyanaból a forrásból különböző betűjelű szerzők fordítottak – hasonlóképpen tehát, mint Cajetan Tschink esetében. Az alapul vett tudományos folyóirat közleményeit pedig az átültetés során rendre megfosztották attól a hivatkozásrendtől, apparátustól, amely a tudosság látszatát kölcsönözné nekik; s ezáltal rendre anekdotává változtatták a német szövegeket.

Az Uránia forrásai közé tartozott August Gottlieb Meißner is. *Skizzen* című kötetéből két anekdota is átszármazott a magyar folyóiratba: a *Nagy Sándor, és a Halhatatlanság' forrása*³⁴ a második számból, valamint a *Maan, és a' Katona*³⁵ a harmadikból. Ez a német szerző egyébként a XIX. század elején Ajtay Sámuel átültetésében bűnügyi történeteivel bukkant fel Magyarországon, sőt, Ajtay a kötetbe egyszerűen átvette az Uránia Nagy Sándor-fordítását, tehát ő valószínűleg pontosan tudta Meißner szerzőségét.³⁶

A *Remekek a' Düsseldorffi Képpalotában* című cikk képzőművészeti tárgya miatt komoly érdeklődésre tarthat számot, úgy is mint az ízlésfejlesztés tudatos szándékának dokumentuma.³⁷ Emellett szól az utolsó mondat: „Ha ezen Próbával feltámaszthatjuk az olvasó Közönségnek a' Szép Mesterségek eránt-való Szerelmét, több illyeket a' jövő Köttetekben leírni Örömünk lészen.”³⁸ Erről az írásról a szakirodalomban Gálos álláspontja ismeretes: szerinte a forrás Heinse lenne, a *Briefe aus der Düsseldorfer*

³⁴ Uránia II., 256–277.; Meißner kötetéből egyelőre csak egy későbbi, az Uránia megjelenése utáni kiadáshoz tudtam hozzáférni, ezért ezt adom meg: *Alexander und der Quell der Unsterblichkeit, ein persisches Märchen*, in A. G. Meißner, *Skizzen*, 11. und 12. Sammlung, dritte, gänzlich umgearbeitete Ausgabe, Mannheim, 1800., 151–170.

³⁵ Uránia III., 250–257.; a Meißner-kötet kézbevett kiadásáról ld. az előző jegyzetben mondottakat: *Maan und der Soldat. Eine arabische Anekdote*, in uo. 135–140.

³⁶ *Nagy Sándor és a' halhatatlanság' forrása. Persiai Rege*, in *Erkölc-s-nemesítő való és költött történetek*, öszveszedte Nagy-Váradi AJTAY Sámuel, Pest, 1813., 3–22.

³⁷ Ezt emelte ki: ERCZBRUCKER Aladár, *Kármán József esztétikai törekvése*, Kalazintinum 1915., március, 152.

³⁸ Uránia II., 53.

Gemäldegaleria 1776–1777 című munkája³⁹. Ez a megállapítás azonban nem meggyőző; a német szövegnek csak annyiban van köze a magyarhoz, hogy értelemszerűen ugyanazoknak a képeknek a leírása is megtalálható benne. A szakirodalomban azonban – igaz, meglehetősen elszigetelten – felbukkant már a valóban helytálló azonosítás is. A Budapesti Szemle 1878-as évfolyamában – k – betűjeggyel megjelent egy recenzió Halász Ignác monográfiájáról, s ennek az ismertetésnek egy lábjegyzete veti oda: „Megjegyzem egyszersmind, hogy az Urania II. kötetének ily című darabja: *Remek a düsseldorfi képpalotában* (119–131. l.) gyöngye kivonat Forster György *Ansichten vom Niederrhein* (1790) című kitűnő művének 8-dik fejezetéből.”⁴⁰ Georg Forster (1745–1794) korának nevezetes polihisztorja volt⁴¹, *Ansichten*je 1791-ben jelent meg. Első látásra útleírásról van itt szó, tartalmilag azonban igen komplex műformával állunk szemben: történeti áttekintések, földrajzi-geográfiai leírások váltakoznak esztétikai exkuzusokkal.⁴² A könyv egyik legfontosabb része egyébként a németalföldi Habsburg-ellenes felkelés leírása és elemzése, szociológiai természetű kategóriák segítségével. Gondolhatnánk, hogy Magyarországon ezek a részletek minősülhettek volna a legizgalmasabbaknak, éppen aktualitásuk miatt; ám az Urania nem ezt vette át. A folyóirat egy esztétikai fejtegetést formál önálló cikké, s ennek célzatát meg is indokolják az ízlés fejlesztésének programjával. Nem lebecsülendő teljesítmény ez a választás, hiszen Forster jelentősége a német képzőművészet-esztétikai gondolkodás történetében sem csekély. Az ő nevéhez fűződik a kölni dóm

³⁹ GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp. 1954., 115.

⁴⁰ – k –, *Kármán József, Irodalomtörténeti tanulmány, írta Halász Ignác, Bp. 1878.*, [recenzió], Budapesti Szemle, 1878., 418–419.

⁴¹ Életrajzára összefoglalólag: Gerhard STEINER, *Georg Forster*, Stuttgart, 1977., (Realien zur Literatur, Abt. D: Literaturgeschichte).

⁴² Elemzésére ld.: Ralph Rainer WUTHENOW, *Zur Form der Reisebeschreibung: Georg Forsters Ansichten vom Niederrhein*, in *Lessing-Yearbook* 1. (1969), 234–254.; Helmuth PEITSCH, *Ansätze zu einer revolutionär-demokratischen Politisierung der Meinschheitsperspektive. Georg Forsters Reisebeschreibung „Ansichten vom Niederrhein“*, in Gert MATTENKLOTT–Klaus R. SCHERPE (szerk.), *Literatur im historischen Prozeß*, Kronberg/Ts., 1974., Bd. 4. 1., 216–242., Bd. 4.2., 136–143.

építészeti fontosságának újrafelfedezése; a gótika fölértékelésével párhuzamosan viszont Forster elutasítja a barokk festészetet, pontosabban a németalföldi festészetnek a Rubens nevével jelezhető vonulatát – azokban a fejezetekben is egyébként, amelyek egyikéből az Uránia átvette a cikkét. A Galostól – nyilván mélyebb szövegösszevetés nélkül – forrásnak tekintett Heinse felfogása alaposan eltér ezen a ponton a Forsterétől: ő még a formák és színek iránt fogékony, míg Forster teoretikusabb megközelítéssel próbálkozik. Számára a központi kérdés az idealizálás révén megvalósítandó emberábrázolás, a művészetnek pedig etikai megközelítését tartja fontosnak. Forster már nem a műkedvelő, hanem a műkritikus nézőpontját kívánja képviselni. Ezek a szempontok pedig abban a részletben is megtalálhatók, még ha a kontextus felerősítő hatását nélkülözve, amelyek átkerültek az Urániába.

Georg Forster felbukkanása az 1790-es évek magyar sajtójában mindazonáltal nem előzmények és párhuzamok nélkül való. A német tudósnak ugyanis voltak már korábbi magyar kapcsolatai is – igaz, ezeknek az Urániához való kötése nem látszik egyértelműnek.

Forster 1784. július 30. és szeptember 15. között Bécsben tartózkodott, s itt bekapcsolódott a Born vezette Zur wahren Eintracht szabadkőműves páholy munkájába (1777-ben Párizsban lett szabadkőműves, majd Angliában és Kassalban volt páholytag, s ez utóbbi helyen ki is ábrándult a szabadkőművességből egy időre).⁴³ Bécsi tartózkodása idején egyik legközelebbi ismerőse – ahogyan ezt naplója bizonyítja – a magyar kancellárián dolgozó Palásthy Márton volt, akivel szinte naponta találkozott ekkor.⁴⁴ Ismeretsége Palásthyval nem teljesen új keletű, először 1784. május 19-én, Lipcsében kerültek egy társaságba – nyilván-

⁴³ Erre ld. összefoglalólag: Gerhard STEINER, *Freimaurer und Rosenkreuzer – Georg Forsters Weg durch Geheimbünde. Neue Forschungsergebnisse auf Grund bisher unbekannter Archivalien*, Weinheim, Deerfield Beach, Florida, 1985., a kasseli időszakra: 31. skk.

⁴⁴ *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe* 12. Bd. Tagebücher, bearb. von Brigitte Leuschner, Berlin, 1973., 104–106., 107., 108., 110., 111., 112., 117.

valóan szabadkőműves kapcsolatok révén –, ahol többek között jelen volt Adelung és Nicolai is.⁴⁵ A fiatalon elhunyt Palásthynek azonban nem ez az egyetlen meghökkentő kapcsolata: tudjuk, hogy 1788-ban levelet vált Kazinczyval⁴⁶, aki egyébként majd a nekrológját is megírja, sőt emlékének teret szentel későbbi prózai műveiben is⁴⁷, valamint állítólag fönmaradt Koppi Károllyal folytatott latin nyelvű levelezése.⁴⁸ Forster Magyarország iránti érdeklődése azonban nem csupán esetleges személyi kontaktusokkal jellemezhető: egyik munkájában elemzést adott az 1790-es magyar politikai helyzetről, ahol érezhető rokonszenvvel emleget bizonyos „bessere und gebildete Ungarn”-okat, akik a barbársággal szemben állnak.⁴⁹ Persze ez a jellemzés akár a Palásthyval való kellemes barátságnak is köszönhető lehet.

Forsterhez 1788. december 24-én levelet intézett Nikolaus Joseph von Jacquin, aki a kémia és a botanika tanára volt a bécsi egyetemen, valamint a botanikus kert igazgatója is: ebben az a kérdés fogalmazódik meg, hogy a tudósnak lenne-e kedve a pesti egyetemen professzorságot vállalni. „Ich habe gehört daß Euer Hochedelgeboren sich anjetzo zu Mainz befinden, und bei der kurfürstlichen Bibliothek angestellt sind, auf welchem Fuße unter welcher Verbindung weiß ich nicht. Ich schreibe daher vielleicht diesen Brief umsonst; allein es sey. Vor einigen Tagen starb zu Pesth in Ungarn Herr Piller, Professor der Naturgeschichte allda. Die Kanzel ist folglich erledigt. Ich glaube daß sein Nachfolger, da die Professur der Medicin gleich, zwölf hundert Gulden jährliche Besoldung erhalten wird. Wenn vielleicht diese Kanzel

⁴⁵ *Georg Forsters Werke*, 12. Bd., 48–49.

⁴⁶ Palásthy Márton – Kazinczynak (Wien, den 31., 8bris 1788), in *Kazinczy Ferenc levelezése I.*, kiad. VÁCZY János, Bp. 1890., a 155. számú levél.

⁴⁷ *Orpheus* 1791. I., 80.; KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp. [1880], 119., a 7. levél; uő., *Pályám emlékezete*, kiad. ABAFI Lajos, Bp. é.n., 75–77., Második könyv, MDCCLXXXVI., VIII. rész.

⁴⁸ Vö. PALÁSTHY Pál, *Palásthyak I–III.*, Bp. 1890–1891., különösen: III. k., IX.

⁴⁹ *Historisches Jahrgemälde von 1790.*, I. *Revolutionen und Gegenrevolutionen*, in *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe* 8. Bd. *Kleine Schriften zu Philosophie und Zeitgeschichte*, Bearb. von Siegfried Scheibe, Berlin, 1974., 236–237.

Euer Hochedelgebornn angenehm seyn sollte, so belieben Dieselben mir solches zu melden, damit ich für Sie agiren kann, und im Falle diese Besoldung nicht anständig seyn sollte, mir Ihre Bedingungen zu äußern; womit ich in Erwartung einer baldigen Antwort die Ehre habe, mit aller Hochachtung zu verharren, Euer Hochedelgeborenen gehorsamster Diener.⁵⁰ Ennek a háttérben az állt, hogy 1788. november 10-én meghalt Piller Mátyás, az állat- és növénytan tanára a pesti egyetem orvosi karán – utódját pedig valóban csak jóval később, 1789. augusztus 27-én nevezték ki Schönbauer József Antal személyében.⁵¹ A két időpont között tehát folytak tapogatózó tárgyalások arról, hogy Forster megnyerhető lenne-e erre a posztra – igaz, arra nézve egyelőre nincs adat, hogy Jacquin mögött milyen felhatalmazás állt. Mindazonáltal valamiféle szabadkőműves kapcsolatrendszer állhatott az ügy háttérben; erre utal, hogy maga Palásthy is írt 1788. december 31-én Forsternek. Sajnos, a levél elveszett, létezésről csak egy utalásból tudunk, így csupán következtethetünk arra, hogy szintén erről lehetett szó.⁵² Forster január 9-én, megírván egy ismerősének az ajánlatot, ilyen említést tesz: von Palasty „ein edler Ungar, in Wien, ein genauer Freund von Born” próbálta meg rábeszélni az ajánlat elfogadására. A német tudós mindazonáltal ebben a levélben is azt fogalmazza meg, hogy ehhez nincs kedve: számára a Vlnában töltött évek után Pest – amelyet valószínűleg hasonló perifériális porfészeknek tartott – nem jelentene nagy változást. Ugyanakkor viszont szívesen menne Bécsbe professzornak, ha erre alkalom adódnék.⁵³

⁵⁰ Von Nikolaus Joseph von Jacquin (Wien, den 24. Dec. 1788), in *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe XVIII. Bd. Briefe an Forster*, bearb. von Brigitte Leuschner, Siegfried Scheibe, Horst Fiedler, Klaus-Georg Popp, Annerose Schneider, Berlin 1982., 303.

⁵¹ Vö. nádudvari GYÖRY Tibor, *Az orvostudományi kar története 1770–1935. (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története III.)*, Bp. 1936., 165–166.

⁵² Ld. Chistian Gottlob Heyne következő sorait: „Beygesandter Brief ist mir von Herrn Palasthy zugeschiedt um ihn an Sie, mein liebster Forster zubefördern.” (Göttingen, 31. Dec. 1788.) *Georg Forsters Werke*, XVIII. Bd., 303–304.

⁵³ „Ihre beiden Briefe, mein theuerster Vater, habe ich erhalten, sowohl den vom 24. December mit den Büchern, als den vom 31. mit dem Einschluß des Herrn

Ezt a véleményét valószínűleg megírta Bornnak is (bár ezt a levelét nem ismerjük), hiszen a nagybefolyású Born válaszolt 1789. január 22-én: megértően veszi tudomásul, hogy Mainz, ahová Forster akkor készült, vonzóbbnak bizonyul a pesti professzorságnál. „Obschon Pesth ein nicht ganz so arger Ort ist, als Sie sich vielleicht vorstellen, die Häuser und Wohnungen schöner als jene von Mainz sind, und obschon Ihre Frau in casu mortis 300 *Gulden* Pension erhalten würde (welches freilich wenig ist), so kann ich Ihnen doch nicht verargen, daß Sie diesen Ruf nicht angenommen haben. Auch ich würde Ihre Lage in Mainz jener in Pesth vorziehn. Sollte einmal ein Platz für Sie in Wien offen werden – es dürfte aber kein anderer als jener des Jacquin seyn, – so müssen Sie ihn annehmen; und nun nichts weiter von diesem Rufe.“⁵⁴ Maga Forster ezt a levelet így kommentálta egy nappal később: „Der gute Herr von Born hat mir schon geantwortet, und billigt es, daß ich den Ruf nach Pesth nicht angenommen; an meiner Stelle hätte er es auch nicht gethan. Aber wenn einmal ein Ruf nach Wien käme, rath er mir sehr ihn anzunehmen.“⁵⁵ Az ügy további részleteiről nyilván levéltári kutatás alapján remél-

von Palasty; dieses ist ein edler Ungar, in Wien, ein genauer Freund von Born, welcher *Ordre* hatte, mich ebenfalls zu sondiren, ob ich die Stelle in Pesth annehmen möchte. Sie können denken, mit welcher Behutsamkeit ich mich bemüht habe zu antworten, daß ich des Kaisers Dienst aus Neigung und Grundsatz allen anderen vorziehe, im gegenwärtigen Falle aber nicht glaube, befugt zu seyn, das zu fordern, was ich an einem entlegenen und so gelegenen Orte, wie Pesth, für eine hinlängliche Compensation gegen meine jetzige Lage halten würde.

Den Weg nach Wien, wenn sich einmal dort eine annehmswerte Aussicht eröffnet, möchte ich mir gar nicht versperren. Ich habe daher auch bei dieser Gelegenheit an Herrn v. Born geschrieben, um meinen guten Willen recht deutlich an den Tag zu legen. Allein aus Lithauen nach Ungarn wäre doch im Grunde nur geringer Gewinn!“ (An Christian Gottlob Heyne – Mainz, den 9. Jan. 1789.), in *Georg Forsters Werke, Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe* XV. Bd. Briefe Juli 1787–1789., bearb. von Horst Fiedler, Berlin, 1981., 239–240.

⁵⁴ Von Ignaz von Born (Wien, den 22. Jan. 1789.), in *Georg Forsters Werke*, XVIII. Bd., 305–306.

⁵⁵ An Christian Gottlob Heyne (Mainz, den 23. Jan. 1789.), in *Georg Forsters Werke*, XV. Bd. 252–253.

hetők még újabb információk; ám az ebből is nyilvánvaló, hogy Forster életének egy meghatározott pontján komolyan fölmerült a Magyarországra telepedés lehetősége, legalábbis a polihisztortudós bécsi szabadkőműves ismerősei körében. S ehhez érdekes módon járul egy jóval későbbi utalás, amelynek a hitelessége persze kérdéses: Martinovics Ignác egyik, elfogatása utáni vallomásában (1794. szeptember 9-én) Forsterre hivatkozik, mondván, ő szervezte meg a kapcsolatot közte és a francia jakobinusok között.⁵⁶ Forsternek valóban szoros kapcsolata volt a francia jakobinusokkal: a franciák által elfoglalt Mainzból ő vitte Párizsba az ottani jakobinusok üzenetét, s ott érte a korai halál is (mellesleg a német kortársak hazaárulónak is tartották). Ugyanakkor viszont Martinovics nevének nincs nyoma a Forster-életműben (sem a levelezésben, sem a naplóban, sem egyéb írásai-ban); másrészt pedig Forster a vallomás időpontjában már nem élt, tehát gyakorlatilag bármit rá lehetett fogni. A kérdés egyelőre tehát eldöntetlen. Viszont mindezek alapján egy Forster-szöveg felbukkanása az Urániában máris érdekesebbnek tűnik; részben nem látszik előzmény nélkülinek, részben pedig a folyóirat e pontja a legmodernebb tájékozódás dokumentumának mondható.

Mert a források számbavétele érdekes következtetésekre adhat alkalmat. Jól látható a szerkesztők takarékos erőbeosztása: egyazon a helyről mindig több szöveget fordítottak le, amit aztán elosztottak a három számban. A fordítások általában szó szerintiék, még a címeket se nagyon változtatták meg; ez a sajátosság egyébként nagyban megkönnyíti a forráskutatást. A Cajetan Tschink-novellák azt bizonyítják (amit egyébként az Anzeigenszövegnél is megfigyelhetünk), hogy ugyanabból a forrásból két, egymástól eltérő stílusú szerző fordít; néhány ilyen esetben ismerjük a fel nem oldott betűjeleket is. Mivel tudjuk, hogy az Urániának csak két szerkesztője volt (Kármán József és Pajor Gáspár), s a monogramok közül kettő (K.n és P.r) ezeknek a neveknek nyilvánvalóan megfeleltethető, adódik a kérdés: mit tehetünk a két egyéb jelöléssel (I...i, ami olvasható J...i-nak is, valamint G...i)? Ezek a betűjegyek nyilvánvalóan olyan szemé-

⁵⁶ *A magyar jakobinusok iratai II.*, kiad. BENDA Kálmán, Bp. 1952., 158–159.

lyeket takarnak, akik a fordítások legszorosabb műhelymunkájában vettek részt. Nem kell viszont feltétlenül két újabb, általunk nem ismeretes szerkesztőt feltételeznünk – ez különben ellentmondana a forrásoknak is –, hiszen ezek a jelek jelölhetik magát Kármánt (J...i = Józsi) és Pajort (G...i = Gazsi) is;⁵⁷ ezzel a hipotézissel pedig magyarázni tudjuk, miképpen lehetséges, hogy az egyik Tschink-novellát nyilván Kármán, a másikat – ugyanabból a kötetből – egy rejtélyes G...i fordította volna. Ennek a gondolatnak pedig az is a következménye, hogy nincsenek az Urániának ún. „névtelenjei”⁵⁸; a már korábban is ismert, biztosan másnak tulajdonítható néhány írás mellett (Schedius tanulmánya, Csokonai és Verseggy versei) az összes szöveg magának a két szerkesztőnek a munkája, legyen szó fordításról vagy feltételezhető eredeti műről; a rejtélyesnek vélt névtelenséget tehát ez is indokolja.

Ami viszont a tájékozódás irányait illeti: feltűnő, hogy a fordításra kiválasztott szövegek között milyen komoly helyet kap az 1770-es évek német nyelvű tudományos folyóirata, az *Anzeigen*. Ez egyrészt az Uránia tájékozódásának évtizedekkel korábbi gyökereit jelzi, másrészt pedig azt, hogy egy eddig eredendően szépirodalmi karakterűnek vélt periodika a tudományos közlemények közül szemelgetve formálja meg saját anekdotaszerű, szórakoztató olvasmányait. Ez szorosabbnak láttatja a kapcsolatot a felvilágosodás 1770-es évekbeli nemzedéke és az Uránia között, mint a szakítást. A szépirodalmi tájékozódás szintén megfelel ennek a megállapításnak: Lichtwer, Kleist, Meißner a korszak népszerű, ismert szerzői, korántsem a legmodernebb irodalmi törekvések képviselői azonban. Nyilvánvaló a keveredés régiesebb és újabb eszmei irányok között. Ebből a szempontból különleges hely illeti meg Forstert, aki a folyóirat legfrissebb, kortársi felfedezésének számít (kötete 1791-es). Ugyanakkor viszont érdemes lesz komolyabb figyelmet szentelni annak a ténynek, hogy a két szerkesztő egész tevékenységét figyelembe véve,

⁵⁷ Az ötlet Kerényi Ferencé, ezúton is köszönöm, hogy megosztotta velem.

⁵⁸ A kifejezést SZINNYEI Ferenc használta: *Kármán József és az Uránia névtelenjei*, Klny., Bp. 1924.

egyetlen olyan művet ismerünk, amely nem az Urániához kötődik: ez pedig Pajor Gáspár névtelenül megjelent Moses Mendelssohn-fordítása, a *Fédon*.⁵⁹ Gyakorlatilag ez az egyetlen, filológiai-
lag kimutatható filozófiai hatás, amely az Urániához köthető, a könyv megjelenése ugyanis 1793-as. Megfontolandó például, hogy *A' Nemzet Tsinosodása* háttérében nem egy mendelssohn-i terminológia magyarítási kísérlete húzódik-e meg (s eszerint a *csinosodás* szó nem a *Bildung* megfelelője-e). Akár igen, akár nem, a fordítás ténye önmagában is árulkodó: az Uránia szerkesztői nem a legújabb filozófiai korszak legnagyobb alakját, Kantot tüntetik ki figyelmükkel, hanem az ekkor már idős Mendelssohnt. Vagyis az Uránia szellemi tájékozódása valamiféle tarkaságot mindenképpen mutat: évtizedekkel korábbi, felvilágosodott eszmék és szerzők elegyednek kortársi jelenségekkel. A folyóirat ebben tehát valóban reprezentáns összefoglalója az 1790-es éveknek: nem előőrs-jellegű kísérlet, hanem részben nyilván ötletszerűen összeálló, vegyes tartalmú periodika, a magyar kultúra európai tájékozódására még sokáig jellemző módon.

⁵⁹ *Fédon, vagy a' Lélek Halhatatlanságáról Három Beszélgetésbe írta Német nyelven Mendelssohn Móses. Magyarra fordítottat egy Hazafi által, Pest ,1793.*

„FEKETE HATTYÚK, FEJÉR CSÓKÁK”
(Hősnök és írónök a XVIII–XIX. század
fordulójának magyar irodalmában)

Bod Péter *Magyar Athenasa*, ez a minden addigi magyar íróösszeírásnál teljesebb és terjedelmesebb munka, az 528 magyarországi író és tudós nevei között néhány női nevet is megemlít.¹ Ez talán az első hangsúlyos kinyilvánítása annak, hogy a magyar irodalom egészébe a női munkásságok és életművek is beletartoznak. 1767-ben, amikor Bod Péter irodalmi lexikonjának nyomtatása befejeződik, Nyugat-Európa elbeszélő-irodalma már a női olvasóközönység meghódítására tör, egyszersmind a női témák bővületében él. A német nők számára összeállított irodalomjegyzékekben a külföldféle hasznos olvasmányok csoportjában gyakorta tűnik föl egy új műfaji megjelölés: a *Muster-Roman*, *Muster-Fabel*, *-Erzählung*, *-Comödie* stb. A prototípust egy angol író teremtette meg *Pamela* és *Clarissa Harlowe* című regényeivel (1740; 1741), amelyeket hamarosan német szerzők (köztük nők) hasonló szellemű munkáinak egész sora követett. E művek között, amelyek szinte kivétel nélkül mind női sorsokat állítottak középpontjukba, a korszak legnépszerűbb könyveit találjuk meg: Samuel Richardson *Pamelája* és *Clarissája* valóságos világszenzációknak számítottak. A siker, mint annyszor, most sem a művészi erudíciónak

¹ Bod Péter műve előszavában is kitér a nőírók kérdésére: „Más országokban a tudós asszonyok nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejer csókák, akik a tudós férfiak között előszámláltnak s dicsértetnek. Ha azért itt is egy-kettő megemlítettetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szegyenljék. Nem illő, hogy amiat senki-nek illetlen vádja vagy itélete alá essem.” (BOD Péter, *Magyar Athenas*, in *Bod Péter válogatott művei*, kiad. TORDA István, Bp. 1982., 247.)

szólt, hanem a művekben kifejeződő világképnek, életfelfogásnak, amelyben az egyre népesebb (mindkét nembeli) polgári olvasóközönség a maga életproblémáinak magyarázatát ismerte föl és ismerte el.² Az, hogy a formálódó önálló polgári mentalitás milyen újfajta kérdésfelvetésekre volt érzékeny, elsősorban mégsem e regényekben, hanem színpadi művekben mutatkozott meg eredeti, maradandó esztétikai megformáltságban. Tudni lehet, hogy a Lessing-féle, női hősöket a középpontba állító „bürgerliches Taruerspiel”-ek előadásai nemegyszer újfajta kollektív katarzisba torkolltak. (Kortársi beszámolók szerint Lessing *Miss Sara Sampson*jának bemutatóin a közönség könnyárban úszott, férfiak és nők, tudósok és kereskedők egyaránt zokogtak.)³

Mi magyarázhatja, hogy női sorsok és életproblémák ábrázolása ilyen megrázó erővel hatott a – túlnyomóan – férfi közönségre? Többek között bizonyára az is, hogy formálódó polgári világ egyértelműen az önreprezentációra épült: az egyéni, a személyes hangsúlyozására. S ezzel természetesen együtt járt minden alapvető emberi viszonylat, elsősorban is a férfiak és nők kapcsolatainak, a szerelem, a házasság, a családi élet és a „társaság” kérdéseinek újraértelmezése és felértékelődése.⁴

Az elbeszélő-irodalom most már nemcsak az élet egészére való rátekintés általánosító nézőpontját választotta ki a maga (azaz a történetmondó) számára, hanem a személyes nézőpontot is, s ezzel együtt az *elbeszélő én* szerepköre egyre megbecsültebbé lett: mintegy kezeskedett az elbeszélte történet hitelességeért. Mi sem volt természetesebb, minthogy a női történeteket és életproblémákat

² Albert M. REH, *Wunschbild und Wirklichkeit (Die Frau als Leserin und Heldin des Romans und Dramas der Aufklärung – Ein Beitrag zur Literaturpsychologie der Aufklärung)*, in *Die Frau als Heldin und Autorin (Neue kritische Ansätze zur deutschen Literatur)*, hrsg. von Wolfgang PAULSEN, Bern-München, 1979., 85–86.

³ Erich Schmidt Lessing-monográfiája után (Berlin 1899) idézi A. M. REH, i. m., 83.

⁴ E folyamat kialakulásáról, előzményeiről és kísérőjelenségeiről, ld. Philippe ARIÈS, *Einleitung. Zu einer Geschichte des Privaten Lebens*, in Philippe ARIÈS–Georges DUBY (hrsg.), *Geschichte des Privaten Lebens, 3. Von der Renaissance zur Aufklärung*, Frankfurt am Main 1991., 7–19. (A kötet eredeti címe: *Histoire de la vie privée, 3. De la Renaissance aux Lumières*, Paris, 1986.)

mákat egy-egy megfelelően kiválasztott női elbeszélő én ismertesse meg a közönséggel. Az első, s legnagyobb sikereket arató női elbeszélő éneket mind férfiak szólaltatták meg, azaz eleinte imitált női elbeszélők előadásában került a közönség elé a nősrak általános megoldatlansága. Igen hamar színre léptek azonban maguk az írók is, mint saját sorsuk, saját női szerepeik személyes interpretátorai.⁵ Sőt, elsősorban éppen az írók voltak képesek arra, hogy világossá tegyék: a nyilvános életben egyéni teljesítményeikkel szereplő férfiak és a magánkörben cselekvő nők egyidejűleg létező, de egymástól éles körvonalakkal elhatárolódó és különböző világokban élnek. Az ilyen fölismerések azután a férfiakat (akiket mindkét világ fogva tartott) és a nőket azonos morális (gyakorlati és teoretikus) dilemma elé állították: fenn kell-e továbbra is tartani ezen elkülönülő világokat, vagy éppen ellenkezőleg, egyesítésükre kell-e törekedni? Minden jel szerint a női életlehetőségeket ettől (a XVIII. század közepétől-végétől) kezdve lehet kétféle, egymástól lényegileg eltérő előfeltevésből megítélni: az erkölcsi kiskorúság, illetve teljes értékűség előfeltevéseiből. Elmélyítette és színezte a dilemmát az a gyakorlati tény, hogy a polgári reprezentációban, amely az elkülönülő magánélet köreibe is nagy erővel jelentkezett, magától értetődő módon komoly szerepet kellett kapniuk a nőknek is. Az otthon, a család – mint a reprezentáció tárgyai – női kezekbe voltak letéve, s így vagy úgy, de a női befolyás és jelenlét nyomta rájuk az egyéni jellegzetesség bélyegét. (Paradox módon így volt ez a zsarnoki apák és férjek otthonaiban, családjáiban is.)

Noha a XVIII. század végi magyar elbeszélő-irodalom sikerkönyveinek többnyire nők a fő-, sőt címszereplői, a magánélet kérdései csak elvétve állnak cselekményeik előterében. Hogy nem kirekesztőlegesen férfiszempontok magyarázzák mindezt, arra a századfordulón az irodalmi nyilvánosság elé lépő költőnők (pontosabb lenne talán verselőkéről beszélni) tanúságtétele a bizonyíték. E „poétriák” műveiből világosan kitűnik ugyanis, hogy azo-

⁵ Helga MEISE monográfiájában (*Die Unschuld und die Schrift, Deutsche Frauenromane im 18. Jahrhundert*, Berlin–Marburg, 1983.), amely a XVIII. század német „nőregényeinek” sok szempontú elemzését nyújtja, 16 írónő 25 regényével foglalkozik.

nosságkereső törekvéseiket elsősorban nem a női meghatározottságok hangsúlyozása jellemezte,⁶ hanem csatlakozási szándékok, a férfiak által uralt virtuális világba (az irodalom világába) való belépés vágyának kinyilvánítása. A részvétel igénye. Úgy tetszik, a XVIII. és XIX. század fordulóján a nők Magyarországon a kulturális közegbe való bekerülésük, a helyfoglalás pusztán tényével is elégedettek voltak. S talán okkal, hiszen, bár akadtak segítőik, a kortárs magyar írók többsége elsősorban a közönség szerepkörét szánta nekik. Nemcsak könyv- és folyóirat-ajánlásokkal igazolható ez, hanem Bessenyei vagy Csokonai színműveinek minta(Muster)-hősnőivel is: Szidalisszal, Rozáliával, Petronellával, akik eszményi „cultá” hölgyek: a könyvek (azaz az irodalom) neveltjei és támogatói (vásárlói). Ha tetszik: közügyek szolgálói.⁷

A századvégre oly jellemző alkotó akarat, amely a mű és közönség egyidejű megteremtését és formálását tűzte ki céljául, Kármán József irodalmi munkásságában mutatkozott meg a maga teljességében.

Kármán értekezőként, kulturális programot fogalmazva is ki-tüntetett figyelmet szentelt a női életkörülmények és életlehetőségek problematikájának,⁸ s nemcsak azért, mert *közönséget remélt* (és némiképp talált is) körükben, még csak nem is azért, mert az élet nélkülözhetetlen éltető elemének tekintette az „asszonyi kedvességet”, hanem azért is, mert úgy látta, hogy a nő határozza meg a jövőt (a nemzet jövőjét is), hiszen az ő kezében van letéve gyermekek nevelése. Mások véleményéhez: a magyar nők politikai jogainak kiterjesztéséért szót emelő Bárány Péteréhez és Horváth Ádáméhoz⁹, a lányok iskoláztatásának tervezetét fogalmazó Brunswick Antaléhoz kapcsolódott, amikor fölismerte és

⁶ A női identitás konfliktusait a rendi Magyarországon némiképp tompították a különleges jogi feltételek: a magyar nemes (sőt némelykor a polgár) nők számos nyugat-európai országban élő társnőjükhöz képest, több vonatkozásban is jogtöbblettel rendelkeztek. Ld. erről MÁDAI Andor, *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*, Bp. 1913., 25–98.

⁷ Bessenyei is, Csokonai is olykor hétköznapi, máról holnapra élő lányokat is szerepeltetett a minta-hősnők oldalán, olyanokat, akik nem a könyvek és az eszmék, hanem a mesemondások, a társasági örömeik és az öltözködés bűvöletében élnek (*Filozófus, Tempefői*).

⁸ Így pl. az Uránia Bézézetésében.

megfogalmazta, hogy mind a nevelésnek, mind pedig a mentalitás- és értékformáló szépirodalomnak alkalmazkodnia kell a női igényekhez és ízléshez. Ő maga tette meg e téren az első, meghatározó jelentőségű gyakorlati lépést a *Fanni hagyományaival*.

E regénykében – amely szerzője bevallott szándéka szerint csupán egy egyszerű női történetet kívánt a közönséggel megismertetni¹⁰ – szólalt meg az első fiktív női elbeszélő én irodalmunkban.¹¹ Az elbeszélői szempontokat hitelesítő formák – a napló és levélrészletek – váltogatásával Kármán egyértelműen az európai érzékenység nagy műveihez kapcsolódott, azokhoz amelyek énközpontúságukban az egyén és a közösségi normák általánosabb konfliktusát is hordozták. Jellegzetessége ezen műveknek, mint ahogy Kármán szomorú regénykéjének is, hogy bennük a normák általában nem *mi*, hanem *ők* jelentéssel játszanak szerepet, s ez természetes is, hiszen a velük való konfliktus nyomán éppen a tőlük való elhatárolódás formálja az egyéni történeteket.

Ez a problematika a *Fanni hagyományaival* jelenik meg először elbeszélő-irodalmunkban, s ugyancsak Kármáné itt az elsőség az érzelmek (sőt talán az érosz) jogainak felvetésében, valamint az egyén és a társaság életét egyaránt meghatározó viselkedési normák erejének felismerésében is.

Ez utóbbi felismerés elbeszélői kinyilvánítására jobb alkalmat talán nem is igen lehetett volna találni, mint egy női történet

⁹ Ld. BÁRÁNY Péter, *A magyar anyáknak az ország-gyűlésére egybegyűlt ország nagyai s magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések*, Bécs, 1790.; HORVÁTH Ádám, *A magyar asszonyok prókátora a Budán össze-gyűlt rendekhez*, Buda, 1790. és *A férfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat is a hözönséges gyülekezetekbe bé-botsátani*, Buda, 1790.

¹⁰ A kisregény *Egy szó az olvasóhoz* címet viselő szerkesztői (szerkesztőségi) álláspontot összegző előhangját egyenesen az egyszerű élettörténetek, „az efféle kis biográfiák” apológiája uralja.

¹¹ E „megszólalás” oly illúziókeltőnek bizonyult, hogy az irodalmi köztudat (beleértve jeles irodalomtudósokat is) sokáig autentikus női írásként tartotta számon Kármán művét. Amikor Toldy Ferenc a Nemzeti Könyvtár sorozatban (1853) megjelentette a *Fanni hagyományait*, a szerző, Fanni „arcképét” is közreadta (a sajtó alá rendezés, átdolgozás munkáját azonban Kármánnak tulajdonította). Végül Gyulai Pál után (1875) Heinrich Gusztáv (1880) bizonyította be Kármán szerzőségét.

megszólaltatását. A nők ugyanis a családi élet közegein kívül csupán a társas élet köreiben lehettek még otthonosak: részlegesen sem vonhatták ki magukat a társas viselkedés normáinak hatálya alól, hiszen normasértéseiket nem feledtethették el más területeken szerzett érdemeikkel, mint a férfiak.

Azzal, hogy Kármán a hagyományos mesehelyzetet: a Hamupipóke-helyzetet használja föl Fanni történetének kiindulópontjául, mintegy hitelesíti hősnője társas életre való éretlenségét, „szocializációs hiányosságait”. Ez okolja meg Fanni egyszerűségét, őszinteségét és (kissé spekulatív, de tagadhatatlan korszerűséggel) többször hangsúlyozott természetességét is. Más kérdés és, persze, elgondolkodtató – meglehet Kármán szándékaitól független, de nézeteivel nagyon is összefüggő –, hogy éppen a női önkifejezés egyik legsajátabb területén válik kérdésessé Fanni naiv természetessége. A multságba készülődő Fanni – ahogy később megvallotta – tudatosan *választotta* az egyszerűséget. „A fény nem kellemetesség, a cifra nem szépség. Én az együgyűséget választom... Fehér tiszta ruhát vettem ki, hajam természetes színében, szorgalom nélkül rendbe szedve, egy rózsa minden más ékesség helyett belészúrva, derekamon egy öv-pántlika – s így kész voltam...”¹²

Érzelmének szabad, kendőzetlen kinyilvánítása bár részben valóban naivitásból (ha tetszik, a szó szoros értelmében vett neveletlenségből) fakad, e tekintetben is igaz, hogy Fanni nem a természettől (mintegy „an sich”) egyszerű, hanem elhatározottan *egyszerű akar lenni*. Különbözni akar: elkülönülni. Nem a többi ember érdekli: nem a *mi* vagy *ti*, hanem a másik ember, csak az, akivel intim *én-te* viszonyban állhat. Barátnője, mintegy előrelátva szomorú sorsát, nem győzi figyelmeztetni: „ne fusson el a társaságtól édes barátném, de ne is helyheztesse minden multságait a társalkodás multságáiban. Éljen magának – de másoknak is. (...) Vannak még sok jó lelkek, akikkel az élet útján összeakadunk [...] Vannak, akikkel ha nem napokat, de órákat kieszen eltölthetünk. A magánosságban öszveszorol a szív és meg-

¹² KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai*, in *Magyar elbeszélők 19. század, I.*, kiad. SZALAI Anna, Bp. 1976., 24–25.

akaratosodik... holott, lelkem barátném! mi szegény asszonyemberek akarat nélkül vagyunk, legalább anélkül kell lennünk, ha szeretjük a magunk nyugodalmát; másért vagyunk teremtvé, nem magunkért, mások által, és magunkban semmik vagyunk”.¹³

Alig néhány év múlva az ifjú Vitkovics Mihály *A költő regénye* című elbeszélő munkájában éppen e társas kapcsolatok megtartó erejét ábrázolta. E regényben sincs a fiatal hősök kezében saját sorsuk kulcsa, itt is szerelmek hiúsulnak meg, boldogságok törnek össze a mások akaratából, de a szerető családi kör s a – főként nemzedéki alapon szerveződő – társas kapcsolatok vigaszt és támaszt nyújtanak. Vitkovics regényhőse – alteregója –: „a költő” zokog ugyan Fanni gyászos történetét olvasva,¹⁴ s nem kevésbé érinti mélyen saját szomorú szerelmi regénye sem, de nem a halál, a kivonulás, hanem az élet, a részvétel mellett dönt.¹⁵ A Vitkovics mű hősnőit elnézve sejthetjük, hogy még a szülői parancsszóval a nemkívánt házasságba kényszerített Lidi is megtalálja majd a maga helyét az életben. Fanni és barátnéja kissé halovány, de választékos alakja mellé állítva mintha csak az élet szele festené elevenné *A költő regénye* nőalakjait: a kissé csalfa, de szerető szívű Lidit, a kacér és kikapós Abaffynét, az eladó lányát cerberusként őrző anyát, a gyermekei körében megelégedett fiatalasszonyt és másokat.

Némi egyszerűsítéssel elmondható, hogy amíg a *Fanni hagyományai*ban az elbeszélő előadásmódját az elkülönülő én-élmény

¹³ Uo. 23–24.

¹⁴ Említésre méltó, hogy 1815-ben Pesten, *Spomen Milice* címmel éppen Vitkovics Mihály fordításában-átdolgozásában jelent meg szerb nyelven a *Fanni hagyományai*.

¹⁵ Igazolásul elegendő talán a bánatos szerelmes katarktikus aludttej-evésének jelenetét idézni: „Rózsika, legőregbik lyánkája nénemnek (...) egy fazék aludt-tejet hozott előnkbe. Ekkor visszanyeltem a könnyeket, s kanalaztam a fazékból. A kicsinyek kanalokért futottak s nekiestek a fazéknak. Milyen édesen esett látnom, mi mohón tejeznek: kinek az orra, kinek az ajka tejezdött be. Ez édes látásomat is elkeserítette az a nehéz gondolat, hogyha Lidim enyim lett volna, s üdövel kicsinyeinkkel így aludttejjeztünk volna. Felkeltem, s befutván a nagyszobába, a kemence mellett egynéhány öreg könnyeket sírtam ki, s megkönnyebbedtem.” VITKOVICS Mihály, *A költő regénye*, in *Vitkovics Mihály válogatott művei*, kiad. LÓKÓS István, Bp. 1980., 316–317.

intenzív ereje hatja át, addig a Vitkovics-mű ugyancsak egyes szám első személyű történetmondója újra és újra hangsúlyozza az én- és a mi-meghatározottságok elválaszthatatlanságát.

A századvég-századforduló magyar írói azonban nemcsak színpadi és regényhősöket teremtettek, hanem olykor valóságos költőnőket is: társnőket az irodalmi munkálkodásban. Úgy tetszik, Kármán L. bárónőjének szavai a női életek külső meghatározottságairól a kor költőnői „karrierjeire” is ráillettek. Szinte valamennyien – Molnár Borbála, Vályi Klára, Fábián Julianna – férfiak támogatásával, szó szerint: kíséretében foglalhatták el a maguk meglehetősen szerény helyét irodalmunkban. (Az egyetlen kivétel e tekintetben a legszuverénebb életű nő és a legihlettebb költő közöttük: Újfalvy Krisztina.)

A lovagias segítők előzékenysége bizonyára azzal az erőteljes és hagyományos, rendies tartalmú társas-érzülettel is magyarázható, amely irodalom-felfogásukat is áthatotta. (Vagyis egyfajta eleven és befogadó-jellegű *mi-tudattal*.) Másfelől pedig, az elvállalt segítő-pártoló, mintegy protektori szerep az alkotás, a teremtés különös lehetőségeit kínálta föl. Gvadányi generálist, a népszerű költőt például már az első pillanatban magával ragadta a sajátos Pygmalion-helyzet: a költő-teremtés varázsa, amidőn egy komáromi csizmadiamester hitvese, 1795. október 24-én kelt verses levelében, irodalmi mentorának kérte föl. Hogy a verskedvelő, rímfaragó asszonyság: Fábián Julianna miért éppen hozzá, az irodalmi élet nyilvános fórumaitól távol, vidéki birtokán élő penzionált tábornokhoz fordult segítségért, annak több oka is lehetett. Gvadányi volt a legnépszerűbb minden élő költő közül.¹⁶ Azonkívül pártfogásba vett már más költőnőt is, név szerint a némi hírnévre jutott Molnár Borbálát. S ami talán a legfontosabb lehetett: a pártfogásért folyamodó Fábián Julianna – akárcsak költőnként a nyilvánosság elé lépő valamennyi kortársa – nem az új irodalmi törekvések elkötelezettje volt, hanem a hagyományok, a Gyöngyösi-iskola híve és követője, s így természetesen a

¹⁶ A verskedvelő női olvasóközönség körében különösen kedvelt lehetett, hiszen *A nemes magyar dáma'khoz és kisasszonyokhoz...* c. Pozsonyban 1790-ben kiadott könyvében nemcsak költeményekkel, hanem kottákkal is kedveskedett nekik.

konzervatív magyaros költészet reprezentánsaiban, s közöttük is a legnépszerűbben kereste – és találta meg – mesterét és pártfogóját.¹⁷ Gvadányi és Fábíán Julianna sokszoros költői levélváltásának különös becsét az adja meg, hogy – a kor szokásától némileg eltérően – benne sohasem kitalált tárgyról, előre megjelölt magasztos témákról folyik a szó (és a rím), hanem a költő(nő) teremtés megtervezett folyamata bontakozik ki belőle: a grófnak ugyanis eltökélt szándéka, hogy költőnőt formál a verselgető komáromi cipészneből. Igaz, Fábíán Julianna maga jelentkezett tanulóknak: Molnár Borbála sikerén felbuzdulva, verses levélben kérte Gvadányit, hogy legyen neki is kalauza, a Helikonra vezető úton, egyszersmind pedig tanítója, mestere is.¹⁸

Mivel nem sokat tanultam
Mint a férges gyümölcs tsak héjába húltam
Installom segítse e' vad fát óltani,
Hibás Verseimet jobbakkal tóldani

A válasz előzékeny volt, megnyugtató, sőt megtisztelő:

Asszonyom tudgyad azt! Poéta születik,
Az Orátor pedig munkával tétetik
Látom én, hogy te-is erre születettél,
Tán Versekre sirtál, midőn feresztettél.¹⁹

S ezzel már meg is történt az elfogadtatás. Ilyen intonáció után már nem kell a költői mesterséggel: rímmel, ritmussal foglalkoz-

¹⁷ Jelzésértékű tény, hogy míg Gvadányi katonabajtársa és költőtársa, Csízi István is a nyilvánosság elé lép a Hont megyei ex-bábaasszonnyal, Vályi Klárával (sőt Gvadányi jóvoltából a Molnár Borbálával) való költői levelezésével, addig Csokonai kihagyta megjelentetett munkáinak sorából az efféléket (nevezetesen: éppen Vályi Klárával való verses levélváltását).

¹⁸ Találhatott volna, persze, közelebb is poétai tanítót magának Fábíán Julianna, hiszen a Komáromban időző Csokonai gyakran megfordult a házában (Lillával is nála ismerkedett meg), Gvadányi tekintélyével és népszerűségével azonban sem ő, sem más nem versenyezhetett.

¹⁹ *Verses levelezés a' mellyet Gróf Gvadányi József magyar Lovas generális Nemes Fábíán Julianával...*, Pozsony, 1798., 5.

ni, hanem csakis azzal, ami a mestert oly nagyon érdekli: az élet tényeivel, kisebb-nagyobb történéseivel.²⁰ Ehhez azonban a jól átgondolt költőnévelési terv szerint a jelöltet le kell szállítani az irodalmi koturnusról, rá kell hangolni a neki szánt (s csak később tudtára adott) költői feladatokra. E célt szolgálja a Gvadányi morvaországi vadászkalandjairól szóló beszámoló, amelyben bizonyára a megvadult vaddisznó garázdálkodásait megörökítő sorok lehettek a leghatásosabbak. Ugyancsak el kellett hogy gondolkodtassa a Parnasszus felé igyekvő komáromi asszonyságot, hogy felkért mestere nem erdei nimfákról és Diána tetteiről zeng éneket, hanem a dúvad elől menekülőkről, az ijedtében fára mászó hajtóról és más megrettentekről:

Bé-búja egy Gróf-is egy odvas Cserfába,
Lehet, hogy hígat is szóra plundrájába,

Mert hogy az odoból kijött, aprón lépett,
Maga tudgya fenyő ágakat mért tépett.²¹

Lehet ezekben – és a hozzá hasonló – sorokban a magyar társadalmi és kulturális elmaradottság és pallérozatlanság példáját látni (főként ha a kortárs Nyugat-Európa irodalmi és társadalmi szokásaihoz mérjük), de, a paraszti kultúrától való távolságtartás kisebb mértékével együtt, fel lehet fedezni bennük az életközelség, az ábrázolás elevenségének igényét, sőt a travesztikus hajlandóságot is, amely a fennkölséget éppen azzal ismeri el, hogy általános érvényét, mindennaposságát kétségbe vonja. Az, hogy Gvadányi ilyen bevezetés, ráhangolás után mutatja be a maga személyét, életkörülményeit a költőné- és tanítványjelöltnek, s kér hasonlót tőle, a válaszelevélben igazolódik, amelyben a nemrég még elfogódott, mesterkelt hangnak nyoma sincs: a komáromi cipészné minden köntörfalazás nélkül számol be életkörülményeinek, testi állapotának gyarlóságairól.

²⁰ ARANY János Gvadányit bemutató „írói arcképe” élvezettel elősorolt példák sokaságával bizonyította, hogy a *Peleskei nótárius* szerzője remek megfigyelő volt, s egyúttal mestere a környezetrajznak.

²¹ GVADÁNYI J., i. m., 12.

Miután a köznapiság (sőt a nyersesség és – némely tekintetben – a közönségesség) hangja ekképp megpendült a költői levelezésben, a mester elérkezettnek látja az időt, hogy pártfogoltja elé állítsa a méltó költői feladatot: önálló, elbeszélő jellegű verses mű megírására szólítja fel, amely a tények s átélés erejét egyesítve számoljon be az 1763-as komáromi földrengésről. Nem „női témával” kínálta tehát meg, s nem is női látásmódot és megfogalmazást várt tőle, hanem egy, a városa életét meghatározó valós esemény sor leírását. Ámbár Fábián Julianna csak hosszas szabadkozás után fogadta el a megbízatást, s olykor el-elakadt is a munka (háztartási teendők, üzleti megrendelések hátráltatták), egy év alatt végül is elkészült a mű.

A Gvadányi által összeállított, kommentált és kiadott verses levélváltásból – nyilvánvalóan szándékosan – két különböző, önmagában is, külön-külön is olvasható mű bontakozik ki. A komáromi történet Fábián Juliannáé: Gvadányi itt egy pillanatra sem vitatja el tanítványa szerzői önállóságát, sőt éppen ezzel hitelesíti a maga spiritus rectori szerepét. Arra büszke, hogy segítőtje, inspirálója és irányítója volt az alkotónak. Ahogy azonban a folytatásról folytatásra (episztoláról episztolára) készülő krónikás vers a maga teljességében kibontakozik a levelezés egészéből, mellette kifejlik egy másik történet is: a mű keletkezéstörténete. Ez utóbbiban pedig Gvadányié a főszerep. Az egyik levélben statisztikai adatgyűjtésre, a másikban a szájhagyomány megismerésére szólítja föl a költőnőt; van, hogy a cigányok sorsára kíváncsi, s van, amikor egy-egy részletnél hosszabban kívánna időzni. Miközben a mestermunkáján dolgozó Fábián Julianna minden utasítást, kérést buzgón, lelkiismeretesen teljesít, Gvadányi egy percre sem hagyja lankadni, dicsér, lelkesít, buzdít, mikor mit kell. Türelemesen, magabiztosan, talán némi fölényvel, de fölényeskedés nélkül oszlatja el a kishitűség fellobbanásait, gyógyítja sérüléseit.

Amikor például védenca azt panaszolja, hogy költői szerepléseiért sokan támadják, rágalmazzák és gúnyolják, s kiváltképpen pedig azért gáncsolják, mert nő léteire férfiak: az írók társaságába kívánczik, Gvadányi így nyugtatja meg:

A' trágár nyelvekre kérlek, ügyet ne vess
Elég ha személyyed én előtted kedves,

Tsak anyit árt néked ezek lotsogása
Mint Hóldra bőfőgő ebnek ugatása²²

Az *ők* és *mi* elhatárolása e verses levelezésben – mindenekelőtt Gvadányi által meghatározottan – teljesen eltér a mindennapokétól. Nem férfiak és nők, hanem írók és író nők: pályatársak kerülnek itt egymással szembe.

Mindezt Fábián Julianna is érzékeli, mert nem női mivoltáért – amely pedig az ellene irányuló támadások oka – mentegetőzik Gvadányi előtt, hanem a közöttük fennálló társadalmi rangkülönbség miatt. Noha közeledését Gvadányi bizonyos megelégedett kollegialitással, nem mint gróf, hanem mint íróember fogadta, a komáromi csizmadiáné még ha költőnő is, nem szűnik meg benne a rangot tisztelni. A mester végül is kénytelen hosszabban foglalkozni a kérdéssel:

Midőn az Ur Isten Ádámot alkotta
Grófnak vagy Báronak lenni nem mondotta

[...]

Miből áll a Grófság, te megítélheted,

Nem egyéb, hanem tsak ragyogvány s fényes máz
Mellyet a szerentse ember nyakára ráz.²³

Nem meglepő tehát, hogy Gvadányi a rendi Magyarország konzervatív sikerköltője, ahogy a rendi, úgy a nemzeti különbségeket is alárendeli az egyéni érdemeknek. Bár bevallottan hazafias szándék vezérelte, amikor Fábián Julianna költői kiképzéséhez kezdett (jobb külföldi megítélésünk érdekében tartotta fontosnak a nők alkotó jelenlétét irodalmunkban), de jónak látta leszögezni:

²² Uo., 63.

²³ Uo., 96.

„De ugyanis ha Hazánk fiai mindenre alkalmadtosak, bizonyára Leányai is olyvak lesznek, tsak akarják”²⁴

Fábián Julianna költői mestermunkájának elkészültével Gvadányi joggal érezhette megelégedettnek magát, s nemcsak a művel (amely, mint állította olykor, s alighanem csak neki, „virgiliusi erővel” szól), hanem azzal a fejleménnyel kapcsolatban is, hogy pártfogoltjai (hiszen már többen vannak!) kisebbfajta divatot kavartak:

Több asszonyság is titeket követnek,
Utánnatok Parnász hegyére sietnek,

Ujfalvi Krisztina s vele Vaji Klára
Huszár Erzsébet is és Veszprémi Sára.²⁵

E Parnasszus felé lépkedő kis csapat tagjai ha el is akadtak útközben, végül is – Gvadányi és költőbarátai segítségével – szerény, de biztos – olykor talán mégis kissé túlzó – önértéktudatot alakítottak ki magukban: női mivoltuk és társadalmi helyzetük meghatározottságait tudatosítva és vállalva, az önmeghatározás és a véleménynyilvánítás illetékességével felruházottnak érezték magukat. S bár igazodtak, sőt – általában – odasimultak az irodalom férfiak megformálta kánonjaihoz, műveikben olykor egymástól is eltérő, sajátosan női szempontokat érvényesítettek és sajátosan női életérzéseket szólaltattak meg.

Elmondható, hogy a XVIII. század végi magyar irodalmi élet legradikálisabb – eszmei – modernizátorának köszönheti irodalmunk az első női elbeszélőt, az első árnyaltan ábrázolt nőalakot

²⁴ Gvadányi a mű Elő-Beszédében azt is hangsúlyozza, hogy, többek között, azért döntött a verses levelezés kiadása mellett, mert az ilyen munkák megismerése nyomán „... a’ külső Nemzetek, nem lesznek ezentúl olly bal vélekedésekbe, hogy a’ Magyar Szép Nem elégtelen volna jó nevelésnek fogyatozása miatt a Szép tudományokra, mert már most munkáikból látni fogják, hogy ha fel-nem múllyák talán is őket, de leg-alább egy köröm feketényit sem fognak nékiek engedni.”

²⁵ Uo., 139. (Fábián Juliannának még a „katasztrófa-költészet” terén is mutatkozott követője: Szűts Sára, aki 1802-ben állt elő *Debreceni nagy tűzvész* című verses művével.)

– a hagyományosság szilárd képviselőjének pedig – kis túlzással – a költőnk első csapatának kirajzását. Hogy az irodalomnak és a nőknek használt-e ez a támogató segítség, ez a kivételező jóindulat, arról akkor is, később is megoszlottak a vélemények. Arany János az 1850-es, 60-as évek (dilettáns) költőnőiről szólva „Molnár Borbála vizenyős könyveivel”²⁶ példálózott, Jókai pedig – minden jel szerint – egy történeti tárgyú regényéhez forrásmunkának használta Fábián Julianna Gvadányi irányításával írott művét.²⁷

Ez a kettősség jól példázza a XIX. századi magyar nőírók helyzetét-szerepét is: esztétikai mérce alá állítva többnyire kicsinek, de az élet tényei iránt érdeklődők szemében – éppen sajátos nézőpontjuk: naivitásuk miatt – nem minden önérték nélkül valónak bizonyultak.

²⁶ „Nálunk a líra női ujjakon, ha adott is kellemes hangokat: egy Iduna, Ferenczi Teréz például vékony füzetben hagyta ránk szelleme jobb részét, csak Molnár Borbála vizenyős, elbeszélései duzzadnak tenyérynyi kötetté.” *Arany János válogatott művei III.*, kiad. KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária, Bp. 1975., 737.

²⁷ *Az eláthozott család* (1858) című regényébe (amelyben az 1763-i nagy komáromi földrengés eseményeit idézte föl) a Fábián Julianna által megverselt jeleneteket is beépítette. Legszembetűnőbb az azonosság a hívekkel teli tempom romba dőlésének rajzában.

Zentai Mária

TANÚLT FÜLEK ÉS
RONGYON GYÚLT MUNKÁK
(Csokonai dévajságairól és
megítéltetésükről)

Az 1790-es években a magyar felvilágosodás írói kizárták irodalom- és művelődésfogalmukból, a nemzet csinosítását célul tűző programjukból az irodalom-alattinak tartott műfajok és írói magatartásformák, általában a populáris regiszter megnyilvánulásait:

Távozz, a tanúlt füleknek rongyon gyúlt rongy munkád árt,
Ne tedd összeve Éneissel, ne a nyomorúlt Kádárt.

Tempefői igaza biztos tudatában így tessékelt ki Csikorgót és vele az alkalmi rögtönzéseket, a ponyvát és a régi magyar irodalom közköltészetévé vált darabjait is a poétai világból... Évtizedek múlva majd Csikorgó kedves olvasmányai, Árgirus és Tündér Ilona szemétből értékes nyersanyaggá lényegülnek át Vörösmarty és Arany költészetében, Toldy Ferenc irodalomszemléletében. De Csokonai saját korában sem volt a programhoz hasonló szigorúságú az *írói gyakorlat*. Csikorgó költői érdeklődésének bizonyos irányai, így az udvarló-köszöntő alkalmi versek, a Leib-poétaság termékei, valamint mindaz, amiről Csikorgóval elmondható lenne: „*Maguk írták a gyöngy Múzsák boros fővel Priápnál*” – igen karakterisztikus szólamot képeznek Csokonai hangnemben-stílusban kivételesen gazdag és sokoldalú költészetében, dacára annak, hogy mindez nem illett a Tempefői figurájával jelképezhető felvilágosult irodalmi programjába. Ahogyan Horváth János

szemléletesen fogalmazott: „Belül a »csinos kultúra« kertje, a kerítésen kívül erőteljes dudvák”.¹

A *kultúra és dudvák* gondos elkülönítése az életműben lényegében máig élő irodalomtörténeti gyakorlat. A szakirodalom vagy Horváth Jánoshoz hasonlóan esztétikailag alacsony értékűnek és így bizvást mellőzhetőnek tekinti a Toldy Ferenc kifejezésével élve „*dévaj*” Csokonai verseket (maga Toldy is erre adott példát, amikor e műveket egyszerűen kihagyta kiadásából), vagy a költő bizonytalan ízlésével és kollégiumi környezetével magyarázza (ennek az érvelésnek az őstípusa Kölcsey kritikája), vagy bagatellizálja, vagy (kivételesen) az álszentséget és képmutatást pukkasztó gesztust lát bennük.² A szerzők tudomásul veszik ugyan Csokonai szabadszájúságát, de ezeket a műveit *rendre kihagyják a részletes elemzésre-értelmezésre méltatott szövegek közül*, vagyis hallgatólagos közmegegyezéssel nem tekintik őket a reprezentatív életmű részének. Julow Viktor pl. bemutat néhány részletet *A pendelbergai vár formája és megvétele* című versből, de sietve megjegyzi: „... persze csak a legenyhébb részekből idézünk”.³ Priaposz ihletését kissé tágasabban értve nemcsak az erotikum testiesebb megnyilvánulásai kerülnek a problematikus körbe, hanem mindaz, amit Sinkó Ervin így jellemezett: „Csokonai még úgy ír az ember fiziológiai funkcióiról s egyáltalán az emberi testiségről, hogy ezzel tilalmasat követ el, hivatalos szabályt sért és épp ez az, amiért ő maga is élvezi.”⁴

¹ HORVÁTH János: *Csokonai. Csokonai költői-barátai, Földi és Fazekas*, Bp. 1936., 26.

² Néhány példa: „Alig van Csokonainak olyan verse, amelyben valami faragatlanság, valami rossz szó, valami neveletlen hasonlat meg nem bántaná az embert.” (SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp. 1943., 252.) „A garabonciás Csokonai obszcenitásaival vakmerően szemébe köp egy hajmeresztően képmutató társadalomnak.” (JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Debrecen 1991., Második, változatlan szövegű kiadás, 33.) „Az istenek osztozása és különösen a *Békaegérhartz* jellegzetesen keveri a kulturális-irodalmi értékű hazafiság eszméit a diákhumor (időnként némileg alpári) viccelődésével.” (DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, 1993., 104.)

³ JULOW V., i. m. 32.

⁴ SINKÓ Ervin, *Csokonai életműve*, Novi Sad, 1965., 48.

Vajon csak hivatalos szabályra és tilalomra, a cenzúra működésére kell-e gondolnunk? Norbert Elias szerint „A civilizálódásnak az a kimenetele, hogy valamennyi testi funkció egyre erőteljesebben és teljesebben az intimitás szférájába kerül át, meghatározott enklávéba záródik, és „zárt ajtók mögé” utaltatik. ... láttuk, miként terhelnek mindezekre a funkciókra fokozatosan olyan szociális eredetű szégyen- és feszélyezettségérzeteket, hogy egy sor szabály és tilalom egyre jobban korlátozza már azt is, hogy társaságban akár csak beszéljenek is róla.”⁵ Elias nem foglalkozik külön azzal, hogy hogyan érvényesül ez a folyamat az irodalomban, de kutatásai szerint kb. a XVIII. század végére alakul ki az intim és a nyilvános tevékenységek körének éles elkülönülése, és ennek vetületeként a „hallgatás tilalma” az életből kiiktathatatlan biológiai funkciók és a szexualitás területein. *Éppen akkorra* záródnak tehát a lélektani ajtók, amikor a másfelől kialakulnak a modern polgári nyilvánosság szokásrendszerei és intézményei⁶, amelyeknek a működésében következőképpen már nincs helye a testiségről való beszédnek. „Tilalmak” és „hajmeresztően képmutató társadalom” ténylegesen létezik Csokonai körül, de nemcsak a hivatalos cenzúra és a hipokrizis sajátosan magyar, későfeudális XVIII. század végi megnyilatkozásait szemlélhetjük bennük, hanem sokkal általánosabb és egyetemesebb társadalomlélektani jelenségeket.

A XVIII. század közköltészetének, populáris regiszterének a kéziratossága, sőt részben a nyomtatott anyag tanúsága szerint is szerves és tetemes része volt igen szabad szájú; Csokonai és kortársai közül sokan, így Ányos Pál, Pálóczi Horváth Ádám, Verseggy Ferenc, Gvadányi József szép számú dévaj, alpári, trágár, vulgáris, szabad szájú (stb., a jelzők köre bővíthető) művet írtak. E művek sorsa változatosan alakult: nagyobb részük kéziratban maradt vagy megsemmisült (Verseggy, Horváth, Ányos); bizonyos hányadukat kisebb kihagyásokkal vagy itt-ott átírva ki lehetett adni (vö. Csokonai *Ódái* között a *Dorottya kínjai* vagy az

⁵ Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata*, Bp. 1987., 349–350., (első kiadás: 1939.).

⁶ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp. 1971. (első kiadás: 1962.).

Egy fiatal házasulandónak habozása); sőt, a későbbi ízlésnormák szerint gondolkodó szövegkiadó filológust erősen próbára tevő, nagyon durvának minősülő szövegek is megjelentek nyomtatásban (vö. Gvadányi: *Pöstyényi förödés, Rontó Pál*). Azt hiszem, nemcsak a korszak nyomdászegénysége, az írók pénztelensége és az egyenetlen szigorúságú cenzúraviszonyok mutatkoznak meg ebben a vegyes képben, hanem az átmenet bizonytalansága is. A századforduló után ugyanis viszonylag gyorsan egységesül a nyilvánosságra kerülés szempontjából változatos összkép.

Az irodalmi élet meghatározó személyiségei, Kazinczy, majd Kölcsey és Berzsényi is szigorúan kizárnak saját költői gyakorlatukból és elméleti nézeteikből egyaránt minden „közönséges” ihletet – nem függetlenül a német neoklasszicizmus, különösen Schiller idealizmusának hatásától, mint arra Csetri Lajos figyelmeztetett. (A német idealizmus összetevői között viszont valószínűleg ugyanúgy jelen van a becsukódó ajtók civilizációtörténeti jelensége, mint nálunk.) Közismertek Kazinczynak a „mindennapit” a művészetekből kiutasító megjegyzései vagy Kölcsey Csokonai-kritikájában a „pöbelhaft” tónus bírálata, illetve a *Dorottyát*, a *Batrachomiomachiát* és a *Crimen raptust* érintő felháborodása: „Szükség-e leereszkednünk a priapeáknak alacsonyságokra, hogy nevetőket találjunk?”⁷ (Ehhez persze szükséges, hogy Kölcsey maga is ismerje a *kézírtos Crimen raptust*, amely egyébként a *Békaegérharccal* és a *Militat omnis amanssal* együtt Csokonai legsűrűbben másolt művei közé tartozott.) Berzsényi viszont éppen Kölcseynek *A jegyváltó* című versét elemezve fedezi föl az esetleges priaposzi jelentés veszélyes lehetőségét: „Vagy tán a lány karok és bő hullámok Armidáé? De úgy a lány karokon és bő hullámokon fekünni és merengeni mi volna egyéb, mint a legáltalibb actusnak legprózaibb ideálja?”⁸ Néhány évvel később pedig *A két szomszédvár* költőjét marasztalja el Tihamér lóaldozat-jelene miatt: „De megjegyzem itt még azt, hogy a költészet lelki világában az evés-ivás általában helytelen, s csak a legprózaibb

⁷ Kölcsey Ferenc összes művei. Költemények, Bp. 1960., 411.

⁸ BERZSENYI Dániel, *Észrevételek Kölcsey recenziójára*, in *Berzsényi Dániel Összes Művei*, Bp. 1978., 211.

jelenetekben tűrhető el. Mert a maga lelkiségét érző ember nemcsak szépet nem lát testi szükségében, de azokat, mint állatiaságokat, minden lehető módon takarja még a testi világban is; a lelkiben pedig annál inkább csak lelkeket szeret látni, nem pedig testi szükségüket eláruló evő-ivó állatokat.”⁹ Világos beszéd, Elias okfejtéseinek bizonyító anyaga működés közben látható benne. A tilalmak nemcsak kialakultak, de bensővé, önkéntessé váltak.

Berzsenyi már a civilizációs tiltásokat, a csukott ajtókat érvényesítette a poézis világában, Csokonai és említett költőtársai viszont ugyanilyen alapossággal verselték meg mindazt, amire rácsukódtak az ajtók. Csokonai, Pálóczi Horváth és Verseghy műveiben inkább a priaposzi szféra túlsúlya figyelhető meg, míg Gvadányi az egyéb testi szükségeket részesítette előnyben.

Csokonai dévajságait közelebről vizsgálva azt találjuk, hogy legtöbbször használt leleménye ősrégi toposzon alapul: a *fegyver-csata-ostrom* „nem tulajdon jegyzésében” vett értelmezésén. Más ötleteket csak röviden vet föl a *Konstancinápoly* (írópenna és ázsiai pergamenek), a *Dorottya kínjai* (a tűzoltók vízipuskája) és a *Pendelberga vége* (akadémia és diákok). A fegyver-csata-ostrom együttest (vagy valamely elemét) részletezi és sok variációban alaposan kidolgozza viszont *Az istenek osztózása*, a *Békaegérharc*, *A pendelbergai vár formájáról és megvételéről*, a *Militat omnis amans*, *Az aranysújtásos nadrág* és nem utolsósorban a *Dorottya*, amelyről 1802-ben a komáromi cenzor úgy vélte, hogy benne „motskos expressiók is találtak”, a nagyváradi nyomtatásra felügyelő Illei Takács Károly pedig baráti szívésségből maga is vállalkozott volna a megigazítására: „Én ugyan úgy kicorrigálnám a benne lévő némely tisztátalanságoktól, h(ogy) még csak egy sor sem maradna ki.”¹⁰ Csokonai ragaszkodása a testi szerelem harcias metaforáihoz azt is jelenti, hogy a lehetséges képek sokaságából meglehetősen egysíkúan válogat, különösen ha arra gondolunk, hogy például az antik Priapaeákat elemző kutatók

⁹ BDÖM. 266.

¹⁰ Idézi VARGHA Balázs, *Csokonai verseinek első kiadásai*, Bp. 1974., 21.

szerint nemigen akad a természeti és a tárgyi környezetnek olyan darabja, amelyet ne lehetett volna erre a célra fölhasználni.¹¹

Nem véletlenül említtem az antik példát. Nyilvánvaló, hogy a diákhumor és a XVIII. század Pálóczi Horváth Gyűjteményében is jelen lévő népi-népies-népszerű dévajságai, vénasszonycsúfolói, leánykatalógusai stb. mellett, amelyekben bizvást feltételezhetjük a későközépkor bahtyini értelmű karneváli világszemléletének továbbélését, Csokonai és költőkortársai másik fő ihlet-, ötlet- és példaadó forrása az antik erotikus irodalom lehetett. Ne feledjük, hogy a klasszikus műveltségű Kölcsey nagy felháborodásában is *pontosan tudta*, mi a priapaea; Csokonai egyik legdévajabb versének, a *Militat omnis amans*nak Ovidiustól származik a címe; ilyen jellegű műveiben (nemcsak a *Békaegérharcban* és *Az istenek osztozásában*) és a hozzájuk írott magyarázó jegyzetanyagban sok az antik irodalmi-mitológiai utalás. Megerősítést kaphatott Csokonai esetleg a klasszikus mitológia alakjait és történeteit a „niederkomisch” szférájában feldolgozó németektől, de nemcsak Blumauer jöhet számításba, hanem az ún. románcírók is, Gleim, J. F. Löwen, David Schiebeler. Verseikről Heinrich Gusztáv sommás XIX. századi véleménye így hangzott: „...költői-etlen, ízléstelen, rendesen tréfásan parodizáló, sokszor piszkos rímelés volt, mely mint ilyen voltaképpen az irodalom körén kívül esett”.¹² Voltaképpen viszont G. A. Bürger is pontosan ezt a gyakorlatot folytatta a *Crimen raptussal*. Nem tudom, hogy Csokonai ismerte-e Bürgeren kívül másoknak a tollából is e parodisztikusan–priapikusán mitologizáló versfajta, de kizárni nem merném a lehetőséget (Eschenburg gyűjteményében szerepel némelyik románcszerző, de kevésbé dévaj művével).

Csokonai leggyakrabban alkalmazott várostrom-álarcú priapaeái a metamorfózis poétikai eszköztárát aknázzák ki; a leghosszabb, *A pendelbergai vár formájáról és megvételéről* című ezen túl erősen allegorizál is.

¹¹ Vö. SZEPEs Erika, *Carmina Priapaea*, in *A szerelem kertjében*, szerk. HOP-PÁL Mihály és SZEPEs Erika, Bp. 1987.

¹² HEINRICH Gusztáv, *Német balladák és románcok*, Bp. 1886.

Az eredeti ovidiusi alakoknak nem szokásuk várrá vagy városá változni, de a kései ovidizáló költői gyakorlat ismeri ezt a metamorfózis-típust is. Szörényi László éppen a XVIII. századi latin nyelvű jezsuita honfoglalási eposzok körében mutat be ilyen példákat. Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* (1716) című eposzában az ország maga is egy isteni származású szűz, Hunna metamorfózisából jön létre. Magyarország földje Hunna teste; Pozsony vára pedig Hunna fátylának eltévedt és átváltozott öre, Pisonia nimfa: „Feje vár, teste város, keze-lába négy torony”.¹³ A tudós jezsuita szerző természetesen nem részletezi tovább a női testrészek és a város összefüggését, csak a metamorfózis első részét, az átváltozás okát és történetét írja meg. Csokonai *Pendelbergája* és rokonai viszont mintegy a metamorfózis végeredményének alapos megvilágítását tartják feladatuknak, különös figyelmet szentelve néhány fontos városrésznek. Ez az ovidiusi szerkezet második része: Ovidius is elmondja, miből mi lett és hogyan működik tovább. A téma szelídebb változata valószínűleg a *Debreceni Magyar Psyché* tréfás lakodalmi újságában jelenik meg először, ahol a házasság mint „Mädchendorf” bevetele szerepel. Maga a *Pendelberga* címének megfelelően a fellegvárat leíró, és a hősi várostromot elbeszélő részre oszlik. Az elsőbe ékelődik be epizódként, a várvívási előkészületekhez képest külső nézőpontként a morális „mord lélek” megjelenése és figyelmeztetése a káros egészségügyi következményekre. A fellegvártól elbűvölt költő alaposan lehordja illetlen szókimondása miatt a mord lelket, és ezzel el is hallgattatja, véget vetve az epizódnak:

Hát még a hasmenés! Hallgass szette-vette,
Csak a rossz kakálást hogy elő nem vette.
Ezen a mord lélek igen megpirúla...

A váltakozó hadiszerencsével folyó várvívást Csokonainál egyébként ritkán előforduló allegorizálás színezi, Szemérem, Kivánság és Állhatatlanság tanácsosnék és Indulat lakosok szerepeltetésével.

¹³ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp. 1993., IX. fejezet, 74.

A Militat omnis amans... a *Pendelbergánál* egyszerűbb szerkezetű, de két részletével is megerősíti a metamorfózisról korábban mondottakat. Az egyikben a kapituláció után elvonul az ostromló:

A szűz Komáromot mihelyt így megvettem,
A vízi városnak kulcsát félretettem.

A másik pedig antik utalás:

Ha a nagy Ulysses Trója fala mellett
A Pallás várából kifolyó vizellett
Al-lyukán bémenni hajdan nem szégyenlett,
Mert vitézkedni olyan helyen kellett,
Én is azt kikérem katona létemre...

Csokonai itt annak a Plutarkhosznál föllelhető történetnek ad metaforikus–priapikus jelentést, mely szerint Odüsszeusz és Diomédész Trója szennyvízcsatornáján keresztül közlekedett, amikor ellopták a Palládiumot.

Ugyanez a történet tűnik föl a *Dorottyában*, amelyben a csatajelenet (különösen Bordács és Belinda, illetve Chlóris és Vintze esete) és a szolgák közötti csetepaté nem hagy ugyan kétséget a háborúság való természetét illetően, de egyenes utalás látszólag nem történik *Pendelberga* fellegrárára. Kisebb kihagyásokkal ki is nyomtatták ezt a részt, nyilván elkerülte a figyelmet, hogy miféle börtönbe is vetették a dámák Karnevált. Az első kiadás faksimiléjét idézem:

Be is tsukták ötet kemény áristomba,
A melly olly keserves fogház és kaloda,
Hogy a Napfény soha bé nem süthet oda.
Erős, és kemény az asszonyok fogsága,
Nehéz az embernek onnét szabadsága.
Olly hely mint a midón Ulissz hajdanában
A palládiumért bémene Trójába. –
Mégis mennyi tsínos Urak s Böltsek vannak,
A kik e fogságba víg szívvel rohannak.

Csokonai és a többiek dévajsaiban én egy jelképes irodalmi habeas corpus elv érvényesülését látom. Miközben a civilizációs folyamat eredményeképp éppen az ő korukban interiorizálódik a csukott ajtók régóta épülő normája nyelvben és irodalmi ízlésben egyaránt, ők még priapikus és egyéb durvaságaikkal arra emlékeztetik az ezt a tényt nyilvánosan egyre kevésbé elismerő közönységet: van tested.

Amikor keletkeztek ezek a művek, még nem minősültek olyan végletesen irodalmon kívülinek–alattinak, mint később, a csukott ajtók korában. A XIX. században létrejövő, saját játékszabályait kialakító, intézményesülő professzionális irodalomtörténetírás tudományos szempontból mellőzhetőnek, sőt mellőzendőnek tekintette őket. Mi ennek az irodalomtudománynak az örökösei vagyunk, Csokonai életműve az elemzések–értelmezések komoly fényében ezért olyan, mintha beteljesedett volna rajta az a sajnálatos végzet, amelyet a dámák Karneválnak szántak: „Maga hóhér által tsonkán eresztessék” (így a kicorrigált első kiadás, de eredetileg világosabb volt a hóhérnak adott utasítás). Karnevál szerencsésen megmenekült; a dévaj versek is megérdemlik, hogy az életmű szerves részeinek kijáró, az eddigieknél nagyobb figyelemmel forduljunk feléjük.

Szajbély Mihály

KÖLTÉSZET ÉS PRÓZA VISZONYA
CSOKONAI VITÉZ
POÉTIKÁJÁBAN ÉS SZÉPÍRÓI
KÍSÉRLETEIBEN

„Vannak szókapcsolatok, fordulatok, szavak és beszédmódok, amelyeket a prózai előadással szemben a vers számára tartunk fenn. Amennyiben olyan beszédben alkalmazzuk őket, amelyből hiányzik a versmérték és a metrum, akkor költői prózáról beszélünk; viszont ha hiába keressük őket a verses előadásban, akkor azt prózainak nevezzük” – fogalmazott Sulzer híres szótára 1777-es kiadásának második kötetében.¹ Az első mondat költészet és próza merev, formai kritériumok alapján történő szétválasztására, a második a kettő közötti átjárhatóság elismerésére utal.

E sajátos megfogalmazás jól kifejezi a próza átmeneti helyzetét a XVIII. század második felének irodalomszemléletében.

A tradicionális, örök normákat érvényesíteni igyekvő XVIII. századi műfajelméleti rendszerek a költészetet formája, tartalma és hatása szempontjából egyaránt szigorúan elválasztották a prózától. Velük szemben a század közepétől kezdve fokozatosan teret nyert a historizáló szemléletmód, mely az örök normákkal szemben az éppen adott (de történetileg folyamatosan változó) körülmények meghatározó voltát hangsúlyozta, s miközben igyekezett a tradicionális kánonból hiányzó műfajokat legitimálni, hozzálátott a költészet és a próza közötti fal lebontásához is.²

¹ J. G. SULZER, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, Biel, 1777., II., 460.

² K. SCHERPE, *Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder*, Stuttgart, 1968.

Valójában persze nem új gondolat ez. Sulzer lexikonának *Ge-dichte* címszavában Du Bos *Reflexions sur la Poesie et sur la Peinture* című 1719-es munkáját idézve jelenti ki, hogy nem a versszak és a rím teszi a költőt, hanem a költői nyelv, Du Bos viszont Horatiusra hivatkozik e véleménye megformálásakor³. Klaus Scherpe szerint német földön Johann Adolf Schlegel volt az első, akinél megtörtént a kötetlen beszéd költői kifejezőeszközként való elismerése. A francia Batteux normatív műfajelméleti rendszerének összefoglalása és részletekbe menő kommentálása (vitatása) során a költészet és a próza közé egy harmadik formát iktatott 1851-ben megjelent könyvében: a prózai költészetet (prosaïsche Dichtkunst), mely egyesíti magában a tiszta költészet és az egyszerű próza előnyeit⁴. Alfred Anger minderről tipikus rokokó jelenségként beszél⁵, és nem is joggal; ha meggondoljuk, alig akad olyan rokokó mű, amelyben ne találhatnánk rá a műfaj-és stíluszint-keveredés valamiféle jeleire. Ugyanakkor hiba lenne minden esetben a rokokóra gyanakodni akkor, amikor ilyen jelenségekre akadunk a XVIII. század tanulmányozása során, inkább a rokokó helyezkedik bele a tradicionális műfaji rendszer feloldódásának általánosan tapasztalható folyamatába.

A kötetlen beszéd költői kifejezőeszközként való elismerése egyébként csak lassan és sok fenntartással vált általánossá a kor irodalomszemléletében. Eschenburg például *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* című munkájának 1789-es kiadásában⁶ a prózai műfajokat nem a poétika, hanem a retorika keretei között tárgyalja; így kerül a regény a biográfia és a történetírás közé. Eschenburg persze már maga is érzi ennek a megoldásnak a vitatható voltát. A műfajról szóló fejezet bevezető mondataiban jelzi, hogy általában ugyan a prózára jellemző retorikai szabályok érvényesek a fikcionális próza esetében is, megfelelő módosításokkal azonban figyelembe kell venni a verses epikára érvényes, korábban a poétika keretei között tárgyalt

³ SULZER, i. m., I., 581.

⁴ SCHERPE, i. m., 195–196.

⁵ *Literarisches Rokoko*, Stuttgart, 1967., 48–50.

⁶ *Neue, umgearbeitete Ausgabe*, Berlin/Stettin, 1789.

elvárásokat.⁷ Sulzer először idézett lexikoncikkében maga is említi a költői próza elismerése körüli, hosszú ideig tartó vitákat, majd hozzáteszi, hogy ezek Gessner fellépése nyomán végérvényesen lezárultak. Ma már senki sem húzódozik attól, hogy „a mi Gessnerünket, akinek munkái csaknem kizárólagosan prózában íródtak, a költők közé számlálja” – mondja Sulzer. Mégis megjegyzi, hogy még a legszebb költői prózából is hiányzik valami, s e hiány annál inkább érezhető, minél költőibb a próza.

Csokonai életművében több nyomát is találjuk a gessneri típusú költői próza iránti érdeklődésnek. A költészetet a verses formával azonosító, közkeletű nézettel a svájci író példájára hivatkozva száll szembe *A magyar verscsinálásról közönségesen* című tanulmányának első, terjedelmes lábjegyzetében: „A szép lélek munkáját, ha a vers nem nagyon csiklándoztatja a füleket, a gondatlanok megvetik; az együgyűeknek pedig, csak fülöknek kénye szerént zörögjön a rythmus, a Helicon remekének ítélik. – Lehet poesis vers nélkül, van is. A Gessner idylliumi, azért, hogy versben nincsenek, az emberi elmének legszebb szüleményi a poesisban; noha meg kell vallani, hogy van őbenne a szóknak és sententiáknak némimemű titkos kimérséklése, folyása és hármóniája, a mely talán még a legszebb verseknél is lágyabban igézi meg a füleket, és amelyet ama finom ízlésű magyar fordító elért, ha meg nem haladott.”⁸ Hasonló megfogalmazásokkal persze ez idő tájt már gyakran lehet találkozni másoknál is. „(...) lehet valaki valóságos jó poéta, ha szintén egy verset nem tud-is írni” – jelentette ki például a debreceni kollégiumi poézis-tanára, Kováts József, aki többek között éppen Csokonait igyekezett bevezetni a költészet mesterségébe.⁹ Leírta ugyanezt Kármán *A nemzet csinosodásában*, és egymással váltott leveleikben gyakran fejtették ki a nézeteiket kötött és kötetlen beszéd viszonyáról író társaik is. Édes Gergely versei kapcsán Aranka György fogalmazta meg róla a véleményét, Batsányi János és Pálóczi Horváth

⁷ ESCHENBURG, i. m. 335–36.

⁸ *Csokonai Vitéz Mihály Összes művei*, Bevezetéssel ellátva kiadta HARSÁNYI István és GULYÁS József, II. 517.

⁹ In *Magyar Éneis, avagy...*, Komárom 1799.

Ádám több levelet szánt a kérdés megvitatásának¹⁰, Kazinczy pedig éppen Csokonai küldeményére válaszolva vetette papírra a következő sorokat: „Az Ur versei igen kedvesen folynak, 's az ideák nemesek és nem földszint csúszók. Ez pedig maga is poézist teszen, ha a' szavak prosában íródnak is. Hány Poetánk van az Istenekért! a' kiknek minden munkájok cadentiás prósa, és sermo merus!!”¹¹

Szauder József kritikátörténeti tanulmányában számos további példát felsorakoztatva bizonyítja, hogy az idézett gondolat a francia *Querelles*-ek XVIII. századi eleji utóhullámain keresztül egészen az antikvitásig vezethető vissza.¹² A régi gyökerek feltárása mellett azonban arra is utal, hogy a közhely „XVIII. század végén történt elhangzása miatt is valami olyan mellékértelmet kap, mely mégiscsak eltéríti eredeti, XVIII. század eleji arisztoteliánus jelentésétől.”¹³ Úgy gondolom, Csokonai esetében is az utóbbiról lehet szó; ezért Szaudernek azzal a nézetével, amely a debreceni poéta életművében ugyanazon téma prózai és verses kidolgozása mögött csupán az iskolai propositiós verselés hatását látja és viszonyukat lényegében az ideáció-produkció klasszicista kettősségének jegyében írja le, már nem tudok egyetérteni.¹⁴

Számomra úgy tűnik ugyanis, hogy Csokonai a prózát elméletben és gyakorlatban egyaránt igyekezett a költészet rangjára emelni. Imént idézett sorai arra utalnak persze, hogy a próza legitimálásánál nem regényre gondolt, hanem az annak idején egész Európában divatos, rokokó-szentimentális idillre; ilyen irányú érdeklődésének pedig kollégiumi fordítás-kísérletei idejéből maradtak fenn az első nyomai. Szilágyi Ferenc az *Amintásról*, Tasso verses pásztorjátékának 1794 táján kötetlen beszédben készült fordításáról meg is jegyzi, hogy az gessneri költői prózá-

¹⁰ Ld. Figyelő I., 177–182.; Figyelő XVIII. 105–109. E források értelmezésével részletesebben foglalkoztam *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában* című kandidátusi értekezésemben (Szeged, 1985., 41–48. – kézirat).

¹¹ *Csokonai emlékek*, szerk. VARGHA Balázs, Bp. 1960., 467.

¹² *Csokonai poétikájához*, in uó., *Az Éj és a csillagok*, Bp. 1980., 341–344.

¹³ I. m., 344.

¹⁴ *Az iskolás klasszicizmus*, in uo., 49–53.

ban íródott, minden bizonnyal a Kazinczy által néhány évvel korábban kiadott *Idylliumok* hatása alatt.¹⁵ Hasonló jellegű kísérletekkel azonban már korábban is találkozhatunk a fiatal Csokonai munkái között. Gondolok elsősorban az Eschenburg-féle antológiában talált francia és olasz versek prózafordításaira, közülük is mindenekelőtt a Metastasio nyomán készült átiratokra. Ezeket ugyan Szauder József¹⁶ (és az ő nyomán a kritikai kiadás is¹⁷) egyszerű nyersfordításoknak tekintette, azaz a későbbi verses formát, a produkciót előkészítő ideációnak, a helyzet azonban véleményem szerint korántsem ilyen egyszerű. Megfontolásra késztet mindjárt az a tény, hogy más olasz költőket Csokonai ugyanebben az időben, minden előkészület nélkül, egyenesen versben fordított. A kritikai kiadás első kötetében¹⁸ Szilágyi Ferenc részletesen ismerteti azt a korai, 1793 tájáról származó munkafüzetet, amely ezeket az átültetéseket megőrizte számmunkra, majd *A' Távollétel* kapcsán egyértelműen kijelenti: a fordítások többszörös javításai „azt mutatják, hogy mindjárt e kéziratok kötet lapjain készültek.”¹⁹ Különösen figyelemre méltó, hogy egyenesen versbe tette át Lemene igen bonyolult formában íródott költeményét is. Igaz, ennek Kazinczy korábban már elkészítette és *Orpheus*ában közzé is tette prózai fordítását. De a széphalmi mester némileg szabad átültetését Csokonai aligha puskának használta, inkább versenyre igyekezett kelni vele: ezúttal (máskor nem feltétlenül!) tartalmilag és formailag egyaránt különös pontossággal, és a hiányzó trocheusoktól eltekintve teljes sikerrel igyekezett követni az eredelit.²⁰ Feltűnő viszont, hogy az

¹⁵ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 3., 1794–1796.*, sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1992. (a következőkben: Krit. Kiad. 3.), 329.

¹⁶ *Csokonai és Metastasio, valamint Szerellem és rokokó (Lira és aranykori szigete: „A csókok”),* in i. m., 141–223.

¹⁷ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 2., 1791–1793.*, sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1988. (a következőkben: Krit. Kiad. 2.), 149.

¹⁸ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 1., 1785–1790.*, sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1975. (a következőkben: Krit. Kiad. 1.), 141–142.

¹⁹ Krit. Kiad. 2., 617.

²⁰ Krit. Kiad. 2., 631.

ekkor készült verses fordítások között nincsen Metastasio. Lehet, hogy Csokonai az ő verseit egyenesen a költői próza próbálgatására tartotta alkalmasnak?²¹ Igaz, amikor Csokonai 1795-ben katalogizálta munkáit, a Metastasióból készült prózai fordítások mellett ott áll a *kitsinálni* megjegyzés²², melyet Szauder *versbe szedni*-ként értelmezett. Ez azonban korántsem olyan egyértelmű, hiszen Szauder korábban maga is felhívta a figyelmet arra, hogy a prózafordítások itt-ott nyersek²³, és a minden valószínűség szerint a német *ausmachen*ből magyarított szó idevágó jelentése egyszerűen *befejezni*, ami utalhat a prózai változat végső kidolgozására is. Kérdésként vetődik fel továbbá, hogy ha a *kitsinálni* verses formára hozást jelent, akkor ugyanebben a jegyzékben A *szökevény Ámor* című Tasso-fordítás mellett miért a *Versbe szedni* megjegyzés áll? Jelentheti persze mindkettő ugyanazt, pontosabban a *kitsinálni* tágabb jelentéskörébe beleférhet a *versbe szedni* is. Egyáltalán, akár külön tanulmányban lehetne eltöprengeni azon, hogy mit is jelentenek, ill. jelentésükben mennyire térnek el egymástól Csokonainak ugyanebben a jegyzékben olvasható különböző megjegyzései: *igazítani*, *megigazítani*, *revideálni*, *kitsinálni*, sőt egy helyen *letsinálni* – utóbbi, gondolom, *abmachen* értelemben.

A szöfejtésekbe való belebocsátkozás helyett azonban inkább sietve jelzem: tudatában vagyok annak a ténynek, hogy Csokonai prózai fordításainak egy részét versben is megformálta²⁴. Ez azonban egyáltalán nem törvényszerűen jelenti azt, hogy a prózai formát eleve csupán nyersanyagként tekintette volna. Tasso imént már említett, prózában fordított *Amintását* például ugyan-

²¹ A kritikai kiadás első három kötetét áttekintve egyetlen kivételként a verses formában fennmaradt *Az Elmenetelt* említhetném – ezt az átültetést azonban Szauder későbbre teszi, és az a tény, hogy Metastasiót a pályakezdő Csokonai egyébként mindig prózában fordította, a kritikai kiadás állásfoglalásával szemben az ő véleményét látszik alátámasztani. Vö. Krit. Kiad. 2., 671.

²² Krit. Kiad. 1., 213.

²³ SZAUDER J., i. m., 191.

²⁴ Vö. Krit. Kiad. 1., 150.; Krit. Kiad. 2., 606.; Krit. Kiad. 3., 251., 527.; *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Bp. 1990. (a következőkben: Krit. Kiad. Széppróza), 254., 266., 281.

ezen jegyzék tanúbizonysága szerint csak igazítani akarta, míg *A szökevény Amor* mellett, mely egyébként a Tasso-mű epilógusa, a *versbe szedni* megjegyzés áll.²⁵ Úgy tűnik tehát, Csokonai tudatosan kísérletezett költői próza létrehozásával, s próbálkozásaihoz logikusan tartozott hozzá az is, hogy ugyanazt az anyagot versben is, prózában is feldolgozta. Korai prózai fordításainak egy-egy részletét²⁶ egyébként beültette későbbi prózai munkájának, *A csókoknak* a szövegébe, melynek kéziratára a költő édesanyja rájegyezte: fia e munkáját „arra való világos példának” szánta, „hogy a Poéta, ha verseket nem ír is, csakugyan poétai módon gondolkodik és ír. Minthogy a munka nintsen egészen elvégezve, nem tudom, fog-e tetszeni az olvasónak...” E sorokat Szauder József tanulmányából ismerem, aki számomra eléggé érthetetlen módon annak a feltételezésének az alátámasztására idézi őket, hogy Csokonai később versbe szándékozott foglalni munkáját.²⁷ Én egyébként a szöveg általa ugyancsak a lehetséges verses kidolgozás bizonyítékaként emlegetett, helyenkénti ritmikus lüktetését is inkább a költői prózával való kísérletezésnek tulajdonítottam, hasonlóan a jól felismerhető eposzi allúziókhöz.

Szauder Józsefnek persze az elmondottaktól függetlenül igaza lehet abban, hogy Csokonai életművében ideáció és produkció szétválasztásának számos példájára figyelhetünk fel – a prózai és a verses alkotások közötti viszony azonban nem tartozik ezek közé. *Csokonai és Metastasio* című tanulmányában egyébként Szauder maga észrevételezi, hogy a korai „nyersfordítások” nem csupán a későbbi versek megszületéséhez járultak hozzá, hanem Csokonai prózaírói stílusának alakulásához is.²⁸ A jelek szerint nem gondolt azonban arra, hogy az olasz poéta verseinek átültetése közben a debreceni diák magyar nyelvű költői próza létrehozásával kísérletezett volna. Könnyen lehet persze, hogy Csokonai bizonyos prózai átültetései eredetileg valóban nyersfordítások-

²⁵ Krit. Kiad. 1., 211.

²⁶ Vö. pl. Krit. Kiad. 2., 650.; Krit. Kiad. Széppróza, 295., 301.; SZAUDER J., i. m., 175.

²⁷ SZAUDER J., i. m., 216.

²⁸ SZAUDER J., i. m., 170.

nak készültek. Akár még azt is valószínűsíthetjük, hogy éppen a kétségtelenül nyögve-nyelve, gyakori szótárlapozgatások közepe-
pette készült első nyersfordításainak idején figyelt fel a költői
prózában rejlő lehetőségekre. A lényeg azonban mégiscsak az,
hogy felfigyelt rá, mégpedig meglehetősen korán, és a jelek sze-
rint tudatosan kezdett kísérletezni vele. A kor írói egyébként a
fordítást még gyakran az eredetivel való versenyre kelés lehetősé-
géeként, az imitatio aemulatio útján történő meghaladásaként
fogták fel.²⁹ Láttuk, Csokonai fontosnak tartotta megjegyezni
Kazinczy Gessner-átültetési kapcsán, hogy a finom ízlésű ma-
gyar fordító nem csupán elérte, hanem (úgy tűnik) meghaladta
az eredetit; a verses munkák költői prózába való átültetése pedig
már a kollégiumi diák számára is bizonyosan az aemulatio egyik
lehetőségét jelentette.

Az 1794 őszén, 95 tavaszán keletkezett³⁰ *A csókok* már átvezet
az érett Csokonaihoz, akit a költői prózában rejlő lehetőségek
élete végéig foglalkoztattak. *Amaryllis* című, Schraud Ferencné
emlékére 1803-ban megjelentetett halotti búcsúztatójának elő-
szavából kiderül, hogy tudatosan választotta a prózai idill formá-
ját: „Most szerentséltetem először Múzsámat a' pásztori Poesis-
ban. Kétséges voltam Elsőszülöttemnek szerentséje felől, és ezen
okon nem is bátorkodtam azt a' Versmértékkel megszorítani. –
Eredeti Magyar példa előttem nem volt, a' mellyet követésre
felvehettem volna. Mert a' Gr. Zrinyi Miklós' Violántillája, és a'
Faludi Ferentz' Pásztori Énekei sok magános szép Vonásaik
mellett is, durvábbak, mintsem őket a' Gessneri Században must-
rául lehetne felállítani. Ha ez az én első Próbám – nem Ménali
vadolajágkoszorút – hanem csak bátorító szíves biztatást nyerhet
is magának Magyarimtól: ösztön lesz nékem, hogy Lantomat
ollykor meghagyván ereszkedni, Zabszársípommal tanítsam ek-
hözni tölgyes erdeinket; és akkor talám – bizonyos tekintetben –
jussom lesz az Ardesi Pásztorral elmondani: Prima Syracosio –”³¹.

²⁹ SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, in It 1983., 139–158.

³⁰ Krit. Kiad. Széppróza, 343.

³¹ Krit. Kiad. Széppróza, 170.

A versmérték elhagyásának magyarázatából talán arra lehetne következtetni, hogy Csokonai érzékelt: a közönség érdeklődése immár a próza (regény) felé fordult. A lant megereszkedésére, a zabszársípra való utalás viszont annak a normatív poétikai nézetnek a még mindig élő voltára utal, mely szerint a próza értéktelenebb a költészetnél. Nehezen lenne kideríthető, hogy Csokonai maga igazán osztotta-e ezt a véleményt, vagy csak a kor elvárásai felé tett egy gesztust – a próza és vers megítélésének korabeli átmenetiségét azonban mindenképpen jól illusztrálják sorai. Érdekes továbbá, hogy elődeitől, Zrínyitől és Faluditól éppen durvaságuk miatt határolja el magát. Alfred Anger rokokóról szóló könyvében arról ír, hogy a XVIII. századi idill-költők már Gessner előtt igyekeztek elszakadni a vergiliusi eclogák természetellenesnek érzett ideálvilágától és közeledni próbáltak a theokritoszi természetességhez – ugyanakkor ódzkodtak a görög költő túlzott nyersességétől is³². A Herold/Wittenberg-féle német irodalomtörténet szerint pedig Gessner érdeme éppen az, hogy egyszerre volt képes az ideálvilág és a természetesség iránti igényt kielégíteni, s ezzel kivezetni az idillköltészetet a fikció és a realitás ellentétes követelményeinek a szorításából³³. Az *Amaryllis* bevezetőjében a gessneri századra hivatkozó Csokonai mintha ugyanerre készülne; ezt elérve jellemezhetné magát Vergiliussal *Prima Syracosió*ként. A hatodik ecloga költője ugyanis, aki mindig büszkén hangoztatta, hogy a görög pásztorköltészetet ő honosította meg a latin irodalomban, e szavakkal éppen a szicíliai Syracusae-ben működött Theokritoszra utal.³⁴

Végezetül hadd említsek még két példát Csokonainak a költői próza iránti érdeklődésére. Az elsőnek látszólag Lilla és Erdődy grófné, valójában ismét Csokonai édesanyja a főszereplője. Közismert, hogy a költő Erdődy grófnénak szóló verses ajánlással

³² ANGER, i. m., 63.

³³ Theo HEROLD–Hildegard WITTENBERG, *Aufklärung, Sturm und Drang. Geschichte der deutschen Literatur 1.*, Stuttgart, 1983., 80.

³⁴ Vö. *Publius Vergilius Maro Eclogái*, (Latinul és magyarul), fordította, bevezette és a jegyzeteket írta dr. VIETORISZ József, Bp. 1904., 52., 91.; *Vergilius Eclogái*, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta LAKATOS István, Bp. 1963., 37., 83.

nyitotta a Lilla-ciklust, és már Toldy Ferenc kiadása³⁵ óta beke-
rült a teljességre törekvő kiadásokba a költemény Gál László
jóvoltából fennmaradt prózai változata is. E szöveget azonban
mindeddig a verses kidolgozás prózai fogalmazványának tekin-
tették csupán és általában kételkedve fogadták Gálnak a ciklus
egészére vonatkozó megjegyzését: „A' dalok mellyek most versek-
be foglaltak: elsőben levél formában és folyóbeszédben valának
készítve, csinos írás modorban – egy csomóban öszve rakva:
mellyeket Csokonai Mihálynak halála után, ennek édes anyja
rész szerint fija utáni búsulása – rész szerént pedig azon félelme
miatt, hogy azon levelek másokat talán megbotránkozathatná-
nak, tűzbe vetett, 's megégetett.”³⁶ Az eddig elmondottak jegyében
én Szilágyi Ferencsel egyetértve³⁷ hajlamos lennék hitelesnek
tekinteni az idézett mondatokat, sőt (vele ellentétben) elhiszem
Gál Lászlónak azt is, hogy nem egyszerű fogalmazványok, hanem
csinos írásmodorú, autonóm prózai változatok égtek el abban a
bizonyos kályhában. Mindez egyébként a korábbi magyarázato-
kat kiegészítve még érthetőbbé teszi azt, hogy maga Csokonai
miért nevezte poétai románnak versciklusát.

Nem egyedül Csokonai a hőse a második példának sem, mel-
lette ott áll a kor mára meglehetősen (és nem érdemtelenül)
elfeledett költője, Horváth János is. Horváth 1797-ben jelentette
meg Veszprémben, a haza és a király védelmezőinek ajánlva *Vitéz
Kinizsi Pálnak Hamvai* című, meglehetősen döcögő hexameterek-
ben írott 140 soros költeményét.³⁸ Csokonai, akiről tudjuk, hogy
1798 tavaszán kétszer is járt Nagyvázsonyban, talán személyes
benyomásaitól ihletetten is prózai átiratot készített e versezetről.
Debreczeni Attila szerint³⁹ elképzelhető, hogy egy Kinizsíról íran-
dó mű terve készítette erre, de lehet, hogy egyszerűen különben is
erős történeti érdeklődése keresett magának ily módon kifejező-
dési lehetőséget. Számomra e magyarázat elfogadható, legfeljebb

³⁵ *Csokonai Mihály Minden Munkái*, Pest, 1844.

³⁶ Krit. Kiad. Széppróza, 459.

³⁷ Krit. Kiad. 1., 91.

³⁸ Krit. Kiad. Széppróza, 197.

³⁹ Krit. Kiad. Széppróza, 197.

annyit tennék hozzá, hogy Csokonai történeti érdeklődése nyilván nem véletlenül tört utat ezúttal éppen költői prózában – hiszen ha egyszerűen Horváth verselésével lett volna elégedetlen, akkor neki, a közismert formaművésznek, aligha esett volna nehezebbre kiigazítania költőtársa hexametereit. Árpádról szóló eposzát természetesen hexameterekben tervezte, emellett azonban, úgy tűnik, kísérletezett a nemzeti tematika „gessnerizálásával” is. Horváth János költeményének prózába fordítását így módon úgy is értelmezhetjük, mint alternatíva keresését a témakör Dugonics által nagy sikerrel művelt „romanizálásával” szemben. A szegedi piarista érdemeit ugyan Csokonai nagyra tartotta, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy tevékenységét minden további nélkül követendő példaként fogadta volna el. Bíró Ferenc figyelt fel arra az ambivalenciára, amellyel a művelt költő viszonyult az egyébként éppen Dugonics nyomán igen nagyra tartott népi kultúrához⁴⁰; könnyen lehet, hogy hasonlóan ambivalens viszony fűzte az *Etelka* szegedi tájnyelvet beszélő ősmagyar hőseinek történetéhez, a kor népszerű regényéhez is.

Az pedig már egy másik történet első mondata lehetne, hogy a gessneri próza hamarosan idejétmúlttá vált mindenütt Európában, és a vele kísérletező Csokonai Vitéznek végül mégiscsak a költészet rangjára emelkedő magyar novella- és regényirodalom hódolhat illő tisztelettel.

⁴⁰ *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994., 418.

A FELESLEGESSÉ VÁLT ÁLDOZAT
(Ungvárnémeti Tóth László *Nárcisza*
és a pásztorjáték)

Ungvárnémeti Tóth László *Nárcisz vagy a gyilkos önn-szeretet* című drámáját elemezve gyakran az az érzés vesz erőt rajtunk, hogy ez az enigmatikus mű bennünket is a gonoszkodó Érzéki, vagyis Terhes Sámuel hajdani kérdésének újbóli feltételére készítet az *Újra amalgamozott Üveg-táblátskából*: „Nem azt akarjuk tudni, Görög Stylistikai gyakorlásában mennyire ment? hanem az a' kérdés Fitzkó Úr! vallyon nagyok és szépek-é, édesek-é gondolatai munkátskáiban? ha ki kell mondani, az a' kérdés, vallyon az Úr szép Természet Anyától lett-é? Rózsafán termett-é? 's piros Pünköst napján hajnalba született-é?”¹

Vagyis miféle mű az előttünk fekvő? Ennek kapcsán most nem vizsgáljuk, mi a viszonya e munkának a görög drámához s általában a tragédia műfajához, erre vonatkozóan be kell érünk egy utalással Kerényi Károly tanulmányára.² Nem tekinthetünk továbbá a szerző más „munkátskái”-ra sem, jöllehet az 1816-ban publikált kötet³ tudatos szerkezete olyan motívumhálózatba illeszti a színművet, hogy mintegy tükörrendszer épül köréje, felszillantva annak figuráit és problematikájának elemeit az egyes költeményekben (sőt a két évvel később megjelent bilingvis kötet⁴

¹ *Újra amalgamozott Üveg-táblátska*, 1819., 8. Terhes Sámuel bírálatára s két röpiratára vonatkozóan lásd: [TRENCSÉNYI-]WALDAPFEL Imre, „Görög tragédiánk” egykorú bírálója, EPhK. 1930., 70–75.

² KERÉNYI Károly, *Görög tragédiánk*, EPhK. 1918., 42–51.

³ *Ungvár-Németi Tóth László Versei*, Pesten, 1816.

⁴ *Ungvárnémeti Tóth László Görög Versei. Magyar tolmácsolattal*, Pesten, 1818.

néhány darabja, jelesül az idillek sem hagyhatók ebben az összefüggésben figyelmen kívül), s mindez poétikai tanulságok levonását is lehetővé teszi. Jelen kérdésfeltevésünkhöz mégis elegendőnek látszik, ha e téren egyetlen jelzésre szorítkozunk: a *Vinczéhez a' Színt-vesztésről*⁵ című episztola tanúsága szerint Ungvárnémeti nem az önszeretetet magát minősíti gyilkosnak, hanem annak egy torzult formáját, s a „színt-vesztés”-t, a személyiség önfeladását éppoly károsnak tekinti, mint amazt.

Eszerint a mű egy jól körvonalazható, a „nemes önszeretet” jegyében fogant embereszmény megghiúsulásaként is értelmezhető. Ezt akkor is szem előtt kell tartanunk, ha most kizárólag arra a kérdésre keressük a választ, hogy miféle rózsafán termett ez a „munkátska”. A válasz meglelése érdekében azonban előbb tisztáznunk kell, mi történik valójában a drámabeli Nárcisszal. Miféle mételey áldozata lesz?

Mint ismeretes, a nárciszolaj igen elterjedt narkotikum (narké = 'elkábítani!'), s az elkábítás, elzsongítás, megmérgezés motívuma a műben is gyakorta felbukkan, az ifjút fenyegető veszedelmeket érzékeltetve. „Mézes beszéded nyájasan hízelkedik, / Szíved pediglen mérget és fortélyt kohol” – mondja Nárcisz Echónak, aki viszont úgy érzi, a fiú örökre „megbájozá”. A leány kétszer is elhatározza, hogy fellép a vele szemben elutasító Nárcisszal szemben. Először akkor, amikor a büszke vadász megvetni bátor „mérész csókjai”-t, miután a drámában – az ovidiusi mesétől eltérően – alkalmá volt megízlelni a nimfa „hűvös szobájá”-nak „friss vízé”-t s „gyümölcsei”-t. Később pedig a nimfa, látván a bölcs Néreusz közbelépésének az ifjú szempontjából jótékony következményeit, Nárcisz s a szép Iréne nászának előkészületeit, mérgezett virágfüzért fon álnokul a fiatal pár számára. Ám ellenséges akcióira valójában semmi szükség, hiszen a hőst Cypris szújtja le, Echónak ennek érdekében csupán áldozatot kell bemutatnia. Nárcisz így számol be az ezt követő eseményekről szüleinek:

Pihentem egy zöld pászton, gondolkodám,
Mi leszen belőlem, 's merre tartsam útam.

⁵ *Versei*, 101–110.

Szomjuzni kezdek, nyelvem ínyemhez tapad,
Gégém ki szárad, mellyemet süti valami,
Mint a' parás tűz, fel kelek, víz kellene,
Széllyel tekintek, lelek, örömmel szökdösöm
Hozzá, – de áh! kint, mérget, és bánatot ivám.
Ott láttam a' szép alakot, esedezem neki,
Sirok, könyörgők, kérem, intem, bízatom,
Nem szól; nem ért, nem hall; nem! óh nem, mert
siket,

Vak, néma. Míg így küzködöm, reám kiált
Egy ősz Öreg, 's meg fedd, hogy a' szép én vagyok.⁶

Az átok a nimfától, a gyötrő szomj Cyprisztól ered, ama „ősz Öreg” pedig nem más, mint a Tiréziász maszkját magára öltő Daemon. Nárcisz sorsán nem földi erők munkálkodnak. Tudjuk, az epedő vágy egy kevély, sértett, magányos lélekebe költözik, s az ifjú vadász úgy vonzza az istenasszony bosszúját, mint magában álló fa a villámcsapást, vagyis tragikuma személyiségéből, korábbi sorsából is fakad. Az említett szereplők azonban azt jelzik számunkra, hogy a műbeli világnak két szférája van, s a földi eseményeket az égiek elhatározása szüli. Ezt mindegyik alak jól tudja. Az Első Nympha azért javasolja Echónak, hogy ne ő maga álljon bosszút sérelme miatt, „Mert még azon kívül, hogy azt meg bánhatod, / Neki is lehetnek pártfogó Védisteni”. A józan figyelmeztetés nem alaptalan, hiszen Nárcisz őse kézívet nyert Artemisztől, amelyet most a fiú használ, s bajában az adományozóhoz küldi fohászatát. Myrson is neki hálálkodik, midőn rátalál már-már elveszettnek hitt barátjára. Az Órlelek viszont Apollóntól kér tanácsot, hogy megmenthesse védencét, a nimfák Cyprisznek mutatják be áldozatukat, a Pap Perszeponéhoz imádkozik.

A *Nárciszban* az a különös, hogy az efféle drámák⁷ többségével szemben, amelyekben az isteni világ ideális jellegű, itt e szféra

⁶ *Versei*, 150.

⁷ A BÉCSY Tamás által „kétszintes drámá”-nak nevezett műfajra gondolunk, ld. *A drámamodellek és a mai dráma*, Bp. 1974., 178–273.; *A dráma lételméletéről. Művészetontológiai megközelítés*, Bp. 1984., 147–148.; *A dráma esztétikája. A dráma műnemei és műfajai*, Bp. 1988., 72–81.

egészét pusztító, rontó erők uralják. Cyprisznek feltétlen hatalom adatott az emberek fölött, ám az Órlélek azt sem rejti véka alá, hogy mennyi ártalom származik tőle: „lángban állott Ilion” egykor miatta, s „Tövíg le dönté a’ Corinthi Várákat”, ő volt, aki kioltotta Jázon menyegzőjének szövétnekét, mert „Öl, gyujtogat, tör, pusztít, és ront Cypria”. Még Echó is kifakad ellene szerelmének halála után, „Gonosz Isten Asszony”-nak nevezi, s szemére veti: „Te tevéd gonosszá, ’s nemtelenné lelkemet”. De a többi isten, sőt Zeusz sem különb. Nárcisz tudja, hiába fordulna hozzájuk segítségért:

De mit könyörgök Zevsznek, a’ kaczer, ’s lator
Zevsznek? – kinek vak, buja szerelmét Föld, ’s Olymp
Isméri. – Mert ki bünteti meg a’ vétkeket,
(A’ bűn is érdem ott, hol a’ fő vétkezik.)
Mellyeknek önnön kebele is szállást adott?⁸

Cephisz vádló szavaiból pedig az világlik ki, hogy az „álnok Zeüsz, Az a kegyetlen” szabadította el a pusztító erőket, mivel egy „hamis Nymppha” becsesebb számára, mint „egész Olymp”. Itt nem elegendő a keresztény költők adulter Jupiterére gondolnunk.

Mert az emberi sors ebben a világban a dráma logikája szerint nem esetenként, hanem szükségképpen tragikus. Hiszen akkor teljesült be hősünk végzete, midőn a gyilkos magánytól már a nemes önszeretet társat igénylő erényének gyakorlásával kívánt megmenekülni. De számára nem volt kiút. Ám hogy is lehetett volna másként egy olyan világban, ahol a főhatalom a bűnt avatta érdemmé, s a „bohó község” sem becsüli a Pindosz erdejébe belépő Nárcisz erényeit. A romlás cgyetemes. A Larisszai Szűzek még csupán az emberi lét tűnékenysége fölött keseregnek, Thyrsisz gyászdala azonban már a sors képtelen szeszélyét, rejtélyességét panasolja:

Csupán csak a’ magok élete’
Hosszszabb, ’s rövidebb határa nincsen

⁸ Versei, 143–144.

Tudtokra adatva Bölcsseinknek.
Nincs sem tünemény, sem álom olyan,
Melly azt ki jelentné,
Nincs Pap, a' ki tudná!
Czélunk titok, 's határtalan,
Pályánk rövid, 's szövevényes: –
Ha futsz, hamar ki dűlsz;
Ha állsz, meg előznek. –⁹

Az istenvilág ily módon történő ábrázolása Eurüpidész drámáira emlékeztethet ugyan, ám a mű világát átható szenvedélyes kétségbeesés, amely előnti a kerekre formált, zárt jeleneteket, méltóságteljes szertartásokat és plasztikusan kimunkált verseket, a neoklasszicista alkotásokat idézi, hiszen ez a stílus is „akkor van igazán elemében, amikor romantikus szenvedély fűti a tökéletes vonalakat, és rejtett düh tajtézkzik a megfélemezett és vígasztaló forma tisztaságában.”¹⁰

Az embereszmény kudarcának élménye tehát olyan világszemléletet eredményez, amely a romlottságot metafizikai credetűnek tekinti. Ezért kettőzi meg a szerző a fikciót, stilizált, belső tükröződést mutató színteret teremtve ezzel játéknak. A cselekmény helyszínét adó liget, a „Thessáliai berek” titokzatos mesehelyszín. Élővilága is jelzi ezt: a Nácisz felkutatására érkező Myrsonnak először vadkan, majd oroszlan és kígyó állja útját. Ez a metaforikus tér fenyegetően ellenséges milió, „zordon liget”, ahol „borzasztó, fagyos Szellő suhog”, s a bokrok, cserjék mögül fürkésző szemek lesik a tévelygőt. Két világ érintkezésének helyszíne, ahol az útját tévesztett vándorra könnyen lesújthat az istenek szeszélyes haragja.

A mesei tartalmakat, pszichológiai típusokat és magatartásformákat egyaránt képviselő, s ennek következtében allegorikus figurák ebben a stilizált térben rituális cselekvéseket végeznek.

⁹ Versei, 170.

¹⁰ Walter BINNI, *La poetica neoclassica in Italia*, in *Classicismo e Neoclassicismo nella letteratura del Settecento*, Firenze, 1963., 87. Idézi Walter Binni eszméletörténeti kritikáját ismertette PÁL József, *A neoklasszicizmus fogalmáról*, ItK 1979., 638–647.; i. h.: 644.

A cselekmény jelentős részét ezek a szertartások alkotják. A gyakori imákon kívül ilyen a nimfák tejládozata az első felvonás zárójelenetében, amelynek befejezésekor egy felröppenő galamb baljós szárnysuhogása jelzi, hogy az istennő meghallgatta „leg ékesb Szűzei”-nek panaszát, s hasonló jellegű a Nárccisz és Iréne nászának előkészületeit szolgáló cselekvéssor is. S végül ilyen a harmadik felvonás nagyobb részét kitevő s a finálét is alkotó temetési szertartás, amit a sírásó éneke, a Larisszai Szűzek dala, egy epitáphon, a Ialemósz nevű kardal és a temetési pompa megjelenítése képez. Íme, ez utóbbi: „Leg elől vitetik a' holt test pai'sokon. Közel hozzá mind a' két oldalon Fáklyák lobognak. – A' halott sirató aszszonyok énekelnek mindenütt a' koporsó körül. – A' holt testet kísérik a férfi rokonok, 's azok között Myrson barát. Ezek után mennek az Aszszony rokonok – fekete hoszszú ruhákban – mindnyájan. Iréne sír, jajgat, 's karon fogva vezettedik. Az éneklés tart még a' Cryptában is kevés korig.”¹¹ E komor, s a szerző által igen gondos, részletező instrukcióval megtervezett ceremónia során már minden szó és mozdulat a halálra vonatkozik. Nárcciszt elhelyezik a sírban, Myrson bejelenti öngyilkossági szándékát, az ájult Iréne már csak néma szereplő (az Órlélek már korábban eltávozott), a Pap Perszeophonéhoz könyörög. Tőle tudjuk meg, hogy az ifjú „végső napjain / Mindég az álnok 's buja Cythérét átkozá, / S mindég az áldott Persephonét sürgeté”.

Itt nem Erósz és Thanatosz rokonságáról van szó, jóllehet korábban Néereusz említette, hogy a szerelmes ifjak gyakran kívánják a halált, hanem az elmúlásról mint a lét felmerülő kérdéseinek és gondjainak egyetlen és végső megoldásáról. Az alapjában derűs szemléletű felvilágosodás, mint tudjuk, csak rejtett jelenlétet engedélyezett Thanatosznak, hiszen már Locke azt hangsúlyozta, hogy a halálfélelem nem idea innata, tehát nincs elvi akadály annak, hogy megszabaduljunk tőle. Ennek következtében a halál élményének helyére a halál eszméje került, mint tartós álom vagy azonosulás a „minerálé”-val. Feltűnő viszont, hogy a XIX. század elején írt magyar drámákban mennyire megnő a halál *élményének* szerepe. Kisfaludy Károly és Bolyai

¹¹ *Versei*, 174.

Farkas *Kemény Simon*-drámái barokkos életáldozatként jelenítik meg, s Kisfaludy Sándor *Hunyady János*ában is magasabb rendű újjászületés, misztikus nász a hazával egy profán miseliturgia keretében. Ungvárnémetinél ellenben, láttuk, világállapottá válik, kudarcot vallott életek tragikus zárlatává, melyet kifürkészhetetlen erők bocsátanak az emberre, s amelyet talán a létezők regressziós kényszere is vonz. S ha az élet elveszti értelmét, esztétikuma is megsemmisül, így vigaszul az elmúlás gyászpompája marad. A lefelé fordított fáklya utolsó lobbanása. Ez ismét rokon a neoklasszicizmus érzületével, ami szintén a halál-téma előnyomulását eredményezi, gondoljunk az előfutárnak tekinthető Poussin sejtelmes pillanataira (*Et in Arcadia ego*) s Canova néhány kompozíciójának morbid hangulatára.

A *Nárcisz* azonban – az individuális kérdésfelvetés rokonságából fakadó motívumegyezések ellenére – sajátos arcú mű, s egyedülálló alkotás az 1810-es évek drámatermésében is, mégsem egészen hagyomány nélküli. Kerényi Károly már pontosan kijelölte azt a poétikai tradíciót, amihez kötődik. Ungvárnémeti tragédiája „teleszivárgott bucolismusokkal”, írta, rámutatva néhány olyan pontra, miáltal a mű „a pastoráléval ölelkezik”.¹² Tiréziász nemcsak Szophoklész tragédiáiból ismert, szerepel Guarini *Pastor Fido*jában is, s Tóth László szerepfelfogása inkább ez utóbbira emlékeztet, mint ahogy a tükröző forrás is a pásztorjátékok gyakori motívuma, megvan az *Amintában*, de már a *Fiesolei nimfa*ékben is felbukkant. A műfajra jellemzően a *Nárcisz* erdejében nimfák és vadászok élnek, a hős is ez utóbbiak sorába tartozik, miként a szép Leánder is, az Első Nympha történetének hőse, s természetesen pásztorok, mint Pándion, akiről a Második Nympha mesél. A dalverseny szintén bukolikus motívum: itt Tyrsisz, az öreg sírásó meséli el, kissé váratlanul, hogyan győzte le egykor a legkülönb dalost, Dámont, s Myrson neve is Biónból származik. A dráma egyetlen kardala, a Ialemósz sem a görög tragédiákra vezethető vissza, mutatott rá Kerényi, hanem Metastasióra s főként Poliziano *Favola d’Orfeó*jára, s megállapításához hozzátesszük, hogy ez utóbbi mű az alvilágba barátját követve

¹² KERÉNYI K., i. m., 48., 51.

leszállni akaró Myrson figurájához is ösztönzést adhatott. A *Ialemosz és az Adonisz siratása* közt megfigyelt párhuzamhoz még visszatérünk.

A XVII–XVIII. századi poétikai irodalom, kivált Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* és Andreas Graff *Methodica poetices praecepta* című műve (mindkettő 1642-ben jelent meg), valamint a nyomukba lépő munkák, a hagyományos barokk műfaj-tipológiát kibővítve, a „tökéletlen dráma”, a drama imperfectum egyik fajaként említették a *ludus pastoritiust*, *eclogát* vagy *carmen bucolicumot*, amely egyszerű eseményeket, pásztori tetteket jelenít meg, mezei emberek szerepelnek benne és stílusa alacsony, nélkülözi a méltóságot.¹³ A XVIII. század közepétől egyre gyakrabban bukkanak fel nálunk a típusba tartozó szövegek, bár ezek zöme fordítás vagy átdolgozás.¹⁴ A műfaj jellegzetes alkotásaiban több olyan, a típusra nézve karakterisztikus motívumot találunk, amelyek Ungvárnémeti művében is szerepelnek, tanúsítva, hogy a szerző jól ismerte a pásztorjáték reprezentáns alkotásait, a latin, olasz s német nyelvű darabokat, továbbá a

¹³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp. 1971.; KILIÁN István, *A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat*, Bp. 1992.

¹⁴ Otto MANN, *Geschichte des deutschen Dramas*, Stuttgart, 1960., 1–156.; Helmut KOOPMANN, *Drama der Aufklärung*, München, 1979.; Helmut PETRICONI, *Das neue Arkadien*, in *Europäische Bukolik und Georgik*, hrsg. von Klaus GARBER, 1976.; Friedrich RÜHLE, *Das deutsche Schäferspiel des 18. Jahrhunderts*, Halle, 1885.; Conrad WIEDERMANN, *Heroisch-Schäferlich-Geistlich. Zu einem möglichen Systemzusammenhang barocker Rollenhaltung*, in *Dokumente des Internationalen Arbeitskreises für Barockliteratur*, 3., 1977.; Heinz SCHÜTZ, *Barocktheatre und Illusion*, Frankfurt am Main, 1984., 83–129. A magyar szövegekre vonatkozóan ld. JUHAROS Ferenc, *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*, Szeged, 1933.; KOLOZSVÁRI János, *Magyar piarista iskoladrámák*, Pécs, 1938.; BAYER József, *Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból*, Bp. 1897.; KILIÁN I., i. m.; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjáték a XVIII. században*, Bp. 1993., továbbá: PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *A drámatró Csokonai*, Bp. 1956., *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Színművek I–II.*, kiad. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, Bp. 1978., A műfaj ellentmondásos értékeléséhez érdekes adalékot kínál: Faustino SUMMO, *Értekezés a tragikomédiák és pásztorjátékok ellen*, in *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, Bp. 1970., 359–364.

Pastorale-ra, az *akadische*-, *bukolische*- vagy *Schäferdichtung*ra és *Hirtendichtung*ra vonatkozó német poétikai irodalmat.¹⁵

Talán nem mellékes adalék, hogy 1818-as kötetének jegyzeteiben kétszer is hivatkozik Jacopo Sannazaróra, a típus egyik újjáteremtőjére.¹⁶ És maga is szólt a bukolikus műfajról, szavait akkor is tanulmányos idéznünk *Görög Verseiből*, ha nem magáról a pásztorjátékról fejt ki véleményét, hanem tágabb értelemben az idillre vonatkozó megállapításai: „Némelyek az Idüll értelmét nagyon kitágítják [...] úgy hogy a' Költőségnek akármilyen művét, mihelyt tárgyáról meg nem határozhatni, Idüllnek neveznék; mások ellemben felette megszorítják, midőn egyedül az úgy mondatott *Pásztoréneket* tisztelik-meg nevével. Mind a' két értelem hibás; mert egyik haladja, másik nem éri a' körnek határát. Pontosabb ezeknél az az idea, hogy a' Költőség az emberi szabadságnak valamint a' történet, és természet ellen tusakodását (Epopoeiában, Tragoediában) úgy azokkal egyezését, 's harmoniáját is (az Idüllekben) tárgyul veszi.”¹⁷

Rátérve a jelzett motívumokra először is megállapíthatjuk, hogy gyakori e művekben az erdő világának, a vidéknek, a tiszta falusi erkölcsöknek a romlott várossal való szembeállítás. Ez megtalálható többek között Metastasio *Angelicájában*, amelyet Csokonai *Angélika* címmel magyarított, és Tasso *L'Aminta* című művében is ostromozzák az emberek hamis és hazug világát, ahogy Csokonai fogalmaz az általa átültetett *Amintásban*, az „eszélős község”-et. A magyar nyelvű szövegek közül felbukkan a motívum Sándor Baltazár piarista pásztorjátékában és Kereskényi Ádám pásztori tematikával érintkező *Cyrusában*. A tematikus kör né-

¹⁵ A műfajjal kapcsolatos primer és szekunder szövegek részletes ismertetését adja: Robert J. ALEXANDER, *Das deutsche Barockdrama*, Stuttgart, 1984., 45–49., 64–66., 145–151., 168–189. Ld. még: Klaus GARBER, *Forschungen zur deutschen Schäfer- und Landlebendichtung des 17. und 18. Jahrhunderts*, in *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 3., 1971.; Alba SCHWARZ, „Der deutsch-redende treue Schäfer”, 1972. Ld. még Alberto MARTINO, *Geschichte der dramatischen Theorien in Deutschland im 18. Jahrhundert*, I., Tübingen, 1972.

¹⁶ *Görög Versei*, XVIII., 130.

¹⁷ *Görög Versei*, 131.

hány kiemelkedő alkotásában, így Shakespeare Thomas Lodge *Rosalynde*-regényén alapuló *Ahogy tetszik* című drámájában, az eredeti idill szembeállítását a környezet, a vidék realitásaival, már egészen „antipasztorál” jelleget ölt.

Néha az erdő sem azilum, ahogy a *Nárciszban* sem az, s a pásztori életben is feltűnnek már a bomlás jelei. Gellert *Das Bandjában* (ebből készül Szenjói Szabó László *Pántlikája*) a szereplők félnek a romlott erkölcsök elterjedésétől, Metastasio *La Galatea* című művében Polüphémosz Csokonai *Galatéájának* szemléletes kifejezésével: az „édomtalan móles” fenyegeti a szerelmesek boldogságát, s már Castelletti Balassi által áthonosított *Amarillijében* sem volt az erdő kies vidék. Jellemző e motívum elterjedtségére, hogy még Pállya István latin nyelvű töredékében is pusztító szárazság perzsel.

Ahogy a *Nárciszban* is, a pásztorjátékokban a szerelem mint a leghatalmasabb istenség szerepel, s összekapcsolódik a bukolikus és az erotikus tematika. A játékok hősnőjében, akiben testet ölt a szerelem mint „fons et origo omnium bonorum”, a „kegyetlen kegyes” jól ismert vonásait ismerjük fel: erre utal Angélika színlelő „deli vadság”-a (*Angélika*) vagy Szilvia „kemény álpesi szívé”-nek emlegetése (*Amintás*). A *Nárciszban* azonban a nemi szerepek felcserélésével férfi kerül a hideg szívű kedves szerepébe.

A pásztorjátékok cselekményének bonyodalma során sajátos „szerelmi láncolat”, a viszonyok gradációs formája jön létre azért, hogy az egyes szereplők olyant szeretnek, aki másért lángol, legalábbis ez a látszat: Polifém Galatéának hódol, ő viszont Ácist szereti (*Galatée*), mint ahogy Orlandó Angélikát, aki ellenben Medórót (*Angélika*), Amarillis Amintást, ez pedig Szilviát (*Amintás*), Phyllis Montánt, ő ellenben Chloét (*A Pántlika*). A *Nárciszban* ez az érzelmi lánc is paradox módon alakul: Echo Nárciszért rajong, aki önmagáért eped. A szerelmi válság kibontakozása folyamán gyakran előforduló mozzanat, hogy a pásztorhős halálhírét költik, de az, mintegy feltámadva, visszatér kedveséhez. Nárcisz halála azonban végleges és megváltoztathatatlan. A darabot záró könyörgés „pálma gallyon” repkedő Nárciszának értelmezése olyan kérdést vet fel, ami túlmutat jelen fejtegetésünk keretein.

A fentiekén kívül néhány kisebb jelentőségű motívum-megfelelést is találunk Tóth László műve és a pásztorjátékok között. Metastasio *Il re pastore* című munkájában nyomatékosan utalnak a hős szegénységére, a *Das Band*ban feltűnik az Echó-elem, a *La Galatea* hősnőjének atyja Nereusz tengeristen, akinek alakja kapcsolatban áll Tóth Néreüszével, s végül az *Amintás*ban kárhoztatják Szilvia túlzott önszeretetét, mely hozzájárul Amintás iránti ridegségéhez, a víztükörbe nézés mozzanata is szerepel, amikor is a leány „szerelmesen nézegette magát”, s „tulajdon magával látszott szerelmeskedni”.

Hogy Ungvárnémeti tudatosan felhasználta a pásztorjáték műfajának hagyományát, azt egy további, mindeddig teljesen ismeretlen párhuzam is alátámasztja. Jelentősége abban áll, hogy nyilvánvalóvá teszi: a műfaji tradíció feltárása alapvetően befolyásolja a dráma értelmezését. Ez újabb összevetést kínál műhöz egy mellékesnek tűnő filológiai adalék fog elvezetni bennünket. Valóban apróságnak látszik, hogy Ungvárnémeti a dráma nagyobb egységeinek megjelölésére a „felvonás” helyett a *nyílás* szót alkalmazza, annál is inkább, mivel ez a kifejezés előfordult a XVIII. század második felének magyar nyelvű drámaszövegeiben, Benyák Bernát például „kinyílás”-nak nevezte *Joásának* egyes jeleneteit. A *Nárcisz* szerzője azonban maga vezet rá bennünket az ő korszakában már kissé avultasan csengő dramaturgiai terminusának pontos forrására. Kötetéhez csatolt, „a gáncsos magyar szovak”-at magyarázó glosszáinak egyikében ezt írja: „*Nyílás*. Fel vonás. Ezen szovat vettem Révaynak elegyes versciből, a’ 192-ik lapról: Áldozat, Pásztor Játék egy Nyílásban.”¹⁸ Révai Miklós, mint tudjuk, Tóth László egyik legkedvesebb szerzője volt. Egy másik glosszájában megjegyzi, hogy „én csak addig firkáltam rímes Versek, míg Révaytól nyelvet, Kazinczytól pedig ízlést nem tanultam”.¹⁹ Lényegében ugyanezt állítja *Révay és Kazinczy* című epigrammájában is, és Széphalomra küldött leveleiből szintén kiderül, milyen sokat köszönhet az *Elegyes Versek* poétájának, akinek Grammatikája, mint írja, „a’

¹⁸ *Versei*, 196.

¹⁹ *Versei*, 192.

nyelvnek minden szépségeit fel fedezé előttem, annyira, hogy már írni is mérészenék rajta”.²⁰

Görög Verseiben is két epigrammát szentel Révai emlékének,²¹ említett glosszáinak húsz lapján pedig nem kevesebb, mint huszonhét(!) alkalommal hivatkozik rá, „az én kedves Révaym”-ra, ahogy egy helyen nevezi őt. Mindezek után jogos kíváncsiság ébredhet bennünk a megjelölt pásztorjáték iránt, amely a fentebb említett magyarítások, továbbá Baróti Szabó *Daphnisa* (*Költeményes Munkáinak* 1802-es kötetében) s az 1795-ös keltezésű *Evander és Alcimna*²² mellett a műfaj egyik figyelemre méltó magyar nyelvű kísérlete. Ez sem eredeti mű: Josef von Sonnenfels játékának átültetése, ahogy ezt *A' Fordítónak Elöl Járó Beszédjéből* is megtudhatjuk. „Maga az ártatlanság, ha szóllana, tulajdon olyly természeti együgyűséggel mozgatná gyenge ajakit” – dicséri, kis-sé elfogultan, az alapul vett művet Révai,²³ ezért is illesztette bele a *Sztzipió' álma* című Cicero-átültetése és a *Bion' Halottos Verse* című, a Pseudo-Moschos hagyományból merített munkája mellett *Szinyér Váraljai Szüretébe*, amely 1799-ben keletkezett, de csak nyolc évvel később, *Elegyes Verseinek* kötetéhez csatolva jelent meg.²⁴

Ha e könyvet fellapozzuk az Ungvárnémeti által megjelölt helyen, mosolygó hajnalról olvashatunk, melynek leírásával kezdetét veszi *Az áldozat*. „A' játszó hely térséget mutat, melylynek közepén egy templomotska áll, és e' mellett egy kunynyó az Áldozó ifjúnak lakása.”²⁵ Ide érkeznek a történet hősei, Elmire három gyermeke, minthogy ma van az az ünnep, midőn a fiatalokat be fogják mutatni az istenasszonynak. Az Áldozó ifjú azonban

²⁰ *Kazinczy Ferenc Levelezése*, I-XXI., kiad. VÁCZY János, Bp. 1890–1911., XI. 266.

²¹ VIII. *Horváthoz*, (a címzett személyén keresztül annak mesterét, Révait dicséri), XLII. *Révai sircíme*, ld. *Görög Versei*, 63., 91.

²² *Evander és Alcimna. Ismeretlen szövegű pásztorjáték kézírata*, kiad. VÁRHELYI Ilona, in *Színháztudományi Szemle* 18., 1985., 291–328.

²³ RÉVAI Miklós *Elegyes Versei és néhány apróbb Köttetlen Írásai*, Pozsonbann, 1787., 196.

²⁴ BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái*, Bp. 1879., 47–72.

²⁵ *Elegyes Versei*, 198.

figyelmezteti őket, hogy áldozati ajándékot is kell magukkal hozniok, méghozzá azt, „a’ mi néktek leg kedvesebb”, mondja nekik. A gyermekek jól tudják, mit kellene odaadásuk jeleként az oltárra helyezniök, ám erre csak némi vonakodás után hajlandóak. Végül megtörténik az áldozat, Dafne átadja cseresznyefüzérét, Áltzindor megváltik kedves madarától, Tzintie pedig lemond csinos ruhájáról, amely „olyly sok színű, olyly ragyogó, mint a’ virágos mező, mikor a’ harmat meg szállja, és a’ nap fénylik reá”.²⁶ Ezt követően az Áldozó ifjú bejelenti, hogy a jóságos istenasszony nem magának óhajtotta az ajándékokat, s el is juttatja ezeket a rászorulókhoz. Hálaének zendül, még Áltzindor szabadon felröppenő madara is köszönetről dalol.

Ha egyelőre eltekintünk *Az áldozat és a Nárccisz* oly nyilvánvaló különbségeitől, számos motívum rokonságára figyelhetünk fel. Mindkét mű erdőben, fákkal övezett tisztáson játszódik, áldozatokat, mézáldozatot mutatnak, mutatnának be, koszorút kötnek, belenéznek a forrás tükrebe, gyönyörködnek a tükröződő képben, mindkét drámában erősen kötődnek a fiatalok a szülőkhöz, itt is és ott is felröppen egy-egy madár a jövő szempontjából fontos üzenettel, s az istenasszony hatalma tölti be a világot. S ahogy Nárccisz nem képes szabadulni önnön képmásától, úgy Tzintie legkedveltebb szórakozása is egy tükörrel kapcsolatos: „A’ kis tükör, melylyet a’ várasra járó úton találtam. Mi óta nálam vagyon ez a’ tükör, nem kell már mindég a’ forrásra futnom, mikor hajamat fürtökre szedem és virágokat fűzök melyembe. Mindég magammal hordozom, és (ki vészi a’ zsebéből, és nézi magát benne) nézem magamat benne valahányszor kedvem telik az én tükörömben.”²⁷ Az így vont párhuzamot erősíti, hogy az *Adonisz siratása* egy elemét *Ialemószába* beépítő Tóth a *Biónt* gyászoló Pseudo-Moschos szöveget is hasznosította az *Elegyes Versekből*.²⁸

²⁶ *Elegyes Versei*, 203.

²⁷ Uo.

²⁸ A Révai által magyarított szövegben szereplő párhuzamos motívumok: gyászpompá, megmérgezés, a halott ifjú siratása, alászállás az alvilágba, nimfa, Ekhó, tej, méz, virág (jácint!).

Az áldozat két világ találkozását mutatja be, a szférák érintkezési pontja a szín közepén álló templom. A kis játék időszerkezete is jelzi, hogy ünnepélyes eseménynek vagyunk tanúi: tavaszi hajnalon játszódik, a sötétségből való szabadulás, a diadalmas fény előretörésének idején. Fontos instrukció figyelmezteti az olvasót, hogy a szereplők és az elképzelt nézők ugyanazokat a pillanatokot élik át, az ábrázolt idő és a megjelenítés ideje egybeesik: „Hajnal hasadtával kezdődik a' játék, és vége szakad, mikorra a' nap egészen fel tetszik.”²⁹

A világ teljes, harmonikus és rendezett. Szilárd erkölcsi törvény uralma alatt áll. A közboldogság felvilágosult eszményének sonnenfelsi álma jegyében a Fejedelelnő képét viselő Istenasszony az ártatlanokat és irgalmas szívűeket kedveli, akik készek az adakozásra. A fent és lent közti kapcsolatot képviselő Áldozó ifjú az eszményi hivatalnok allegorikus képe, a három gyermek, Tzintie, Áltzindor és Dafne pedig bizonyára mintapolgárrá válik, ha felnő a haza-anyát képviselő Elmire ölén. A gyermekek féltve őrzött kincseiben valójában önszeretetük testesül meg. A hatodik jelenet szertartása által az önzés kísértését leküzdő hősök ettől tisztulnak meg, s az efféle drámákban szokásos módon prefigurákból figurákká lényegülnek át.

Ám ha Tóth László érdeklődését ízlése, lírai alkata és irodalmi inspirációi a pásztorjáték felé fordították is, világszemléletéből fakadóan ugyanakkor deformálta, s az idill lényegének tartott harmóniás egyezéstől fosztotta meg és travesztálta e nálunk is elterjedt drámatípust. Kiábrándultságát éppen ezáltal tudta kifejezésre juttatni. A fentiek talán mentesítenek bennünket az alól, hogy újabb érvekkel bizonyítsuk: a *Nárcisz Az áldozat* visszavétele. Színjátékos palinódia. Ellen-idill, antipasztorál. Szétfoslott álmok sötét virága. Rózsafán termett, de nem pünkösdi hajnalán, hanem böjti estén. Ungvárnémeti felidézi a pásztorjátékot, aztán a motívumokat sorra ellentétükbe fordítja. Ott a legkisebb megpróbáltatást is derűre váltja egy jótékony hatalom, itt a legelszántabb erőfeszítést is semmissé teszi egy irracionális erő. Ott az önszeretet erénnyé nemesül egy áldozatban, itt az egyént

²⁹ *Elegyes Versei*, 198.

önmagába zárja, lelkének kútjába löki végzete. Kitörni lehetetlen. Üres az istenek oltára. Az idillnek vége.

A *Nárcisz*-dráma olyan, mint az az Erósztól lopott nektár-edényke, amit Ekhó tart a kezében a harmadik nyílás első jelenetében, s ami valójában gyilkos méreggel van teli. E sorokat azért is érdemes idéznünk, mert meggyőződésünk szerint a mű világának egyik legfontosabb belső tükrét találhatjuk meg bennük, amelyből egy pillanatra álarc nélkül tekint ránk a megjelenítés szelleme:

A' minap bízott reám
Aglája egy szép ibriket, hogy rejtsem el,
Míg vissza kérné, – a' kis Erósztól lopá.
Csinos kis ibrik, rajta vagyon az a' magas
Cyclopsz is, a' ki ő neki nyilakat hegyez,
'S gyakorta körmét üti meg a nyilak helyett.
Piczin a' nyilacska, alig lehet meg fognia;
Pőrölye pedig nagy, ekkor olly szörnyű nagyot
Ordít, hogy a' mély Aetna ormós boltjai
Mind meg repednek. – Vagynak a' kis ibriken
Több Symbolok is: azt tartanád, hogy mennyei
Nektár-edényke, holott talám a' leg fenébb,
'S a' leg keményebb méreg áll kis öbliben.”³⁰

A nimfa tervét latolgatva s az edényt forgatva még megjegyzi: „Nem tudom mit kellene / Beléje avatnom, hogy gyanút ne szerezzenek!” Mi mégis gyanút fogtunk. Feltételezzük, hogy drámájának hellenisztikus maszkja és pásztorjáték-motívumai mögött saját korával kapcsolatos üzenetet fogalmazott meg a szerző. Az ellenségessé torzult hatalom és a Nárciszokat gyanakvással szemlélő s kirekesztő „bohó község” elvakultságát látva azt kérdezi, nem vált-e értelmetlenné s feleslegessé az áldozat. S szükséges-e, sőt szabad-e feláldoznunk azt, amit a legértékesebbnek tartunk?

³⁰ *Versei*, 163–164.

AHOGY KÖLCSEY OLVASSA CSOKONAIT

Kölcsey Csokonai-recenziója több szempontból is rejtélyes, önmagát elfedő szöveg. Olyan alkotás, amely igyekszik elmosni szavai jelentését. Arra törekszik, hogy maga elé tartsa őket, mintha azok már hozzá képest egy távoli, biztos pozícióból szólnának. Érezhetően az értelemnek a jövőben megalapozott pozícióját használja védekezésül arra, hogy elmossa saját megszólalásának kezdeti, megalapozó és ezért kiszolgáltatott helyzetét. Ezért lehet jelentőséget tulajdonítani annak a filológiai nehézségeket is okozó problémának, hogy a kezdet elmosásának tudatos technikája is működik itt abban, ahogy a szöveg genezise elrejtve lesz a Döbrentei–Kölcsey levelezés eltűnésével, értelmezését pedig befolyásolni igyekeznek e levelezés szerkesztett, húzott változatának 1827-es *Élet és Literaturabeli* közlésével. Kölcsey igazsága még a jövőben van, amikor Csokonairól ír. De Csokonai igazsága hol vagyon? vagy másképp fogalmazva, Csokonai jövője hol vagyon? Ez a most feltett retorikus kérdés, tudjuk, Kölcsey-parafrázis.¹ Csokonai sokat idézett mondata, mely megidézi a XX. és a XXI. századot, viszont szintén arról beszél, hogy az ő igazsága is a jövőben van.²

¹ *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett:* „Az emberi nem, egészben tekintve, örökre virágzó növény, minek egyfelől hervadó virágai mellett, másfelől szünet nélkül újak és újabbak fakadnak s nyílnak ki. Végetlenül tenyésző élet ez; hol múlt és jelen csak a jövődönék szolgál magúl, s a bölcs örvendve néz e jövőendő elébe; mert tudja, hogy az bizonyosan felvirúl, s felvirúlta után enyészetre sem hajlik, míg magából a következő időnek alapot nem készít. [...] Mert szívünk legtermészetesb indulata, vágya és küzdése, majd tisztán, majd homályosan, a jövőndőt tárgyazza; s mondjátok meg: a megholtak jövőndője hol vagyon?” (*Kölcsey Ferenc Összes Művei*, sajtó alá rendezte SZAUDER József, Bp. 1960., I. 723.)

A Csokonai-recenzió több szempontból is a kezdet bizonytalan pontján áll: első ilyen jellegű írása Kölcseynek, másrészt a magyar irodalomkritika kezdetét jelenti, és mint ilyen, nem kerülheti el a kezdeteket elmosó, bizonytalanító, mitizáló hatásokat sem. Ha irodalomkritika és irodalomtörténet viszonyát tekintjük, akkor Kölcsey írása a Csokonai-filológia szempontjából mindenképp alapító jellegű.³ Kölcseynek a tízes években keletkezett irodalomkritikai írásai többféle módon olvashatóak, az azonban általában érvényes tendencia bennük, hogy azok a konkrét szövegek, amelyek a recenziók apropóját jelentik, még bizonytalan státusúak az olvasat számára. Nem a műfaj felől tekintve, mert az még természetes módon kialakulatlan, hanem az olvasó (Kölcsey) nem tudja még biztosan, hogy milyen magatartást alakítson ki az olvasandó szövegekkel kapcsolatban, honnan beszéljen ő, aki más szövegek olvasójaként nyilatkozik meg a publikum előtt, mi a viszonya neki azokhoz a szövegekhez, amelyeket olvas. Választania kell, hogy felmondja-e azokat az olvasati stratégiákat, amelyekbe az egyes szövegek, előfeltevésként, belehelyezik őt, és milyen újakat alakítson ki. Mert ezzel a változással egyrészt felszámolja a műfaji szerkezet által konvencionálisan jelen lévő jelentésképző erőt, és ily módon elszegényíti a szövegek jelentésképzését, másrészt, és mindettől nem függetlenül, ha a szöveget immár nem egy zárt, szabályozott műfaji rend konvencionális folyományaiként tekinti, amely természetes módon jelölne ki az

² „Ha írok is, amint hogy már én anélkül nem tarthatom fenn lételemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XXdik vagy a XXIdik századnak, írok annak a kornak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmi sem.” *Levél Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. május 19.* (A levél datálásnak pontosítása Debreczeni Attila szíves közlése.) Verseken is megjelenik ez Csokonainál, elsősorban a *Magyar! Hajnal hasad!* és elmosódottabban A *tihanyi Echóhoz* zárlatában.

³ A Csokonai-filológia (rejtetlen vagy kifejtetlen) kezdete óta vitát folytatott Kölcsey írásával, ld. MARTINKÓ András, *Vitéz Mihály siratása. Képzelt monológ egy Csokonai- emlékülésen*, in *uő., Teremtő idők*, Bp. 1977., 5–54. Tanulságos Csetri Lajos megjegyzése ezzel kapcsolatban: „szinte azt mondhatnánk, hogy Csokonai-szakirodalmunk most kezd fölemelkedni Kölcsey kritikájának egykori magaslatára.” (*Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp. 1990., 241.)

olvasat királyi útját, hanem szándékoltan lemond erről a segítségről egy másfajta tudás elvárása jegyében, akkor ezt a diffúz, decentralált olvasati módot szükségszerűen helyettesítenie kell egy erősen centrált olvasati stratégiával. A szövegek státusa immár bizonytalan, elmosódó jelek pusztán, amelyekért semmilyen erő nem vállal felelősséget, és most még a döntés felelőssége is áthárul az olvasóra, aki középpontot keresve az író személyében találja meg az új szervező erőt.

Az, ahogy a recenzió érvelése néhol ellentmondásba látszik kerülni önmagával, korábbi kijelentéseivel, azt látszik erősíteni, hogy egy sajátosan átmeneti olvasati stratégia működik ebben az írásban. Új elvek és elvárások keverednek korábbi olvasói stratégiák jelenlétével. Kölcsey műveltségének alapszerkezete azonos Csokonai műveltségével, ugyanazokat a XVIII. századi alpműveket ismerte meg Kölcsey is, amelyek Csokonai szemléletét alakították,⁴ ugyanabban az oktatási rendszerben tanult Kölcsey, amelyben Csokonai,⁵ az sem nagyon vonható kétségbe, hogy ha volt autentikus olvasója valaha Csokonainak, az épp Kölcsey volt. Egy biztos, nem a félreértés vagy a kellő ismeretek hiánya befolyásolta recenzensét ítélete kialakításában. Az is közismert, hogy a fiatal Kölcseynek első mestere Csokonai volt; de a Csokonaival való szakítás korábban megtörtént, a recenzió írása idején ez már nem döntő jelentőségű Kölcsey számára. De továbbra is az a kérdés foglalkoztat: hogyan olvasta Kölcsey Csokonait?

Azt könnyen észre lehet venni, hogy a Csokonai-recenziót író Kölcsey védtelenül és kiszolgáltatottan áll az olvasók előtt, vállalnia kell és nyilvánosan le kell lepleznie saját bizonytalanságát, elfogultságát. Az, ahogy Kölcsey olvasta Csokonait, felkeltheti az érdeklődésünket, vajon Kölcsey hogyan olvashatja Csokonait ekkor, 1814–15-ben. Az *Erdélyi Múzeum*nak szánt változat bevezető három mondata később kimaradt, a folytatás pedig, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent szöveg első bekezdése, átírva került be a publikált változatba.⁶ Az első mondatok elhagyásával

⁴ FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért, Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp. 1976., 243.

⁵ CSORBA Sándor, *Kölcsey és Debrecen*, Debrecen 1982.; TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp. 1992.

hangsúlyossá válik a beszélő helyzetének, pozíciójának körülírására való ráutalás: „Midőn én Csokonairól írni akarok, nem vagyok eléggé bátor szavamat egyenesen a publikumhoz intézni s recenzi mi nákkal állani fel;” – így kezdi az első változatban a szerző, aztán így folytatja majd a kezdés mozzanatát a második változatban: „Midőn Rec. Csokonairól ítélni akar, neműnemű félelemmel lép a publikumnak elébe”. A folytatás hangsúlyozza, hogy nem a természetéből következik ez, hanem a helyzetéből: „Azon esztétikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publikum értelmével megvívni” – eddig mindkét változat szó szerint egyezik, eltérés indoklásukban mutatkozik majd. Ez a kétféle indoklás retorikájának árnyaltságával segítséget adhat annak értelmezésére, hogyan olvas Kölcsey Csokonait.

A két bevezető, amely a beszélő pozícióját kívánja rögzíteni, arról árulkodik, hogy a szerző saját olvasási stratégiáját emeli a nyilvánosság rangjára, azonban még bizonytalan annak műfaji kereteiben. Az első megfogalmazás árulkodóbb ebből a szempontból, a kényszerítő külsőségekkel szemben a bensőségességet, az intimitást, a magányos olvasást emeli ki: „s nekem, kinek mesteri tónust felvennem nem szabad, legjobb leszen egyedül tehozzád szólanom; barátomnál szólok, s nem másként, mint éreznem kell.” A megjelent változatot persze nem lehet föltétel nélkül ennek logikai szinonimájaként olvasni, de azért tanulságos átfogalmazás: „azonban ha állításai a tisztább ízlésnek reguláival ellenkezni nem főgnak, nem leszen oka, hogy akárki előtt is megpiruljon.” Kölcsey egyrészt esztétikusként aposztrofálja ön-

⁶ „Hónapok teltek, édes barátom, mióta megígérttem, hogy Csokonairól Múzeumod számára írni fogok, s hónapok teltek el, mióta ígéretem teljesítésével adósod vagyok. Te tudod, a poétai lélek makacs lélek, s még olyankor is keresztülállja utunkat, midőn nem az ő pályáját futjuk. Olyan ő, mint az ifjúságban délceg asszonyka, ki bennünket egészen magának kíván, s önszélyét teszi királynéknká. Midőn én Csokonairól írni akarok, nem vagyok eléggé bátor szavamat egyenesen a publikumhoz intézni s recenzi mi nákkal állani fel; nem mintha félelemes volnék, mert én ifjú vagyok, de ugyanezen ifjúság szerénységet parancsol. Azon esztétikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publikum értelmével megvívni, s nekem, kinek mesteri tónust felvennem nem szabad, legjobb leszen egyedül tehozzád szólanom; barátomnál szólok, s nem másként, mint éreznem kell.” (KFÖM. I., 401.)

magát, másrészt magára ölti a „recenzensi mínákat”, de végül is saját olvasatot ad, írása arról szól, ahogy Kölcsey olvassa Csokonait. Megszólalása mögött nincs semmilyen biztonságot adó fedezet. Érzékelhető, hogy ennek a beszédshituációnak a megtalálása, kimunkálása, felépítése nem volt egyszerű, magától értetődő és könnyű, erről a kezdés nehézségei árulkodnak. Anélkül, hogy túlértékelném, megjegyzem, hogy Kisfaludy Sándor 1818-ban *A' Recenziókról* írott dolgozatának egyik kitétele épp a magányos olvasatnak egy bizonyos „Társaság” szabályozott olvasatával való helyettesítését szorgalmazza a recenzióírás területén.⁷

A korszak gondolkodásában az esztétika még, mai fogalmaink szerint, erősen interdiszciplináris tudomány.⁸ Kölcsey használja ennek az esztétikai irodalomnak a felismeréseit, de ezek, mint a kritikus normaképzés előfeltevései, kevésbé jelentenek diszciplináris tudást. Ha mégis kritikus normáit vizsgáljuk, azokat jelentős részben föltalálhatjuk Kazinczy írásaiban. Azonban elmentmondás rejlik abban, ahogy Kölcsey a Kazinczytól átvett értékelő normákat használja, mivel önkéntelenül is más gondolati keretbe illeszti bele őket. Kazinczy *Dayka-életrajza* ebből a szempontból a leginkább tanulságos, de a kezdeteket elmosó mozzanatok között ott van a *Himfy-recenzió* is. Kazinczy *Daykáról* szóló írásának két jelentőségteli pragmatikai funkcióját is figyelembe kell venni, és ezek túlmutatnak a szövegen. Az első az emlékéllítés mozzanata,⁹ a 'literaturai maradványok', 'hagyományok' összegyűjtése, a 'kiragadni a feledékenységg homályából' és

⁷ Tudományos Gyűjtemény, 1818., VI. kötet, 1–32.

⁸ „Az *Eszthetika*, vagy *Jó Ízlésről való Tudomány*. – Ez, szorossabb értelemben, a' Poétikát (a' Poézisnak reguláját közönségesen) és Retorikát (a' folyó, vagy kötetlen Ékesen-szóllásnak theoriáját) foglallya magában. Ennek hasznos, sőt elkerülhetetlenül-szükséges voltát, akárki-is könnyen által-láthattya.” *Tudóssítás a' Magyar Museumról*, in *Batsányi János összes művei, II., Prózai művek*, Bp. 1960., 260.

⁹ Jellegzetes megnyilatkozás e szempontból a Batsányié *Ányos* kapcsán: „Megment! 's több esztendeje már, hogy nintsen közöttünk: de él még hazája' fíjainak emlékezetekben, és élni fog munkájiban. Valamíg a' Magyar Nép helyet foglalhat a' Nemzetek között, nem fog elfeledkezhetni e' poétájáról; – mert azoknak számában volt, a' kik egész életüket ő-néki szentelték 's nyelvét, és ez által nemzeti lételét, fenn-tartották.” *Ányos Pál' Munkái*, Béts, 1798., XX.

hasonló fordulatokkal lehet találkozni, mindez a halott emlékének a megőrzését szolgálja – ez önmagában nagyon is hagyományos gesztus. Ez a vállalkozás akkor kezd érdekesebbé válni, ahogy azt Bíró Ferenc Batsányi Ányos-kiadásával kapcsolatban elemzi,¹⁰ amikor a kiadó az általa kiadott szövegeket pretextusként fogja föl, saját törekvései előfutáraként állítja bele egy hallgatólagos interpretációs folyamatba, amely maga a kiadás gesztusa. A második, amikor a kiadó, mindezen túlmenően, még a szövegekkel szemben is személyes viszonyt alakít ki, kontextusnak tekint, mintegy saját szöveggként kezeli az általa kiadott írásokat, és ennek megfelelően korrigál.¹¹ Ez történt például Dayka verseivel, az egyébként a szöveg kezelése szempontjából rendkívül átgondolt és a korszak kiadási gyakorlatában messze kimagasló színvonalú Kazinczy-kiadásban.¹² Ami itt tanulságként adódik, az az, hogy Kazinczy Dayka-életrajza nem pusztán önmagában megálló szöveg, hanem arra a kiadási gyakorlatra, azokra a szövegekre és arra a gesztusra ráutalt, amit a kiadás interpretációs stratégiája jelent – és ezzel együtt olvasható csak.

¹⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994., 92.; 347–358. Batsányi kiadási elvei, a szöveggel való bánásmódra vonatkozóan, nem átgondoltak, vagy legalábbis nem látszik, hogy határozott szempontok vezetnék (nem a szövegkiadással kapcsolatban vezetik határozott elvek). Noha *A' kiadónak előbeszédgyében* arról beszél, hogy a kiadás tervét meghirdető jelentés (Magyar Múzeum. Pestenn, 1788. 1. Kötet. I. Negyed. 62. lap. – vö. ÁNYOS, i. m., VIII.) után érkező levelek javaslatait, amelyek Ányos „versbéli hibáit” kívánták volna kijavíttatni, nem tudja elfogadni, de az ellenkező végtet sem, hogy mindent azon formában, ahogy a kéziratokban van, adjon ki. Ugyanakkor a „*diplomatica fides*” és „*a'* poézisnak megszeghetetlen reguláji” által mégis felhatalmazva érezte magát bizonyos helyekkel kapcsolatban, hogy „az értelemnek tsonkittása vagy egész rendeknek felbontása nélkül” bizonyos részeket, ahogy írja: „szabadon 's könnyű kézzel megváltottattam.” Ugyanakkor ezt annyira könnyű kézzel tette, hogy helyenként saját munkáiból illesztett be Ányos szövegeibe – ami azért mégis egészen mást jelent.

¹¹ Itt érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy ha ily módon tekintjük Kazinczy korrekció-elvét a Dayka-életművel kapcsolatban, akkor az nem látszik teljesen egybeesni a klasszikus korrekció elvével.

¹² CSETRI Lajos, i. m., 177–178.

Kazinczynak az Ányos-kiadás elé írt értekezése ilyen kontextusban értelmezhető igazán. Kazinczy alapvetően ugyanarra törekszik, amire Batsányi is Ányos esetében, arra, amire az elhalt literátorok számot tarthatnak: hogy szövegeiket összegyűjtik, és valamiféle elvek alapján, valamilyen előfeltevéseket működtetve, kiadják őket. Csak – Batsányihoz viszonyítva – Kazinczy számára megváltozott a halálnak, és főként a művészet számára megjelenő és a művészet által megjeleníthető halálnak a jelentése.¹³ Kazinczy 1813-as Dayka-kiadása valami másra és többre vállalkozott, bevezető életrajzával azt kísérelte meg, hogy az általa megkonstruált figurát, akit Dayka Gábornak nevezett, irodalmi legendává növelje, akinek élete eseményeiből kirajzolódjék egy irodalmi ideálkép körvonala: az igazi poétáé, akinek légies alakjához nem érhet fel az esetlegesség, a tökéletlenség, a testiség.¹⁴ Messze az egyes szövegek esendősége fölő növesztette fel Dayka alakját, és ennek az imaginárius, elvont ideálképnek alárendelten kezelte a konkrét szövegeket, amelyek azonban nem élhetnek önálló életet. Kazinczy ekkor, Dayka-tanulmánya egyik vonulata ez, kialakítja annak a fajta centrált olvasatnak az előfeltételeit, amelyet Kölcsey a Csokonait olvasva alkalmazni fog. Kritikai normaként pedig létrehozza az írójukkal teljes mértékig azonosuló szövegképzés elvárását, és az ennek megfelelő olvasási stratégiát. Feltételezésem szerint ez az, ami maga után vonja Kölcseynek Csokonaival szemben elmarasztalólag hangoztatott, sajátosan félreértett originalitás-elvét.¹⁵ A Dayka eme tragikus „életrajzával” szembeni kortárs érzéketlenség, erre Bíró Ferenc hívja fel a figyelmet,¹⁶ ami a szövegek írójukkal való összemosásának ekkor még figyelmen kívül hagyásán alapul, ezzel is összefüggésben állhat. Itt például jelentőséggel bírhat Csokonai érzéketlensége, aki Dayka verseire tett *Jegyzéseivel* példát ad arra a

¹³ Vö. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp. 1988., 156–169.

¹⁴ Ld. ZENTAI Mária-nak a konferencián elhangzott kiváló előadását: *Tanult fülek és rongyon gyűlt munkák*, ugyanebben a kötetben, 309–317.

¹⁵ A recenzióban jelen lévő originalitás-norma megítélésével kapcsolatban valamennyi elemző érzékel bizonyos differenciákat: FENYŐ István, i. m., 190–198, 224–233; CSETRI Lajos, i. m., 239–253.

¹⁶ BÍRÓ Ferenc, i. m., 366.

fajta tudásra, milyen is lehetett Dayka kortárs olvasata. Kölcsey viszont, Kazinczy kezdeményezéseit folytatva, másként olvas.

Összegezve néhány lehetséges tanulságot: Kölcsey vállaltan tendenciózus olvasatra törekszik, ez az olvasat lényegesen eltér a kortárs elvárásoktól, amellyel szövegekhez közelítenek. Figyelmén kívül hagyja a szövegekben rejtetten jelen lévő olvasói elvárásokat. Kölcsey olvasata új középpontot keres a szövegek számára, új olvasói stratégiákat vetít rá Csokonai szövegeire. A középpontot az író imaginarizált alakjában mint új jelentésképző erőben találja meg. A szövegeket ehhez viszonyítva, illetve ezekhez (ld. Virág, Himfy, Kis, Berzsenyi) képest, egy ilyen viszonylatrendszerbe helyezve, ennek alárendelten, ettől el nem szakíthatóan tekinti. Szándéka szerint nem *a* szövegeket olvassa, nem Csokonai szövegeit, hanem Csokonait magát, Csokonaiból olvassa ki *a* Csokonait. Nem az adomák, a még élő emlékezet által megőrzött alak érdekli: nem a halottra való emlékezésnek az a formája, amelyet például Dombi Márton könyve képvisel. Nem az egykor élt ember és nem az utána maradt szövegek, hanem „a halott emlékének megújítása” foglalkoztatja.

Kölcsey írásának keletkezéstörténetét, műfaji mintáit, szellemi ösztönzőit Csetri Lajos föltárta a Csokonait-recenziót tárgyalva,¹⁷ megállapításaival egyetértve a keletkezéstörténet egyetlen mozzanatára szeretnék utalni: Döbrentei – elfogadva Kölcsey ajánlatát („Biográphiákat talán írhatnék?”) – Csokonai-életrajzot és az 1813-ban megjelent bécsi kiadásról recenziót kért Kölcseytől az Erdélyi Múzeum számára. Kölcsey ennek az elvárásnak kívánt eleget tenni, de írásában benne rejlik a műfaji bizonytalanság, illetve a szándék és a minták különbségéből adódó feszültség: írása végül is nem lesz emlékbeszéd, sem biográfia, sem recenzió az 1813-as kiadásról, mivel publikálatlan művekre is utal,¹⁸ továbbá nem fog tartalmazni – Döbrentei elvárásaival szemben – műfajelméleti vizsgálódásokat. És noha más irányból indulva, de végül Kölcsey is megalkot egy életrajzot, a Dayka-életrajzból

¹⁷ CSETRI Lajos, i. m., 216–254.

¹⁸ „Csokonainak kiadása Mártontól nálam van s recenzeálni fogom Döbrentei számára“ – írja Kölcsey Kazinczynak (Álmosd, 1814, december 22.).

kirajzolt eszményi alakhoz mérve leginkább elmarasztalólag, ehhez a normához mérve hozza létre azt az alakot, amelyen keresztül olvasva értékeli majd a Csokonai-szövegeket. És így, ebből a nézőpontból szemlélve azonosítja a szövegeket és az írójukat abban az olvasatban, amelyben Csokonai nem egy valamikor élt literátor, akinek rögzíteni kellene az emlékezetét, rögzíteni a szövegeit, és áthagyományozni a „késő” és „jobb sorsra érdemes maradékra”. Kölcsey megsért egy tabut, az elhalttal szemben kötelezően betartandó kulturális elvárást, nem a megbocsátó tisztelet hangján szól róla, hanem ítéletet mond. Fontos különbséget vélek felfedezni abban, hogy még élő vagy már nem élő emberről mondanak ekkor értékelő véleményt a kritikák – épp a kulturális reflexek miatt. A kritika és az irodalomtörténet megalapozása két, egymással szorosan összekapcsolódó mozzanatnak történő jelentésadás technikáin fejlődik ki: a meghalt írók személyén és a szövegekhez való viszonyukon keresztül.

Mindez el nem hanyagolható összetevő lehetett a recenzióírás korabeli botrányos fogadtatásában. Már a címválasztásával is tanulságos Horváth Ádám reagálása Kölcsey recenziójára 1818-ban a Tudományos Gyűjteményben megjelent „episztolájában”: *A' meghaltt Csokonai Vitéz Mihály, az élő Kölcsey Ferencznek.*¹⁹ A halott író emlékének megőrzése és tiszteletben tartása másfajta mentális és kulturális értékkel ruházta fel annak szövegeit is; Horváth Ádám ezt kéri számon Kölcseyn, és joggal. Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait, az valóban megsérti ezeket az elvárásokat, ám ezáltal a valóságos, szövegeivel semmiféle egzisztenciális kapcsolatban nem lévő Csokonait átvezeti a szövegekben szétosztott, azokban újra megtestesülő Csokonaiba, a még készülő, a már éppen alakuló irodalom Csokonaijába. Kölcsey recenziója megnyitja Csokonai előtt a jövőt, játékba hozza számára a jelentés folytonos felülbírálásának lehetőségét, a szövegek világának önkorrektív mozgását. És ily módon Kölcsey ugyanazzal a gesztussal, amellyel ítéletet mond, lehetővé teszi Csokonai számára, hogy megtalálhassa majd az igazságot, azt, amely Csokonait megilleti az irodalomban, amely végül is az irodalom igazsága.

¹⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1818., VIII. kötet, 136–143.

UTÓÉLET ÉS ÉRTÉKELÉS

PÁRBESZÉD KORSZAKOK HATÁRÁN

(Egy sokatmondó félreértés
Kazinczy és Toldy levelezésében)

A történet ismerős: egy műfaját kereső fiatal literátor, Schedel Ferenc, aki addig versekkel, elbeszéléssel és műfordítással próbálkozott, 1826-ban nagyszabású tanulmányt kezd írni (*Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkájáról, némely bevezető észrevételekkel*), mely folytatásokban megjelenik a Tudományos Gyűjtemény 1826. és 1827. évi számaiban, a most először használt Toldy Ferenc névvel. Bár előzőleg felajánlotta Bajzának a választás, vagy legalábbis az ajánlás jogát, fontos mozzanat, hogy e nevet végül maga választotta. *Költ*s nekem álnevet, kérte pár hónapja barátját; most ő költ magának, s bár nem a semmiből teremt, a metaforát akár szó szerint vehetjük: a jól sikerült alkotás egy visszavonulni készülő poéta legmaradandóbb költői művének bizonyul. Változtatni e publikáció után már késő volna, az ifjú szerző mégis levélben tudakolja Bajza véleményét, számítva titoktartására. „Toldy Ferencz név alatt közlöttem ezen értekezésemet, s megmondtam Th[aisz]nak hogy senkinek se mondja-meg, hogy én vagyok az, mert, mondám, az orvosi praxisra adván magamat, s nálunk igen megrögzött előítélet, hogy az orvos egyéb semmi se lehet, káromra lehetne.”¹ Nyilván jogos ez a hivatkozás a korabeli orvosi közvéleményre, korábbi levelezésükhöz képest ez mégis új indoka a szerzői név felvételének és titokban tartásának. Még újszerűbb az a további megjegyzés,

¹ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1826. március 21., in *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp. 1969., (a továbbiakban: Bajza-Toldy 1969.), 294.

melyet a levélíró már nem is indokként, s mintegy az előbbtől függetlenül tesz hozzá, mintha a titoktartás kéréséhez nem lenne köze. „Eltemetem hát a szegény S[chedel]-t, kit ifjúi hibáiért s tévedéseiert oly keményen ostoroztak, s iparkodásaiert oly méltatlanul jutalmaztak.”²

Eltemetem: a jelentőségteljes ige azt sugallja, hogy a publikációkat jegyző név megváltoztatása a szerzői én újjászületésének nyelvi szertartásaként is történik. Ezúttal nincs szó jóhangzsról, törzsökösségről, vagy akár hovatarozásról, mint korábbi idevágó levelezésükben, hanem nevek és identitások új irodalmi és életbeli szereposztásának kihirdetéséről. Az ige látszólag tréfás, voltaképpen nagyon is komolyan vett metaforája értelmében ezennel meghal a költő Schedel, aki még azt hitte, hogy van tehetsége a poézishez, ugyancsak sirba száll a drámafordító Schedel, akit bírálói aránytalanul, de szerinte sem ok nélkül büntettek. El kell őket temetni, hogy immár nemkívánatos alter ego nélkül élhessen Schedel, az orvos, és föltámadhasson Toldy, a kritikus.

Kettéosztásra, más-másnemű s egymást kiegészítő ének kialakítására ösztönzött a névkettőzés egy mélyebből eredő indítéka: a *védettség* sóvárgása. A kritikusi pálya küszöbén Toldy valósággal felujjong, amikor ráeszmél, hogy az eleve védettebbnek ígérkező új szerepet egy külön névvel ellátott, részben fiktív személy maszkjában fogja játszani. Egy Bajzának (1826. június 22-én) írt szenvedélyes, felkiáltó jelekben tobzódó levelében a „régí ohajtott” kritikusi hivatás megtalálásának túláradó örömét tetézi egy még sosem tapasztalt biztonság előérzete. Most majd végre megfogadhatja Kölcsey buzdítását, miszerint meg kell írnia az igazságot, meggyőződése szerint, senkire sem tekintve! „O barátom! ha éreznéd azt a tüzet, azt az erőt melly tagaimat átröpüli. Eddig kímélnem kellene magamat, hogy meg ne támadjanak; mert melly nevem volt a literatúrában, az volt az *életben* is! Most egészen máskép áll a dolog, mert literátori nevem megtámadásával ép marad életbeli nevem! S innen mennyi bátorság! mennyi szabadság! Kapjon belém bár ki, kiállok s megfelelek.” Kétség sem fér e naiv vallomás őszinteségéhez: szinte a fájdalomment-

² Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, [1826.] május 15., Bajza–Toldy 1969., 305–306.

sen ütlegelhető szalmabábu szerepét szánja a literátori névnek, miközben az életbeli név (és viselője) biztonságban marad. Ráadásul az új néven színre lépő irodalmi személyiség tiszta lappal indul, s a réginek még ígéretei sem kötik. „Mondám hogy soha sem fogok felelni senkinek sem; azt Schedel mondta s meg is tartotta; literátori létem most egészen más félc jelentést nyert. Az idő végre közelített, melly az alkalmat magával hozta a kritikai pályán lépni fel.” S ez a pálya eleve biztonságosabb, mint a költőé, íróé vagy műfordítóé: végre ő ítél, nem fölötte törnek pálcát. „Eddig magam is a mívbírák ítélete alá estem, most én hagyom íróinkat magam előtt elvonulni, s nem lesz, kit nem fognék illetni, akár jóval akár ballal.”³ A magára találás örömétől szinte repeső bekezdés végén, egy tervezett kritikai munka két füzetét említve, de e prózai apropónál általánosabb érvénnyel, s nyilván még a névkettőzés imént tárgyalt előnyeinek hatása alatt, Toldy ismét a kettősség dicséretét zengi, jellemző tételt általánosítva: „Minden nembeli tárgyak a világban, ha ketten vannak, mind a kettő tökéletesb s interesszansabb, mint ha egy volt volna.”⁴ Ha visszacmlékszünk arra, hogy már szinte gyerekfejjel bosszantotta őt saját egyfélesége,⁵ akkor a kettéválás igyekezetében alkati sajátosságot is fölfedezhetünk.

Névkettőzése nem névcseré: családi vonzatai egészen mások. Az önelnevezés általi önalkotás aktusa itt nem iktatja ki egészen az apjától örökölt családi nevet (ami már oedipális szimbolikájú tett volna), még elintézhető a vér szerinti apa megbántása nélkül, s lehetőleg a választott szellemi apa jóváhagyásával. Mindössze néhány nappal azután, hogy Schedel írói álneve megtalálásáról értesíti Bajzát, akit második énjének⁶ és testvérének⁷ tekint, 1826. május 20-án bejelenti tehát Kazinczynak is. Külső okokra, elsősorban megint az orvosi pálya fratlan törvényére hivatkozik. „November óta az orvosi cursus practicus osztályait járom; s

³ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1826. június 22., Bajza–Toldy, 1969., 321.

⁴ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1826. június 22., Bajza–Toldy 1969., 321.

⁵ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1822. szeptember 9., Bajza–Toldy 1969., 40.

⁶ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1825. február 18., Bajza–Toldy 1969. 194.

⁷ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1825. április 19., Bajza–Toldy 1969., 210–211.

minthogy a sokaság előítélete össze nem tudja egyeztetni a jó orvost a belletristával, szépliteratúrában nem fogok többé saját nevem alatt dolgozni, hanem, ha kevés üres óráimban tehetek még valamit a mezőn, a haza *Toldy* név alatt fogja azt venni.” Hozzáteszi ugyan, hogy sokat bírált ifjú szerzői énjétől is elhatárolódik ezáltal, de immár ezt is úgy fogalmazza meg („azért is teszem, hogy összemarcanglott nevem ezentúl dolgozásaim olvasásától a publikumot el ne rettentse”), mintha inkább csak jövődő művei fogadtatása érdekében szánná el magát egy merőben gyakorlati lépésre, amelynek a személyiség benső gondjaihoz semmi köze nincs. S mintha hallgatólagosan (s tán öntudatlanul) azt akarná sugallni, hogy identitásának nemzeti hovatartozása *nem* tétje e névadási szertartásnak, közvetve ki is mondja, hogy ezen a téren nincs megoldandó problémája vagy akár csak megerősítésre szoruló megoldása. Így értelmezhetjük ugyanis, hogy magyarságának kikezdhethetlen tudatában és hazafias, sőt térítői szellemben jelenti be irodalomtörténeti alapműve, a *Handbuch* megszerkesztésének szándékát. „Németül azért írom, hogy a köztünk élő németeket is serkentsem a magyar literatúra megismerésére, úgy nagyobb házainkat, melyek az egészen magyar könyvet talán nem is olvasnák! s hogy végre a külföldön is terjedjen a magyar literatúra híre.”⁸

A *köztünk élő németeket*: a kifejezés, amely majd az elkészült mű előszavának nyitómondata élén, tehát minden egyebet megelőzve tér vissza („Jeder unter uns wohnende Deutsche”⁹), világosan meghúzza *mi* és *ők* határát, eldöntöttnek mutatja a szerző hovatartozását, aki „nagyobb házainkat” említve úgy veszi tudomásul a maga szerényebb társadalmi helyét, hogy a többes szám első személyű raggal képzeletben mintegy átlép közösségi azonosulásának hierarchikus korlátain. Mindezek kimondása persze éppen azt sejteti, hogy a nemzeti hovatartozás megerősítése (a

⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1826. május 20., *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp. 1890–1911., (a továbbiakban: Kazinczy 1890–1911.) XX., 20–21.

⁹ *Handbuch der ungrischen Poesie, in Verbindung mit Julius Fenjéry herausgegeben von Franz Toldy*, I–II., Pesth und Wien, 1828., I. Az utólag nyomtatott előszó lapjain oldalszám nincs.

maga számára is) éppúgy lelki igénye volt e sorsdöntő pillanatban, mint az elismertetni vágyott nagykorúsodás egyéb összetevői: az orvosi pálya küszöbére érkezés, a korábbi szerzői éntől való elkülönülés, valamint az új irodalmi szerepkör tisztázása. Ezért tudatja ugyanitt Kazinczyval, aki költői szárnypróbálgatásait is bátorítani szokta, hogy immár felismerte: nincs elhivatottsága a lírára, s eléggé érettnak érzi magát ahhoz, hogy megszívlelje a mester addig hasztnal intéseit, vagyis a mérséklet jegyében megtisztítsa ízlését ifjonti szertelenségeitől. Ahogy tehát a pályamódosítás és magára találás jelentőségteljes pillanatában meghozza és (a legbensőségesebb barát után nyomban a szellemi apának is) bejelenti az írói névkettőzés döntését, az lélektani és szociológiai célját tekintve egyaránt olyan nagykorúsodási rítus, *rite of passage*, amely egy addig csíraszerűen fejlődött személyiség teremtő megosztásának szimbóluma akar lenni, bizonyítandó az ifjú alkalmasságát több (magyar írói, kritikus, tudósi) szerep egyidejű eljátszására, hogy immár végleg felavatottnak tekintesse magát.

Választott szellemi apjától az avatásra váró meg is kapja a remélt visszaigazolást, de a jóváhagyás valahogy többet is, kevesebbet is mond a vártnál. A döntést már a megszólítás tiszteletben tartja: Kazinczy előző pársoros levele, 1825. április 13-án, még azzal kezdődött, hogy „Schedel Ferencz Józsefnek Kazinczy Ferencz baráti idvezletét”¹⁰, most, 1826. május 23-án, az új formula „Toldy Ferencznek Kazinczy baráti szíves idvezletét”. (S a nagy levelező másoknak is példát mutat az új név elfogadására: „a mi Schédelünk”, írta még 1824-ben Vörösmartynak, 1829-ben viszont arra kéri, adja át tiszteletét „a mi Toldynknak”.¹¹) Maga a válasz, amelyet Kazinczy abban a „pillanatban” vetett papírra, ahogy Toldy levelét megkapta, minden teketória nélkül a névfelvétel témájával kezdődik, s célratörő, mégis tapintatos, szinte gyöngéd fogalmazásmódján meglátszik, hogy a mester mennyire

¹⁰ Kazinczy 1890–1911. XIX., 323.

¹¹ Kazinczy Ferenc Vörösmarty Mihálynak, 1824. február 28., Kazinczy 1890–1911. XIX. 58. (E levelet Toldy is látta, vö. Bajza–Toldy 1969. 575.) Kazinczy Ferenc Vörösmarty Mihálynak, 1829. augusztus 9., in *Vörösmarty Mihály levelezése*, I–II., kiad. BRISITS Frigyes, Bp. 1965., I., 232.

átérezte az ügy fontosságát tanítványa számára. „Vedd szíves köszönetemet, édes barátom, hogy mali ominis nevedet elváltottatád. Régen óhajtottam azt, s tudod, nem szükség mondanom, miért. Kérlek, maradj meg mellette, s nemcsak könyveidben, hanem az életben is. Én, ha német, s német író volnék, magamon nem hagytam volna a *La Fontaine* nevet, sem a *König* nevet nem, ha strassburgi nyomtató volnék. Quod sis, esse velis.”¹² Nem kétséges, hogy mindez *nagyjából* arra válaszol, amit a fiú fölvetett, de mintha figyelmen kívül hagyná vagy szóra sem érdemesítené annak érveit, nem azokra reagál. Vagy mégis, csak éppen a kimondatlanokra? A mester egy szóval sem utal az orvosi pálya íratlan törvényére, csak egyetlen kifejezéssel céloz a korábbi név kritikai megcsúfoltatására (a Schedel név *mali ominis*, azaz immár baljóslatú, mert a kíméletlen bírálatok nyomán rossz képzetársításokat vált ki az olvasóból); mindvégig tanítványa magyarságának szempontjából helyesel, holott a fiú arról akarta meggyőzni (önmagát is), hogy a névváltoztatásnak ez immár nem tétje. Kazinczy szavai egyrészt elárulják, hogy az ő számára vitathatatlanul, sőt magától értetődően csakis ezért volt fontos és üdvözlendő e döntés, másrészt fölfedik, hogy szerinte a fiú is, érveljen bármivel, a lelke mélyén *ehhez* vár megerősítést.

Szinte megható, hogy a tósgyökeres magyar nemesi família sarja milyen előzékenyen vállal képzeletbeli sorsközösséget a budai német postatiszt fiával, csakhogy csökkentse annak lelki terhét: beleképzeli magát helyzetébe, azt sugallván, hogy vele magával is megeshetett volna, hogy nem őshonosnak születik és idegenes nevet visel, s bárhol a világon előfordulhatna, sőt az ilyesmi mindig csekély, esetleges, és könnyűszerrel elhárítható *mellékkörülmény*. Nehéz megmondani, hogy a problémát így szinte elbagatellizáló beállításban mennyi a tanítvány gondját enyhíteni akaró segítőkészség szerepe, s mennyi a mester idevágó filozófiai meggyőződésének hatása, a támogatás értékét azonban ez szemernyivel sem csökkentheti. Annyit mindenesetre tudhatunk, hogy Kazinczy fogékony volt a családnevek hovatarozást sugalló jellegére, már évtizedekkel korábban átgondolta, milyen

¹² Kazinczy Toldy Ferenchez, 1826. május 23., Kazinczy 1890–1911. XX. 25.

társadalmi következményekkel járna, ha őt magát másként neveznék (mennyi kiszolgáltatottsággal, ha az idegen eredetű vagy hazai alsóbb osztályok tagjaként Schmidnek, Hrabovszkynak, Bodnárnak, Szabónak, Lakatosnak hívnák, illetve micsoda előnyökkel, ha megadatott volna neki, hogy az arisztokrata származás jeleként Csákynek vagy Illésháznak)¹³, a feltételes módú töprengés sorskérdésekben sem volt idegen tőle, s kapott helyzetét hálásan elfogadva azt sem félt kimondani, mi lett volna szívesebben, ha rajta múlik.¹⁴ (Ahogy Kölcsey hazaszeretetével és honfoglaló eredetének büszke vállalásával is összefért, hogy megvallja: ha lelke választhatott volna, mielőtt „ide plántáltatott”, bizonyosan máshová születik, bár utólag királyokéval sem cserélné el a neki elrendelt sorsot.¹⁵) Most azonban Kazinczy a gondolati kísérletet fiatal barátja kedvéért végzi, elsősorban az ő érdekét tartva szem előtt, s bár nem tér el saját elveitől, kis eszmeifuttatását érdemesebb szemléltető pedagógiai rögtönzéseként értelmeznünk, mint filozófiai hitvallást s az identitás mibenlétének nagyigényű elméletét keresnünk benne.

Quod sis, esse velis: a Martialistól kölcsönzött szentenciózus végkövetkeztetés eredete is inkább a gyakorlati bölcselkedés, mintsem az elméleti bölcsélet forrásvidékéről való, s bár Kazinczy levelében átértelmeződik, jelentésében nem távolodik túl messzire tőle. Eredeti szövegkörnyezetében, a X. könyv XLVII. epigrammája végén ez az intelem a boldog élethez szükséges javak és alapelvek sorát zárta: „*Quod sis, esse velis nihilque malis; / Summum nec metuas diem nec optes.*”¹⁶ Miután a római költő végére ért kis verses katalógusának (némi földbirtok, ki nem hűlő tűzhely, pörmentes nyugalom, testi-lelki egészség, jó barátok,

¹³ Kazinczy Ferenc Cserey Farkashoz, 1806. október 27-én, Kazinczy 1890–1911. IV. 445. E levélre Mezei Márta hívta fel a figyelmemet; segítségét ezúton köszönöm.

¹⁴ Kazinczy Ferenc Cserey Farkashoz, 1806. október 27-én, Kazinczy 1890–1911. IV. 445.

¹⁵ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1813. nov. 14., *Kölcsey Ferenc összes művei, I–III.*, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp. 1960., III., 117.

¹⁶ M. Valerii MARTIALIS, *Epigrammaton libri*, *Recognovit W. Heraeus. Editio-nem correctiore[m] curavit Iacobus Borovskij*, Leipzig, 1976., 239.

egyszerű étel-ital, az ágy romlatlan örömei), s mielőtt az utolsó sor sztoikus eszményű buzdításához ér (a halált ne rettegj s ne kívánd), az epigramma tetőpontján s a természetes mérték alapul vételét ajánló intelmeinek mintegy összefoglalásául megfogalmazza, hogy mi az, amitől nem tanácsos eltérni, s aminél többet ne akarjunk. Ennek az átfogóbb buzdításnak kétségtelenül a versben is egyik eleme, hogy az ember társadalmilag se vágyjon többre, mint az a szerény, de elegendő juss, ami osztályrészéül jutott (a vers megszólítottja, a költő névrokona és idősebb barátja, Julius Martialis, akinek szép kis villája és könyvtára volt), s máskor Kazinczy is megfogalmazta, hogy fölfelé csak szellemiekben jó vágyni, rangban és birtokban a nagyravágyás káros, veszélyes és ízléstelen. E levelében azonban a magyar epigramma Martialis költészetét kiválóan ismerő¹⁷ mestere nem erről beszél, s római elődjét sem idézheti ebben az értelemben, hiszen akkor a versbéli tanács (betűje) szerint inkább azt kérdezhetné: miért akarnál Te, egy postatiszt német nevű fia, fölvenni egy ilyen legendás múltú és nemesi küllemű nevet, ahelyett hogy mindenben beéred azzal, amit kaptál? Ezzel szemben Kazinczy szemléltető hasonlata (miszerint ha ő maga német és német író volna, nem hagyna magán francia nevet) a párhuzam logikájával egyértelműen azt üzeni tanítványának: te most nem azzá igyekszel válni, ami nem vagy, ugyanis az én szememben (családod eredete, eddigi neved, magyarul nem tudó szüleid és német anyanyelved ellenére) máris magyar és magyar író vagy, nem pedig csupán az szeretnél lenni. Közvetett, alig észrevehető, szinte csak hallgatólagosan kifejezett nyilatkozat, mégis egyszerre kétféle szertartást celebrál: a közösségi befogadását és az íróvá avatását. (Ezért illik hozzá a levél műfajválasztási gondokra válaszoló második bekezdésének útra bocsátó befejezése, mely szűkebb értelemben a líra abbahagyásának gondolatát hagyja jóvá, de visszafogott, mégis emelkedetten ünnepélyes pátosza lényegesebb beiktatásra vall: „A te neved nem sülyedhet homályba. Válasszd magad a' mezőt. Aderit vocatus Apollo.”¹⁸ Ennek fényében a „sis” coniunctivusát

¹⁷ I.d. erről BAKOS József, *Martialis a magyar irodalomban. A magyar epigramma forráskutatásának egyik fejezete*, Debrecen, 1935., 35–40.

az alárendelt mondat pusztán grammatikai lehetősége indokolja, és egyszerűen kijelentő móddal fordíthatjuk. Kazinczy tehát nem arra biztatja tanítványát, hogy azzá törekedjen válni, ami lenne, amivé lenni szeretne, hanem azzá, ami máris az ő lényege. *Ami vagy, az igyekezz lenni.*

Ami vagy: ez Kazinczy számára egyetlen és egynemű, de legáltalában egylényegű identitást jelent: *az igyekezz lenni:* ez itt olyan név felvételére és mindenkoros viselésére ösztönöz, amely ennek a (választott és cselckvással kinyilvánított) identitásnak megfelel. Kazinczy tanácsa, miszerint tanítványának könyveiben és az életben ugyanazt a nevet kellene viselnie, indoklásában még a felvilágosodásból öröklött személyiségfilozófiára támaszkodik, s nem veszi tudomásul vagy félresöpri a fiatalember önmegosztási és éntöbbszörözési kísérletének másfajta előfeltevéseit. Még nem sejti, hogy hamarosan visszaütnek rá szemléleti különbségük gyakorlati következményei; alig egy év múlik el, s már saját bőrén kell tapasztalnia, mennyire nehéz lesz *Schedelt* felelősségre vonnia azért, amit *Toldy* vétett ellene. *Toldy* ugyanis az *Élet és Literatura* 1826. évfolyamáról szóló recenziójában azzal indokolja egy esztétikai iskolázottságot terjesztő folyóirat létrehozásának szükségét, hogy a sülyedést jelzik „azon paradoxonok, amikre most már oly értők tévednek, mint Kazinczy”; ugyanitt a Kazinczy pályafutása előtti tisztelgést váratlanul azzal zárja: „Ne állj-meg, 's légy a' régi!”¹⁹ A megbántott mester ismételten magyarázatot kért e kitételekért, tanítványa előbb megpróbált kitérni ez elől, mígnem sarokba szorul, s végül kétféle (kritikus, illetve magánéleti) énje különböző szerepeinek eltérő jogaival mentetetözik, hangsúlyozva a szerzői név viselőjének külön identitását. „A közönség előtt, mely a köztünk levő korbéli viszonyt nem tudja, szabad volt *Toldynak* érinteni azt, mit nekem, a 21 éves ifjunak, azon férfi előtt, ki mesterem, és barátságával boldogít, vadság nélkül magyaráznom nem szabad. S ha e részben ilyet tettem volna is már, bocsáss meg, s ne parancsold hogy újra tegyem.”²⁰

¹⁸ Kazinczy *Toldy Ferenchez*, 1826. május 23. Kazinczy 1890–1911., XX. 26.

¹⁹ *Élet és Literatura* II. kötet, 16., 21. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „*Iszonyodnám enmagam előtt*” (I) *Egy trói Oidipusz-komplexum drámája*, Holmi 1995., 357.

Némileg talán *pro domo* érvelés, de nem alkalmi kibúvó a felelőség alól: a külön névvel ellátott kritikusi én nyilvánosságra szánt posztulátum volt, elkülönítése a kritikai ítélet személyfölötti pártatlanságát akarta szavatolni, cselekedetei a magánéletben érvényüket veszítették, s így olyasmit is megengedhetett magának, amit az eredeti családi név viselője nem.

Sőt, ha komolyan vehetjük, s a Bajzának ugyanekkor írottakkal összeilleszthetjük, a megfogalmazás többet is elárul: *Toldy-nak* szabad, ami *nekem* tilos; Toldy tehát ennyiben *nem én* vagyok. A védettség, amit a fiatalember már a szépírói szerep helyébe lépő kritikusi pozíciótól is várt (hogy végre ítél, nem ítéltetik), még biztonságosabbnak ígérkezik e kortalan, személyi kötöttségek nélküli és külön névvel ellátott fiktív kritikusi alakmás jóvoltából. E stilizált lény cselekedeteit a mögötte rejlő (azonos keresztnevű) hús-vér személy irányítja, de értük nem felelős, s a tetten ért báb ostoroztatását (mint, mondjuk, egy úrfi a Prügelknabe csépelgetését) nem érzi. Mintha a vészelhárító névhasználat ősi mágiája éledne újjá²¹ az énkettőzés lélektanában: az ekkor még álnévnek szánt, titoktartásra számító *Toldy* név támadások keresztüzében is elérhetetlenné teszi a mögötte lappangó Schedelt. Az új kor képviselője a névkettőzéssel önálló (irodalmi) életre kelti identitásának (testetlen) kiegészítőjét, akit minden veszélybe elküldhet maga helyett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy e két névhez további alkalmi álnevek fognak járulni, amelyek immár talán nem is közvetlenül Schedel, hanem az állandó írói névvé váló *Toldy* viselőjének maszkjai, akkor kiviláglik az identitás szimbolikus felbontásának és megtöbbszörözésének relativáló hatása. S észrevehetjük, hogy az ifjú literátor önstilizáló törekvéseinek célja milyen messze volt a névvel is egyneműsített identitásnak attól az eszményétől, amelyet a fél évszázaddal idősebb mester, egy letűnt kor hírmondója, oly jóhiszemű segítőkészséggel tanácsolt neki.

²⁰ Toldy Kazinczy Ferenchez, 1827. május 15., Kazinczy 1890–1911. XX. 267.

²¹ Az óvó nevekről ld. pl. SOLYMOSSY Sándor, *Névmágia*, illetve ZLINSZKY Aladár, *A névvarázs* című dolgozatait, Magyar Nyelv 1927., 83–99. és 100–109.

XIX. SZÁZADI SZÉPPRÓZÁNK
A FELVILÁGOSODÁSRÓL,
MARTINOVICSÉK MOZGALMÁRÓL

1. „Olyan sokáig volt átkozott nevetek”

Vérmező című krónikás versében siratja el Petőfi 1848 augusztusában Martinovicsnak és négy legfőbb társának több mint félszázada történt kivégzését. Szerkesztőtársa, Jókai valamivel korábban¹ hozzáfogott a közelmúlt bűneinek leleplezéséhez: tanúsítja ezt *A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei* című, az *Életképekben* közzétett cikke, amelynek mondanivalója belefér néhány szóba: „az egész pör csupa véres szemfényvesztés volt”. „A francia forradalom szörnnyeinek eltávolítása”, hangozott a fenn hirdetett cél, valójában „minden szilárd s önálló lélektől” meg akarta fosztani Magyarországot az önkényuralom. A fiatal szerkesztő csak burkoltan nevezi meg forrását, amelynek névtelen szerzőjét még a XX. század első felében sem ismerte a kutatás: Benda Kálmán nagyszabású publikációi² óta tudjuk, hogy Jókai

¹ A megjelenés ideje: 1848. április 2., 15. sz., 417–422., április 9., 16. sz., 449–452.; újból: *Jókai Mór összes művei* (JKK.), *Cikkek*, II., kiad. SZEKERES László, Bp. 1067., 39–54.

² *A magyar jakobinusok iratai*, III., kiad. BENDA Kálmán, Bp. 1952., 13. Hogyan jutott Jókai a műhöz, azt nem tisztázta eddig a kutatás. *A Majestatsprozess* évtizedekkel később, 1873-ban is forrása történetírósnak, pl. Horváth Mihálynak, szintézise VII. kötetében. Még kevésbé tudjuk, kit követett regényében Pulszky. Berzeviczy mellett ismerhette a *Fogságom naplóját* Kazinczytól. Annak elbeszélését azonban kiszínezi képzeletével, amikor pl. a Kufsteinből Magyarországra szállított költő és Szulovszky rövid pozsonyi

Berzeviczy Gergely *Der Majestätsprozess in Ungarn 1795.* című, német földön 1800-ban közzétett röpiratát használta – költői szabadsággal, gyakran azonban egész mondatok hű átvételével.

A magyar szabadságharc eltiprása után megnőtt Angliában az érdeklődés történelmünk és kultúránk iránt, ennek ébrentartását szolgálta Pulszky Ferenc *Jacobins in Hungary* regényével (Leipzig, 1851.). Meglepő, hogy míg az ismert diplomata s a későbbi híres régész eltökélten fiktív történetet kívánt nyújtani az olvasónak, Jókai mind 1848-ban, mind később (pl. *A magyar nemzet története* lapjain) úgy állított címléket Martinovicséknak, hogy megmaradt az értekező próza keretei között. Akár szerkesztését, akár a főszereplők jellemrajzát vizsgáljuk, kevés igazi értéket találunk Pulszky könyvében, mégis feltűnhet a közöny, amellyel kritikaink, irodalomtörténészeink elhaladtak mellette. A főhős Szolarecsk Sándor (valójában Szolartsik), a vesztőhelyre hurcolt fiatal kúriai írnok, ám az ő szokványos szerelmi drámájánál több figyelmet érdemel az epizódalakok olykor meglepő éleslátással megrajzolt sora. A szerző tapasztalatból ismeri a forradalmi idők sokféle típusát: a gyermeki idealistát, a gyorsan alkalmazkodó divatembert, a megtorlást szolgáló és kiszolgáló karrierista hivatalnokot. A regényben megkísérli fölfejtetni Sándor Lipót főherceg nehezen érthető magatartásának rejtélyét: ábrázolása szerint a főherceg helyzete nem különbözött kései utódjától, az 1848-as István nádorétól. Egyensúlyt kellett volna tartaniok a bécsi abszolutizmus meg a magyar önrendelkezési törekvések között, hivatali esküjük az alkotmányra összeütközött a birodalmi politikával. Végül is egyik fél bizalmát sem tudták megszerezni. Szinte szükségszerűen maradtak egyedül.

Azt a sokféle politikai árnyalatot, amely a XVIII. század végének hazai értelmiségét jellemezte, Pulszky természetesen nem

tartózkodását adja elő (II. kötet, 21. fejezet). Pulszky emlékiratában (*Életem és korom*) regényét az angol kiadótól kikényszerített, alkalmi munkaként említi, amely mégis nagy visszhangot keltett. Két német, egy francia, egy magyar fordítást valamint amerikai utánnyomást ért meg a múlt század közepén. Közismert 1909-es posztumusz edíciója (*Magyar Regényírók képes kiadása*, szerk. MIKSZÁTH Kálmán) csupán helyesírás tekintetében tér el kissé az 1862. évitől, ám nem tünteti fel a magyar tolmácsoló, BENICZKY Emil nevét.

láthatta tisztán. Figurái rajonganak mindenért, ami Franciaországban történt és történik, elutasítják a magyar jogi és állam-szervezési hagyományokat. Ritka kivétel közöttük Őz Pál ügyvéd, aki csatlakozott ugyan a nemesi ellenzékhez az 1790-i országgyűlésen, ám nem tette magáévá annak merev, Werbőczy-féle gondolkodását. „Jelszavam volt: reformálni az alkotmányt törvényes úton.” (I. kötet, VI. fejezet) A reform sikerében annál inkább bízik, mert annak gyökereit fölfedezni véli régi törvényeinkben is. A regény utolsó lapja az ártatlanul kivégzett Őz Pál történelmi tisztánlátását hirdeti, amelyet igazoltak az 1825-öt követő évtizedek. „Azonban másként alakult, mint egykor várták: nem az apát [Martinovics] eszméi törtek utat, hanem az Őzéi.”

2. Jozefinisták, egy magányos voltaire-iánus, Csokonai nemzedéke

Számos Jókai-regényben tűnik fel, hosszabb vagy rövidebb met-szetben a XVIII. század utolsó évtizedeinek képe. Magától érte-tődő a *Rab Rábyra* (1879) gondolunk, de nem maradhat el a *Mire megvénülünk* (1865) és az *Eppur si muove* (1872) kezdő kapitulu-mainak említése. Felvilágosultnak lenni ezek szerint elsősorban azt jelenti, hogy a regényalak többé-kevésbé magáénak vallja a jozefinizmus vagy később a francia forradalom eszméit. Olyan írói teremtmény, aki elvonatkoznék az időszerű politikai kérdésektől, s túlnyomóan bölcséleti szempontból ítélne meg az Aufklärungot, nem is lép föl e művekben.

Aki az uralkodót követi újításaiban, az magánéletében is szem-bekerül az ellentáborral. Ráby Mátyás nem gondolhat arra, hogy feleségül kérje a megyei ellenállás elveit hirdető Tárhalmy főjegyző lányát. Hasonló okokból „végtelen villongás” dül Áronffy Jób meg a bátyja között (*Mire megvénülünk*, 1. fejezet), amely 1790-ben a császárhű öcs öngyilkosságával ér véget. Az író arra törek-szik, hogy feltárja mindkét oldal – történetileg akkor még leküzd-hetetlen – egyoldalúságát. Ráby a „népszabadság”-nak, azaz a nemesi kiváltságok eltörlésének s a jobbágyvédelemnek híve,

inkább egyetlen zsarnok uralmát kívánja, mint ötszázezer feudális kiskirályét. Világpolgári öntudatában nem gondol a történelmi hagyományokkal, nem hisz abban, hogy az ellenállás a jövőbe mutathat, megszabadulhat a korrump elemektől, amelyek most a megye védőszárnyai alá húzódtak. Tárhalmy látóköre még szűkebb. Védeni akarja az ősi alkotmányt, annak korszerűsítésére nem gondol, az alkotmányos táborba beszámítja „a megromlott népkínzót” is, mint átmeneti szövetségest.

Jókai alapjában helyesen ismerte föl „demokraták” és „patrióták” hajdani ellentétét, ám forrása, Ráby *Önéletírása* kevés alapot nyújtott a tragikusan bonyolult helyzet elmélyült feltárásához. A Szentendrére küldött bécsi hivatalnok nem a kései rendiséget látta maga előtt, hanem pusztán egy szertelenül felnagyított, gyújtogató, fosztogató, gyilkosságot is vállaló bünszövetkezetet. Könyve, (eredeti címén: *Justizmord*)³, helyenként rikítóan színezett vagy önreklamáozással teli, nem csoda, hogy kiváló szakemberek (pl. Benda Kálmán, Hajdu Lajos), kételkednek szavahihe-tőségében, s az utóbbi a szerzőt kudarcot vallott „szerencselovag”-nak véli.

Csak igen közvetve szólhatunk a felvilágosodás meg az *És mégis mozog a föld* kapcsolatáról. Hosszúra nyújtott meséje Kátona József, Kisfaludy Károly, Körösi Csoma életéből kölcsönöz motívumokat, így inkább a magyar romantika nyitánya hangzik fel benne, amint ezt Szauder József is hangoztatta⁴. Másként áll a dolog a *Csittvári krónikával* s a Nagyerdőn mulatozott diákok fegyelmi tárgyalásával. Ennek számos bekezdése félreérthetle-

³ *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich* [...], Strassburg, [1797], A *Rab Ráby*t 1966-ban sajtó alá rendezve (JKK Regények 38.) még nem láttam tisztán, mennyire elferdítette a *Justizmord*ban a tényeket Ráby Mátyás, de Benda Kálmán nyomán már céloztam megbízhatatlan adatközléseire, betegesnek látszó lelkületére (531.). Azóta fordulatot hozott HAJDU Lajos, *Forradalmár vagy szerencselovag?* (Bp. 1984.) című kismonográfiája, ez – főként levéltári anyaggal – rendre megcáfolja Ráby rópiratának főbb állításait, rámutat annak önellentmondásaira. Amde a történész érvei sem változtatnak azon, hogy Jókai legendás alakká tudta eszményíteni hőseit, akinek megvan a maga külön léte, s a történelmi modelltől akár el is tekinthet az olvasó.

⁴ SZAUDER József, *A romantika kezdeteiről* in uő., *A romantika útján*, Bp. 1961., 9–13.

nül utal Csokonai kicsapatására, tartalmi összefoglalásban idézi voltaire-iánus-holbachi ihletésű költészetének gyöngyszemét, a *Konstántzinápoly* második részét *Vallás* címmel. A regényíró édesapja írásos hagyatékából régóta ismerhette a merész, „hajmeresztő poémát” (1. fejezet), amelyet Toldy Ferenc még 1844-ben is csupán megcsonkítva, megszelídítve nyomtatott ki.⁵ Kováts (rím-Kovács) József nemeseket csüfoló költeményével kuruc dalokat, jezsuitákat gúnyoló paszkvillust, jozefinista röpiratot (a *Manch-Hermæon* címűt), „Martinovics katekizmusát” Csokonai-val egyesítve így lesz ez a képzelt gyűjtemény, a *Csittvári krónika* csodálatos antológiája majd 150 esztendő rebellis és haladó törekvéscinck!

A rektor professzor Jenőyék bővítéseit tartja igazán veszélyesnek benne: „Ti propagandát csináltok hazánk kőszikla alapja, a nemesi rend ellen; ti szarvat emeltek egyedüli erős várunk, a vallásos hit ellen!”⁶ Habsburgok és jezsuiták után most a szabadgondolkodó ifjúság indul harcba az üldözéstől éppen hogy megszabadult protestantizmus megtagadására?! Íme a hagyományvédő Tárhalmy érvei – jobb, meggyőzőbb kiadásban!

A *Csittvári krónika* őrei komikus helyzetekben lépnek elénk, történetük anekdotikusan kanyarog, többségük mégis őriz egyetmást a Jókai-héroszok pátoszából. De hát rajzolhatott-e hazai szerző a XIX. században felvilágosodást hirdető alakot a pátosz felhangja nélkül? Erről győz meg Mikszáth a *Különös házasság*

⁵ A *Csittvári krónika* legfontosabb újabb irodalma: MARGÓCSY József jegyzetei az *És mégis mozog a földhöz* (JKK Regények 22., 436–444.); SZILÁGYI Ferenc, *A tények és a képzelet*, ItK 1975., 328–330. A szerző nemcsak általában kapcsolja össze Csokonai perét a regényhősökével, hanem rámutat arra, hogy a *Vallás* című költeményt szavaló Borsay egész föllépése, színpadias taglajtése Csokonaira vall. Ugyancsak Szilágyi, mint a kritikai kiadás sorozatszerkesztője, a *Költemények* 3. (Bp. 1992.) kötetben (kivált a 365. oldalon) foglalja közre a *Konstántzinápoly* szövegtörténetével, Toldy csonkításával, Jókai érdemével, hogy a *Vallást* teljes terjedelmében, elsőnek közzétette (Kisfaludy Társaság Evlapjai 1870–71.). BÁN Imre–JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1964., 9. kifejti, hogy a XVIII–XIX. század fordulójának kéziratosa diákköltészete sokkal kevésbé „forradalmi hangú”, mint a *Csittvári krónika*, „noha jóformán mindazt tartalmazza”, pl. Kováts Józsefnek a regényben publikált versét is, amit nagy elbeszélőnk felsorol.

⁶ JKK i. h., 50.

kezdetén (3. fejezet, *A régi világ*) Medve Ignác doktor ábrázolásával. E régi világ a napóleoni háborúk kora, amikor a tiszántúli kúriákon még voltaire-iánus orvosok élnek, akik csak mosolyogni tudnak a túlvilág hitén, s a mítoszok egymás mellé állításával fejezik ki általános kételkedésüket. A becsületes, ha kell nyersen szókimondó öregúr gyakran visszatérő típusa Mikszáthnak (például Borly intéző *A vén gazemberben*), s többnyire ellenszenvvel nézi a papságot. Medve Ignác áhítat nélkül, köznapi józansággal kéri számon a *Szentírás*on a világteremtés érthetetlen, számára ellentmondó mozzanatait, ám alighanem sokkal jobban felháborítja az egyháziak képmutatása. Szucsinka tisztelendő, Dóry báró udvari papja elcsábítja kenyéradó gazdája hajadon leányát, s közben nyugodtan fecseg Medve doktornak az isteni igazságságról, amelyben mindnyájunknak bíznia kell.

Az elmúlt század utolsó harmadát Toldy Ferenc 1864–1865-ben (vö. *A magyar nemzeti irodalom története*) „az újjászületés kora” névvel illette. Végigkísérte a „felébredt nemzeti szellem” több irányú útkeresését, de nem szólt a felvilágosodásról, mint eszmei áramlatról, még kevésbé mint a korszak általános jellemzőjéről. Nem csoda, hogy e téren a XIX. század széprói sem tudták meghaladni a tudósokat. A kor vagy korszaket egyébként sem tartozott kedvenc témáik közé. A romantikus nemesi felfogás a Hunyadiakat és Zrínyieket ünnepelte, míg a liberális eszmeiség képviselőinek többet mondtak Erdély virágzásának és hanyatlásának egyéni hitelre törekvő szemtanúi. Ez a homályba vesző félmúlt lehetett rokonszenves, ám nem számított dicsőségesnek, demokraták meg patrióták hajdani szembenállását pedig távolinak vélhette a szabadságharcot átélt nemzedék. Pulszky, Jókai s eszmetársaik szemében Kossuth és a márciusi ifjak óta végleg feloldódott nemzet és haladás hajdani antagonizmusa. „A múlt csak példa legyen most!”

Másfelől ez a hajdankor mégsem veszthette el teljesen vonzását: Jókai munkája így zárul: „Ráby Mátyásnak még a neve is el lett temetve. Pedig magvető volt, – s a mag kikelt.” Mikszáth még jobban általánosít e témáról szólva Jókai-életrajzában: „Roppant szerencsés leleménnyel van beállítva a liberalizmus harca a kon-

zervatizmus ellen, mely minden időben egy volt, csak különböző alakot cserélt ezer éven át.”⁷

A Rábyak, az Őz Pálok, a Csittvári krónika bátor őrzői ekként lettek elbeszélőink tollán a szabadelvű Magyarország előfutárai, sőt még többek: a mindenkori újíto szellem megtestesítői.

⁷ *Jókai Mór élete és kora*, in *Mikszáth Kálmán összes művei*, Regények 19., Bp. 1960., II. kötet, 115. Az, hogy a magyar jakobinusokat a történelem igazolta – Fraknói Vilmos Martinovicsot támadó könyve ellenére –, uralkodó nézet maradhatott a XIX. század végén is. Ambrus Zoltán *Martinovics* című novellájából nem hiányoznak ugyan a kételkedés nyomai, de az apát végül mégis ekként foglalja össze küldetését: „Nem érthetjük meg egészen soha, hogy az emberiség minő utakon, minő megpróbáltatásokon keresztül halad előbbre és előbbre [...] És mégis ez az út az igazi. Az enyém.” (*Ambrus Zoltán munkái*, XII., 293.) A szerző szemmel láthatóan nem volt elégedett elbeszélésével. A sajtóban a centenárium – 1895 – táján közzétett *Martinovicsot* hosszabb ideig nem vette föl egyik kötetébe sem. Végül 1908. helyet adott neki *Furcsa emberek* című összeállításában, amely gyűjteményes sorozatának XII. darabja. Egyébként az apát beszéltetése a végső bekezdésekben csakugyan nem sikerült. Egyik-másik mondatát – természetesen nem az idézetteket – frázisosnak vélhetjük (pl. „S én a kiömlő piros vér vagyok, mely termékennyé teszi a csatamezőt, s acélossá a rajta termő búzát.” uo.).

D. Molnár István

1772, 1795, 1820 KÖRÜL
(Határvölkek a magyar és
a lengyel irodalom útján)

Senki sem ígérheti, hogy a lengyel irodalommal való futólagos összevetés révén sok bölcs megállapítással segíthet a magyar felvilágosodás kori irodalom kutatóinak, elsősorban azoknak, akik az 1795-ös „belső korszakhatár”, illetve az utána következő két évtized magyar irodalmi jelenségeit új szemszögből vizsgálják. A II. világháború utánitól eltérően a két nemzet régi irodalmának periodizálásával a magyar és lengyel irodalomtörténeti korszakok összehasonlításának bevezetésésként eddig ezen szakaszoknak csupán az elnevezései kapcsán foglalkoztunk. (Az ELTE Összehasonlító és Világirodalmi Tanszék 1994-es konferenciájára készített előadásunk szövege még megjelenésre vár.)

Előadásunk csak az első és mindenekelőtt módszer- és nem eredménykínáló próba lehet egyes magyar (és lengyel) kétségek eloszlításában, vagy inkább újak életre hívásában. Biztosabbnak tűnik az, hogy egyes hazai kutatók elhiszik: némelyik (Fried István szerint) kelet-közép-európai vagy (Bojtár Endre és tanítványai elnevezésével) kelet- és közép-európai irodalom vizsgálata többet adhat, mint a nyugatiakhoz való viszonyítása, egyrészt a hatások, inspirációk, másrészt az ún. ütem- vagy fáziseltolódás (Phasenverschiebung) folytonos fölfedezése miatt.

Nem osztjuk a régiókbeli irodalmak nagy fokú tipológiai hasonlóságait és hasonlóértékűségét hangoztató vagy túlhangsúlyozó nézeteket, de a lengyel literatúra a mi irodalmunk múltjának vizsgálatához jó kiindulási alap, mert legalább annyira „teljes”, „differenciált”, értékes, mint a magyar. Fried István meggyőződése hasonló: „Közismert, hogy a XVIII. század második felében a

lengyel irodalom majdnem teljes műfaji rendszert épített ki, virágzó hírlapirodalmat hozott létre, amelyben elméleti-esztétikai (...) kérdéseket is megvitattak. Jelentős színházi élet fejlődött ki a felvilágosodott abszolutizmus jótékony pártfogása alatt.¹ „A lengyel irodalomnak a XVIII. században differenciáltabb volta nem érvényteleníti a tételt, hogy a régió része² – vélekedik más helyen. Bojtár Endre egyenesen „a klasszicizmus, a szentimentalizmus és a romantika megléte vagy hiánya, jelentkezési ideje, keveredésének jellege alapján” beszél térségünkben és Kelet-Európában „teljes”, „közbülső” és „hiányos” irodalmakról. „Teljes” az orosz (amelyet szerintünk nem érdemes ide sorolni), „a lengyel (...) s félig-meddig a magyar volt”, mert „a nemzeti és kulturális önállóság megléte lehetővé tette a klasszicizmus viszonylag korai térhódítását is, másrészt lehetőséget nyújtott az irodalom teljes belső tagolódásának kialakulására, tehát ezekben az irodalmakban megvolt az összes korabeli műfaj.”³

A magyar irodalom története 3. kötete (1772–1849) *Bevezetésének* szerzője jóval a fenti két szlavista kutató előtt, konkrét összevetéseket is téve, így fogalmazott: „A magyar fejlődéssel sok tekintetben rokon, de fejlettebb lengyel felvilágosodásnak inkább a politikai eseményei (Kościuszko) keltettek visszhangot nálunk, semmint írói.”⁴ Tegyük hozzá: az 1794–95. évi lengyel függetlenségi harc ideológiáját jelentős mértékben a francia forradalom, illetve radikális vezéreinek nézetei formálták. Másrészt Martinovics Ignác 1783-tól a lwóvi (lemergi) egyetem professzora volt, amely város 1772-ig Lengyelországhoz tartozott, és még sokáig lengyel szellemi központnak számított.

A lengyel irodalomtörténeti szintézisek és kézikönyvek a nemzeti felvilágosodás kora első nagy korszakának kezdetét illetően

¹ FRIED István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp. 1989., 65. (az *Ütemeltetés és a művelődési kapcsolatok korszakolása* c. tanulmány).

² FRIED István, *Kelet- és Közép-Európa között*, Bp. 1986., 69. (Az *Egy fogalom története és körüljárása* című tanulmány). Vö. még uo. 145. (Az *Ember, felvilágosodás, irodalom* című tanulmány).

³ BOJTÁR Endre „Az ember fejlődése...”, *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*, Bp. 1986., 40.

⁴ *A magyar irodalom története*, III., Bp. 1965., 15., (SZAUDER József).

nem értenek teljesen egyet, de azt legkésőbb 1764 utánra, a felvilágosodást és kultúráját, művészetét programszerűen terjesztő és támogató utolsó királyuk, Poniatowski Szaniszló Ágost (Stanisław August Poniatowski) uralkodásának kezdetére teszik.⁵ Kétségtelen, hogy a Varsóban lakó király kezdettől 1795-ig meghatározó szerepet játszott a lengyel kulturális életben. Neki köszönhető az ún. Lovagi Iskolának a felvilágosodás szellemében való létrehozása, a „Monitor” című folyóirat megindítása és az első nyilvános színház megnyitása – mind 1765-ben és a fővárosban, amely egy ideig az irodalmi élet, a klasszicizmus lényegében egyetlen fellegvára volt. Csakhogy – mint a legújabb irodalomtörténeti szintézis megfelelő kötete kifejti – másutt még a barokk jegyek domináltak az irodalomban, és az 1780-as évekig „hivatalosan” játszott csak vezető szerepet a klasszicizmus vagy „inkább rokokóba hajló változata”, amelyet azután követett a szentimentalizmus kiteljesedése.⁶ Másrészt a klasszicizmust terjesztő, valamivel korábbi poétikák után a stílusirányzat első manifesztumának minősülő elbeszélő költemény (W. Rzewuski: *O nauce wierszopiskiej*) 1762-ből való, a rokokóé viszont az 1770-es évek végéről (J. Szymanowski: *Listy o guście, czyli smaku*, 1779).

1772-re az Európában a legnagyobbak és legnépesebbek közé tartozó lengyel (voltaképpen lengyel–litván) állam politikailag annyira meggyengült, hogy a három nagy szomszéd birodalom jókora területeket kanyarított ki belőle magának. Az Ausztria által bekebelezett déli-délkeleti, kisebb részben ukránok által benépesített részeket, a galíciai vidékek kivételével túlnyomórészt nem lengyelek, hanem beloruszok és németek lakták. Az ún. I. felosztás mégis megrázta a lengyeleket, elsősorban az igen népes nemességet. Az addig merev választófalak hamar inogni kezdtek, születőben volt az értelmiség, amelyet a gyorsan szellemi központtá váló Varsó magához vonzott. Ezt a II. világháború előtti irodalomtörténészek is tudták, nagyra értékelték a Nemzeti Oktatási Bizottság (Komisja Edukacji Narodowej), az Európában

⁵ Vö. J. KRZYŻANOWSKI, *Historia literatury polskiej od średniowiecza do XIX w.*, Warszawa 1953.; uő., *Dzieje literatury polskiej*, W. 1979.

⁶ M. KLIMOWICZ, *Literatura Oświecenia*, W. 1988., 13–14., (*Dzieje literatury polskiej* sorozat)

első művelődési minisztérium felállítását, illetve az iskolarendszerben a felvilágosodás eszméi hatására végrehajtott reformokat, mégis az utolsó lengyel uralkodó trónra lépésével kapcsolták össze az új irodalmi kor kezdetét. Annak ellenére, hogy a felvilágosodás első kiemelkedő írónemzedéke, Adam Naruszewicz, Ignacy Krasicki, Stanisław Trembecki vagy Franciszek Zablocki legjelentősebb vagy első művei 1772–73 körül vagy ezen évtized második felében születtek, illetve megalkotóik az 1770-es évek elejétől kötődtek a királyi udvar szellemiségéhez.

A II. világháború előtti irodalomtörténészek (az említett J. Krzyżanowski, valamint Juliusz Kleiner) alapvetően szellem- és stílustörténeti korszakolását és vele az 1764/65-ös dátumot átvették a későbbi kutatók. (Érdeemes szóba hozni: Lengyelországban a tudományban soha nem érvényesült olyan mértékben a társadalom- és politikátörténetet előlérbe toló marxizmus hatása, mint hazánkban.) Csupán 1967-ben vetődött fel, hogy 1772–73 legalább egy mérőöldkő, szakaszhatár a lengyel irodalom útján.⁷ Ezt azonban lényegében egyedül az említett legújabb irodalomtörténeti szintézis szerzője vette tekintetbe, felfedezve, hogy 1774 körül új *szakasz* kezdődött a lengyel irodalomban. Ez esik egybe a magyar felvilágosodásnak legalábbis a II. világháború óta általában kétségek nélkül hangoztatott kezdetével. Bíró Ferenc érde- me, hogy nemrég – érthetően még kevésbé magabiztosan – leszö- gezte: „A magyar kultúra történetének e nagyjelentőségű pillana- ta végső soron az Ausztria (tehát a központi kormányzat) és Magyarország (vagyis a hazai nemesség) viszonyában az 1740-es években elindult változások eredménye, s így jóval 1772 előtt érkezett el.”⁸

Ezért volt lehetséges, hogy – erős egyszerűsítéssel szólva – a magyar irodalom 1772 és 1795 között „ledolgozta” a lengyelhez viszonyított „késését”, gondoljunk akár a felvilágosodás kori mű- fajok megjelenésére és „divattá” válására, akár az irodalmi élet intézményesülésére. Ignacy Krasicki (1735–1801) *Myszeida* című

⁷ J. W. GOMULICKI, *Oświecenie*, in *Rocznik Literacki 1957–1967*, J. NOWAK-DŁUŻEWSKI, *Z historii polskiej literatury i kultury*, W. 1967., 87–99., (A *Periodyzacja polskiego oświecenia* című tanulmány).

⁸ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp. 1994., 15–16.

komikus eposza (*Egérharc*, 1775) Csokonai Vitéz Mihály *Béka-egérharcát* (1791), *Mikolaja Doświadczynskiego przypadki* (*Tapasztalathy Miklós kalandjai*, 1776) című szatirikus-utópikus regénye Bessenyei György *Tarimenes utazását* (1802–1804) előzte meg. A lengyel szentimentalizmus vezéralakja, Franciszek Karpiński (1741–1825) az 1780-as évektől számított érett költőnek, 1795 utáni művei már kevésbé fontosak, de a később induló Kármán József és Dayka Gábor pályája is lezárult ugyanekkor.

Az 1795 körüli belső korszak- vagy szakaszhatár megléte a lengyel kutatók többsége számára régóta nyilvánvaló. A két évvel korábbi országcsontítás után, 1795-ben, az ún. III. felosztással, Lengyelország több mint egy évszázadra megszűnt létezni (leszámítva a XIX. század elejének tiszavirág-életű, Napóleon alkotta kis államát). Akadtak, akik ezzel az évszámmal le is zárták a felvilágosodás korát. Ilyen az emlegetett új szintézis megfelelő kötete, amely éppen csak befejezésében hozza szóba, hogy egyesek a XIX. század 20-as vagy 30-as éveig is elmennek a nagy korszak végének kijelölésében. Hogy az álláspontok mennyire eltérnek egymástól, bizonyítja e sorozat következő, a romantikának szentelt darabja. Első fejezete az 1795–1830 (!) közötti szentimentalizmust és klasszicizmust, a második az 1820-as évek elején kibontakozó, ám egyeduralomra csak az évtized végén jutó romantikus irodalmat elemzi.⁹

Az 1795-ben a Visztula mentén történtek gyökeresen megváltoztatták a lengyel nemzet életének egészét, így irodalmát is, amely ettől kezdve a függetlenség visszaszerzésének ügyét szolgálta. Az irodalom hirtelen átformálódásának azonban más fontos okai is voltak, éspedig egyes vezérszerepet játszó alkotók (mint I. Krasicki) pályájának vége vagy hallgatása, valamint egy új írógeneráció (Jan Paweł Woronicz, Alojzy Feliński) munkásságának kiteljesedése.

Bár mások is utalnak rá, a már tárgyalt J. Nowak-Dłużewski szinte egyedül hangoztatja azt a véleményt, hogy valójában nem a politikai mérőöldkő szabja meg az irodalom útját, hanem a szellemi élet más tényei. Ezért 1800 körülre teszi az új irodalom-

⁹ A. WITKOWSKA, *Literatura romantyzmu*, W. 1987.

történeti szakasz kezdetét, tehát nem a nagy korszak (kor) végét. Átmenetiségének, hanyatló, utánzó jellegének hangsúlyozásával nem marad egyedül.

Az 1772–1795 közötti, de a XIX. század elején keletkezett lengyel írói életművek némelyikének megismerése megerősíthetné az ingadozó (vagy tanácstalan?) magyar kutatókat irodalmunk 1795-ös *belső korszakhatárának* egyértelmű elfogadásában. Meggyőzőné Nemeskürty Istvánt, aki kézikönyvének *Felvilágosodás és érzelmesség* című fejezetében az 1772–1805 közötti magyar irodalmat tárgyalja – az életében szerény hatású Csokonai kedvéért –, ám a következőket is írja: „Habsburg Ferenc császár a magyar irodalmat szabályosan lenyakazta”, börtönbe vetette vagy több évre elnémította. Mindennek mégsem tulajdonít elég jelentőséget, és alighanem csupán a frappáns fogalmazás kedvéért zárja így *Vigyázó szemünket Párizsra vetettük* című alfejezetét: „Sötétség váltotta fel a világosságot. Az Éj Királynője uralkodik.”¹⁰ A következő nagy fejezetbe „beengedi” a romantikát is: *Az időmérték fegyelmetől a romantikáig, 1805–1833*.

A MIT 3. kötete szerintünk indokoltabban 1795 után, sőt kissé később beszél a „klasszicizmus második hullámáról”, mégpedig felvilágosodás kori irodalmunk 1795–1825 közötti múltját ismerető, ugyancsak „átmeneti”, *A felvilágosodástól a romantikáig* című részletében. Még a következő nagy korszakot tárgyaló fejezetben is található *A klasszicizmustól a nemzeti romantikáig* című rész (Kisfaludy Károlyról és Kölcseyről). Aligha van szükség példák felsorakoztatására, hogy belássuk: mind a lengyel, mind a magyar klasszicizmus és romantika „egymásba csúszik”. Úgy véljük, a XIX. század eleji átmenetet elsősorban az különbözteti meg az előző szakasztól, hogy már nem a felvilágosodás eszme-rendszere határozta meg a klasszicizmust, valamint a szentimentalizmust és a lengyeleknél határozottabban emlegetett, illetve elemzett preromantikát. Természetesen nagyon is megfontolandónak találjuk a *Klasszika és romantika között* című tanulmánykötet előszavában megfogalmazottakat: „minden korszaknak (amennyiben korszaknak tekinthető) megvan a maga specifiku-

¹⁰ NEMESKÜRTY István *A magyar irodalom története*, 1. k., Bp. 1993., 376.

ma – az akkor élő és ható emberek sem nem utójátékként, sem pedig nem előjátékként élnek és ragadják meg világukat; az akkor élő emberek nem *átmenetként*, hanem sajátként fogják fel működési területüket (...) egy korszak sem ábrázolható úgy, mintha csak átmenet lett volna (...)”¹¹.

A szóban forgó két irodalom közötti eltérések lényegét szokás abban látni, hogy a lengyel romantika „áttörése” rövidebb ideig tartott, mint a magyaré, és a XIX. század 20-as éveinek kezdetén, Adam Mickiewicz kibontakozásával megtörtént, ami nem jelenti az irodalmi élet fő áramától távoli írók klasszicizmusának gyors kiapadását. (Ez utóbbinak az irodalmi lexikon jellegű kiadványok mondanak ellent.) A magyar „izmusok” sorozat romantika-kötete is közli Kazimierz Brodziński 1818-as, a klasszicizmusról és romantikáról szóló manifestumát¹², és Mickiewicz ettől az évtől, de – mások szerint – legkésőbb 1822-es kötetétől kezdve, illetve annak hatását tekintve is a romantika költője, akit nyomban sokan követnek.

Megfontolandónak tartjuk annak a következtetésnek a levonását, hogy ugyanakkor nálunk sem történt másképpen. Köztudott, hogy a romantikus szépirodalom nyelvét adó nyelvújítási harc a 10-es évek végén lezárult. A kritikus Kölcsey 1817-ben Berzsenyi költészetében az „érzelmi többoldalúság” hiányát kifogásolta. Ez az – írja Nemeskürty István, szerintünk nagyon is találóan, lényeglátóan – „ami Kölcseyt és kortársait egész Európában megkülönbözteti az előző század felvilágosodás ihlette érzelmességétől (*szenimentalizmusától*), s ezt nevezzük mi jobb híján *romantikának*.” Kölcsey ekkor már saját verseiben is „a maga kora európai irányzatának első magyar megfogalmazója”.¹³ Kazinczy a 10-es évek vége felé írta az *Erdélyi leveleket*. Már a *MIT* 3. kötetében ezt olvashattuk: „Erdélyt már az új, romantikus nacionalizmus számára fedezte fel benne. Nemzeti érzése ekkor színeződött át korszerűvé, áttörve a kozmopolita életfelfogás ke-

¹¹ Szerk. KULIN Ferenc–MARGÓCSY István, Bp. 1993., 5.

¹² K. BRODZIŃSKI, *A klasszicizmus és romanticizmus...* in *A romantika*, Bp. 1978., 306–313.

¹³ NEMESKÜRTY, i. m., 410., 412.

reteit.”¹⁴ Rohonyi Zoltán következtetése hasonló: „Világos tehát, hogy a magyar romantika jelentkezése az 1810-es évek közepére beérő sajtós, történeti-ideológiai alapú eszmélkedés eredményeként fogható fel, ennek során változnak meg oly lényegbevágó módon az alkotás *belső feltételei*, hogy a klasszika elv-rendszerét belülről szétfeszítő romantikus irodalmiság lesz csak alkalmas az új életérzés kifejezésére.”¹⁵

Módszertani ötleteket, esetleg továbbvivő gondolatokat ígérhettünk csupán, nem nagy horderejű, bizonyított tanulságokat. Két, sokféle tipológiai hasonlóságot mutató, azonos régióbeli irodalom meggyőzőbb korszakolását hol az egyik, hol a másik kutatásában elért és elfogadott eredmények segíthetnék. Hathatósabban, mint ha axiómáknak tekintjük az egyik irodalomtörténetírás néha mechanikusan ismételt, kritikával ritkán illetett címkéit. A lengyel irodalomkutatás azért adhatna többet a magyarnak, mint viszont, mert több újabb szintézissel, irodalmi enciklopédia jellegű kiadvánnyal dicsekedhet. A lengyel felvilágosodás kori irodalom ún. szótára és az itt néhányszor említett irodalomtörténeti kézikönyv együtt például jóval több ismeretet, véleményt kínál, mint Bíró Ferenc ugyanezen kor magyar irodalmának múltját a Csokonai-életmű tárgyalásával befejező, valóban új könyve és a még rendelkezésre álló egy-két újabb magyar kiadvány.¹⁶ Kár, hogy a lengyel- és magyarországi felvilágosodásnak szentelt 1988-as tanulmánykötet szerzői „csak részben érintik a két ország felvilágosodás kori irodalmának központi kérdéseit”, illetve az analógiák, konfrontációk, megfeleltetések, az európai viszonyítások hiányoznak a kiadványból.¹⁷

¹⁴ *A magyar irodalom története*, III. k., 281.

¹⁵ ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, 1975., 15.

¹⁶ T. KOSTKIEWICZOWA (red.), *Słownik literatury polskiego oświecenia*, Wrocław, 1977., (*Vademecum Polonisty* sorozat); BÍRÓ Ferenc, i. m.; SZAUDER József–TARNAI Andor (szerk.), *Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974.; MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp. 1980.

¹⁷ J. SNOPEK, *Les Lumières en Pologne et en Hongrie*, Volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinko, Bp. 1988.; Helikon 1989., 272–274.

Fried István

A FELVILÁGOSODÁS, A FORRADALOM ÉS ÖRÖKSÉGE AZ EURÓPAI IRODALMAKBAN

„Und die alten Formen stürzen ein”
(Friedrich Schiller)

Hogy a felvilágosodás az európai tudat válságából született-e, vagy okozója volt-e az európai tudat válságának; hogy 1789 Franciaországa az univerzalizálás, az emberiséget átfogó szabadság-egyenlőség-testvériség eszmetriád népszerűsödését eredményezte-e, vagy éppen ellenkezőleg: a forradalomra és az utána következő időszakra való európai reakció a partikularitásnak, a nemzeti eszme hipertrófiájának kedvezett-e, erről mindmáig folyik a vita; mint ahogy arról is: a felvilágosodás „dialektikája”, a mítosz-talanító gesztusok újabb mítoszalkotásai vezettek-e a XX. század barbár racionalitással megszervezett szörnyűségeihez, vagy éppen ellenkezőleg: a mítoszt, ha úgy tetszik, a rációval közvetlenül hozzá nem férhetőt éppen azért kellett Thomas Mann-nak és a hozzá hasonló „harcos” humanistáknak kivenniök a Harmadik Birodalom ideológusainak kezéből, azért kellett visszaperelni a racionalitást, mivel az irracionalizmus képviselői a XVIII. század végétől kezdve szisztematikusan fosztották meg trónjától az észet, a ráció és racionalizmus ellen forduló teoretikusok az Homais patikusok lapos gondolkodásával azonosították az ésszerűséget, az anyagelvűséget. Annál is inkább nyugtalanító kérdések ezek, mivel a felvilágosodás örökségével nemigen számolt el (önmagának) Európa megannyi nemzeti irodalma-gondolkodása. Ki a pozitivizmus előfutáraként szól(t) az enciklopédisták tevékenységéről, ki államelméleti, a társadalmi szerződést illető kérdések

felvetésekor ütközött bele a kellő mélységgel át nem tekintett felvilágosodott hagyatékba, ki pedig az egész XIX. századot átható nevelés-önnevelés-nevelődés regénycinek írásakor találkozott olyan antropológiai, illetőleg regényelméleti problémákkal, amelyek regényi megoldása a polgár-művész-emberi szuverenitás kérdéskör megjelenítését célozták meg. Aligha túlzás azt állítani, hogy a felvilágosodás hagyatékával a kelet-európai, illetőleg a kelet-közép-európai régió az egész XIX. század folyamán küszködött, anélkül, hogy a maga számára legalábbis megnyugtatólag földolgozta volna. A forradalom, illetőleg a forradalmi erkölcs a XX. században elkeseredett viták tárgya, a Forradalomhoz való viszony nemcsak pártálláspontokat határoz meg, hanem a művész és a művészet társadalmi-nemzeti küldetéséről, szakrális vagy profán jellegéről is lényeges gondolatokat képes közölni (vagy elleplezni). Számottévó írók-gondolkodók reagálnak a felvilágosodás művelődési vagy nevelési koncepciójára, vallás- és hitértelmezésére, ezen keresztül az emberi lényeg testi vagy lelki meghatározottságának kérdéseire. Turgenyev a *Nemesi fészek* betétként szereplő családtörténetében a rousseau-i nevelésselmet orosz provinciális nemesi változatának következményeit kapcsolja egybe az orosz századközép legfontosabbnak tetsző felismerésével: az orosz Hamletek feleslegesség-tudatának kialakulásával. Tolsztoj és Rousseau „kapcsolatai” közismertebbek annál, hogy részletesebben kellene szólnom róla, mindenestre a magántulajdon bírálata, a természetesség mint nevelési tényező Tolsztojnál is szemben áll a konvenciókba süllyedt kultúrafelfogással, azzal a fajta kultúrával, amely a bűnben fuldokló emberiség egyik (bűnre csábító) intézménye. S hogy a világ, az erkölcs nem lett jobb és több a művészetek és a tudományok által, azt Tolsztojnak a végsőkig levont rousseau-i következtetése, kivonulása, „futása” látszik példázni. Dosztojevszkij az anyagelvűség Nyugatától fordult el, nem is szólva arról, hogy jellemző módon a vén bohóc Fjodor Pavlovics szájába adja (franciául) Voltaire bon mot-ját: Ha Isten nem volna, ki kellene találni; miközben a Karamazov-fiúk atyjának saját keresztnevét kölcsönzi, mintegy jelezve, hogy tévelygése az evilági hiúságok között, az őt megkísértő istentagadás sincs oly messze tőle, miképpen azt hihetnők.

Az orosz példák feltehetőleg mutatják a szinte máig érő ambivalens viszonyulást a felvilágosodás örökségéhez. Ám beszédesen szól ugyanerről például *Az ember tragédiája* párizsi színe, az eszme és az eszmeparódiaként egzisztáló gyakorlat összecsapásának egyik színtere; a párizsi színt követő prágai jelenet nem visszavonja a forradalmat bemutató eseménysort, hanem annak fenségességéből és alantasságból összeszótt jellegét hangsúlyozza. Ide tartozik annak említése, hogy a párizsi színben a különféle XIX. század végi, XX. század eleji rendezésekben felhangzó Mar-seillaise „hivatalos” lereagálása szintén arról tanúskodik, hogy a forradalom emléke élénk reakciókat keltett (erről alább).

Sem a felvilágosodás, sem a Forradalom emléke nem iktatódtott be egyértelműen a XIX. század kulturális emlékezetébe, mindvégig vitaszöveg maradt. Kiváltképpen régióink irodalmaiban, ahol az irodalomtörténeti cselekvések részben a nemzeti mozgalom szolgálatában bontakoztak ki (ennek a következtében a periodizálás nemzeti fénykorokat és nemzetietlen korokat különböztetett meg, a virágzás és a sötétség korszakait), részben az anyanyelvű irodalmak visszafelé is érvényes kodifikálásának, a konvenciók kialakításának jegyében szerveződtek. Josef Dobrovský 1792-es cseh irodalomtörténetének hangsúlyai a legújabb időszakok irodalomtörténeti áttekintéseiben érzékelhetők, mint ahogy Toldy Ferencnek tankönyvekbe rögzített magyar irodalomtörténeti elképzelésének szintén mind a mai napig adósa az irodalomtörténeti gondolkodás. Ez természetesen messze nem jelenti azt, hogy éppen a kelet-közép-európai felvilágosodás és „jakobinizmus” értelmezésében, irodalmi-irodalomtörténeti (és ezzel szoros összefüggésben a nyelvi gondolkodást illető) összefüggérendszerének minősítésében ne lennének jelen egymással vitatkozó felfogások: a hangsúly a kontinuitást megteremtő tényezőkre esik, amelyek a *hanyatlás*nak nevezett periódusok után az anyanyelvű irodalom differenciáltságán munkálkodtak, a teljes műfaji rendszer (és hierarchia) kidolgozásán. S ezen keresztül az irodalmi-kulturális múlt olyan elemeit emelték be a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatába, amelyek nemzeti eszme és univerzalitás, anyanyelvű és világirodalom találkozási pontjain helyezhetők el. Az 1790-es évtizedre a lengyel és a magyar irodalomban már kialakultak az intézményesedés leglényegesebb fel-

tételei (hogy 1795 után rövid ideig szüneteljenek); tehát olyan „külső formák”, mint: újságok, folyóiratok, színjátszás, irodalmi viták stb. A cseh irodalomban az ilyen típusú törekvés részleges eredményeket hozott; a szlovák és szerb irodalom megosztottsága viszont egyelőre nemigen tette lehetővé az egységes irodalmi tudat (meg az egységes irodalmi nyelv) megteremtését, a horvát irodalomban a tudományosság és a latin nyelvűség szerepe alig csökken, viszont a szintén megosztott anyanyelvű irodalom néhány jelentős alkotással jelentkezik. Amit azonban általában el lehet mondani: a társadalomszervezés, az anyanyelvi–nemzeti tudat fokozatos erősödése, a felvilágosodás különféle irányai vitathatatlanul teszik a hagyományosnak tartott gondolkodás rendjének avultságát; s ha olykor latin nyelvű bölcséleti vagy (természet)tudományos traktátusok formájában is, az univerzalizálás ideájával szemben a nemzeti igények is megfogalmazódnak. S bár az államelméletre vonatkozó kérdésfeltevések a legkritikább esetben radikalizálódnak (legfeljebb Martinovicsek tervezetében olvashatunk az államforma föderatív jellegű átalakításáról), az irodalom és ezáltal az új típusú nemzettudat területén az értelmiségi réteg nyelvi–nemzeti törekvései lesznek dominánssá. Az ártatlannak tetsző szótári gyűjtés nem pusztán az anyanyelv fölmérését szolgálja, hanem kiindulópontjává válik a nyelvi egységesülésnek, amely a táji–vallási és egyéb megosztottsággal szemben a nyelvi tényezők túlmutató egységesülést szolgálja. A szótári gyűjtés, akár a kétnyelvű szótárak sorozatos megjelenítése részben a költészet számára is nyersanyagot kínált. Am ennél lényegesebbnek mutatkozott az a szándék, amely szerint a másutt már bevett, az élet minden területének jelenségeit megnevezni, körülírni képes kifejezésekkel szükséges gazdagítani az anyanyelven megszólalni kívánók kifejezőképességét, és terminológiailag a fejlettebbnek tetsző európai nyelvekkel és megszólalásokkal azonos szintre kell emelni az anyanyelvet. A szláv irodalmak kutatói az 1780-tól kezdődő időszakot *nemzeti ébredésként*, *nemzeti újjászületésként* emlegetik, az első szakasz felvilágosított vonásai mellett a nyelvi mozgalom, illetőleg a mozgalom nyelvi jellege elsőbbségét emelik ki. Aligha vitatható ennek a nézetnek jogosultsága. Még akkor sem, ha a pragmatista nyelvészeti-történeti felfogásnak olyan képviselői, mint Dobrovský és

Kopitar nem anyanyelvükön, hanem a cseh és a szlovén tudományban ekkor elfogadott „tudományos” nyelveken, latinul és németül fogalmazták műveiket, és még egymással is latinul–németül leveleztek. Ezt egyébként úgy is értelmezhetjük, hogy Hajnóczy Józsefnek inkább töprengése, mint valódi korproblémára utaló fölvetése, miszerint az emberbarát vagy hazafi magatartás (és világlátás) alternatívaként merülne föl, inkább későbbi korszakok diszkontinuitás-élményét tükrözi, inkább a jozefinista mozgalom antijozefinussá alakulásának utólagos értelmezéséből származtatható, mint az talán a legbeszédesebben Jókai Mór két regényéből, a dualizmus fel-feltámadó nemzeti–nemzetiségi indulatait visszhangzó művekből olvasható ki (a *Rab Ráby*ből: Ráby és Tárhalmy vitája, valamint az *És mégis mozog a föld*ből: Jenőy és a nádor párbeszéde). Magának a felvilágosodott gondolkörnek utóéletéről van szó, az ellentmondásos megítélésről, amely a nemzeti ébredésként címzett korszakkal kapcsolatban minduntalan megosztja az (irodalmi és tudományos) közvéleményt. Univerzalitás és nemzeti eszme, reformkori terminológiával élve: „haza és haladás” ügyének értékelése valójában a felvilágosodás és a felvilágosodás ellenében artikulálódó hagyományelvűség válaszútjának tetszhet a XIX–XX. század világában. Hogy milyen mértékben, azt még Németh László is tanúsítja a II. Józsefről szerzett drámában, meg az a tény, hogy az anyanyelvű színjátszás sorsa és megannyi viszontagsága a nemzetközinek minősített egykorú német nyelvű színjátszással szemben értékelődik föl, és ezáltal a többkultúráltság után kerül olyan kérdőjel, amelynek kitétele a XVIII–XIX. század fordulóján az érintett irodalmakban (például a csehben és a magyarban) nem történt meg. Ebben az esetben (is) az utókor történelemírásának nemzeti látószöge halványítja el részint a felvilágosodás felé mutató jeleket, részint rendeli alá a felvilágosodásban még nemigen előlegeződő *nemzeti létharc* ideájának az együtt jelentkező és nem egymással szemben megfogalmazódó „emberbarát–hazafi”-eszmekört.

Szorosan idekapcsolódik a francia forradalom minősítésének és a hagyományba beépítésének-beépülésének kérdése. Valójában a forradalom felvetette problémakör megnyugtató feldolgozása sem történt meg régióinkban a XIX. század folyamán; nem adott rá választ 1848/49 eseménytörténetének egymástól ugyan-

csak eltérő lengyel, cseh, szlovák, magyar és délszláv értékelése; s ugyancsak jórészt megkerülte a pozitívizmus jegyében fölvetődött – jórészt evolucionista, az aprómunkára koncentráló – irodalmi-történeti gondolkodás. Ugyanis: a pozitívizmus általában, a francia pozitívizmus meg különösen joggal hivatkozhatott az enciklopédisták némely felfogására, s az a típusú tudományközpontúság, az a fajta megszerkesztettség, amely a radikálisabb és a materializmusra hajló világgéppel jellemezhető (felvilágosodott) irányzatot jellemezte, jórészt visszaköszön a pozitivisták tanaiban. S minthogy a pozitívizmus a szerves fejlődést, az organizmusként felfogott társadalmi rendet, az irodalomtudományban a megmérhetőséget, az ellenőrizhetőséget, a természettudományos analógiákra elgondolt irodalmi (pl. műfaji) evolúciót hirdette meg, joggal utalt vissza a XVIII. századi, felvilágosodott gondolkodás rokon(nak vélt) elemeire, és utasította el a forradalmat, mint amely megzavarja az organikus fejlődést. Másrésztől a német klasszikára hivatkozó szemlélet az iskolai tananyagga lett Schiller-poéma, az *Ének a harangról* világgépét gondolta tovább, amely sok tekintetben előlegezi a szerves fejlődésről, a megtervezett (társadalmi) változásról kifejtett eszmét. Schiller szinte apokaliptikus képekben állítja elének a spontán keletkező rombolást, az ösztönök elszabadulását (míg a Mester széttörheti a formát, ám azt bölcs kézzel és a helyes időben teszi); ahol a nép maga szabadítja meg (föl) magát, abból nem támad jólét; a nép széttúzva láncait, szörnyűséges módon segít magán. Eltorzul a szabadság és az egyenlőség ideája, a jámbor polgár fegyvert ragad, az asszonyok hiénákká lesznek, nincs már semmi, ami szent lenne...

Lényegileg rokon gondolatot tolmácsolt Goethe *Faustjának* második része (IV. felvonás, 10218–10219. sorok):

Was zur Verzweiflung mich beängstigen konnte!
Zwecklose Kraft unbändiger Elemente!

(Nyersfordításban: Ami engem a kétségig aggaszthatna! Féktelen elemek céltalan ereje!)

S itt nemcsak a természeti háttér, az otthonépítés, a természettudományból vett képekből szőtt allegóriák előlegezik a XIX.

század második felének társadalom- és történelemlátását, hanem a közvetlen utalás az 1789-cel kezdődő eseményekre, a szerves forma megtörésének (történelmi) példája is, mely nemcsak Goethe, illetőleg Schiller nemzedékét riasztotta vissza, hanem a romantikusokét, majd a pozitivista korét is. Igen tanulságos az 1863-as felkelést követő lengyel reakció: ekkor történik meg a leszámolás a forradalmár-romantikus illúziókkal, a lengyel függetlenségnek forradalmi úton történő helyreállításával, és elkezdődik az „aprómunka”, a szerves építkezés korszaka, amelyet nemcsak a lengyel tudománytörténet, hanem a lengyel *irodalomtörténet* is pozitivista korszaknak nevezett el. Hasonlóképpen a cseh romantika kifulladásában egyben a józanabb nemzetszemléletet helyezi az előtérbe (itt Masaryk, későbbi elnök nevéhez fűződik az aprómunka programja). Ez egyben visszatérést jelent a felvilágosodott eszmékhez, Dobrovský józan kriticismusához, és ennek beszédes példája, hogy a királynőudvari és a zöldhegyi kézirat hamisítvány volt a pozitivista kutatás jól megalapozott tézise, egyben Dobrovský kortárs kételkedésének felújítása. Lényegében a felvilágosodásra is visszautaló dezillúzió érvényesül Arany László hasonló megállapításában: „A haza dolga Gordiuskötés, de kard nem oldja meg, csak küszködés”.

Mindazonáltal a forradalom eszméje (bár jelentős átértelmezés révén) a XX. század elején régióink irodalmaiban újra fölmerül, még hozzá a nemzetállam megteremtésének problémakörében, illetve a nemzetállam megteremtésének elmulasztott lehetőségében töprengve. Itt jegyzem meg újól, hogy a Marseillaise régióinkban a valóban forradalmi énekek közé tartozott, nem egy irodalomban a munkásmozgalom dalává vált (például Gáspár Imre alkotta meg a XIX. század második felében a magyar „munkás-Marseillaise” szövegét), és hivatalos eljárásához vezethetett a Marseillaise-nek nyilvános helyen való eléneklése (egy prágai *Az ember tragédiája* előadás itt említendő botrányáról számolhatnánk be). Ennek kapcsán emlékezhetünk meg arról, hogy a századforduló éveiben Martinovicsot a magyar progresszió zászlajára írta, szabadkőműves páholynak lett névadója, Ady Endre a magyar demokrácia úttörői között emlegette, Krúdy Gyula regényt szerzett róla, Vázsonyi Vilmos előadásokat tartott az összeküvésről, amelynek célkitűzéseiben a francia felvilágosodás és

a forradalom gondolatának továbbéltetését, illetőleg saját politikai törekvései előfutárát láttatta. A XX. század elejére határozottabban válnak szét a nézetek, a forradalmat igenlők a progresszió táborába tartoznak, míg a konzervatívák immár nem reformkonzervatívák (nagy többségükben), hanem még a liberális elvet vallókban is a forradalom exponenseit vélik fölfedezni. Kiegészítésként megjegyezhetem, hogy az *Ének a haragról* minden bizonnyal azért válhatott iskolai tananyaggá, mert annak a vallás-erkölcsi felfogásnak megfogalmazását fedezték föl benne, mellyel általában a forradalmi, a radikális, tehát a határozottabban újító nézeteket és cselekedeteket lehetett kárhozatni. Más kérdés, hogy a Goethe képviselte reformkonzervativizmus miféle alakváltoztatásokon át jutott el XX. századi formájáig, és a nevelési-nevelődési regény (amely a felvilágosodás nevelési elképzeléseit és hitét, az ember öntökéletesítésének szintén a felvilágosodás korából származtatható ideáját formálta eseménysorozattá) Thomas Mann *Varázshegyében* érte el tetőpontját, és egyúttal ezzel a művel csengett ki. Nem Thomas Mann művére, hanem a nevelési regény képviselte felvilágosodott hitre volt parodisztikus válasz Kafka műve, *A per*, amelynek főszereplője, Josef K. egyesztendő peréből nem tanult semmit, és így keresése valójában körben forgás, nem érhet el az értelmes élet beteljesítéséhez, nem művelheti kertjét.

Aligha tagadható, hogy a felvilágosodás megítélésének ártott az a nézet, amely a pozitívizmusban jelölte meg utódját; hiszen az említett Homais patikusok képviselte magatartás előre is igazolta azokat, akik a racionalizmust, sőt, magát a racionalitást is csupán a kispolgári szűklátókörűség, a praktikizmus, az ön maga paródiájává váló hasznosságelv keretein belül tudták elképzelni, általában szólva: az észelvűséget a lapos, jelentéktelen problémák fejtegetésében kimerülő gondolkodással, a tudni nem érdemes dolgok tudományával azonosították. Ezzel szemben az irracionalista, szubjektivista, de legalábbis a forradalmat tagadó, a felvilágosodás alapelveiben kételkedő, a transzcendencia iránt fogékonyabbnak bizonyuló elképzelésekben valami művészbet, irodalmibbat érzékeltek, ember és világ, fönt és lent nehezebben átlátható, a XIX–XX. század fordulóján már a nyelvválságtól zaklatott gondolkodástörténet és létértelmezés kapcsolatrend-

szerének átvilágítását csak a felvilágosodás örökségétől függetlenül tudták elképzelni. Jól jelzi ezt Musil Törlessének csalódása: nemcsak a rendszer és a fegyelem világa mögött rejtőző kiszámíthatatlan éjszakai lét döbbsenti rá a világ, saját világa átláthatatlanságára, hanem az imaginárius számokkal való megismerkedés a matematikában is elbizonytalanítja: amit egyértelműnek, leírhatónak, kézzelfoghatónak hitt, ugyanúgy ismertre és ismeretlenre, láthatóra és félelmetesre, magyarázhatóra és magyarázat alól kisiklóra oszlik, mint minden egyéb, és mindez párhuzamos a megfogalmazás esetlegességével, a nyelv és a szubjektum biztonságának megingásával. A fogalmazás „világosság”-eszméje, a „világosság” századának stílustisztaságra törekvése a XIX–XX. század fordulóján lesz igazából régmúlttá; és lesz a forradalom a forradalmi mozgalmak tendenciózusan magyarázott előképévé, vagy válik a felvilágosodás meghaladottnak hitté, legfeljebb történeti dokumentummá. A Habsburg Monarchiában erősödik meg a fölismerés, amely a művészileg „haszontalan”, a csupán ornamentikai szempontból igazolható fölértékelésével, művészi céllá válásával a modernség ama korszakának eljövételét jelenti be, amelyet posztmodern korunk – nyilván jogosan – elődjének tart.

EGY IRODALMI KORSZAK VÉGE AZ IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

Kazinczytól kezdve a testőrírók fellépése, 1772 hagyományos korszakkezdő évszám az irodalomtörténet-írásban; az időszakasz végét ellenben változóan jelölik. A XIX. századi irodalomtörténetekben 1795-öt nem vagy alig említik, határuk inkább az új kor kezdetét választják a reformkor első évtizedeiben. Korfordulók kijelölése mögött mindenkor a fejlődésről vallott nézetek állanak, mindenkor az a döntő, hogy mit emelnek ki inkább a fejlődésből: tényezőit vagy egyes tényezőjét, menetét, törvényszerűségeit, tételezett célját, esetleg normáit.

A kortárs írók saját munkásságuk időszakában az ígéretes felemelkedés folyamatát értékelik, megszakítatlan, szüntelen emelkedő tendenciáit hangsúlyozzák. Pápay Sámuel úgy látja, hogy korában az ellentétek is erősítik egymás pozitív szerepét: a németesítés a nyelvi öntudat, a nemzeti érzés ébresztője volt, a gondolat szabadsága ennek szárnyakat adott. II. József korától a nyelv, a kulturális élet „szakadatlanul fellyebb fellyebb emeltek”,¹ számára e folyamat rögzítése, deklarálása fontos, határpontot ő nem jelöl. Amelyben legfeljebb az az érdekes, hogy a történelmet mindenkor fontos tényezőnek tartja, 1795-öt azonban nem is említi.

Nem említi az a Kazinczy sem, aki szenvedő alanyként élte át 1795-öt. A hallgatásban persze Pápaynál, s nála különösen szerepe lehetett politikai félelemnek is. Kazinczy Mária Terézia, a testőrírók korában látja a „gyönyörű új hajnal” feltűntét. Az akkor megindult fejlődésben ő az „újabb nemzetek nyelvének és litera-

¹ PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalomtörténet*, I–II., Veszprém, 1808., 405

túrájának” elsajátítását emeli ki,² szerinte a nyugati műveltség és példa volt minden korokban (Szent István, a keresztes háborúk, Mátyás idejében) a fejlődés erjesztője, lendítő ereje. Az európai műveltség elsajátítása saját korának célja és normája is lesz, a hozzá igazodás, az átvétel, az áthasonítás a maga írói, kritikusai és szervezői munkásságának, az egész időszaknak is mércéje, irányítója. Ez szüntelen tartó folyamat, morális és hazafias követelmény; korfordulónak – bármily okból hallgatta el – itt nincs szerepe, minthogy eszmei érvényességét semmiképpen nem befolyásolja.

Kölcsey számára a *Nemzeti hagyományokban* elsődlegesen az irány kijelölése fontos. Ő fogalmazza meg először Herder nyomán a nemzeti irodalom fejlesztésének normáját. Herder szerint minden fejlődés a maximum felé tart; a nemzeteknél ez a maguk összetéveszthetetlen, egyedi sajátosságainak kibontakozása; irányító példája a virágzás korából fennmaradt hagyomány.³ Kölcsey történelmünk menetét áttekintve úgy látja, hogy ilyen hagyomány nálunk nem maradt fenn; a fejlődést a beáramló idegen hatások szabták meg károsan: meggátolták az egyedi, az individuális, a nemzeti irodalom kialakulását. Ezt látja a közelmúlt irodalmában is, a történelem egyes eseményei ezt nem másították meg, 1795-öt így ő sem említi. Számára elsősorban az idegen befolyástól mentes, a népköltészet példáján csiszolódó egyéni, nemzeti irodalom ideáljának, normájának posztulátuma a fontos – a nemzeti kiteljesedés nagy jövőjű tanát aztán tőle veszik át az irodalomtörténetek.

Így Toldy is, aki Kazinczy és Kölcsey eszméit ötvözve kereste irodalmunk történetében a nemzeti szellemű, az európai műveltséghez emelkedő irodalom kiteljesedését. Az új kor szerinte is Bessenyei fellépésével kezdődik, aki a műveltség minden irányú fejlesztésével indította meg a nemzet, a nemzeti kultúra megújulását. Ez időtől „soha meg nem szakadt” fejlődést lát, amelyet

² KAZINCZY Ferenc, *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*, (1808), RMK. 37., Bp. 1916., 154.

³ Johann Gottfried HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, in *Herders Werke in fünf Bänden*, Vierter Band, Berlin und Weimar, 1978., XV. B., IV. Th., 366–367., II. Th., 359., III. Th., 361.

történeti, művelődéstörténeti, intézményi, irodalmi tényezőinek alakulásában vizsgál.⁴ A folyamatban a történeti okok számbavétele alapján ő említi először 1794-et, az írók elfogását, bebörtönzését, s nem Martinovicsék politikai mozgalmát vagy perét (később is, ha szó van róla, mindig 1794 szerepel). A megindult hatalmas lendületű fejlődést szerinte ez év fordulata nem akasztotta meg, csak mint írja, „hézagot hagyott”, amelyet egyes alkotók, Csokonai, Kis, Kisfaludy Sándor vittek tovább.⁵ Ők a maguk fogyatékosabb ízlésével, kevésbé mély és eredeti munkáikkal (számára Csokonai sem kivétel) jelentettek hidat az új iskola (Dayka, Kazinczy), majd a Széchenyi-kor igazi felvirágzása felé. Ekkor Széchenyi és Vörösmarty munkásságában érte el a nemzet, az intézmények, az irodalom fejlődése tetőpontját; a korszak határa tehát a kiteljesedés, az új kor ideje az 1830-as években.

Arany irodalomtörténeti vázlatában szintén a Bessenyei fellépésével kezdődő „legújabb kor” sokoldalú fejlődését értékeli, s mint Toldy, ő is széles történeti, művelődéstörténeti, irodalmi tényezők számbavételével vizsgálódik. Így szerepel nála is a „szerencsétlen” 1794-i év, ő is az írók bebörtönzését, halálát említi, s azt, hogy „némi szünet áll be irodalmunkban.” Toldyhoz hasonlóan látja az áthidalókat, csak más értékrenddel: két „hatalmas géniuszt” említ, Csokonait és Kisfaludy Sándort.⁶ Az időrendi vázlat szerint a kor 1772-től 1815-ig, a nyelvújításig tart; ez azonban Aranynál a „könnyebb áttekintés”, a „dolog természet szerint” felvett, amolyan belső határ, e korszak ugyanis nála „előkészítő szakasz”. Az igazi új kor, a korforduló: 1811–1848, a „virágzási időszak”⁷, Arany itt lát kiteljesedést, Toldytól eltérően nem a művelt és nemzeti irodalom tetőpontján, Vörösmarty korában, hanem Herder és Kölcsey eszméi szerint a nemzeti, népies irodalomban, főként Petőfinél.

⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története* (1867), Reprint kiadás, Bp. 1981., 337.

⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története* (1864–1865), Reprint kiadás, Bp. 1987., 160., 161–168.

⁶ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in *Arany János összes művei*, X. k., kiad. KERESZTURY Mária, Bp. 1962., 508.

⁷ I. m., 446., 494..

Beöthy is a kiteljesedés felé tartó fejlődést hangsúlyozza az 1772-vel kezdődő korban. Ez szinonimái szerint erősödés, sokasodás, élesedés, bővülés, szaporodás, gazdagodás, gyarapodás.⁸ A fejlődés vezérelve szerinte a nemzeti érzés, s Herder és Kölcsey szellemében ő is az önazonosság kibontakoztatásában látja célját és normáját. Bessenyeieiktől kezdve szinte transzcendens erejű fejlődést lát, amelyet nem akaszthat meg többé „sem emberi akarat, sem a viszonyok hatalma”.⁹ 1794 e folyamatban nem fontos évszám; Toldyhoz és Aranyhoz hasonlóan megállapítja ugyan, hogy az irodalmi élet fejlődésében „szünet állott be”, de ő is látja áthidalóját, a nagyra értékelt Csokonait.¹⁰ A fejlődés megy tovább a maga útján a kiteljesedés felé: diadalmaskodott a nyelvújítás, s „a fölébredt nemzeti szellem költészetünkben a nemzeti regényes irányt juttatván uralomra, a legmagasabb virágzás kora következett.”¹¹ Ez pedig a XIX. század 20-as évciben jött el „Magyarország valódi reform-korában”; az idő az új kor kezdetével fordul át kiteljesedése, új szakasza felé.

Riedl elődeihez hasonlóan célja, virágzása felé tartó folyamatot ír le. Nála mint Kazinczynál és Toldynál, az idegen hatások a fejlődés erjesztői. S bár ezek nézete szerint magyarrá hasonultak, a nemzeti irodalom részévé váltak, mégis úgy látja, hogy az erősödő nemzeti irány egészében visszahatás a külföldtől átvett irányokra: „mindig nagyobb meg nagyobb a nemzeti osztályrész, a mellyel ezekre az általános európai hatásokra visszahat”.¹² E folyamatban Riedlnél 1794-nek nincs szerepe, nem foglalkozik vele. A mind dominánsabb nemzeti folyamat nála is a csúcspont, a kivirágzás felé tart, ez következik el a szintén visszahatásként (a felvilágosodás visszahatásaként) fellépő romantikában, s a „mindinkább hatalmasabb népies-demokratikus irányban”,¹³ az 1820-as években.

⁸ Az irodalomtörténet elmélete, kiad. LÁZÁR Piroska, Bp. 1940., 13.

⁹ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistűkre*, Bp. 1906³, 85.

¹⁰ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom történeti ismertetése*, Bp. 1880/2., I., 106.

¹¹ I. m., I. 136.

¹² RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom főirányai*, Bp. 1896., 132.

¹³ I. m., 131.

Bodnár Zsigmond torzóban maradt irodalomtörténetéből éppen a XVIII–XIX. századról szóló rész hiányzik. Ő nem a fejlődés célját, hanem a fejlődés menetét, ennek kijelölt törvényszerűségét hangsúlyozza. A fejlődés hajtóereje nála a hegeli szellemű eszme-erő, amely a történelemben, az irodalom történetében az akció-reakció korának váltakozásában mutatkozik meg. Összegezése szerint 1772-vel az akció szakasza kezdődött, oly kor, amely mindenben „javítani, tökéletesíteni akar”, ezt szolgálják nála is az átvett idegen hatások.¹⁴ Neve: a klasszicizmus kora, határpontja 1815 – nem látni világosan, hogy milyen indokok alapján. Minthogy azonban a következő kor nála 1815–1830, a romantikus szellem kora, feltételezhető, hogy 1815-ben talán a nyelvújítás kibontakozásában, talán Kazinczy munkásságában látja a klasszicizmus tetőpontját, esetleg lezárulását. A korforduló itt is az új szakasz kezdetére, a reformkor első évtizedére esik; nem tudni, hogy ha elkészült volna a könyv harmadik része, 1794 vagy 1795 szerepelt volna-e benne és miként az „akció” korában.

Új irányt képvisel *Horváth János* fejlődéstörténete. Vizsgálatainak középpontjában hangsúlyozottan az irodalmi tudat, a kollektív szellemű, az egynemű ízlést érvényre juttató irodalom önelvű fejlődése áll. E fejlődést határozottan elkülöníti a nemzeti eszme normája szerint alakított korrajzoktól: „A magyarság, a nemzeti érzés: nem *irodalmi érték*”, írja, nem mértéke az irodalomnak, s bár „nagyobb, szentebb, fontosabb érzés”, értéke csak akkor van, „ha éppúgy, mint más érzés művészi erények kifejtéséhez szolgál ihletül.”¹⁵ Abban viszont elődei nézeteihez kapcsolódik, hogy az önelvű irodalom, az irodalmi tudat alakulása nála is egy csúcspont, a kiteljesedés felé tart: a nemzeti klasszicizmusban ér el tetőpontjára, az európai és a magyar, a régi, a népi és a műköltői jegyek, az életelvek kiegyenlítődésében, az irodalmi tudat legmagasabb pontján, Petőfi és Arany munkásságában. S bár a nemzeti szellem kifejlesztése nála nem norma, e tetőpont kijelölésében Herder és Kölcsey eszményéhez kapcsolódik. A fej-

¹⁴ BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, I–II., Bp. 1891., II., 412.

¹⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, kiad. KOROMPAYH. János, Bp. 1976., 265.

lódés nála is 1772-vel indul meg erőteljesen, ettől kezdve megszakítatlan folyamatot lát: „Fejlődés nincsen folytonosság nélkül” – írja, benne az új a régire épül, az út a lassú, a lépcsőzetes átalakulás: „Sokáig él még a régi, mikor már új mozzanatok vegyültek is belé; s az újnak elemei szórványosan már akkor fel-feltűnedeznek, mikor a réginek uralmát senki kétségbe nem vonta még.”¹⁶

A fejlődés e szakadatlan folytonosságának meggyőződéséből következik, hogy Horváth János szkeptikus a korszakhatárok megállapításában. Elismeri ugyan, hogy a századok szerinti vagy a történelmi eseményekhez kapcsolódó korszakolások „találók lehetnek egy-két esetben, de onnan általános érvényre emelni őket önkényes eljárás”; legfeljebb „tájékoztató vonalat” kereshetünk, s „kénytelenségből körülírhatjuk megközelítő évszámokkal”.¹⁷ Az 1772-vel kezdődő időszakaszt sem tartja egyértelműen lezárhatónak. Mint írja, ekkor sem irodalmi művek, sem költői pályák befejezése nem ad egyértelmű fordulópontot (egy példája: Kazinczy 1831-ben hal meg, a romantikus Auróra tizedik esztendejében).¹⁸ 1794 nála nem a megakadás, a szünet évszáma, hanem Kármáné, az eredetiség programjáé; korfordítónak azonban így sem tartja.¹⁹ E kor lezárása nála is az új kor kezdete: elméletével összhangban a romantikában egyneműsödő, az önelvű, a nemzeti irodalom fejlődésének kollektív jellemzővé válása alapján, s a jelzett kételyekkel említi ő is az 1820-as éveket. „Ilyen értelemben tehetjük mintegy ötven évre (1772–1822) azt az időt, melyen belől a Bessenyei–Kazinczy korszak, a nyelvi szempontú irodalmiság kora szert tesz bizonyos kollektív jellemre.”²⁰ 1822 nála nem kötődik történelmi, művelődéstörténelmi eseményhez, műhöz, alkotói pályához, inkább az ízlésütközések, a változások után beállók kiegyenlítődés időtartamának határát jelöli: „A korfordulókat ízléskülönbségek összeütközése jelzi, a megnyugvás, kor-

¹⁶ I. m., 171.

¹⁷ I. m., 61., 243.

¹⁸ I. m., 242.

¹⁹ I. m., 287.

²⁰ I. m., 243.

szerű megállapodás csak akkor áll be, ha új és régi egy közös ízlésben ismét kiegyenlítődt.

²¹

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a korfordulók értelmezésében kialakult egy hagyomány: az 1772-től megindult fejlődés határául ennek kiteljesedését, s benne főként a nemzeti irány tetőpontját jelölték a reformkor első évtizedeiben. Más felfogás alapján választották lezárásnak 1945 után az 1795-ös évszámot: a fejlődés egy, politikai tényezőjét, a Martinovics mozgalom bukását emelték ki, hatására gyökeres változást próbáltak bemutatni. A történelem szerepével eddig is számolt az irodalomtörténet-írás (így Pápay, Toldy, Arany), de csak egy tényező volt a fejlődés bonyolult útján. Mostani abszolutizálásának alapja a marxizmus szerint vállalt tétel: a tudatot, a tudatformák alakulását a lét változásai határozzák meg; az irodalom fejlődését a történelmi fordulatok irányítják. Történelem, politika és irodalom kapcsolatát adottnak, nem egyszer közvetlennek vették, bonyolultságát az irodalomtörténetek nem tisztázták. S miközben az egy politikai esemény radikális hatását deklarálták, a fejlődés nagyobb folyamatát, a kultúra, az irodalom sajátos alakulását elemezve korántsem sikerült a vállalt tételt következetesen érvényesíteni.

Waldapfel József monográfiája felsorolja ugyan Mária Terézia korának politikai eseményeit, de a kor meghatározójának a szellemi, filozófiai mozgalmat, a felvilágosodást tartja: „A Bessenyeivel kezdődő korszak legfőbb újdonsága a felvilágosodás eszmevilága.”²² E mozgalom radikális változást, fejlődést indít el, ez tetőződik a köztársasági mozgalom évében, 1794-ben; bukása, az utána következő retorziók gyökeres változást hoztak. Ám a folyamat itt a kor lényegét kifejező felvilágosodáshoz kötődik, ez pedig a meghatározónak tartott fordulat után is továbbél, „nem szűnik meg a reakció felülkerekedésével”.²³ Az írók pályájának vizsgálatakor is kétféle hatást állapít meg: Batsányinál gyökeres válto-

²¹ I. m., 67.

²² WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1963³, 11.

²³ I. m., 16.

zást, hang- és attitűd-váltást; Csokonai műveiben viszont számba veszi a felvilágosodás radikális fordulatokon is átívelő hatását.

Az egy történelmi esemény, az egy évszamban konkretizálódó befolyás meg a folyamatok összetettségét számba vevő vizsgálódás kettőssége látszik a hatkötetes és a Klaniczay Tibor, Szauder József, Szabolcsi Miklós nevével fémjelezett irodalomtörténetekben is. A politikai változások nyomán 1794-ben tetőzést, 1795-ben törést, gyökeres fordulatot deklarálnak az irodalmi életben és az írók pályáján, ám a folyamat egészében szintén a felvilágosodás továbbélő hatását, a retorziók után is folytatódó fejlődést állapítanak meg. A *hatkötetes irodalomtörténet* egyfelől rögzíti, hogy 1795 „mély cezúrát hagyott az irodalom fejlődésében”; másfelől megállapítja, hogy a felvilágosodott szellemű nyelvi, modernizációs törekvések továbbélnek Csokonai és Kazinczy munkásságában.²⁴ A *Kis magyar irodalomtörténet*ben azt olvassuk, hogy 1795 után „maradi, hazafias nemesi-nemzeti szemlélet vált uralkodóvá az irodalomban (az 1800-as évek legelején kihulló Csokonait véve csupán ki), mely ellen csak a tízes évek legelején indította el harcát Kazinczy és kis köre.”²⁵ Csokonai itt is kivétel, Kazinczy pedig már az új kor előmunkálója. Ez pedig mindkét irodalomtörténetben az 1820-as évektől kezdődik – az évszám hagyományos, indokolásában azonban itt is a politikáé a főszerep: a reformországgyűlések, a nemzeti függetlenség, a polgári fejlődés mozgalmi közvetlen és kedvező hatást gyakorolnak az irodalmi életre. Így a korszakváltás mégsem a tragikus fordulatot hozó 1795-tel, hanem itt is a felemelkedés éveivel kezdődik, a reformkor elején.

A hatkötetes irodalomtörténet megjelenése után *vitát* rendeztek,²⁶ ennek egyik kiemelt problémája éppen a korszakolás, a korszakhatár volt. Megkérdőjelezték 1772 érvényességét; a záró évszámot mind a történész Varga János, mind az irodalmár

²⁴ *A magyar irodalom története* 3. k., szerk. PÁNDI Pál, Bp. 1965., 18–20.

²⁵ KLANICZAY Tibor–SZAUDER József–SZABOLCSI Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp. 1962., 90.

²⁶ A vita anyaga: *Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről*, ItK 1967., 366–372.; KENYERES Zoltán, „A magyar irodalom történetének” periodizációs elveiről, It 1969., 40–60.; *A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről*, It 1969., 347–376.

hozzászólók szintén a reformkor első évtizedeire tették. Bán Imre, Horváth Károly, Szauder József erőteljesen hangsúlyozták a stílustörténeti szempontot: a klasszicizmus tetőződését illetve hatásának lezárulását. *Szauder József* a klasszicizmusról szóló tanulmányában²⁷ az iskolás, a felvilágosodott klasszicizmus után az összefoglaló, az új jelenségeket is magába integráló neoklasszicizmusban Csokonai és főleg az irodalmi tudatot jelentősen befolyásoló Kazinczy munkásságában látja tetőződését s a nyelvújítási vitában lezáródását. A klasszicizmus korszak-meghatározó szerepe persze több oldalról is vitatható; ezúttal azonban emeljük ki azt, hogy a korforduló értelmezése itt irodalmi, stílustörténeti kritériumhoz, s nem a politika meghatározó szerepéhez kötődik.

Végül is tehát korszakhatár, záróévszám-e 1795? Az irodalomtörténet-írásban nincs hagyománya, ha egyáltalán említették, időleges, áthidalt akadályokat jelző évszám. Az új kor kezdetét Kölcsey herderiánus nézetei alapján a fejlődés normájává emelt nemzeti irodalom kiteljesedésében jelölték meg a reformkor első évtizedeiben. Tanulságos, hogy amikor az egy politikai tényező alapján 1795 zárószerepét deklarálták, a folyamatok bemutatásakor nem tudták e meghatározónak tartott szempontot következetesen érvényesíteni. Vizsgálódásunk legfontosabb általános tanulsága talán az, hogy a változó korforduló jelölések mögött az alapkérdésekben voltaképpen bizonytalan a tudásunk. Amíg ugyanis nem látjuk világosabban a fejlődés, a normák alakulásának változatait, összetett tényezőit, addig nem tudjuk kijelölni a korszakok ismérveit, s korfordulókat csak óvatos fenntartásokkal jelölhetünk ki. A korszakhatár történetének vizsgálata alighanem e bizonytalansághoz szolgáltat meggyőző érveket.

²⁷ SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*, (1969) in uő., *Az estve és Az álom*, Bp. 1970., 92–122.

ÖSSZEGZÉS HELYETT...

1795:
FORDULAT, KORSZAKHATÁR
VAGY VALAMI MÁS?

A legújabbkori magyar irodalomtörténet-írás azzal tisztelte meg 1795 emlékét, hogy korszakhatárrá tette: a spenótnak becézett akadémiai irodalomtörténetben itt kezdődik a felvilágosodás kori irodalom új s nagy fejezete. A most lezajlott konferencia címe (A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban) és időpontja – 1795 bicentenáriuma – ugyancsak e tradíció jelenlétét jelzi szakmánk közgondolkodásában, mégha az előadások túlnyomó része inkább csak áttételesen kapcsolódott ahhoz a problémakörhöz, amelyet ez a periodizációs ügy magába foglal. Megjegyezném, hogy a magam részéről szerencsésnek tartom, hogy a jelen lévő kutatók nem horgonyoztak le a fordulat nagyon fontos, de egy konferencia keretei között aligha megoldható kérdésénél: az izgalmas és termékeny vizsgálatok, amelyekbe a referátumok révén módunkban állt betekinteni, valószínűleg éppen így járultak igazán hozzá ennek a kérdésnek a hiteles megközelítéséhez. A magam részéről azonban – a konferencia utolsó előadójaként – kénytelen vagyok csak a fordulat kérdésével foglalkozni, hiszen arról, hogy itt valóban az egész korszak értelmezésének egyik sarkalatos kérdését találták meg a konferencia szervezői, éppen Csetri Lajos nagyívű bevezető előadása győzhette meg a jelenlévőket. Előljáróban szeretném megjegyezni, hogy a periodizációs kérdéseknek én is nagy jelentőséget tulajdonítok, a döntésben, hogy hol kezdjük el s hol fejezzük be egy irodalomtörténeti fejezet tárgyalását, mindenekelőtt annak a munkának az eredménye van benne, amelyet az illető kor irodalomfogalmának meghatározására fordítottunk.

A múlt év végén megjelent korszakmonográfiámban elég sokat dolgoztam azért, hogy megkeressem a történelemnek azt a képzeletbeli pillanatát, ahonnan elkezdhettem a modell felépítését. Nem részleteztem ugyan, de a tanulmány Bevezetőjének néhány utalásában – remélem – egyértelműen sikerült megfogalmaznom azt is, hogy mikor és miért akkor zárom le a történetet, a szöveg jó néhány helyén pedig céloztam arra, hogy szeretném folytatni munkámat. E folytatás egyik előzetes feltevése az, hogy 1800 körül változatlanul erős cezúrát érzékelek a magyar irodalom életének menetében. Arra vonatkozóan, hogy itt véleményem szerint többről van szó, mint az idők hozta s természetesnek tekinthető változásokról, gondolom, ugyancsak elég feltűnő jelzés, hogy az 1780 után és a századforduló előtt színrelépő értelmiség irodalmának problémáival és fontosabb képviselőivel lezárom fejtegetéscimemet. Most – inkább csak emlékeztetőül – utalnék majd néhány olyan körülményre, amelyek talán a leginkább szembeötlően jelzik a cezúrát, s amelyek motiválták munkám szerkezetének kialakítását. Persze – s ezért teljes mértékben igazuk van kritikusaimeknek – ezt a döntést nem okoltam meg részletesen. Ezt majd akkor olvashatják a kedves kollégák, amikor a könyv tervezett folytatását veszik kézbe: annak ez a kérdéskör lesz a bevezetése, s bizonyos, hogy ott is elég sokat fogok dolgozni azért, hogy megkeressem azt a másikat (s ugyancsak képzeletbeli) pillanatot. Ezen a munkán dolgozom, s bár távol vagyok a befejezéstől, néhány, e problémára vonatkozó észrevételt (inkább a vita kedvéért) máris megkockáztatnék.

1. A századfordulóval nemzedékváltás következik be a magyar irodalom életének menetében, amelyet ugyanakkor az írók közötti hierarchia merőben új rendjének kialakulása kísér. Az 1780 után színrelépő értelmiségi irodalmárok közül sokan meghalnak – eltávozik az élők sorából Péczeli József, Dayka Gábor, Szentjóbi Szabó László, Kármán József, Földi János, Csokonai Vitéz Mihály, meghal Ráday Gedeon és Gvadányi József is, Batsányi János pedig külföldön él. A továbbélők pályája alapvetően módosul: Pálóczi Horváth Ádám, Mátyási József, Édes Gergely marginális helyzetbe kerülnek, a korábban inkább marginális helyzetben lévő Virág Benedeket viszont (aki 1799-es verskötetével az értelmiségi irodalom egyik vagy talán legnagyobb hatású összeg-

zője) az új század elejétől kezdve egyre inkább a kor „szent öregje”-nek szerepében látjuk. Révai Miklós és Verseghy Ferenc helyzete viszont úgy változott, hogy ők most elsősorban vagy kizárólag tudósként folytatják tevékenységüket. A börtönből kiszabadult Kazinczy Ferenc korábban is tekintélyes irodalmár volt, ekkor azonban már egyre inkább ő az irodalom vezére, voltaképpen a kor címszereplője.

2. S ez semmiképpen nem véletlen, hiszen nem kevésbé feltűnő, hogy az irodalom vezetése új kezekbe kerül, ami azt jelenti, hogy a nemesség újra visszaszerzi a fölényt az irodalom életében. A XVIII. század utolsó két évtizedében az irodalom világában az értelmiség volt a hangadó (a kassai Magyar Museum éléről a tapolcai vargafi, Batsányi János szorítja ki a köztisztelőnek s közismertségnek örvendő nemesifjút, Kazinczy Ferencet), a századforduló után nem csak a kor legtekintélyesebb irodalmára (Kazinczy Ferenc) nemesember, de az a legnépszerűbb (Kisfaludy Sándor) és a legnagyobb költő (Berzsenyi Dániel), mint ahogy nemes a kor legnagyobb ifjú tehetsége, Kölcsey Ferenc is. Ebből egyenesen következik, hogy az irodalom életmódjában is alapvető változások következnek be. Az előző időszakban az irodalom elsősorban oktatási és hivatali intézményekkel rendelkező nagyobb városokban élt (amelyek közül Pest-Buda csak egyik volt a sorból), az új század első két évtizedében viszont vidéki kúriákban és elsősorban ott. Kazinczy széphalmi háza a magyar irodalom telefonközpontja, ahogy Németh László írta s tegyük hozzá: hatalmi központ is. A most színre lépő fiatalabb, egyre tájékozottabb s egyre sokszínűbb nemzedék jó ideig egyáltalán nem vonja kétségbe e távoli vidékek lakóinak tekintélyét és fölényét, s úgy teljesítik kívánságaikat, hogy azoknak tényleges – egzisztenciát közvetlenül befolyásoló hatalma – nem vagy alig-alig volt. A hatalom azonban – mint erre a modern szociológia már igen alapos elemzésekben világított rá – igen összetett szerkezet, s gyermecg dolog a közvetlen érdekeltségi viszonyokra egyszerűsíteni. Csak emlékeztetőül idézném itt Kisfaludy Károly magatartását – ez a merőben, mondhatni szubsztanciálisan új irodalmiságot képviselő fiatalember nagy sikerei után is nagy tisztelettel keresi majd az egyre inkább magára maradó Széphalom jóindulatát.

3. Másfajta ellentétek szövik át az irodalmi életet, mint korábban, sőt, most az egész irodalmi életet voltaképpen egy nagy ellentét szervezi, amelyet igen leegyszerűsítő módon nyelvújítási küzdelemnek szoktunk nevezni. A megelőző időszakban a nagy, noha általában nem nyílt küzdelem voltaképpen nem az irodalom világán belül, hanem az írók és a nemesi politika között feszült a nemzeti nyelv és irodalom pozícióinak biztosításaért. A szorosabb értelemben vett irodalom világát műhelyproblémák, igaz, rendkívüli indulatokat ébresztő műhelyproblémák osztották meg, ahol jobbára testvérek ellenségeskedtek. 1800 után a „telefonközpont” ellenfeleinek egyik tábora jórészt éppen az előző két évtized irodalmának néhány képviselőjéből verbuválódik. A kiszorítósdit talán Csokonai közvetlen utóélete szemléltetheti a legjobban. E küzdelem azonban – tudjuk jól – távolról sem egyirányú, Kazinczynak nem csak Debrecen az ellenfele, hanem Dunántúl is. Ez sok mindenre figyelmeztethet bennünket, arra is, hogy itt szó sincs valamiféle osztályharcról vagy népi–urbánus küzdelemről az irodalom világában, hiszen Széphalom élő és holt szövetségeseit megintcsak az előző időszakban feltűnt értelmiségiek adják Dayka Gábor, Virág Benedek vagy Révai Miklós személyében. A Kazinczy-féle időszak már az irodalom respublikájának az időszaka, amelynek persze nagyon is fontos jellemzője, hogy igen arisztokratikus köztársaság.

4. A reflexiókban egészen más az irodalom státusa, ha a nyelv és a nemzet fogalmaihoz viszonyítva kíséreljük meg e státus meghatározását. 1800 előtt a nyelv a nemzet létének jele volt, a nemzeti nyelven művelt irodalom viszont a nemzeti lét minőségének a jelzése. Ez azt jelenti, hogy ez az időszak közvetlenül vagy távolatilag eredeti irodalmat igényelt, idegen művek fordításával természetesen nem lehet reprezentálni a nemzetet. Az eredetiség követelményét nyíltan csak a két legjelentősebb szerző, Csokonai és Kármán mondják ki, de ha a többiek a nemzeti irodalom előtt álló célokról beszéltek, akkor ez a beszéd eredeti irodalmat implicált. Amikor Péczeli József olyan színmű írására ír ki pályázatot, amelyet „tapsolásokkal” lehetne Bécsben és más európai nagyvárosokban előadni, akkor nyilván eredeti művet igényel, de az eredeti művek tiszteletét viszi diadalra Batsányi is a fordításról szóló vitában. 1800 után a helyzet egészen más. Egyfelől

készülnek és sikert aratnak az eredeti művek (Himfy, Berzsenyi), de ennek jó ideig nincs teoretikus vetülete, vagyis: nincs elméleti küzdelem az eredetiség jogáért. A széphalmi Nagy Grafomán számára viszont pontosan fordítva áll a helyzet, nála a megfelelő nyelv kiművelése a cél és a művek egyelőre ehhez csak eszközül szolgálnak. A „copia” ezért fontosabb, mint az originál. Amikor Kölcsey 1817 nyarán megírja nevezetes lasztóci leveleit, ez nem csupán a szakítás bejelentése, de Kazinczy törekvéseinek tömör és összefoglaló jellemzése is.

5. A századvégen éppen a legnagyobb tehetségek, Csokonai és Kármán hirdetik meg programosan, hogy számukra csak az eredeti irodalomművelés bír jelentőséggel, de éppen ők azok is, akik számára az irodalom – majdhogynem hasonló programossággal – egy másik s igencsak lényeges összefüggést tekintve nagyon is letisztultalan állapotában bír jelentőséggel: a szó mai értelemben vett szépirodalom és a tudományok körvonalai talán számukra mosódnak a leginkább össze. Csokonai e megnyilatkozásairól Szauder József részletesen ír Vitéz poétikájáról szólva, Kármánról hasonló elemzés még nem született, de ha kicsit is alaposabban megnézzük az Uránia teoretikus írásait, akkor ott az egyik leginkább szembeötlő vonás éppen az, hogy e két világ határai lépten nyomon egymásba tűnnek át. A széphalmi kúria lakója számára viszont éppen fordítva áll a dolog: az ő irodalomfogalma a tudományoktól már tisztán és élesen elkülönül, miközben belső tartományai egyre tagoltabb és színesebb táj képét mutatják. Viszont az eredetiség nincs napirenden – az opus magnum az 1814 és 1816 között megjelenő kilenc kötet. E különbségben az irodalom nyelvéhez való viszonyok különbségei érhetők tetten. A századvég korán elhalt két ifjú zsenije számára a nemzeti nyelv önmagában már egyre kevésbé tesz fel kérdéseket, a kérdéseket egyre inkább az egyes művekben megjelenő nemzeti nyelv teszi fel. A „legnagyobb magyar írástudó” figyelme 1800 után viszont nem az egyes művek nyelve foglalja el: az egyes művek nyelvében ő általában a magyar irodalom nyelvét látja. Ezt a dimenziót pedig elsősorban a fordítások teszik hozzáférhetővé számára.

6. Más jellegű az irodalmi termés a századforduló előtt és után. Ez nyilván összefüggésben van az előbb emlegetett körülményekkel. Csak utaljunk néhány mozzanatra. Az irodalom és a tudomá-

nyok viszonya egészen eltérő, ott sok a polihisztor, itt a széles körű érdeklődés (a politika mellett) elsősorban elméleti-filozófiai érdeklődést jelent, ott nagy a tarkaság, itt uralkodó a „klasszikai szín”, de ugyanakkor a stíluszintek léte nagyon is fontos elem, ott a költők jelentős része kétféle közönségre számít, részben a közösségre, amely a mindennapokban is körülveszi őket, részben az örökkévalóságra, a jövő olvasóira, itt az irodalom ügye egyre inkább az író és az íróval egy időkorban élő, de vele személyes kapcsolatban nem lévő közönség ügye. Talán nem is kellene sok időt fordítani annak megmutatására, hogy még ama „copiá”-knak a jövőre oly erőteljesen hivatkozó készítője sem annyira a majdani olvasókat, mint inkább saját korának íróit tekinti közönségének.

Az eltéréseket természetesen távolról sem merítettük ki, de a tétel nyilván jogosult: volt fordulat a századforduló táján, a magyar irodalom menetében.

A mi kérdésünk most azonban az, hogy vajon miért s mikor következett be ez a fordulat. Tudjuk jól, hogy az európai irodalmak túlnyomó részében a századforduló után nemigen beszélnek felvilágosodásról. A hazai fejlemények értelmezéséhez azonban innen nem kaphatunk közvetlenül hasznosítható támpontokat, sem ebben a vonatkozásban, de másban sem igen. A kor íróinak megnyilatkozásait ebből a szempontból megfelelő módon kell értékelni, az európai irodalmakra való hivatkozásaiknak sokkal inkább legitimációs célzata a lényeges, s aligha jöhetnek komolyan számításba, mint motivációs tényezők: a hazai fejleményeket a kultúra területén nem lehet a külső változásokból levezetni. A valamiféle „felzárkózás” akaratának középpontba állításával (ami jelen van a korról szóló modern szakirodalomban is, a mostani ülészakon azonban nem merült fel) nem csak az a baj, hogy egysíkúvá tesz egy nagyon is összetett folyamatot. Talán felesleges a megjegyzés: azzal, hogy a művelődés világában a belső szükségleteket és viszonylatokat tekintjük a meghatározóknak, természetesen nem szűkítjük szemhatárunkat a magyar glóbusra. Ellenkezőleg, így teremtjük meg a feltételét annak, hogy kutatásainkat több, egymással kapcsolatban lévő vonatkozásra kiterjeszthessük, s hogy a hazai jelenségeknek a nemzetközi távlatokba való illesztésénél túllépjünk az ötletszerűségeken.

Így közelíthetünk azokhoz a struktúrákhoz is, amelyek az európai fejleményekre mindig nagyon is nyitott magyar irodalmi kultúra alakító feltételei voltak. Ezt szem előtt tartva, ha a korábban elmondottakat más nézőpontból vesszük szemügyre, akkor két olyan gondolatmenet kínálkozik, amelyek nyomán egy hipotetikus válasz adható e kis hozzászólás elején feltett kérdésre is.

1. A kilencvenes évek folyamán a jozefinista évtized reformjai, valamint a nemzeti mozgalmak interferenciája által a hazai társadalomban megszületett dinamizmus kifulladás. Az 1790-es évtized első esztendeit – tudjuk – igen nagy remények idejeként élte meg a magyar értelmiség, az első köztársasági mozgalom erre a reménységre, tehát egy elgondolt jövőből érkező energiára épült. E mozgalom és szervezkedés bukása természetesen nagy és a kulturális életet is mélyen befolyásoló esemény volt, de maga még nem volt az eszmények erővesztésének megnyilatkozása. Az elégetés nem válasz, mondta Voltaire, de a gondolatokra természetesen nem tud válaszolni a hóhér bárdja sem, s nem pusztán azért, mert az csak néhány fejet tud levágni, de nem tud levágni minden fejet. Az értelmiség irodalma egy jó ideig még a maga keretei között halad tovább. Sok példa idézhető itt, az egyik éppen Csokonai példája. Debreczeni Attila kutatásai állították előtérbe a költő 1797 végén és 1798 elején kifejtett tevékenységét: a *Marosvásárhelyi gondolatok* című nagy vers körül a nyolcvanas évek törekvései élednek újra. Utaltunk már Virág Benedek 1799-es kötetére, utalhatunk Batsányi János igen beszédesen jegyzetelt s alakított Ányos-kiadására (1798) vagy Fazekas Mihály most születő nagy költészetére: a Lúdas Matyi (1804) nemcsak a nemzeti nyelv és az irodalom vonatkozásában szólaltatja meg a magyar harmadik rend szavát. A továbbélés tényei igen jól megmutathatók, de ugyanakkor megmutatható az utánpótlás lehetőségeinek megszűnése is. Ez az irodalmiság 1800 táján még van, de egyre több jel utal rá: a hangsúly már egyre inkább a még-re esik.

2. Az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalma nem úgy veszíti el tehát erejét, hogy jelentéktelenné válik, hanem úgy, hogy utánpótlása elapad – itt egy folyamatról beszélhetünk, amelyben (például) a napóleoni háborúk konjunktúrája vélhetően nagyobb szerepet játszott, mint 1795 májusának véres eseménye. De milyen új erők keletkeznek most s foglalják el a kimerülő régi helyét?

Úgy véljük, hogy az ekkor születő és a kor kultúrájának alakulása szempontjából alapvető energiák forrása a felvilágosult rendiség világából ered. Úgy látszik, mintha a felvilágosodásnak ez a nemesi változata tovább élne, bár korábbi időszakaihoz, Besse-nyei György és íróbarátai tevékenységéhez és az 1790 körüli évek nagy nemzedékének teljesítményeihez képest jelentős átalakulá-son megy át. A változásoknak egyik leglényegesebb vonása egy olymértékű differenciálódás és megosztottság, hogy két legfonto- sabb változata, a Kazinczy Ferenc által képviselt irodalmi és a Berzeviczy Gergely által kidolgozott gazdaságpolitikai nem csak nem ismer egymásra, de immár ellenfelekként állnak egymással szemben. Így értelmezi őket az utókor is. Ez kézenfekvőnek látszó, de egyáltalán nem biztos, hogy kizárólagos értelmezési lehetőség. A két férfi tevékenységének terepe olyan távolságban van egymástól, törekvéseik annyira szakmai jellegűek és ebben az értelemben egyoldalúak, ugyanakkor a közbülső-közvetítő változatok annyira hiányzanak, hogy ezt a kérdést ebben a pillan- tban szerencsésebbnek látszik nyitott kérdésként kezelni. Úgy gondolom, hogy Berzeviczy „ökonómiai radikalizmusának” nem az a lényege, hogy nemzetietlen, s Kazinczy irodalmi küzdelmei- nek sem sok köze van a modern nacionalizmushoz.

Itt arra van lehetőségünk, hogy az eddig elmondottakkal össze- függésben Kazinczy Ferencsel kapcsolatban tegyünk néhány ész- revételt. A fogságból kiszabaduló író a nyelvkérdés előtérbe állí- tásával az 1780-as értelmiségi mozgalom alapvető, ott és akkor tulajdonképpen sikeres céljait hangszereli át a nemesi érdekek- nek megfelelően. A nyelvkérdés – ezt talán már sikerült megmu- tatni – a korábbi időszakokban (Bessenyei programját leszámít- va) nem játszott lényeges szerepet a nemesi politika semmilyen változásában sem. E gesztusával Kazinczy elfogadja, hogy a nem- zet legfontosabb, lényegében kizárólagos határozománya a nyelv, amely nyelv nála ugyancsak – ha nem is kizárólag, de – elsősor- ban az irodalom nyelve. A nemzet tagja következőképpen min- denki, aki magyarul beszél, a nemzet életének hierarchiájában pedig az számíthat előkelőbb helyre, aki „jót s jól” ír magyarul. Ennek a tézisnek most is elsőrendűen belpolitikai jelentősége van, hiszen a nyelvkérdés éppen így válhat hatalmi kérdéssé: aki a nemzeti nyelvet ellenőrzi, az a nemzet lényegét s ezzel már

ekkor talán a legfontosabb legitimációs alapot ellenőrzi. Az ellenőrzést éppen az teszi lehetővé, hogy a nyelvkérdés az irodalom nyelvére (s magára az irodalomra) szűkül: így a bátor és művelt kevesek kezébe kerül át a nemzet esszenciájának birtoklása, a tehetséges kiválasztottak kerülnek itt fölénybe a „szolgai tompa szokás”-t követő „Pöbel”-l szemben. Ez a nemzetfogalom tehát csak a kultúra területén működik s vitathatatlanul arisztokratikus, csakhogy arisztokráciája bárhonnan jöhet – származhat miskolci szabómester, dunántúli jobbágy vagy nagyszentmiklósi csizmadia familiájából. Kazinczy Ferenc diktátorsága alatt tehát – mint már utaltunk rá – kialakul az irodalom republikája, amely nagyon is arisztokratikus köztársaság: csak kiváló szellemek léphetik át határait, de e kiváló szellemek esetében teljesen lényegtelen kérdés, hogy a társadalom mely régiójából érkeztek. Mindenesetre e republika erejét és befolyását nagymértékben növeli, ha tagjai között minél több társadalmi szempontból is előkelő férfi van. A nemzet virtuális vezető ereje így egy *csak* kulturális és egy kulturális és gazdasági hatalommal rendelkező arisztokrácia. Ezen a ponton nehéz ellenállni egy felmerülő kérdésnek: vajon nem ez a most születő szellemi köztársaság találja meg a maga ideális modelljét az antikvitásban, pontosabban, a régi görögség életében?

Az elmondottak szerint 1795 tehát nem jelent fordulatot a magyar irodalom történetében, annak ellenére, hogy számos magyar író életében drámai fordulatot hozott. A szellem világa – ha ténylegesen s nem csak látszat szerint az – nem szokott, mert nem tud engedni az erőszaknak, fordulatairól hiteles modellt a történelem mélyrétegeiben zajló folyamatok figyelembevételével lehet kialakítani. Úgy gondolom tehát, hogy a nevezetes dátum jelentőségét nem csökkentjük azzal, ha meghagyjuk annak, ami: a magyar történelem egyik nagy pillanatának, a gyász ünnepének, amikor az első magyar köztársasági mozgalom hőseinek életáldozatára emlékezünk. De miért kellene korszakfordulót látni benne a művelődés világában? Ugyanakkor több oldalról is úgy látszik, hogy ebben az időkorban, ám minden jel szerint valamivel később, zajlott le fordulat irodalmunk történetében. Ez a kurta gondolatmenet csak arra vállalkozhatott, hogy utaljon egy ilyen felfogás-

nak néhány elemére, s így élesen s ugyanakkor persze igencsak vázlatosan exponálja a konferencia szervezői által feltett kérdésre egy lehetséges s remélhetőleg vitásra érdemes választ. Úgy-hogy ez a zárszó nem zár le semmit, inkább csak az egyik előhangja szerepe lenni az elkövetkező idők kutatásainak.

NÉVMUTATÓ

Készítette: Jászberényi József

- Abafi Lajos 42, 262, 268, 283, 289
Addison, Joseph 15, 100, 188
Adelung, Johann Christoph 96, 289
Ady Endre 265, 272, 386
Ajtay Sámuel 286
Alexander, Robert J. 337
Alexovics Vazul 202
Alfieri, Vittorio 167, 172, 173, 174,
175, 176, 178, 179
Algarotti, Francesco 184, 189, 190
Ambrus Zoltán 371
Anger, Alfred 319, 326
Antinous 146
Ányos Pál 25, 28, 31, 32, 147, 232,
238, 311, 348, 349, 350, 407
Áprily Lajos 45
Aranka György 142, 184, 218, 219,
320
Arany János 146, 185, 271, 274, 285,
304, 308, 309, 391, 392, 393, 395
Arany László 386
Argens, Jean Baptiste de Boyer 85,
92
Aries, Philippe 296
Arnim, Achim von 52
Aspremont gróf 84
Augen 190
Ayscough, Samuel 164
- Babits Mihály 48
Bacsinszky András 232, 233
Bajtay József Antal 195, 196, 197,
256
Bajza József 355, 356, 359, 364
Bakos József 362
Balányi György 197, 198
Balassi Bálint 338
- Balugyánszky Mihály 136, 238
Bán Imre 336, 369, 397
Bánffy György 137, 138, 141, 143,
147, 148, 151, 152, 155, 157
Bánffy Györgyné, sz. Palm Jozefa
153
Bánóczy József 340
Baran Olekszander 232
Bárány Péter 298, 299
Baranyai Zoltán 83
Barbieri, G. 191
Barco, Felix 137, 138, 140, 143, 146
Barcza József 102, 113
Barcsay Ábrahám 135, 140, 142, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154
Bárdos István 231
Barkóczy Ferenc 255
Báróczy Sándor 57, 145, 149
Baróti Szabó Dávid 19, 29, 31, 124,
125, 263, 265, 266, 269, 275, 276,
340
Barotti, L. 190
Barta János 19
Bártfay László 77
Bartha Dénes 111
Barthélémy, Jean Jacques 182
Bartók Béla 54
Barton, Peter F. 105
Baruffaldi, G. 191
Basedow, Johannes Bernhard 83
Bassville, Hugo 175
Bastide, Paul 40
Batsányi János 23, 26, 29, 30, 31, 32,
34, 145, 146, 153, 177, 254, 261,
262, 265, 320, 348, 349, 350, 395,
402, 403, 404, 407

- Batteux, Charles 96, 319
 Bayer József 336
 Bayle, Pierre 83, 92, 176
 Beaumont, Francis 84
 Beccaria, Cesare 184, 192
 Beccaria, Giovan Battista 198, 199
 Beck Pál 149
 Bécsy Tamás 331
 Beke Margit 231
 Bél Mátyás 96, 103, 285
 Benda Kálmán 87, 120, 123, 133,
 135, 146, 147, 150, 292, 365, 368
 Benedek Mihály 105, 107, 114, 117
 Benhamou, Paul 91, 92
 Beniczky Emil 366
 Benkő Ferenc 102
 Benkő József 252
 Benyák Bernát 199, 339
 Bényei József 151
 Beóthy Zsolt 25, 392
 Bertalanffy Pál 256
 Berzeviczy Gergely 365, 366, 408
 Berzsenyi Dániel 19, 22, 26, 51, 79,
 269, 312, 344, 351, 378, 403, 405
 Bessenyei György 22, 23, 24, 26, 28,
 43, 56, 57, 81, 83, 87, 97, 100, 101,
 147, 182, 201, 243, 244, 249, 250,
 252, 254, 256, 257, 261, 270, 271,
 298, 376, 390, 392, 394, 395, 408
 Bethlen József 143
 Bethlen Zsuzsanna 146
 Bingham, Alfred Jepson 168
 Binni, Walter 185, 186, 192, 333
 Bión 340, 341
 Bíró Ferenc 10, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 29, 33, 55, 284, 328, 349, 350,
 375, 379, 401
 Bitskey István 11, 194
 Blaire, Hugh 47
 Blake, William 39
 Blumauer, Alois 314
 Bod Péter 295
 Bodnár György 181
 Bodnár Zsigmond 393
 Boës, Anne 165
 Bojtár Endre 372, 373
 Bólyai Farkas 126, 334
 Boncompain, Jacques 165
 Borbáth Károly 139
 Borbély Szilárd 344
 Borbon, Lodovico Carlo 235
 Born, Ignaz 149, 245, 288, 291
 Bornemisza Péter 252
 Boscovich, Ruggero 195
 Bossányi Ferenc 78
 Brahms, Johannes 54
 Branca, Vittore 181
 Brentano, Clemens 52
 Brett, Richard 284
 Brodziński, Kazimierz 378
 Brunsvik Antal 86, 298
 Bucsay Mihály 107
 Burke, Edmund 40, 41, 86
 Bürger, Gottfried August 314
 Cabanis, Pierre Jean Georges 162,
 169, 170
 Campe, Joachim Heinrich 85
 Canova, Antonio 335
 Capell, Edward 164
 Casselle, P. 72
 Cassirer, Ernst 17, 34
 Castelletti, Cristoforo 338
 Castronovo, V. 187
 Catel, Charles-Simon 163
 Catullus, Caius Valerius 47
 Cavalli, A. 191
 Cecchetti, Raymondo 198
 Cervus Ádám 124, 125
 Chateaubriand, François-René 41,
 42, 171
 Cházár András 120
 Chelucci, Paolo 196, 197
 Chénier, André 47, 48, 161, 162, 164,
 165, 168
 Chénier, Marie-Joseph 161, 162,
 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
 170, 171
 Chouillet, Jacques 163, 164
 Cicero, Marcus Tullius 340
 Cromwell, Oliver 155
 Crosnier, Alexis 40
 Colbert, Jean-Baptiste 86
 Coleridge, Samuel Taylor 42, 50
 Coleville, Maurice 53
 Condillac, Etienne Bonnot de 162
 Condorcet, Marie-Jean-Antoine Ni-
 colas de Caritat 86, 162, 168

- Conradi Norbert 195, 197, 198
 Constant, Benjamin 39, 40
 Corneille, Pierre 270
 Corniachi, G. B. 191
 Corsini, Edoardo 196, 197, 198
 Cörver Antal Elek 195, 197
 Cörver János 195, 197
 Cuoco, Vincenzo 178, 179
 Császár Elemér 146, 150, 280
 Császár Ferenc 185
 Csécsi János 96
 Csedő László 150
 Csekey István 238
 Cserei János 143
 Cserey Farkas 361
 Csetri Elek 135, 139
 Csetri Lajos 15, 312, 345, 349, 350,
 351, 401
 Csízi István 303
 Csokonai Vitéz Mihály 9, 10, 23, 24,
 25, 27, 32, 34, 47, 51, 57, 96, 107,
 108, 118, 119, 127, 180, 181, 182,
 183, 184, 186, 201, 203, 204, 205,
 206, 207, 221, 270, 272, 276, 277,
 293, 298, 309, 310, 313, 314, 315,
 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323,
 324, 325, 326, 327, 328, 337, 338,
 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351,
 352, 367, 369, 376, 377, 378, 391,
 392, 396, 397, 402, 404, 405, 407
 Csomasz Tóth Kálmán 112, 115
 Csorba Sándor 120, 346
 Csósz Imre 198
 Csurgovics, J. 239
 Csuthy Zsigmond 104
 Czinke Ferenc 126
 Czuczor Gergely 217
 Czvittinger Dávid 244, 257

 D'Alembert, Jean le Rond 95, 162,
 176
 Danckert, Werner 53
 Danczkay József 147, 150
 Dante, Alighieri 184, 185
 Danton, Georges 165, 168
 Darnton, Robert 70, 72
 Daunou, Pierre 162, 168, 169
 David, Jacques-Louis 161, 163
 Dávidházi Péter 355, 363

 Dayka Gábor 25, 57, 183, 232, 348,
 349, 350, 351, 376, 391, 402, 404
 Debreczeni Attila 23, 24, 29, 32, 33,
 55, 310, 323, 327, 345, 407
 D. Molnár István 372
 Denis, Michael 272
 Descartes, René 188, 189, 196, 200,
 236, 237
 Desmoulins, Camill 168
 Dessewfy József 95, 219, 220, 221
 Destutt de Tracy, Antoine Louis 162,
 169, 1701
 D. Szemző Piroska 282
 Dezsényi Béla 133, 134
 Dezsericzky Ince 195, 198
 Diaz, F. 196
 Dickens, Charles 44
 Diderot, Denis 43, 85, 89, 90, 91, 162,
 176
 Diepold, budai könyvkereskedő 82
 Diószegi Sámuel 109, 117
 Dobbek, Wilhelm 53
 Dobozy Lajos 30
 Dobrovsky, Josef 230, 234, 239, 382,
 383, 386
 Dohovics Bazil 231, 236, 237, 239
 Domby Márton 96, 119, 351
 Domokos Lajos 105, 106, 107
 Doromby Karola 249
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 381
 Döbrentei Gábor 24, 95, 184, 185,
 190, 344, 351
 Döme Károly 184
 DUBY, Georges 296
 Dugonics András 199, 328
 Duliskovics, Joann 236
 Dumas, Alexandre (Fils) 45
 Dvorák, Antonin 54

 Eberhard, Johann August 96
 Édes Gergely 262, 270, 320, 402
 Egyed Emese 145, 151, 153
 Ehrard, Jean 18, 19, 93
 Elias, Norbert 311, 313
 Eötvös József 174, 175
 Erczbrucker Aladár 286
 Erdélyi János 146
 Erdődy Zsigmondné 326

- Eschenburg, Johann Joachim 96,
 280, 281, 314, 319, 320, 322
 Esze Tamás 102, 244
 Euripidész 333

 Fábíán Dániel 151
 Fábíán Julianna 302, 303, 305, 306,
 307, 308
 Fabinyi Tibor 105
 Fábri Anna 295
 Fabroni, Angelo 198
 Faludi Ferenc 180, 182, 183, 186,
 195, 201, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 254, 256, 263, 271, 273, 325,
 326
 Fambach, Oscar 52
 Farkas Gyula 29, 32
 Fassoni, Liberato 199
 Fazekas Mihály 29, 30, 117, 310, 407
 Fázsy Anikó 163
 Feather, John 72, 73, 74, 75
 Fekete Csaba 102, 116
 Fekete János 204
 Feliński, Alojzy 376
 Fenyéry Gyula 358
 Fenyő István 346, 350
 Ferenc I., Habsburg 41, 87, 133, 377
 Ferenc II., itáliai császár 176
 Ferenczi Teréz 308
 Ferenczy János 121, 122
 Ferenczy József 121, 278
 Ferenczy László 202
 Fessler Ignác 253
 Fest Sándor 279
 Festetics György 124, 126
 Festetics László 124, 126
 Fiedler, Horst 290, 291
 Fischer Henrik Frigyes 84
 Flaubert, Gustave 44
 Fogarasi János 217, 274, 277
 Fogarasi Miklós 189
 Fogarasij-Berezsanyin, Ivan 234,
 235, 239
 Fontanelle, Bernardo 189
 Forgách Miklós 151
 Forster György 287, 288, 289, 290,
 291, 292, 293
 Foscolo, Ugo 176, 177, 178, 179

 Földi János 29, 103, 117, 260, 271,
 274, 275, 310, 402
 Földvári Sándor 230, 231, 233
 Fraknói Vilmos 371
 Francioni, G. 189
 Franklin, Benjamin 155, 198, 199
 Fried István 55, 372, 373, 380
 Frigyes, II. (Nagy) 32, 85, 86, 92,
 151, 190, 197

 Galilei, Galileo 187, 196
 Gál László 119, 327
 Gálos Rezső 147, 149, 150, 153, 287,
 288
 Garat, Dominique-Joseph 162, 168,
 169
 Garber, Klaus 336, 337
 Gárdonyi Albert 87
 Garin, Eugenio 187
 Gaskell, Philip 74
 Gáspár Imre 386
 Gassendi, Pierre 196
 Gastone, Carlo 190
 Gebhardi, Ludwig Albrecht 127
 Gedő József 138
 Gellert, Christian Fürchtegott 83,
 338
 Gentz, Friedrich 40, 41
 Gerencsér István 197
 Gergye László 55
 Gerovszkij, Georgij Jurjevics 234
 Gessner, Salomon 43, 60, 228, 320,
 325, 326
 Gibbon, Perceval 86
 Gilot, Michel 93, 100
 Ginguené, Pierre Louis 162
 Glatz Ferenc 139
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 314
 Goethe, Johann Wolfgang 18, 43, 44,
 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 73, 385,
 387
 Goldoni, Carlo 183
 Gombási István 102
 Gombos Imre 45
 Gomulicki, Juliusz Wiktor 375
 Gordünszküj, Jaroszlav 235
 Görög Demeter 27
 Gossec, Joseph 163, 167

- Gottsched, Johann Christoph 43,
 280, 281
 Goulemot, Jean-Jacques 89
 Graciotti, Sante 181
 Graff, Andreas 336
 Grassalkovich Antal 196
 Gravina, Gian Vincenzo 185
 Grimm, Jacob 53
 Grimm, Wilhelm 53
 Guarini, Giovan Battista 183, 335
 Gulyás József 127, 320
 Guttenberg, Hans 74
 Gvadányi József 302, 303, 304, 305,
 306, 307, 311, 312, 313, 402
 Gyarmathy Sámuel 139, 257
 Gyenis András 233
 Gyöngyösi István 276, 302
 Gyöngyössi János 270
 Gyóry Tibor 290
 Gyulai Pál 299
- Habermas, Jürgen 70, 311
 Hablützel, P. 36
 Hadzsega, Vaszilij 235
 Hahner Péter 69
 Hajdu Lajos 368
 Hajnóczy József 127, 147, 384
 Hajós József 139
 Halász Ignác 287
 Haller Gábor 147
 Halmágyi László 138, 142
 Hamann, Georg 52
 Hamiche, Daniel 165
 Hankiss János 280
 Hannulik Krisztozom János 195
 Haraszi György 284
 Harsányi István 119, 320
 Harsányi, testőr 148, 156
 Hatvani István 103
 Hécei Dániel 107
 Heinrich Gusztáv 299, 314
 Heinse, Wilhelm 288
 Hellenbach báróné 256
 Helvetius, Claude-Adrian 84, 85, 86,
 176
 Helvétius, Mme 162
 Herder, Johann Gottfried 16, 19, 32,
 43, 46, 51, 52, 53, 86, 247, 248,
 272, 390, 391, 392, 393
- Heredia, José Maria de 48
 Herepei Ádám 141
 Herold, Theo 326
 Hesse, Carla 72
 Heyne, Christian Gottlob 290, 291
 Hodinka Antal 233, 236
 Hoffman Lipót Alajos 85
 Holbach, Paul-Henri Dietrich 86
 Hóman Bálint 20
 Hopp Lajos 126, 379
 Hoppál Mihály 314
 Horányi Elek 195, 197, 198, 252, 257
 Horányi Mátyás, 181
 Horatius, Flaccus Quintus 46, 319
 Horvát István 121, 122, 123, 253
 Horváth Adám, Pálóczi 111, 115,
 261, 267, 268, 272, 274, 275, 298,
 299, 311, 313, 314, 320, 352, 402
 Horváth Iván 271
 Horváth János 19, 309, 310, 327,
 328, 393, 394
 Horváth Károly 397
 Horváth Mihály 365
 Hudde, Heinrich 166
 Hunyadi Mátyás 390
 Hunyadi Szabó Ferenc 105, 107,
 108, 117, 118
 Huszár Erzsébet 307
 Huszár Gál 109
 Huszti András 257
- Illei Takács Károly 313
 Illyés Gyula 31
 Imre Sándor 180
 Isaák Sámuel 79
 István I., magyar király 390
 Ivánkai Imre 183
- Jacquin, Joseph von 289, 290, 291
 Jakosics József 86
 Jancsó Elemér 135, 136, 137, 139,
 140, 142, 148
 Janin, Jules 98
 Jankovich Miklós 111
 Janus Pannonius 197
 Jaspers, Karl 38
 Jelenits István 263
 Johnson, Samuel 75, 99

- Jókai Mór 365, 366, 367, 368, 370, 371, 384
 József II., Habsburg 29, 31, 76, 78, 82, 104, 105, 197, 202, 246, 247, 384, 389
 Juharos Ferenc 336
 Juhász Vilmos 198
 Julow Viktor 310, 369
- Kádár János 22, 27
 Kafka, Franz 387
 Kálmáncsehi Márton 115
 Kalmár György 253, 257, 274, 275
 Kálvin János 105, 119
 Kamarási György 102
 Kanizsai Pálfi János 109, 117
 Kant, Immanuel 36, 37, 41, 294
 Kaprinai István 254
 Karácsony Sándor 206
 Karczagi Izsák 200
 Kármán József 25, 42, 43, 57, 184, 223, 225, 226, 228, 229, 278, 281, 282, 283, 285, 286, 292, 293, 298, 299, 300, 301, 320, 376, 394, 402, 404, 405
 Károly III., Habsburg 77
 Károly IX., francia király 165
 Károlyi Antal 151
 Károlyi Antalné 151
 Károlyi Gáspár 104
 Karpiński, Franciszek 376
 Katalin II., orosz cárnő 190
 Katona István 252
 Katona József 35, 64, 368
 Kazinczy Dénes 136
 Kazinczy Ferenc 24, 25, 27, 29, 30, 33, 55, 57, 60, 77, 78, 79, 87, 96, 97, 132, 136, 140, 145, 146, 153, 182, 183, 184, 190, 219, 228, 244, 254, 258, 263, 273, 274, 276, 289, 312, 321, 322, 325, 339, 340, 348, 349, 350, 351, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 403, 404, 405, 408, 409
 Kecskeméti Gábor 285
 Kecskeméti Zsigmond 108
 Kecskés András 260, 264, 265, 271, 273, 274, 276
- Keller, Gottfried 44
 Kende Zsigmond 79,
 Kenyeres Zoltán 396
 Kepler, Johannes 190
 Kerényi Ferenc 293
 Kerényi Károly 329, 335
 Kereskényi Ádám 337
 Keresztes István 141
 Keresztury Dezső 308
 Keresztury Mária 308, 391
 Kernan, Alvin 72, 75
 Kilián Ádám 81, 85, 86, 87
 Kilián István 336
 Kis János 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 259, 351, 391
 Kisfaludy Károly 35, 126, 334, 368, 377
 Kisfaludy Sándor 25, 60, 183, 184, 335, 348, 351, 391, 403, 405
 Kiss Mihály 139
 Kiss Sándor 222
 Klaniczay Tibor 181, 396
 Kleiner, Juliusz 375
 Kleist, Ewald Christian von 279, 280, 281, 283, 293
 Klimowicz, Mieczysław 374
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 49, 85, 267
 Knigge, Adolf Franz Friedrich 97
 Koburg(-Saalfeld), Friedrich Josias herceg 30
 Kodály Zoltán 51, 54
 Kókay György 76, 95, 96, 100, 133, 243, 244, 246, 249, 250
 Kollarics Joákim 254
 Kollonich Lipót 233
 Kollonich Zsigmond 194
 Kolozsvári János 336
 Koltay-Kastner Jenő 180, 336
 Komáromi Csipkés György 102
 Konarski, Stanisław 196
 Kontler László 41
 Koopmann, Helmut 336
 Koppi Károly 289
 Korff, Hermann August 16, 18
 Kormos László 113
 Korompay H. János 393
 Kosáry Domokos 20, 23, 28, 70, 76, 195, 199, 200

- Kościuszko, Tadeusz 140, 373
 Kossuth Lajos 370
 Kostkiewiczowa, Teresa 379
 Kostyál István 126
 Kozsolányi Dezső 51
 Kotzebue, August 45, 204, 205
 Kovachich Márton György 248, 249
 Kovács Anna 55
 Kovács Sándor Iván 194
 Kovács Zsigmond 181
 Kováts Ferenc 267, 268
 Kováts József 369
 Kólcsey Ferenc 51, 64, 77, 78, 79,
 201, 253, 310, 312, 344, 345, 346,
 347, 348, 350, 351, 352, 361, 377,
 378, 390, 392, 393, 397, 403, 405
 Kőpeczi Béla 43, 83, 84, 137, 181,
 184, 202
 Köpf, Georg 81, 82, 83, 84, 86, 87
 Kőrmőczy János 139
 Kőrösi Csoma Sándor 368
 Krasicki, Ignacy 375, 376
 Kreskai Imre 183, 268
 Kristóf György 153
 Krisztina, svéd királynő 185
 Krúdy Gyula 386
 Krzyżanowski, Julian 374, 375
 Kulin Ferenc 10, 28, 378
 Kultsár István 77, 120, 121, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 134, 272
- Lacko, Michael 231
 Laczkovics János 87, 139
 Lányi Sámuel 86
 Lajos XVI., francia király 168, 174,
 176
 Lakatos István 326
 Laudon, Gideon Ernst Freiherr 31,
 125
 Lázár Piroska 392
 Lebrun-Pindare 161, 170
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 190, 196,
 199, 217
 Le Sage, Alain René 43
 Le Senne, Camille 169
 Lessing, Gotthold Ephraim 45, 46,
 85, 296
 Leuschner, Brigitte 288, 290, 290
- Lichtwer, Magnus Gottfried 279,
 280, 281, 283, 293
 Lieby, A. 164
 Lillo, George 45
 Lindauer János 81, 87
 Lipót II., Habsburg 27, 41, 87, 104,
 106, 120, 137, 147
 Liszt Ferenc 54
 Lizanec, Petro 234
 Locke, John 56, 86, 162, 334
 Lodge, Thomas 338
 Lódy Péter 238
 Lolme, Jean Louis de 86
 Lomaca, Elisabeth 161
 Lorenzi, B. 191
 Losontzi István 114, 262
 Lőkös István 228, 301
 Löwen, Johann Friedrich 314
 Lukács György 19, 46
 Lutskay (Pop) Mihály 230, 233, 234,
 235, 236, 237, 238
 Lüsebrink, Hans-Jürgen 92
- Mádai Andor 298
 Madarász Imre 167, 172, 185
 Magyarosi József 143
 Mahler, Gustave 54
 Maistre, Joseph de 40
 Makkai László 105
 Makó Pál 252
 Mályusz Elemér 105, 135, 138, 142,
 143, 148, 150
 Mályuszné Császár Edit 153
 Manfredi, Eustachio 190
 Mann, Thomas 380, 387
 Mann, Otto 336
 Manzoni, Alessandro 175, 179
 Marat, Jean Paul 85, 168
 Marczali Henrik 125
 Margócsy István 10, 251, 378
 Margócsy József 369
 Mária Terézia 76, 149, 252, 389, 395
 Marie Antoinette 166
 Marino, Giambattista 185
 Marivaux, Pierre Carlet de Chamb-
 lain 100
 Markos János 124, 125, 126
 Marmontel, Jean François 85, 92
 Maróthy György 98, 103, 112, 114

- Martialis Julius 362
 Martialis, Marcus Valerius 361
 Martinkó András 345
 Martino, Alberto 337
 Martinovics Ignác 10, 21, 31, 122,
 123, 135, 137, 140, 141, 143, 292,
 365, 366, 373, 383, 386
 Márton József 345
 Masaryk, Tomás 386
 Masseur, Didier 90, 100,
 Mattenklott, Gert 287
 Mátyási József 108, 402
 Maurer, Joseph 233
 Mauzi, Robert 18, 24, 55
 Mazzini, Giuseppe 175, 179
 Medici Katalin 166
 Medina Mária 184
 Mednyánszky Ferenc 84
 Medve Zoltán 231
 Méhul, Etienne-Nicolas 162
 Meiners, Christophe 97
 Meise, Helga 297
 Meissner, August Gottlieb 82, 286,
 293
 Mendelssohn, Moses 294
 Mercier, Louis Sebastien 84, 86, 92
 Mészáros Ignác 56
 Mészáros István 199, 200
 Mészáros János 30
 Metastasio, Pietro 181, 182, 183,
 184, 188, 199, 323, 324, 335, 337,
 338, 339
 Metternich, Clements 41
 Mezei Márta 28, 379, 389
 Mickiewicz, Adam 378
 Mikes Kelemen 125, 126
 Mikszáth Kálmán 366, 369, 370, 371
 Miller, Jakab Ferdinand 81
 Millot, Claude-François Xavier, abbé
 de 85, 86
 Milton, John 118
 Minard, Philippe 72
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti,
 marquis de 85
 Mirabeau, Victor Riqueti, marquis
 de 86
 Miskolczy István 196
 Mittendorfer András 85
 Molnár Borbála 302, 303, 308
 Molnár János 95, 96, 263, 265, 274,
 275
 Montesquieu, Charles de Secondat
 83, 84, 85, 149
 Monti, Vincenzo 175, 176, 178
 Moravia, Sergio 162, 168, 169, 171
 Moritz, Karl Philip 18
 Mortier, Roland 44, 163
 Muratori, Lodovico Antonio 181,
 185
 Musil, Robert 388
 Muszorgszkij, Mogyeszt Petrovics
 54
 M. Zemplén Jolán 200
 Nadányi János 271
 Nádudvari Péter 102
 Nagy Gábor 206
 Nagy Imre 329
 Nagy Iván 148
 Nagy Miklós 365
 Napóleon, Bonaparte 32, 39, 169,
 172, 177, 178, 376
 Naruszewicz, Adam 375
 Nassau, Henry 155
 Navarre, Marguerite de 90
 Necker, Jacques 39
 Négyesy László 260, 273
 Nemeskürty István 134, 377, 378
 Némédi Lajos 203, 281
 Némediné Dienes Éva 223
 Németh László 118, 119, 384, 403
 Nerio, Philippo S. 198
 Nerval, Gerard de 46
 Newton, Isaac 190, 199, 236
 Nicolai, Friedrich 289
 Niederhauser Emil 233
 Nitri, Maurizio 188
 Novalis (Friedrich von Hardenberg)
 35, 38, 41, 42, 50, 51
 Nowak-Dłużewski, Juliusz 375, 376
 Nunkovics Antal 203
 Nyedzelszkij, Jevgenyij 236, 239
 Olsavszky Mihály Mánuel 232, 233
 Oltványi Ambrus 355
 Orczy László 31
 Orczy Lőrinc 83, 132, 146, 147, 150,
 255

- Orlay János 238
 Orosz László 99
 Ossola, C. 187
 Osterwald, Johann Friedrich 98, 102
 Osszián 43, 51, 55, 59, 60, 164, 191
 Otrokócsi Főris Ferenc 256
 Ottó király 126
 Ovidius, Naso 125, 195, 314, 315
 Óz Pál 101, 367, 371
- Padalszkij, Oleksandr 231, 236
 Padányi Bíró Márton 256
 Pajor Gáspár 278, 292, 293, 294
 Pál József 163, 333, 350
 Palásthy Márton 288, 289, 290
 Palásthy Pál 289
 Pállya István 338
 Pándi Pál 134, 396
 Panykevics, Ivan 234
 Pápay Sámuel 259, 389, 395
 Papp Miklós 132
 Parini, Giuseppe 184, 192, 201
 Párniczky Mihály 86
 Pasztelij, Joann 231, 232
 Pászthory Sándor 149, 151
 Patachich Ádám 195
 Pauer, Johann Michael 81, 87
 Paulsen, Wolfgang 296
 Pavercsik Ilona 81
 Pázmándy Sámuel 257
 Pázmány Péter 194, 252, 290
 Pécselyi Király Imre 117
 Péczeli József 87, 93, 94, 95, 103,
 107, 202, 203, 258, 260, 261, 269,
 284, 402, 404
 Peitsch, Helmuth 287
 Penke Olga 83, 88, 93, 94, 100, 101,
 279, 284
 Percy, Thomas 52
 Petőfi Sándor 365, 391, 393
 Petrarca, Francesco 43, 55, 181, 184,
 191
 Petriconi, Helmut 336
 Petsch, Hans 281
 Pezzl, Johann 85
 Photius 91, 95
 Piller Mátyás 290
 Pintér Márta Zsuzsanna 336
 Piscator, Philippus Ludovicus 336
- Platón 215, 275
 Plöchl, Willibald Maria 233
 Plutharkhosz 164, 316
 Pocsij, Olekszij 235
 Pogorielov, Valerij 235
 Polito, Alessandro 196, 197
 Poliziano, Angelo 335
 Poljanszkij, Petr 233
 Poniatowski, August Stanisław 374
 Pope, Alexander 279
 Popp, Klaus-Georg 290
 Poulet, Georges 40
 Poussin, Nicolas 335
 Pray György 198
 Prévost, Antoine François 100
 Priestley, John Boyton 86
 Prónay Pál 85
 Propertius, Sextus 47,
 Pukánszky Kádár Jolán 203, 336
 Pulszky Ferenc 365, 366, 370
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 44
- Rác Lajos 184
 Ráday Gedeon 106, 183, 263, 270,
 273, 274, 402
 Radvánszky Jánosné, sz. Prónay Éva
 149
 Radziwill, Helena 184
 Ragályi József 86
 Rájnis József 27, 127, 257, 263, 264,
 265, 275
 Rákóczi Ferenc, II. 111, 126, 243,
 244
 Rákóczi György, II. 188
 Rát Mátyás 95, 246, 247, 272
 Raynal, Guillaume Thomas 83, 85,
 176, 279
 Ravasz László 102, 103
 Reh, Albert M. 296
 Reimmann, Jacob Friedrich 244
 Reutenstrauch, Johann 139
 Révai Miklós 27, 83, 125, 126, 150,
 183, 252, 253, 254, 257, 269, 272,
 273, 274, 275, 280, 339, 340, 341,
 403, 404
 Révész Imre 106
 Réz Ádám 229
 Ribaj, Juraj 234
 Ribini János 257

- Richardson, Samuel 75, 295
 Richieri, Giovan Battista 190
 Richter, Hans Werner 85
 Richwaldszky prépost 255
 Ricuperati, G. 187
 Riedl Frigyes 392
 Riethaller Mátyás 153
 Róbert Zsófia 105, 119
 Roberti, Giovan Battista 191
 Robespierre, Maximilian 41, 167, 168
 Roche, Daniel 70, 71
 Roger, Jacques 93
 Rohonyi Zoltán 379
 Romagnoli, S. 189
 Rónay László 134
 Rotarides Mihály 257
 Rothaus, Barry 168
 Rousseau, Jean-Jacques 43, 52, 53, 83, 84, 85, 86, 149, 162, 163, 176, 191, 204, 219, 229, 381
 Rovetta, Gerolamo 191
 Rubens, Peter 288
 Rudlovcsak, Olena 232
 Rühle, Friedrich 336
 Rychner, Jacques 72
 Rzewuski, Wacław 374
- Sacy, Claude Louis Michel de 43, 86
 Saint-Etienne, Rabaut de 138
 Sajnovics János 252, 257
 Sándor Balthazár 337
 Sándor István 96, 98
 Sándor Lipót 135, 138, 148, 249, 366
 Sándorffi József 108
 Sannazaro, Jacopo 182, 337
 Sanvitale, J. A. 191
 Sárközy Péter 55, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 191, 192, 193, 194, 201
 Sauer Kajetán 83
 Savoyai Jenő herceg 185
 Schaffrath Lipót 85
 Schedius Lajos 249, 285, 293
 Scheibe, Siegfried 290
 Scherpe, R. Klaus 287, 318, 319
 Schez Péter 315
 Schiebeler, David 314
 Schiller, Friedrich 35, 45, 49, 50, 55, 65, 87, 170, 282, 312, 380, 385
- Schlegel, Friedrich 41, 43, 50
 Schlegel, Johann Adolf 319
 Schlegel, Wilhelm 41
 Schlözer, Ludwig 95, 245, 246, 247
 Schmidt, Erich 296
 Schneider, Annerose 290
 Schönbauer József Antal 290
 Schraud Ferencné 325
 Schröck, Matthäus 86
 Schubert, Franz 54
 Schulteisz Emil 238
 Schultz, Hans Martin 86
 Schumann, Robert 54
 Schütz, Heinz 336
 Schwarz, Alba 337
 Scott, Samuel F. 168
 Scribe, Eugène 45
 Seidler, Andrea 283
 Seidler, Wolfram 283
 Seneca, Lucius Annaeus 245
 Settembrini, L. 186
 Sévigné, Madame de 85
 Sgard, Jean 93, 100
 Shakespeare, William 51, 164, 338
 Shelley, Percy Bysshe 51
 Sinai Miklós 103, 105, 106, 252
 Sinkó Ervin 310
 Sinkó Zoltán 379
 Smetana, Bedrich 54
 Snopek, Jerzy 379
 Solymossy Sándor 364
 Sombori Ádám 142
 Sombori László 142
 Somsics Pál 83
 Sonnenfels, Joseph von 45, 83, 100, 340
 Sottovia, Giovan Battista 191
 Sótér István 22
 Spolverini, Giovan Battista 191
 Squarotti, Giovan Battista 187
 Staël, Madame de 39, 41
 Stahel 81, 85, 86,
 Steele, Richard 100
 Steiner, Gerhard 287, 288
 Stendhal (Henry Beyle) 44
 Sterne, Lawrence 84
 Strich, Fritz 16
 Strohmayr Ignác 81, 86, 87

- Sulzer, Johann Georg 47, 318, 319,
 320
 Summo, Faustino 336
 Sylvester János 266, 276
 S. Varga Katalin 128, 129
 Swedenborg, Emmanuel 17

 Szabolcsi Miklós 396
 Szajbély Mihály 318, 325
 Szalai Anna 122, 300
 Szalkay Antal 109
 Szapáry Péter 84, 85
 Szapphó 109
 Szarka János 266
 Szarvasi Margit 83
 Szathmári Király Miklós 86
 Szathmári Paksi István 105
 Szauder József 21, 24, 119, 180, 181,
 182, 183, 184, 185, 186, 206, 207,
 321, 322, 323, 324, 344, 361, 368,
 373, 379, 396, 397, 405
 Szauder Mária 195
 Széchényi Ferenc 137
 Széchenyi István 391
 Szekfű Gyula 20, 28, 76
 Szemere Pál 361
 Szemere Samu 49
 Szenci Molnár Albert 113, 117, 217,
 271
 Szenczi Miklós 50
 Szenthe Pál 276
 Szentjóni Szabó László 29, 30, 57,
 136, 338, 402
 Szepes Erika 314
 Szerb Antal 19, 310
 Szerdahely Alajos
 Sziklay László 202
 Szikszai György 107, 108
 Szilágyi Ferenc 202, 204, 221, 321,
 322, 327, 369
 Szilágyi Márton 149, 278
 Szilágyi Sámuel 86, 203, 258
 Szilágyi Tönköz Márton 200
 Szili József 75
 Szinnyei Ferenc 293
 Szinnyei József 124
 Szira Béla 145, 149
 Szlavnicai Sándor 266, 275
 Szlávny György 136

 Szlávny János 136
 Szolartsik Sándor 366
 Szophoklész 335
 Szöllösy Klára 73
 Szőnyi Benjámin 114, 271
 Szörényi László 223, 315
 Szulovszky Ményhért 365
 Szuromi Lajos 28,
 Szüts István 280
 Szüts Sára 307
 Szymanowski, Józef 374
 Szvencickij, Ilarion Sz. 238

 Talenti, Vicentius P. 197
 Tanárki János 184
 Tardy Lajos 238
 Tarnai Andor 119, 285, 379
 Tasso, Torquato 183, 184, 323, 324,
 337
 Taxner-Tóth Ernő 69, 346
 Teleki Ádám 270
 Teleki Sámuel 138, 143, 148
 Teleky József 85, 106
 Teleky László 86
 Terhes Sámuel 329
 Testud, Pierre 88
 Teveli Mihály 206
 Theokritosz 326
 Tibullus, Albius 47
 Tichy, Frantisek 234, 236
 Tiedge, Christoph August 206
 Tinódi Lantos Sebestyén 109, 110,
 117
 Tocqueville, Alexis de 69, 71, 75
 Todd, Janet 55
 Toldalagi László 142
 Toldy (Schedel) Ferenc 20, 127, 132,
 180, 253, 278, 299, 309, 310, 327,
 356, 357, 358, 359, 360, 363, 364,
 369, 370, 382, 390, 391, 395
 Tolnai Gábor 98
 Tolsztoj, Lev 381
 Tonder, újságszerkesztő 126, 129
 Torda István 295
 Torkos József 257
 Tormássy János 106
 Tóth Emőke 203
 Toynbee, Paget 36
 Török Elek 143

- Török István 107
 Tranfaglia, N. 187
 Trapp, Joseph 85
 Trattner János Tamás 77, 81
 Trattner Mátyás 131
 Trembecki, Stanisław 375
 Trenk Frigyes 85, 139
 Tritonius 110
 Trócsányi Zsolt 135, 136, 137, 138,
 140, 143
 Trunz, Erich 52
 Tschink, Cajetan 281, 282, 286, 292
 Turgonyev, Ivan Szergejevics 381
 Turgot, Jacques 162
 Túróczi-Trostler József 244
 Túri László 140, 141, 142, 146
- Udvari István 232
 Újfalvy Krisztina 302, 307
 Ungvárnémeti Tóth László 64, 254,
 329, 330, 335, 336, 339, 340, 341,
 342
- Váczy János 145, 289, 340, 358
 Vajda György Mihály 21, 34, 45, 55,
 191, 239
 Vajda Sámuel 254
 Valeri, N. 189
 Vallisneri, Antonio 189, 190
 Vályi Klára 302, 303, 307
 Vályi Nagy Ferenc 254
 Vanucci, P. 196
 Várady Imre 180, 194, 198
 Varga János 396
 Vargha Balázs 119, 270, 313, 321
 Várhelyi Ilona 340
 Várnagy Elemér 231
 Vas István 48
 Vasoli, Cesare 181
 Vay Miklós 149
 Vázsonyi Vilmos 386
 Vécsei Zsigmond 106
 Vécsey Miklós, id. 79
 V. Kovács Sándor 28
 Veres István 115
 Veress Endre 194
 Vergilius, Publius Maro 127, 182,
 267, 326
 Verlaine, Paul 51
- Vernus, M. 72
 Verseggy Ferenc 87, 127, 183, 232,
 274, 275, 276, 293, 311, 313, 403
 Vestris, Mme 167
 Veszprémi Sára 307
 Vico, Giovan Battista 185
 Viczay Mihály 124, 125
 Vietorisz József 326
 Virág Benedek 121, 122, 123, 253,
 266, 273, 274, 351, 402, 404, 407
 Vitkovics Mihály 121, 123, 126, 301,
 302
 Volney, Constantin François 138,
 162
 Voltaire (Arouet, Françoise Marie)
 43, 72, 83, 84, 85, 86, 89, 149, 162,
 164, 165, 170, 176, 202, 203, 204,
 206, 208, 209, 218, 219, 220, 221,
 258, 381, 407
 Vörös Imre 161
 Vörösmarty Mihály 74, 79, 126, 309,
 355, 359, 391
- Wagner Ferenc 217, 256
 Waldapfel Imre 329
 Waldapfel József 21, 82, 87, 395
 Wallaszki János 252
 Wallis, udvari haditanácsos 146,
 Washington, George 155
 Wass Miklós 141
 Wass Sámuelné, sz. Bethlen Róza
 152
 Wegner, J. 184
 Weingand, Johann Michael 81, 82,
 83, 84, 85, 87
 Wellek, René 18
 Werbőczy István 367
 Wesselényi Miklós 132, 137, 139,
 140, 141, 142, 146
 Weszprémi István 252
 Wiedermann, Conrad 336
 Wieland, Christoph Martin 83, 84,
 85
 Windisch, Karl Gottlieb 283, 284,
 285
 Winter, Eduard 231
 Witkowska, Alina 376
 Wittenberg, Hildegard 326
 Wolff, Hugo 54

Wolff, Christian 196, 199
Wölfflin, Heinrich 16
Wordsworth, William 42, 43, 50
Woronicz, Jan Paweł 376
Wozár, máramarossziget patikus 86
Wuthenow, Ralph Rainer 287
Wünsch 87
Zabłocki, Franciszek 375
Zambra Lajos 180
Zampieri, C. 191
Zentai Mária 309, 350
Zeno, Apostolo 188
Zlinszky Aladár 364
Zombori István 284
Zrínyi Miklós 254, 276, 325, 326
Zuber Marianne 248
Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics 46

A SOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek nyolcadik kötete a Debreczeni Attila által szerkesztett munka. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐI. A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világhépeének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI. XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)

A SOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
„HORVÁT ÉS OLASZ CRONIKÁKBÓL TANULTAM” (1997)
(Zrínyi eposzának horvát előzményei)

Ára: 500,- Ft (Áfával)